

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

134. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2021. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ádám Balázs, egyetemi hallgató (Nemzeti Közszerzői Egyetem); *Bálint Ferenc*, muzeológus (Hadtörténeli Múzeum); *Balla Tibor*, DSc, kutatóprofesszor (Nemzeti Közszerzői Egyetem); *Boda Mihály*, PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Nemzeti Közszerzői Egyetem); *Farkas Péter*, levéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára); *Hausner Gábor*, PhD, főszerkesztő (Nemzeti Közszerzői Egyetem); *Hegedűs Annamária*, könyvtáros (Hadtörténeli Könyvtár); *Lázár Balázs*, PhD, osztályvezető (Hadtörténeli Intézet); *Mészáros Kálmán*, PhD, kutató (Hadtörténeli Intézet); *Mohácsi Zoltán*, könyvtáros (Hadtörténeli Könyvtár); *Németh Balázs*, PhD, egyetemi adjunktus (Nemzeti Közszerzői Egyetem); *Polgár Balázs*, PhD, régész-muzeológus (Hadtörténeli Múzeum); *Pollmann Ferenc*, DSc; *Szalai Ágnes*, PhD-hallgató (ELTE BTK TDI); *Szokola László*, PhD-hallgató (ELTE BTK TDI); *Tösér Márton*, tudományos segédmunkatárs (BTK TTI Magyar Őstörténeli Témacsoport); *Ungváry Krisztián*, DSc

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Kántás Balázs* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeli Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Pásztai László*

Szerkesztő: *Somogyi Gréta*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, C. Tóth Norbert, Czigány István, Csikány Tamás, Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Csaba, Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Kovács Vilmos, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Mészáros Kálmán, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Sallay Gergely Pál, Szabó Péter, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, Markó György, Pálffy Géza, Erwin A. Schmidl, Vladimir Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum, 2021

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7.

Telefon: 325-16-00, e-mail: hadtortnelmi.kozlemenyek@gmail.com

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a

Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.,
postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben

TANULMÁNYOK

SZOKOLA LÁSZLÓ

BRASSÓ VÁROS KATONASÁGA A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN¹

Brassó városa és a hozzá kapcsolódó barcasági kerület katonai jelentősége a megszervezésétől kezdve fontos szerepet játszott Erdély védelmében.² Ennek fontossága a későbbiekben az oszmán fenyegetés megjelenésével és erősödésével tovább fokozódott,³ amit az egyik legkorábról fennmaradt városvédelmi szabályzat létrehozása is jól szemléltet.⁴ Jelen tanulmányom megírásának egyik fő indítékát is az említett városvédelmi szabályzat, illetve Brassónak a Magyar Királyság más városaihoz viszonyítva jelentősnek mondható, a város katonai kötelezettségeihez kapcsolódó forrásanyaga adta. Valószínűleg ez utóbbival indokolható az is, hogy az erdélyi városok késő középkori katonaságát tekintve a vizsgált települést annak ellenére is többször említik a hazai és külföldi szakirodalomban, hogy magának a városnak a katonaaállítását behatóbban még nem vizsgálták. Ennek következtében kiváló lehetőség nyílt arra, hogy a szakirodalom korábbi megállapításait árnyaljuk, illetve pontosítsuk.

Magyar viszonylatban Tóth Zoltán 1925-ben megjelent, Mátyás zsoldosseregével foglalkozó monográfiájában noha már írt a magyar városoknak a gyalogság kiállításában betöltött szerepéről, az erdélyi városokat azonban külön nem tárgyalta.⁵ Később Rázsó Gyula a zsoldosság társadalmi és gazdasági hátteréről írt tanulmányában lényegesen nagyobb figyelmet szentelt a városok katonaaállításának, és ennek során már az erdélyi városokról is említést tett. Így például egy 1500 és 1510 közé keltezhető katonalista alapján felhívta a figyelmet a Brassóban szolgáló székely katonák jelentős számára.⁶ Ezt követően a városok katonai terheit első alkalommal összegyűjtő Kubinyi András az erdélyi szászok katonaaállításának több elemére is felhívta a figyelmet, a témát viszont részleteiben nem elemezte.⁷ A kifejezetten Erdéllyel foglalkozó publikációk között Orbán Balázs nevét kell megemlíte-

¹ Köszönettel tartozom témavezetőimnek, Draskóczy Istvánnak és F. Romhányi Beatrixnak tanácsaikért és észrevételeikért. Továbbá külön köszönettel tartozom Izsán Csabának a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségéért.

² *Makkai – Mócsy* 1988. 295–298. o. és *Pósán* 2019. 28–86. o.

³ A korszak Erdélyhez kötődő harcaira a teljesség igénye nélkül lásd: *B. Szabó* 2020., *C. Tóth* 2012., *C. Tóth* 2020., *Gündisch* 1987., *Gündisch* 1961., *Horváth* 2010., *Horváth – Neumann* 2012., *Neumann* 2015., *Pálosfalvi* 2018. 51–446. o. vonatkozó részei, *Szakály – Fodor* 1998.

⁴ *Schlözer* 1795. 76–80. o., a szöveget nem teljes terjedelemben publikálta *Wagner* 1976. 91–94. o., regesztája UBO 5156. sz.

⁵ *Tóth* 1925. 88–92. o.

⁶ *Rázsó* 1962. 195. o.

⁷ *Kubinyi* 2007a. 93–104. o. Kubinyi András jelen munkámban idézett több tanulmányát nem az eredeti megjelenési helyével és idejével, hanem a 2007-ben kiadott tanulmánygyűjteményéből hivatkozom.

nünk, aki a 19. század második felében a Székelyföld leírásáról szóló művében megemlékezett a brassói városi katonaság egy-egy késő középkori és kora újkori eleméről, így például a városi darabontok jelentőségéről, illetve az 1491. évi városvédelmi szabályzatból is több pontot ismertetett.⁸ Mindezen felül igen hasznos adalékokkal szolgálnak a témához a városokban katonai szerepet is betöltő céhekkel és általában a kézművességgel foglalkozó kutatások is. Így például Gyárfás Tihamér a brassói ötvösség ismertetése során a katonaállítás egyes elemeiről is megemlékezett, többek között nagy figyelmet szentelt az egyes mesteremberek katonai szerepének és a fegyveres gyakorlatok ismertetésének.⁹ Szintén idesorolhatók Benkő Eleknek az erdélyi városok puska- és ágyú mestereinek a katonai gyakorlatokon betöltött szerepével foglalkozó kutatásai,¹⁰ újabban pedig az erdélyi városok késő középkori fegyverkészítő céheit Kozák-Kígyóssy Szabolcs László vizsgálja.¹¹ A későbbi korokat, mégpedig a 17. századot tekintve Brassó katonaállításáról Cziráki Zsuzsanna¹² írt tanulmányt, illetve a kora újkori erdélyi városok fegyvergyártásával és városvédelmével Izsán Csaba foglalkozik.¹³ Az ő kutatásai révén arról is kaphatunk egyfajta képet, hogy a késő középkori jelenségek miként maradtak meg, vagy éppen miként változtak a kora újkor folyamán. A középkori hadtörténeti szintéziseket nézve pedig bár több munka is foglalkozott a századok késő középkori katonaállításával, viszont ezek már rendeltetésükből adódóan sem vállalkozhattak a téma részletes elemzésére.¹⁴

Láthattuk tehát, hogy noha a magyar szakirodalomban az erdélyi városok katonaállításának egy-egy elemét több kutató is érintette, magát a kérdést azonban eddig összefoglalóan nem vizsgálták. Sajnálatos módon a késő középkor vonatkozásában a nemzetközi szakirodalom is hasonló képet mutat, amelyet jól szemléltet Liviu Cîmpeanu a századok középkori katonai kötelezettségeiről 2013-ban megjelent tanulmánya is, amelyben – megfelelő alapkutatások híján – a 14–16. század eleji időszak ismertetése a 13. századi állapotok bemutatása mellett nagyságrendekkel kisebb terjedelmet kapott.¹⁵ Ez az aránytalanság a századokra vonatkozó egyéb szakirodalomban is megfigyelhető, így a legtöbb esetben csak elvétve bukkannak fel olyan témák, mint a század fegyverkészítés¹⁶ vagy az 1491. évi brassói városvédelmi szabályzat rövid ismertetői, illetve város szervezeti összefüggései.¹⁷ Az összefoglaló munkákat tekintve pedig az egyes század városokkal vagy a századság egészével foglalkozó munkák, ha egyáltalán tárgyalják, akkor is csak röviden térnek ki a század városi élet ezen

⁸ Orbán 1870. 310–312. o.

⁹ Gyárfás 1912. 83., 86., 161–162. o.

¹⁰ Benkő 2002. 126., 140., 147. o.

¹¹ Kozák-Kígyóssy 2018a. 81–101. o.; Kozák-Kígyóssy 2018b. 539–568. o.; Kozák-Kígyóssy 2018c. 834–855. o.

¹² Cziráki 2010. 86–102. o.

¹³ Izsán 2017.

¹⁴ Például B. Szabó 2017a. 336. o. és Kubinyi 2007b. 199–215.; a 16. századi előzmények bemutatására lásd B. Szabó – Somogyi 1996. 36., 39. o.

¹⁵ Cîmpeanu 2013. 37–42. o.

¹⁶ A téma újabb összefoglalása Brassóra vonatkozóan Tiplíc 2009. 83–111. o.

¹⁷ Philippi 1986. 26. o.

aspektusára.¹⁸ Ezeknek a német és román nyelvű munkáknak a Brassóra vonatkozó részét (a fegyverkészítéssel és a városi erődítésekkel kapcsolatos szakirodalommal együtt) éppen az említett Liviu Cîmpeanu foglalta össze, illetve egészítette ki a 15. század végéig terjedő írott forrásokkal egy 2017-ben megjelent tanulmányában.¹⁹ Kutatási eredményei azonban a forrásbázis további bővítésével és tágabb kontextusba helyezésével tovább árnyalhatók, illetve főleg a városi számadáskönyveknek köszönhetően kiegészíthetők.

Brassó városában a forrásokban megjelenő katonaságot alapvetően két részre oszthatjuk: egyrészt a város védelméért felelős kapuőrökre, hadköteles városi polgárokra és céhekre, másrészt pedig a védelem mellett a városon kívüli akciókban is részt vevő zsoldosok különböző csoportjaira. Az alábbiakban a keretek felvázolása után ezen csoportokon keresztül igyekszem bemutatni a város katonai szervezetét és az ahhoz kapcsolódó forrásokat.

Brassó katonaállítása a privilégiumok tükrében

A városi privilégiumok tekintetében alapvető fontosságú – noha eredetileg nem Brassó és a Barcaság számára íródott – az 1224. évi *Andreanum*, ami szerint a határon belüli, uralkodó által vezetett hadjáratokra a százszoknak 500 katonával kellett hadba vonulniuk. Viszont ha az uralkodó egyik parancsnoka vezette a hadakat, akkor 100, ha pedig a királyságon kívül kellett hadakozni, akkor 50 katonát voltak kötelesek küldeni az uralkodó zászlaja alá.²⁰ Ezt követően az első ismert, már Brassó (és vele együtt a Barcaság) katonai kötelezettségére vonatkozó oklevél 1353. március 28-án kelt, s tanúsága szerint I. Lajos király megerősítette Brassó azon ősi kiváltságát, amely szerint a város a király személyes hadba vonulása esetén nyugat felé 50 jól felfegyverzett katonát volt köteles küldeni, míg kelet felé a lakosság fejéenként, lovas vagy gyalogos katona módjára volt köteles hadba vonulni.²¹ Ezt a kiváltságot 1467 novemberében Mátyás király is megerősítette,²² majd 1486-ban az *Andreanum* nyújtotta kiváltságokat, és ezzel együtt az abban szereplő katonai kötelezettségeket a Szeben vidéki százszok mellett a többi százsz kerületre, így Brassóra és a Barcaságra is kiterjesztette.²³ A katonaküldés tekintetében azonban az *Andreanumban* leírtakkal szemben Mátyásnak egy 1488-ban Bátorfi István erdélyi vajdának címzett levelében arról értesülünk, hogy az uralkodó korábban felmentette Brassót és a Barcaságot a nyugati háborúkban való részvétel alól, ezért fegyverbe hívásuk lehetőségét csak az erdélyi, havasalföldi, moldvai és oszmán területekre engedélyezte.²⁴ Ezen kiváltságok alapján tehát jól érzékelhető, hogy Brassó és a Barcaság katonaállítási kötelezettsége a 15. század végére (a nyugati hadszíntér rovására) egyértelműen az oszmánok elleni harcra összpontosult. Az így mozgósítandó sereg nagy-

¹⁸ Így például *Gündisch – Beer* 2005. 62. o.

¹⁹ *Cîmpeanu* 2017.

²⁰ UB I. 53. sz. és *Szende* 2018. 543., 548. o.

²¹ UB II. 677. sz.

²² UB VI. 3654. sz. és *Philippi* 1986. 18. o. Vö. *Kubinyi* 2007a. 98. o.

²³ *Teleki* 1957. DCCXXIX. sz.

²⁴ UBO 4772. sz.

ságát illetően viszont, a korszak mozgósítható hadseregeire vonatkozó becsléseket leszámítva, meglehetősen sötétben tapogatózunk. Az *Andreanum* által meghatározott létszámadatakon kívül ugyanis csak Zsigmond király tervezeteiben találunk a szász és székely egyesített haderőre vonatkozó 4000 fős létszámot.²⁵ Mindemellett viszont a tárgyalt időszak uralkodói és erdélyi vajdai parancsleveleit végigtekintve azt látjuk, hogy 1526-ra elméletileg a szászoknak 5000 fős sereg kiállítására is képesnek kellett volna lenniük,²⁶ ezen kötelezettség jelentős részét azonban valószínűleg inkább pénzen váltották meg.²⁷ A fentebb elmondottakon túl külön ki kell emelni, hogy a késő középkor folyamán az erdélyi szászokat illetően egy egységesülési folyamatnak is szemtanúi lehetünk, aminek leglátványosabb eredménye a Nagyszében központú szász egyetem (*Universitas Saxonum*) megszületése volt a 15. század második felében. Ez elsősorban közigazgatási, jogi, illetve adózási szempontból volt fontos, ugyanakkor katonai szempontból is közös terheket vont maga után.²⁸ Bár jelen tanulmányomban megfelelő vizsgálatok hiányában egyelőre nem vállalkozhatom rá, hogy a brassói és barcasági katonaságot ezen szász, illetve tágabb kontextusban az erdélyi hadszervezeten belül pontosabban elhelyezzem, arra azonban mindenképp fel szeretném hívni a figyelmet, hogy egy ilyen egységesülési folyamat alacsonyabb szinten, tehát Brassó és a Barcaság viszonyában is bekövetkezett. Így például 1454-ben V. László elrendelte, hogy Vidombák, Barcaszentpéter, Botfalu és Szászhermány települések részt vegyenek Brassó erődítési munkáiban és a város védelmében,²⁹ 1500. július 24-én pedig II. Ulászló erősítette meg Törösvár és birtokainak, valamint Barcaújfalu, Vledény, Szúnyogszék, Zernest és Ótóhán településeknek Brassóhoz tartozását, illetve a várossal közös adózásukat és katonáskodásukat.³⁰ Ez a folyamat pedig, mint látni fogjuk, Brassó katonaillesztésére is komoly hatással volt.

²⁵ *F. Romhányi* 2018. 112–113. o. és *Sófalvi* 2012. 7. o.

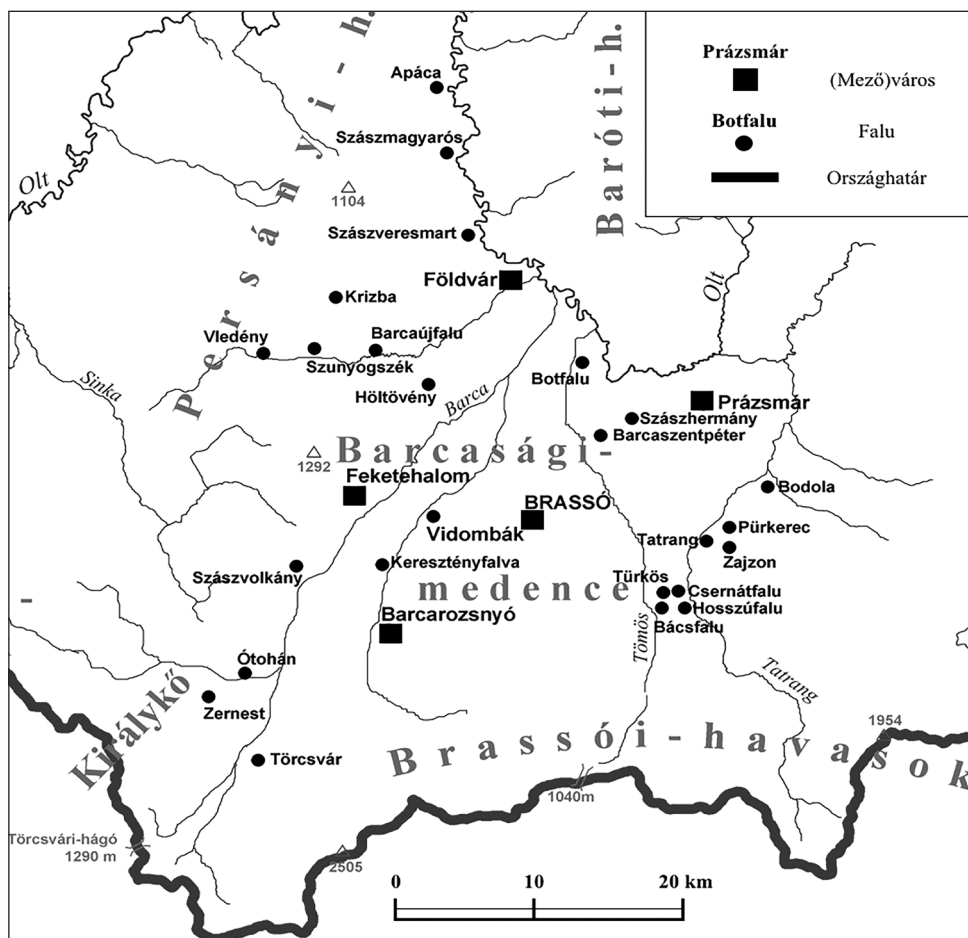
²⁶ Szapolyai, 631. sz.

²⁷ Ezt abból sejtethetjük, hogy például az 1522. évi havasalföldi hadjárat első felében a szász városok többsége inkább a pénzbeli hozzájárulást választotta a katonaillesztés helyett. *C. Tóth* 2012. 994. o. Kubinyi András a Magyar Királyság által kiállított katonaság számának kérdésével, így az erdélyi szászok katonáival is több tanulmányában foglalkozott. A jelen tanulmányban is említett mentesítések, pénzen való megváltás és más tényezők miatt azonban ez a kérdéskör további vizsgálatokat igényel, amiknek a kifejtésére itt nincs mód, így csak a probléma jelzésére szorítkozom. A vonatkozó tanulmányok közül lásd *Kubinyi* 2007c. 244. o.

²⁸ *Font – Fedeles – Kiss – Raffayné Kálsecz* 2007. 83. o.; *Makkai – Mócsy* 1988. 334–341. o.; *Nussbächer* 2011. 173–174. o.

²⁹ UB V. 2907. sz. A barcasági településeknek Brassóval való kapcsolata ebben az időszakban más szempontból is tovább erősödött. Erről lásd *Nussbächer* 2011. 173. o.

³⁰ UBO 6045. sz. Törösvárát Brassó 1498-ban vette zálogba. *Nussbächer* 2011. 174. o.

1. kép: A barcaság településhálózata³¹

Városvédelem

A városok katonai szerepének legfontosabb elemei közé tartozott, hogy erődként funkcionálva képesek voltak megvédeni saját lakosságukat és az őket körülvevő terület lakóit. Így nem csoda, hogy amikor 1459. december 3-án az erdélyi három rendi nemzet (*natio*) képviselői az erdélyi káptalan előtt megjelenve egymással szövetséget kötöttek, akkor ennek pontjai között az is szerepelt, hogy a nemesek és székelyek családjukkal a városokba menekülhettek, cserébe viszont a város védelmében is részt kellett venniük.³² 1514-ben pedig Beszterce városa – igaz, a vajda nyomására – engedte falai közé a Doboka megyei nemesek

³¹ Adatbank.

³² *Szádeczky* 1896. 907. sz.

családjait.³³ Brassó esetében a védelemhez szükséges erődítmények az oszmánok 1421. évi sikeres támadása után készültek el, az 1430-as évektől pedig már bizonyítottan ellen tudtak állni az ellenség támadásainak.³⁴ A körülbelül három kilométer hosszú városfal megvédéséhez azonban megfelelő számú katonaság is kellett, így jelen tanulmányban a városvédelemről is szót kell ejtenünk.

Mint korábban említettem, Brassó esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy későbbi átiratban fennmaradt a városnak az 1491. évből származó, 24 pontból álló városvédelmi szabályzata, amely a városi élet egyik érdekes szeletébe is bepillantást enged.³⁵ A nevezett szabályzat több pontja foglalkozik a lakosság fegyverekkel történő ellátottságával és egyéb, hétköznapi szükségleteit kielégítő anyagok beszerzésével. Így például már az első pont leszögezi, hogy a bíró és a tanács feladata felhívni a figyelmet a szükséges javak összegyűjtésére, amelyek közül a gabonát, a lisztet, a sót, illetve a fát külön is kiemeli. Mindemelllett a szabályzat szerint a fegyverzet tekintetében a hadköteles férfiaknak saját magukat karddal, puskával, íjjal és mindenféle tartozékokkal, valamint dárdával, lándzsával, illetve medve- vagy disznóölő lándzsával kell felfegyverezniük.³⁶ A várost védő lakosság szervezetét tekintve a vezetői posztot egy választott kapitány (*Hauptmann*) töltötte be, aki azonban a gyakorlatban elsősorban a város bírása lehetett,³⁷ rá ugyanis mint fővezérre a szabályzat többször hivatkozik. Az ő munkáját a négy városnegyedből küldött egy-egy hadnagy (*Hauptleute*) segítette. A lakosságot tizedekbe osztották,³⁸ és minden parancsnoknak tisztában kellett lennie a tizedek és a „közkatonák” számával, illetve minden háztulajdonosnak meg kellett adnia az emberei (*Knecht*) és a házában tartózkodó idegenek számát. A sarokbástyákon 10-10 szakállas puskához értő embernek kellett lennie, a három kapunál pedig 50-50 embernek kellett szolgálnia, akik mellett egy-egy, a puskák és ágyúk használatához értő tüzemester is szolgálatot teljesített,³⁹ vezetésüket pedig a kapuk és a bástyák esetében is a város egy-egy képviselője látta el. A mondott pozíciókon kívül a falakon számos, puskával és nagy bárdokkal („grösse Axt” – valószínűleg alabárd) felszerelt városi lakos védekezett. Emellett az erődív (tehát a dupla falból álló városfal) minden egyes tornyában

³³ Neumann 2015. 127. o.

³⁴ Gündisch 1987. 41–45. o. és Cîmpeanu 2017. 338–340., 343. o.

³⁵ A szabályzat eredetije elveszett. Szövege 1714-es átiratból maradt ránk. A szabályzat kiadásaihoz lásd a 4. lányszövegben hivatkozott forráshelyeket, illetve Philippi 1986. 26. o. és Cîmpeanu 2017. 357–359. o.

³⁶ A szabályzat vonatkozó, 2. pontjának eredeti szövege: „Soll sich ein jedermann mit gutem Gewehr versorgen, als mit Büchsen, Schwerdten, Bogen, und allerhand Zugehör, Stangen, Spies, Schwein- oder Baren Spies, und was dergleichen andere sind, welche unsre Zeit bisher, oder auch hernach, gemein machen, und in den Brauch bringen wird.”

³⁷ Cîmpeanu 2017. 350. o.

³⁸ A tizedek tíz szomszédos ház fegyverforgató lakosaiból álltak. Nussbacher 1998. 10. o.

³⁹ Őket a szabályzat általában puskához, illetve puskához és ágyúhoz értő személyekként írja körül. A puskamester (*pixidarius*) és ágyúmester (*bombardarius*), valamint a német Büchsenmeister azonban a források alapján – és ezt a szabályzat is alátámasztja – nem mindig határolhatók el egyértelműen egymástól, ezért alkalmazom a tüzemester elnevezést. *Kozák-Kígyóssy* 2018b. 548–549. o.

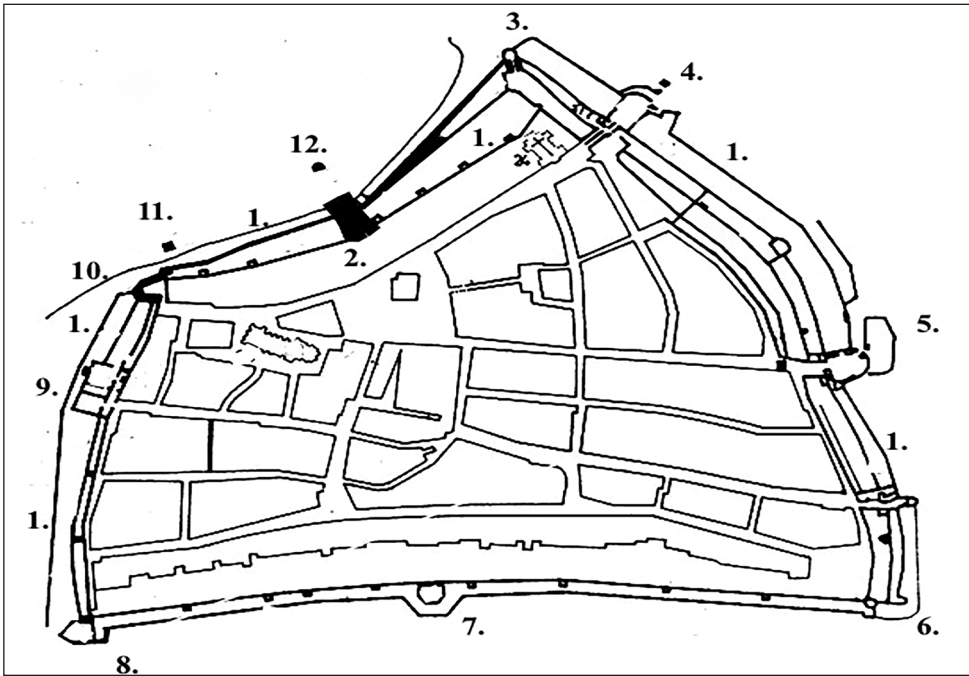
(„In einem jeden Turm an der Stadt Ringmauern”) hat-hat saját puskával és páncéllal felszerelt („mit ihrem guten Gewehr und andern Rüstungen”) katonának kellett lennie.

A szabályzat pontjai között azonban a város közvetlen fegyveres védelmére vonatkozó utasításokon túl, igen nagy szerepet kapott a városon belüli kommunikáció kérdése is. Ezeket egyrészt piros és fehér zászlókkal (előbbi a tüzet, utóbbi az ellenség támadását jelezte, a használatukat pedig kettő vagy négy, a város legmagasabb tornyaiba helyezett megbízható emberre bízta), másrészt harangok segítségével bonyolították le. A városi harangok közül ugyanis egy kivételével a többinek hallgatnia kellett, a város bástyáin viszont ezen felül kisebb harangokat is elhelyeztek, szintén az ellenséges támadás jelzésére. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy német analógiák alapján az ilyen jelzőrendszereket békeidőben például a városi rendfenntartás során is alkalmazhatták.⁴⁰ Mindezen felül a szabályzat szerint fejvesztés terhe mellett az ellenséggel engedély nélkül semmilyen formában nem lehetett kommunikálni, valamint a kémkedés elhárítása érdekében a városbírónak jelszót kellett kiadnia. Az engedetlenkedőket pedig adott esetben börtönbe is lehetett vetni. A harangok használatán túl a csend fenntartása igen nagy hangsúlyt kapott egyéb esetekben is, amit jól mutat, hogy ezt a szabályzat 22. pontja külön ki is hangsúlyozta. Szintén a csend fenntartására vonatkozott a szabályzat azon része is, amely kikötötte, hogy a harcban részt nem vevő lakosságnak össze kellett gyűlnie és csendben, tűzoltásra készen kellett várakoznia. A városban lévő kutyákat pedig vagy el kellett zavarni, vagy pedig el kellett pusztítani,⁴¹ amellyel valószínűleg azt akarták megakadályozni, hogy az ellenség tudomást szerezzen a falakon belüli csapatmozgásokról, illetve adott esetben az ugató kutyák a védők figyelmét is el tudták terelni. Mindezekon felül valószínűleg a városvédők taktikájára utalhat a szabályzat 23. pontja, amely szerint addig, amíg az ellenség a falakhoz és a bástyákhoz nem ér, tilos a falakról és bástyákról puskával löni és „csak egy puskával lehet löni és megpróbálni”.⁴² Az idézett mondatrész értelmezésétől eddig a szakirodalom eltekintett, illetve sem a szabályzat, sem pedig a számomra eddig ismert külföldi analógiák nem nyújtottak támpontot, így csak feltételezésekbe tudok bocsátkozni. Véleményem szerint itt arról lehet szó, hogy a védők hiábavaló lövöldözése helyett egy puskával próbálóvést tartottak, amivel fel tudták mérni azok hatásosságát.

⁴⁰ *Isenmann* 2014. 451–452. o.

⁴¹ A szabályzat vonatkozó, 21. pontjának eredeti szövege: „Die Hunde sollen auch verschafft oder todgeschlagen werden, dass sie kein Geheule in der Stadt machen mögen.”

⁴² A szabályzat 23. pontjának eredeti szövege: „Niemand soll auf den Mauern oder Türmen mit Buchsen schießen, biss nicht der Feind anreicht, Macht haben, allein der eine Büchse wollte beschießen und versuchen.”

2. kép: Brassó város falai és főbb védművei gheorge Anghel munkája nyomán⁴³

1. Falszorosok (zwingerek) (kérdéses), 2. Graft bástya, 3. Sziogyártók bástyája, 4. Kolostor utcai kapu, 5. Kapu utcai kapu, 6. Posztókészítők bástyája, 7. Kötélverők bástyája (kétséges)⁴⁴, 8. Takácsok bástyája, 9. Katalin kapu, 10. Kovácsok tornya⁴⁵, 11. Fekete torony, 12. Fehér torony.

A fentiekből is jól látszik, hogy Brassó városvédelme alapvetően területi alapon szerveződött, ahol a fegyverforgató lakosságot lakhelyük alapján tizedekbe szervezték, fölöttük pedig a négy városnegyed hadnagya, legfelül pedig a kapitány állt.

Ezenkívül azonban Brassó városvédelmének volt egy másik szervezeti egysége is: a céhek. A céhszervezet, a fentebb leírthoz hasonló módon, hierarchikusan szerveződött, így Európaszerte alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a városvédelemből is kivegye a részét. Brassó esetében szerepüket a városvédelmi szabályzat 16. pontja is megerősítette, amely szerint a céheket fel kellett esketni a haza védelmére, azokat pedig, akik a tanács és a parancsnokok szavának ellenszegültek, meg kellett büntetni. Szintén a brassói céheknek a városvédelemben betöltött szerepére utalnak azoknak a tornyoknak és bástyáknak az elnevezései, amiket a

⁴³ Anghel 1973. 70. o. Anghel munkáját a főszövegben említett módosítások mellett csak a Graft bástyával egészítettem ki, amely a 16. század első felében már bizonyosan létezett. *Karczag* 2018. 98. o.

⁴⁴ Mivel jelen bástya Anghel munkáján szerepel, ezért megnevezésétől nem tekintettem el, de legkorábban csak az 1562. évi fegyverösszeírásban olvasható. *Nussbächer* 1998. 39. o.

⁴⁵ A 16. század elején még toronyként, később bástyaként említik. *Nussbächer* 1998. 42. o.

városi céheknek kellett felszerelniük, karbantartaniuk, és ostrom esetén megvédelmezniük. Sajnálatos módon azonban a forrásadottságok nyújtotta lehetőségek miatt a különböző erődítések pontos sorsát nem minden esetben tudjuk nyomon követni. Közülük a 16. század első felében a szíjgyártók, posztókészítők, takácsok bástyáiról, valamint a kovácsok tornyáról olvashatunk a forrásokban,⁴⁶ egy 1562-ből származó fegyverleltár pedig már húsz, különböző céhekhez köthető tornyot, illetve bástyát tüntet fel.⁴⁷ Ezen erődítések mellett a város kettős falrendszerén belül falszorosokat, úgynevezett zwingereket is létrehoztak, amelyek védelme szintén a céhek feladata volt, megjelenésük idejére azonban nem találtam információt, ezért jelöltem létüket a brassói erődítéseket bemutató ábrán (2. kép) kétségesnek.

A céhek által kiállított katonákról pedig egy 1542-ből fennmaradt összeírás tájékoztat, ekkor a tímárok és csizmadiák 8-8, a takácsok 6, a szíjgyártók 5, a szabók, kötélverők, mészárosok és szűcsök egyenként 4-4, a posztógyártók 3, az aranyművesek, rézművesek, kovácsok és lakatosok céhe pedig 2-2 személyt, összesen tehát 54 puskást állítottak ki.⁴⁸

A fentebb bemutatottak alapján elmondható, hogy Brassó esetében egy kevert, földrajzi felosztáson és céheken alapuló védelmi szervezetről beszélhetünk a 15. század végén, illetve a 16. század elején. Ebben a kettős védelmi struktúrában azonban az idő előrehaladtával a céhek egyre nagyobb szerepet tölthettek be. Hasonló védelmi rendszerek több német városban is kimutathatók a késő középkor folyamán, így a brassói rendszert tágabb kontextusban is értelmezni tudjuk. Nevezett településeken ugyanis a két védelmi felépítés mindkét változata önmagában és kevert állapotban is megtalálható volt, az adott struktúra kialakulása vagy fennmaradása pedig általában a céhek erejétől függött. Kezdetben ugyanis a városok védelmi szervezete területi alapon működött, amely rendszernek megvolt az az előnye, hogy a hadköteles személyek saját utcájuk tagjaival, egy helyi vezető parancsnoksága alatt egy közeli terület védelmét látták el, tehát gyorsan mozgósíthatók voltak. Ezzel szemben a céhek a városvédelemben való becsatlakozásukkal saját politikai erejüket tudták növelni a városon belül. Ez egy szinten túl oda vezetett, hogy a városok védelmét alapvetően a céhek látták el, a céhen kívüliek pedig ostrom esetén különböző szervezeti formákban a városvédelem tekintetében szintén céhként kezdtek el viselkedni. Ez utóbbi rendszer bár a céhek erejét ki tudta használni, de mozgósítás során hátrányt jelentett az a körülmény, hogy a mozgósított céhtagnak adott esetben a város túlsó oldalán is lehetett a védendő falszakasza, ahova a támadás okozta zűrzavar idején nem mindig volt könnyű eljutni. Mindemellett Bázelen és Strassburgban arra is volt példa, hogy a céhalapú városvédelmi rendszert idővel területre váltották vissza.⁴⁹

Brassóhoz visszatérve, a fenti képet tovább árnyalja, hogy a város lakosai számára 1507-től bizonyíthatóan mustrákat tartottak,⁵⁰ ahol a fegyverek ellenőrzésén túl valószínűleg az egyes

⁴⁶ *Nussbächer* 1998. 34–35., 37–39., 42. o. és *Karczag* 2018. 98. o.

⁴⁷ *Nussbächer – Marin* 1999. 268–270. o. és *Izsán* 2017. 20–21. o.

⁴⁸ *Nussbächer – Marin* 1999. 190–191. o.

⁴⁹ *Eltis* 1989. 99–102. o.

⁵⁰ *Schlözer* 1795. 82–85. o.

személyeknek a védelemben betöltött szerepét is ismertették. Egy ilyen alkalmat a számadások egyik 1538. évi bejegyzésében is találunk.⁵¹ Az egyik legnagyobb, az évkönyvek által is megőrkített mustrára pedig 1550-ben került sor, amikor is Joseph Teutsch *Kurzgefasste Jahr-Geschichte von Siebenbürgen, besonders Burzenland* című munkája szerint 10 000 lovas és gyalogos gyűlt össze Brassó és a Barcaság területéről.⁵² Bár a korszakban feltételezhető lélekszám alapján ez a szám túlzásnak tűnik,⁵³ a mustrák jelentőségét mégis jól szimbolizálja. Mindemellett Brassóban számos lövészversenyről és egyéb hadijátékról van tudomásunk,⁵⁴ amelyek egyrészt a városlakók harci készségét voltak hivatottak növelni és szinten tartani, másrészt a szórakozáson túl a győztes számára jutalommal (posztó vagy ezüst serleg) is jártak. Ezeket a lövészeseményeket pedig alapvetően a tűzmesterek irányították.⁵⁵

A városvédelemmel összefüggésben meg kell említenünk a városi kapuőröket is, akik a város belső rendjére vigyáztak. Jóllehet a számuk nem volt túl magas, mivel kapunként egy fő teljesített szolgálatot, tehát összesen három fővel számolhatunk. Az ezen feladatot ellátók személye alapvetően állandónak mondható, fizetésük pedig heti 46 dénárt tett ki,⁵⁶ amit például borralaló formájában egészítették ki.⁵⁷ Jelen téma szempontjából érdemes azt is megjegyezni, hogy az örök puskával voltak felszerelve.⁵⁸

A városfalakon kívülre küldött csapatok szervezete

Brassó és a Barcaság hadait illetően alapvetően négy megjelölés ismétlődik a forrásokban: a zsoldos (*stipendiarius*), a darabont (*drabant* vagy *trabant*), a lovas (*equus*) és a puskás (gyalogos) (*pixidarius*). Utóbbi két elnevezés alatt a források tanúsága szerint fegyvernembeli, illetve fegyverzetbeli megjelölést kell értenünk, így velük a következő fejezetben fogok

⁵¹ „Item dum gentes lustratae sunt hic in civitate vulgo das man hot gehör schawt...” Kronstadt II. 568. o.

⁵² Kronstadt IV., 100. o. és Müller 1985. 301. o.

⁵³ Draskóczy István 1510-es adatok alapján a Barcaság maximális lakosságát 23 080 főre, Brassó lakosságát pedig 1489-es adatok alapján legfeljebb 10 470 főre tette. Ezen utóbbi becslése a város népességére vonatkozó adatok között is a legmagasabbnak számít (Draskóczy 1999. 25. o.). Granasztói György ugyanis 6000 főre, Maja Philippi pedig legfeljebb 10 000 főre becsülte Brassó város népességét a 15. század végén. Granasztói 1980. 157. o. és Philippi 1986. 92. o. Persze a Draskóczy István által 33 550 főre tett létszámhoz az időközben bekövetkezett lakosságzámnövekedést is figyelembe kell venni, de a korszak mozgósítási lehetőségeit figyelembe véve ez a 10 000 fő akkor is túl soknak tűnik. A 16. század első felének európai hadsereg-mozgósítási lehetőségeire lásd B. Szabó – Fodor 2019.

⁵⁴ 1533-as adatok szerint például lövésznyt is tartottak. Johannes Fechter, a darabontok kapitánya pedig valószínűleg az ezen játékokon való szereplés miatt kapott vívótudásáért két forint jutalmat „ex commissione domini iudicis dominorumque senatus, dedi Joanni Fechter, gladiatoriam artem in consistorio ostentanti”. Kronstadt II. 291. o.

⁵⁵ Gyárfás 1912. 161. o.; Benkő 2002. 126. o.; Simon é. n. 2. o.

⁵⁶ Simon é. n. 3. o.

⁵⁷ Például: Kronstadt II. 39., 60., 135. o.

⁵⁸ Kronstadt II. 150. o.

részletesebben foglalkozni. Az előbbi két elnevezés azonban – ahogy arra Cziráki Zsuzsanna felhívta a figyelmet – még a 17. században is elkülönült egymástól, ekkor viszont fegyverzetben, zsoldban és ellátmányban is megegyező, mezei harcokban is részt vevő gyalogos katonákat értettek alattuk.⁵⁹ Így könnyen adja magát az a feltételezés, hogy ezen fogalmak mögött szervezetbeli, és nem fegyverzetbeli különbséget keressünk. Az alábbiakban éppen ezért Brassó és a Barcaság hadszervezetére vonatkozó források elemzése után e kérdésre még vissza fogok térni. A nevezett forrásokat tekintve ugyanis igen jó helyzetben vagyunk, mivel a városi számadások elszórt megjegyzései mellett több, a katonák neveit tartalmazó összeírás is fennmaradt. Előjáróban azonban érdemes ezeknek a forrásoknak a keletkezési körülményeiről, illetve elemzési lehetőségeiről is néhány szót szólni.

Régióinkban a késő középkor folyamán típusát tekintve több, a zsoldos toborzással kapcsolatos irat született. A katonák felbérzése során a megbízó kiállított egy megbízólevelet, amelyben egy adott személyt egy zsoldos csapat felvételére utasított, és amely általában tartalmazta a kiállítandó csapat létszámára és fegyverzetére vonatkozó követelményeket is. Ezt követően a megbízott a megjelölt kritériumoknak – többé-kevésbé – megfelelően kiállította a zsoldos csapatot. Végül a megbízó vagy egyik embere ellenőrizte a csapat felszerelését, amelyről jegyzék is készült, utóbbinak ugyanis igen fontos szerepe volt a felszerelést ért károk elszámolásakor. A zsoldba vételt a zsoldosok első kifizetése és felesketése zárta.⁶⁰ A folyamat során készült listákat a kutatás általában a katonák fegyverzetének vizsgálatára, illetve a katonák neveiből kiindulva az állomány foglalkozásbeli, földrajzi, és etnikai összetételének elemzésére szokta használni. Az etnikum esetén általában magát a nevet veszik görcső alá, sajnálatos módon azonban a nevek lejegyzési formáját sok esetben a többnyelvűség (itt elsősorban arra gondolok, hogy ugyanazon személy neve több nyelven is szerepelhet a forrásokban), másrészt a listákat lejegyző írnok nyelve is befolyásolta. Éppen ezért jelen esetben én azt a Nógrády Árpád által használt módszert követtem, hogy a „családnév” plusz keresztnév sorrendben lejegyzett személyeket székely–magyar etnikumúnak vettem.⁶¹ Bár maga a földrajzi eredet kérdése is rejt magában problémákat (például, hogy az azonos nevű települések közül melyikből származhatott a vizsgált személy), azonban jelen tanulmány szempontjából a „családnév” foglalkozásra utaló volta a lényegesebb. Ebben az időszakban ugyanis kérdéses, hogy adott esetben már öröklődő családnévről, vagy inkább a személy valamilyen jellemzőjére, így például a foglalkozására utaló megkülönböztető névről (latinul *cognomen*, németül *Zuname*) beszélhetünk-e? Jelen helyzetben nincs mód, hogy ezt a magyar historiográfiában is igen vitatott kérdést részleteiben is bemutassam,⁶² ugyanakkor

⁵⁹ Cziráki 2010. 89–95. o.

⁶⁰ Természetesen ez a leírás a procedúrának csak egy leegyszerűsített képe. A témáról bővebben lásd Rázsó 1960. 107–117. o. További szakirodalom Szokola 2019a. 103. o. 11. jegyz.

⁶¹ Nógrády 2013. 271. o.

⁶² A magyar névadás kérdésének újabb alapos szakirodalmi áttekintései: Kubinyi 2003. 96–113. o. és Gulyás 2008. 437–442. o. Ugyanakkor, bár az erdélyi szászok esetében ez a folyamat előrehaladottabbnak tűnik, mégis úgy a vezetéknevek foglalkozást jelölő mivolta mellett, mint pedig ellene számos példát találunk, így az adott személy foglalkozását a szászok esetében is inkább

Granasztói György és mások nyomán úgy vélem, hogy bár az említett elemzési mód az egyes személyek esetében buktatókat rejt magában, nagyobb mennyiségű névanyag vizsgálata során viszont bizonyos tendenciák követésére mindenképp alkalmas.⁶³ Ezért az alábbiakban is, bár pontos számokat fogok megadni, elsődleges célom egy jóval általánosabb kép megrajzolása lesz.

Az általam szisztematikusan vizsgált 1540-es időhatárig három terjedelmes névlista maradt ránk, amelyek közül kettő a darabontokhoz kötődik. Közülük az egyik lista sajnos keltezetlen, viszont az összeírás kiadói a benne szereplő információk alapján 1500 és 1510 közé helyezik keletkezését,⁶⁴ amelyben kételkednünk nem szükséges, de jelen téma szempontjából a pontos dátumnak olyan nagy jelentősége nincs is. A másik lista ugyanakkor keltezett, és 1540-ből származik.⁶⁵ Mindkét lista közös jellemzője, hogy név szerint felsorolja az adott egység katonáit, valamint az összeírás készítői azt is feltüntették, hogy a katonákat mely települések állították ki. Hozzá kell tennünk, hogy ezek a települések mind vagy a Barcaság területén találhatóak, vagy kimondottan Brassó magánbirtokainak minősülnek.⁶⁶

Az első összeírást pedig még különlegesebbé teszi, hogy a Brassó városából érkező katonákat városnegyedek szerinti bontásban is közli, így összesen 208 személy nevét tartalmazza. Közülük 64-en a város különböző negyedeiből származtak: 8-an Catharinából, 11-en Corpus Christiből, 8-an Petriből, 37-en pedig Portica negyedből. Utóbbi azért is érdemel különös figyelmet, mert hozzátartozott a magyar többségű Bolonya nevű külváros, így ebből adódóan jelentős számú székely–magyar lakossággal rendelkezett.⁶⁷ A fentebb említett szempontok szerint nézve a katonák közül a 64 főből 55-en székely–magyar származásúnak tekinthetők, a többiek pedig szászok. Noha hozzá kell tennünk, hogy a katonák nevei között más etnikumra utaló név, például a Horvát is megjelenik, keresztnévük, illetve a család- és keresztnév sorrendje alapján viszont ezek a személyek nagy valószínűséggel már elmagyarosodottnak tekinthetők. Szerkezetét tekintve viszont a lista ezen része már önmagában is tartogat érdekességeket. Annak ugyanis, hogy egy város a városnegyedei alapján állítson ki katonákat, például a cseh területek több városában, illetve a Magyar Királyságban Bártfán is megtalálhatók a párhuzamai. Az itt gyakorolt eljárás szerint a városi hadköteles lakosok egyenként eldönthették, hogy saját maguk teljesítik katonai kötelezettségeiket, vagy pedig felbérelnek

csak valószínűsíteni tudjuk. *Granasztói* 1972. 351–352. o. Például a „Bogner” nevű nagyszombati lakosok foglalkozásának vizsgálatát lásd *Kozák-Kígyóssy* 2018a. 95–97. o.

⁶³ *Granasztói* 2012. 39–43. o. Granasztói Györgyöt elsősorban a városi társadalom ilyen irányú vizsgálata miatt emeltem ki, ugyanakkor maga a módszer mára bevettnek mondható. Hasonló megfogalmazását lásd újabban *Gulyás* 2018. 368. o.

⁶⁴ Kronstadt I. 3–5. o.

⁶⁵ Kronstadt III. 79–80. o.

⁶⁶ *Nussbächer* 2011. 176–177. o.

⁶⁷ Uo. 176. o. A különböző városnegyedeknek ugyanis a belvárosban és a külvárosban is volt részük.

valakit maguk helyett,⁶⁸ ahogy az Erdély esetében Besztercében is történt.⁶⁹ Noha sajnos a brassói forrásanyag alapján nehéz ennek a rendszernek a létét megkérdőjelezhetetlenül bizonyítani (nincsenek például olyan névegyezések, mint a besztercei katona- és adólisták esetében), viszont a felosztással kapcsolatos analógiák, illetve a Porticán kívüli katonák esetében a székely–magyar nevek nagy száma is erre a rendszerre utal.⁷⁰ Áttérve azonban a listában szereplő többi településre, azt láthatjuk, hogy ezek esetében 144 személy közül 117 viselt székely–magyar, a fennmaradó 27 személy pedig szász nevet. Ez az etnikai megoszlás szintén arra enged következtetni, hogy a katonáskodni köteles szász lakosság több esetben székely–magyar zsoldosokat küldött maga helyett (ez azonban nem volt általános jelenség, ahogy azt a másik darabontlista elemzése során látni fogjuk). Összesítve a két csoportot (86%, illetve 81%) és bizonyos hibaszázalékot is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a sereg körülbelül háromnegyed része székely–magyar eredetű volt.

A más településekről érkezők esetében a mezővárosok az alábbiak szerint állítottak ki katonákat:

Az 1500 és 1510 közé datált darabontlistán szereplő barcasági mezővárosok által kiállított katonák száma	
Település neve	Katonák száma
Barcarozsnyó	7
Feketehalom	5
Földvár	4
Prázsmár	9

Hozzájuk képest a barcasági falvak által kiállított katonák száma az alábbiak szerint alakult:

Az 1500 és 1510 közé datált darabontlistán szereplő barcasági falvak által kiállított katonák száma	
Település neve	Katonák száma
Keresztényfalva	4
Höltövény	5
Szászveresmart	1

⁶⁸ Ennek a rendszernek a részletes hazai és külföldi bemutatását a doktori disszertációmban szeretném elvégezni, ezért itt csak a bártfai példára és a cseh analógiára szorítok. Ezekre lásd *Grabarczyk* 2007. 93–94. o., a vonatkozó cseh szakirodalom egy részére uo. 93. o. 13. jegyz.

⁶⁹ *Szokola* 2019a. 101–115. o.

⁷⁰ A Catharinában 8-ból 5, Corpus Christiben 11-ből 7, Petriben 8-ból 6, Porticában pedig mind a 37 személy székely–magyar nevet viselt.

Szászmagyarós	3
Vidombák	4
Barcaszentpéter	4
Botfalu	5
Szászhermány	3

Az alábbi táblázat pedig Brassó közvetlenül saját, illetve Töröcsvár révén bírt birtokairól érkező katonákat mutatja:

Az 1500 és 1510 közé datált darabontlistán szereplő brassói birtokok által kiállított katonák száma	
Település neve	Katonák száma
Csernátfalu	6
Hosszúfalu	21
Apáca	11
Krizba	12
Bácsfalu	5
Türkös	11
Tatrang	12
Pürkerec	9
Zajzon	8

Jól látható tehát, hogy a mezővárosok alapvetően több katonát küldtek, mint a falvak. Ugyanakkor, ami meglepő, hogy Brassó saját birtokairól érkezett a legtöbb katona annak ellenére is, hogy „csupán” falvakról beszélünk. A mondott listában ezen felül több, kézműves nevet viselő személy szerepel, így például: kőműves (*Maurerr*), pajzsgyártó (*Pays Iarto*), íjgyártó (*Jy Iarto*), takács (*Takach*), kovács (*Koach*, *Kowach*). Az ilyen kézműves foglalkozásra utaló, illetve kézműves foglalkozáshoz kötődő nevet viselő személyek száma 14 főre tehető, ami az egész csapatot tekintve körülbelül 10%-ot jelent. Hasonló, mégis sokban különböző kép tárul elénk az 1540. évi lista elemzésekor is. A hasonlóság elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a lista második felében itt is településenként felsorolták a különböző, Brassóhoz tartozó falvak és mezővárosok által kiállított katonákat. A lista első felében pedig bár egy ettől látszólag független összeírást láthatunk, a névanyagát áttekintve viszont úgy tűnik, hogy itt a települések által kiállított katonákon felül a városi katonákat is feltüntették, az összeírta között pedig olyan személyeket is találunk, akik a lista második felében már halottként szerepelnek. A lajstrom két fele ezért valószínűleg az 1540-ben János király parancsára Fogarasba küldött száz gyalogos kiküldése előtt, illetve visszatérte után keletkezett.⁷¹

⁷¹ Arhivele Naționale ale României, Brașov, Fond Primăria orașului Brașov (Brassó város levéltára)

Ebben az esetben a Brassóhoz tartozó településekhez 43 (pontosabban a halottak miatt 46) személy köthető, itt viszont kivétel nélkül szász–német nevet viselő személyeket találunk. Ez a névállomány azonban a városi katonákkal kibővülve (és a löporgyártót nem számítva) a lista első felében még 97 főt számlált, akik közül Brassóhoz kötődően 26-an székely–magyar, 25-en pedig szász–német névvel szerepelnek, illetve 18 kézműves foglalkozásra utaló név található köztük, amely a teljes állomány 19%-át tette ki. A katonák származási helyét nézve pedig az előző listával szemben a városon kívüli települések katonasága a mezővárosok esetében a következőképpen alakult:

Az 1540. évi darabontlistán szereplő barcasági mezővárosok által kiállított katonák száma	
Település neve	Katonák száma
Barcarozsnyó	4
Feketehalom	4
Földvár	4
Prázsmár	4 (3 halott miatt azonban 7 név szerepel)

A falvak esetében pedig az alábbi számokat találjuk:

Az 1540. évi darabontlistán szereplő barcasági falvak által kiállított katonák száma	
Település neve	Katonák száma
Keresztényfalva	3
Vidombák	3
Höltövény	3
Botfalu	3
Barcaszentpéter	3
Szászhermány	4
Szászveresmart	3
Szászmagyarós	3

Rajtuk kívül pedig Töröcsvából is érkezett 2 katona.⁷²

Az említett települések katonai szerepének egy másik nagyon szemléletes példája egy 1528-ból fennmaradt összeírás, amely szerint Brassó városa különböző tüzfegyvereket, hoz-

Colecția de documente Fronius (Fronius gyűjtemény) Volumul I. 262. sz. Digitális fényképe: www.arhivamedievala.ro. BV-F-00001-02-1-262 (A letöltés időpontja: 2020. október 27.)

⁷² Pontosabban a lista az egyik töröcsvári tornyot nevezi meg. Kronstadt III. 79. o. Azonosítását lásd a forráskiadvány mutatójában: uo. 1119. o.

zájuk való golyókat, salétromot, ként és más anyagokat, a seregvezéreknek az ellátmányra pénzt, illetve egyéb összegeket fizetett ki. Ami számunkra azonban jelenleg fontos ebből az összeírásból, hogy a város 74 zsoldosának zsoldja mellett felsorolja a barcasági kerület települései által kiállított fegyvereket is:

Az 1528. évi összeírásban szereplő barcasági települések által kiállított katonák száma	
Település neve	Katonák száma
Feketehalom	14
Földvár	12
Szászhermány	11
Vidombák	11
Keresztényfalva	9
Barcaszentpéter	9
Botfalu	9
Szászvolkány	4
Szászveresmart	4
Höltövény	9
Szászmagyarós	4

Mindezek mellett pedig az egyes települések különböző mértékben, de lovakkal, szekerekkel, szerszámokkal (lapátok, kapák, csákányok) és egyéb személyzettel együtt küldték ki a katonáikat.⁷³ A kiküldött katonaság társadalmi hátteréhez hasznos adaléku szolgál Mátyás Pál és Vogel Sándor 1985-ben írt tanulmánya,⁷⁴ melyben a szerzők több olyan 16–17. századi adatot is felsorolnak, amiből látható, hogy a (Törösvár révén) Brassó birtokában lévő Apáca lakosai részt vettek a brassói darabontok soraiban, sőt, egyesek közülük ideiglenesen kiváltságos státuszba kerültek, szabadosok lettek, és mentesültek a jobbágyi terhek alól. Ez utóbbi kiváltságról azonban Apáca esetében a 16. század elején még nem írnak a források.⁷⁵ Mindemellett meg kell jegyeznünk, hogy a számadásokban több példát találunk arra, amikor a barcasági kerület képviselőit a katonáállítási kötelezettség miatt hívták össze, de közvetlenül a katonáknak Brassóba hívásáról is maradtak fenn adatok. Így például 1521-ben az erdélyi vajda számára hívták össze a tartomány puskásait,⁷⁶ amiért a város 12 asper⁷⁷ fizetett egyik emberének, 1523-ban pedig a havasalföldi vajdához küldött segédcsapatot a város és

⁷³ Kronstadt II. 124–125. o.

⁷⁴ Mátyás – Vogel 1985. 84–86. o.

⁷⁵ Kronstadt II. 3–9. o.

⁷⁶ „pro convocacione provincialium pixidariis domino waywodae Transiluanensi contra Siculos mitendis”. Kronstadt I. 327. o.

⁷⁷ Az asper vagy oszpora török eredetű ezüstpénz, amely két dénárnak felelt meg. Kubinyi 1958. 20–24. o.; Granasztói 1972. 357. o. 30. jegyz.; Kozák-Kígyóssy 2018a. 543. o. 25. jegyz.

a kerület együtt állította ki.⁷⁸ A darabontlistákhoz képest némileg eltérő képet mutat a város zsoldosainak 1539-ben összeírt lajstroma,⁷⁹ amely már abban is különbözik a darabontlistáktól, hogy nem szerepelnek rajta a katonák származási helyét jelölő településnevek. Bár maga a zsoldoslista 63 nevet tartalmaz, viszont 67 katona szerepel rajta, mivel a kapitány mellett „négy legénnyel” („mit 4 knechten”) megjelölés található. A 63 név között pedig 50 szász–német és 13 székely–magyar név szerepel, illetve 9-en valamilyen iparos mesterségnevet viselnek, így a katonaság 14%-át tekinthetjük kézművesnek. Jól láthatjuk tehát, hogy amíg az 1500 és 1510 közötti listában a szászok körülbelül 1/3 arányban szerepelnek, addig mind az 1540. évi, mind pedig ebben a listában 3/4 a részesedésük. Kétségtelen tehát, hogy bár a szászokon kívül jelentős számú más etnikum is harcolt a brassói katonaság soraiban,⁸⁰ ugyanakkor túlzó a szakirodalomnak az az állítása, amely a későbbi időszakokat visszavetítve azt feltételezi, hogy a szász csapatokban a németek aránya alacsony lett volna. Ugyanakkor az tény, hogy Brassó zsoldosainak igen jelentős részét székely–magyar katonaság alkotta, akik részben a helyi székelyekből és a törcsvári várbirtokok lakóiból, részben magyarokból (a magyarok előfordulására például a Szegedi, Kolozsvári, Hunyadi nevek utalnak), részben pedig a Székelyföldön toborzott egységekből kerültek ki. Ez utóbbit a brassói számadáskönyv egy-egy 1521. évi⁸¹ és 1533. évi⁸² bejegyzése is megerősíti, miszerint a város emberei toborzóra indultak Székelyföldre, sőt, utóbbi bejegyzés szerint már egy eleve összeírt *registrum* is volt náluk a felfogandó katonáktól. A székelyek zsoldosként való alkalmazását egyébként Szentgyörgyi és Bazini Péter erdélyi vajda egy 1501. október 18-án kelt levele is megerősíti, amely Nagyszében városának 600, vagy legalább 500 könynyűlovas felvételét parancsolja meg a brassói vagy a székely katonaság közül.⁸³ Megjegyezhető továbbá, hogy ugyanebben az időszakban a lengyel király zsoldjában álló huszárok között is találunk székelyeket.⁸⁴

A másik jelentősebb katonáskodó etnikumnak a románságot tekinthetjük. Havasalföldi katonák létreteletére utal Bátor István erdélyi vajda 1480. december 22-én kelt levele, melyben az elhunyt havasalföldi vajda emberei közül 110 lovas fejenként 2 forintért történő felfogadására utasította Brassót.⁸⁵ Ezt követően viszont egy 1481. március 9-én kelt levelében csak vlachok felfogadását említi, és a havasalföldieket konkrétan nem nevezi meg,⁸⁶ de valószínű, hogy itt is róluk van szó, mivel március 31-én ismételten a havasalföldiek közül 300 lovas felvételét

⁷⁸ Kronstadt I. 502. o.

⁷⁹ Kronstadt III. 6. o.

⁸⁰ Ez már Bátor István vajda 1479. augusztus 14-én kelt levelében is megjelenik, amelyben a más nemzetekből való zsoldosok zsoldban tartását és számukra két forint zsold kifizetését rendeli el Brassónak. „Item stipendiariis vestris qui sunt ex alienis nationibus) et partibus singulos duos florenos dare velitis et eo(sdem) dimittere non debeatis.” UB VII. 4315. sz.

⁸¹ Kronstadt I. 352. o.

⁸² Kronstadt II. 326. o.

⁸³ Szabó 1872. CCXX. sz.

⁸⁴ Grabarczyk 2011. 123. o. és Pleweczyński 2015. 235–237. o.

⁸⁵ UB VII. 4378. sz.

⁸⁶ Uo. 4392. sz.

rendelte el a város számára.⁸⁷ Mindezekon felül a szász csapatok soraiban harcoló havasalföldi zsoldosokra utal Bethlen Elek alvajda 1528. december 31-ei levele is, amelyben Besztercétől a kiküldendő katonák között 20 havasalföldi íjászt is kért.⁸⁸ Jól látható tehát, hogy a havasalföldiek katonai szerepe – noha az őket említő parancsok többsége egy szűk időintervallumra koncentrál – biztosnak mondható, az erdélyi románok szász zsoldban állására viszont nem találtam bizonyítékot, a moldvaiakat pedig csak lengyelországi megjelenésük miatt nem tartom teljesen kizárhatónak.⁸⁹ Összességében tehát Brassó és a Barcaság esetében a székelyek – és köztük a székelyföldi székelyek – felfogadása rendszeres és bevett gyakorlatnak tekinthető, a román zsoldosok alkalmazása viszont inkább *ad hoc* jelleggel történhetett. Foglalkozásukat tekintve pedig érdemes megjegyezni, hogy a kézművesek brassói csapatokon belüli aránya (10–19%) messze elmarad mind a beszercei katonalistákban szereplő, mind a városi lakosság körében betöltött arányuktól.⁹⁰ Mindezek után viszont térjünk vissza a zsoldosok és darabontok közötti különbség kérdésére!

Magát a darabont kifejezést a középkor folyamán többféle értelemben használták, de tárgyalt időszakunkban elsősorban gyalogos katonákat értettek alatta.⁹¹ Brassóban azonban a fentiek alapján úgy tűnik, hogy elsősorban a Brassóhoz tartozó települések által, az eredetileg a város védelmére küldött katonaságot nevezték darabontnak, amely egységeket városon kívüli akció esetén a városi hadköteles lakosságból, vagy az őket helyettesítőkből egészítettek ki. Ezzel szemben a zsoldosokat rövidebb időre, általában egy-egy akció idejére fogadta fel a város a barcasági kerület, illetve a saját lakossága által befizetett adóból.⁹²

Fizetésüket tekintve a jelen fejezetben tárgyalt katonaság általában havi 3 forintot kapott.⁹³ Ennek nagysága viszont az egyéb juttatásoktól és – ahogy azt a havasalföldi katonák példáján láthattuk – a velük kötött megállapodástól is függhetett. Ilyen egyéb juttatások közé sorolhatjuk a borraalót, amelyet a katonák ténylegesen bor formájában is megkaphattak, illetve többször kaptak pénzt ellátmányra vagy pedig különböző élelmiszereket.⁹⁴ Utóbbira jó példa a brassói számadások egyik 1522. évi bejegyzése, amely szerint a darabontok bort, bárányt, halat és kenyeret kaptak.⁹⁵ A fegyverek tekintetében ugyanakkor elsősorban a muníció, tehát a puskapor és a hozzá való golyó volt a legáltalánosabb ellátmány,⁹⁶ de szükség esetén a

⁸⁷ UB VII. 4405. sz.

⁸⁸ *Hurmuzaki* 1911. DLXIX. sz.

⁸⁹ *Szokola* 2019b. 61. o.

⁹⁰ Az 1462. évi és az 1510. évi beszercei katonalistában a kézműves foglalkozásnévvel megjelölt személyek aránya 32, illetve 40%, Brassó lakosságát tekintve pedig ez az arány 1489-ben 40% volt. *Szokola* 2019a. 101–115. o. és *Kozák-Kígyóssy* 2018b. 543. o. 18. jegyz.

⁹¹ A szó eredetéről és jelentéseiről lásd: *Grégoire* 1938. 279–282. o. és *Mollay* 1982. 222–224. o.

Például a cseh gyalogosokat a 15. században *trabant* elnevezéssel illették. *Tresp* 2004. 82. o. A székely darabontokról lásd *B. Szabó* 2018. 100–153. o.

⁹² Lásd például: *Kronstadt I.* 352. o. és *Kronstadt II.* 337. o.

⁹³ Például 25 puskás egy hónapra 75 forintot kapott: *Kronstadt II.* 201. o.; 84 zsoldos 252 forintot kapott egy hónapra: *uo.* 342. o.

⁹⁴ *Kronstadt I.* 448., 450. o.

⁹⁵ *Uo.* 439–440. o.

⁹⁶ *Uo.* 638. o.

város is kölcsönözhetett kardokat vagy puskákat gyalogosainak.⁹⁷ Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy – ahogy azt az 1491. évi brassói hadiszabályzat is mutatja – a katonaságnak alapvetően saját fegyverrel kellett rendelkeznie. Erre utal például az is, hogy Oláh Miklós leírása alapján 1510-ben a Nagyszebenbe menekült havasalföldi vajda gyilkosát is az egyik lakos (véltetően a saját) puskájával ölte meg.⁹⁸

Tüллépve a „közkatona” kérdésén, Brassó esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a források a sereg vezetésének egyes aspektusaiba is betekintést engednek. A számadáskönyvek alapján ugyanis alapvetően három parancsnok „típus” különböztethetünk meg. Egyes parancsnokok egyszer-egyszer tűnnek fel a forrásainkban, vagy a fentebb ismertetett zsoldos-jegyzékek tagjaként, vagy pedig a számadásokban. Őket tehát valószínűleg csak egy adott feladat céljából fogadták fel. Mások azonban, mint például Szabó Lőrinc, a brassói lovasok parancsnoka, 1520–1521-ben több alkalommal is kimutatható a számadáskönyvekben, feladatait tekintve pedig hivatásos katonaként különböző, akár diplomáciai megbízásokat is kapott, sőt, a források ebben az időszakban még a fiait is emlegetik, akik hasonló szolgálatokat tettek a városnak.⁹⁹ Rajta kívül idesorolható Johannes Fechter is, aki 1532 és 1537 között több éven át kimutathatóan viselte a darabontok kapitánya tisztséget, egyéb városi pozíciót azonban nem töltött be.¹⁰⁰ Ezen kapitányok 8-10 forintos havi fizetést kaptak.¹⁰¹ Emellett viszont ellátásukat és a lovukat is a város állta.¹⁰² A parancsnokok harmadik típusának általában a város politikai és gazdasági elitjéből kikerülő, ideiglenes parancsnokokat tekinthetjük, akik egy-egy megbízás idején vezették a brassói csapatokat. Ilyen volt például Lucas Czeresch, aki 1528-ban kapitányi tisztséget töltött be, ugyanakkor a városi és gazdasági elit tagja is volt.¹⁰³ Szintén idesorolhatók Anton Goltzmit és Sigismund Gemmarius Perrelhefter, akik 1526-ban a brassói csapatokat vezették a szultáni haderő ellen, noha a Szapolyai János vezette erdélyi had nem ért oda a csata helyszínére. Sigismundról tudjuk, hogy szintén előkelő kereskedő és városi tanácsos volt, Anton pedig többször részt vett diplomáciai küldetéseken, illetve többek között 1522 és 1525 között töröcsvári várnagy, 1534-ben pedig a városi huszad felügyelője volt.¹⁰⁴ A csapathoz tartozó egyéb személyek kapcsán pedig azt is meg kell jegyeznünk, hogy erre az időszakra már a brassóiak is saját zászló alatt vonultak hadba, amit a zászlóvivőknek fizetett összegek is megerősítenek.¹⁰⁵

⁹⁷ Kronstadt II. 631., 651. o. A várostól való fegyverkölcsonzés lehetőségéről (egy eperjesi zsoldos csapat példáján) lásd még *Nógrády* 2013. 270–271. o.

⁹⁸ Hungaria, 1938. 22. o.

⁹⁹ Kronstadt I. 258., 265–266. 272., 275., 286–288., 324–325., 328–329., 332–337., 341., 343., 361. o.

¹⁰⁰ 1532-ben: Kronstadt II. 265. o.; 1534-ben: uo. 337., 369. o.; 1536-ban: uo. 442., 456. o.; 1537-ben: uo. 510. o.

¹⁰¹ Uo. 398., 687. o.

¹⁰² Uo. 366., 687. o.

¹⁰³ Kronstadt II. 123., 126. o.; *Stenner* 1916. 22. o.; *Simon* 2008. 353–354., 356., 359–360., 362. o.

¹⁰⁴ *Gyárfás* 1912. 81–82., 84–85. o.

¹⁰⁵ Kronstadt I. 359., 436. o.

A szász csapatok fegyverzete

A szász városoknak a források szerint mindhárom fegyvernem képviselőiből kellett csapatokat küldeniük az erdélyi hadseregbe, így az általuk kiállított kontingensek között lovas, gyalogos és tüzér egységek is megtalálhatók voltak (már amennyiben eltekintünk attól a kérdéstől, hogy ilyen korai időszakban érdemes-e külön tüzér fegyvernemről beszélni). Jelen tanulmányban azonban csak az első kettővel kívánok részletesebben foglalkozni.

A lovasságot tekintve az egyetlen bizonyosan létező csapatnem a huszárság volt, amit az egyes városok esetében a „huszárok kapitánya”¹⁰⁶ titulus léte, valamint a számadáskönyvekben és zsoldoslistákban szereplő „huszár” megnevezések is megerősítenek.¹⁰⁷ Ezen elnevezések alapján a huszárság elterjedését, ahogy arra már Mályusz Elemér is felfigyelt, az 1490-es évekre tehetjük.¹⁰⁸ A nehézpáncélos lovasság kérdése viszont némileg bonyolultabb, noha a szakirodalom elsősorban ilyen lovasokról beszél a szászokkal kapcsolatban.¹⁰⁹ Ez a megfigyelés valószínűleg a szászok számára kiküldött parancslevelekben „jól felszerelt lovasok” küldésére vonatkozó utasítások valamilyen megfogalmazásán alapul.¹¹⁰ Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy az általam vizsgált forrásokban csak egyetlenegyszer, nevezetesen a nagyszzebeni számadások egyik 1524. évi bejegyzésében bukkantam a nehézlovasságra egyértelműen utaló *armiger* szóra.¹¹¹ Ez a bejegyzés azonban csak egy kisebb, húsz fős csapatra vonatkozik, így a kérdést érdemes több oldalról is megvizsgálni.

Ha a nehézlovasok utáni kutatást nem az elnevezés, hanem a zsold összege alapján közelítjük meg, akkor meg kell jegyeznünk, hogy Mátyás királynak az apósához, Ferdinánd nápolyi uralkodóhoz küldött egyik levelében havi öt forintot említ a nehézlovasok zsoldjára, Fedeles Tamás pedig az 1494–1495. évi Újlaki Lőrinc ellen vezetett hadjárat kapcsán a nehézlovasok 4,5 forintos havi zsoldjára talált adatot.¹¹² Három forintos zsoldösszeggel Kubinyi András is csak a Jagellók idején számolt mind a nehéz-, mind a könnyűlovasok esetében.¹¹³ A fentebb említett három forint fölötti összegek viszont a szász lovassághoz köthetően sehol, így a Mátyás korban sem szerepelnek. A kérdés eldöntésében segítségünkre vannak a szász lovasságra vonatkozó egyéb források is, így például az az 1501. évi erdélyi vajdai levél, amely a székelyek mellett a brassóiakat is könnyűlovasoknak írja le,¹¹⁴ de ezt

¹⁰⁶ Nagyszzebeni számadás egyik 1494. évi bejegyzésében. Hermannstadt. 170. o.

¹⁰⁷ Besztercei számadások 1517. évi bejegyzése 40 huszárról. A lista külön érdekessége, hogy a rajta szereplő személyeknek szász–német neve volt. *Simon – Szabó* 2013. 4. o. Kronstadt II. 82. o. Brassói számadás: huszár páncél említése 1528-ból.

¹⁰⁸ *Mályusz* 1988. 54. o.

¹⁰⁹ *Cimpeanu* 2013. 41. o. és *Gündisch – Beer* 2005. 62. o.

¹¹⁰ 1476-ban például Nagyszzeben 50 „homines equites bene armatos” tartozott küldeni. UB VII. 4147. sz.

¹¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (MNL DF) 286 803/40r. „viginti armigeris equestribus ad duos menses” 120 forintot kapott.

¹¹² *Fedeles* 2012. 56. o.

¹¹³ *Kubinyi* 2007b. 214–215. o.

¹¹⁴ *Szabó* 1872. CCXX. sz. „equites levis armaturae militares”.

támasztja alá Bátori István erdélyi vajdának Nagyszebenhez írott egyik 1480-as levele is, amelyben a lóval bíró szászok („Saxonibus equos habentibus”) kiküldését rendeli el az oszmánok ellen.¹¹⁵ Utóbbi esetben, egyéb megkötés nem lévén, elég nehezen képzelhető el, hogy a lóval bíró szászok nehézlovakok lettek volna, és ez akkor is így van, ha a kötelezettek nem személyesen vonultak harcba. Harmadik példaként Szapolyai János erdélyi vajda egyik 1511. évi levelét említhetjük, amelyben Besztercétől minden hatodik szász telek után egy pajzsral és lándzsával, valamint kézi íjjal, illetve lehetőleg pánccal és sisakkal felszerelt lovasot kért, amely leírás érdekes módon teljesen összees a telekkatonaság fegyverzetére vonatkozó 1492. évi 20. törvénycikkkel.¹¹⁶ Mindezek figyelembevételével a nagyszebeni számadáskönyvben szereplő *armiger* kifejezés értelmezésére két lehetőséget tartok elképzelhetőnek: vagy a számadás készítője volt jóindulatú a katonák megnevezése során, vagy pedig olyan, a huszároknál jobban felszerelt, de a tipikus nehézlovasnál könnyebb páncélzattal rendelkező lovasságot írt le, amely lovasok éppen az 1520-as évektől a lengyelek körében is a korábbinál nagyobb népszerűsége tettek szert.¹¹⁷ Ez azonban érdemben nem változtat azon a megállapításon, hogy a szászok esetében a telekkatonasághoz és a székekhez hasonló könnyűlovasságról kellene beszélnünk.¹¹⁸

A szász gyalogság esetében főleg az általuk használt fegyverek tekintetében lényegesen pontosabb kép rajzolódik ki előttünk. Így például több olyan utasításról és számadáskönyvekben felbukkanó adatról tudunk, amelyek puskával felszerelt gyalogosokról nyújtanak információt. Szintén a puskák nagy jelentőségére utalnak az 1491. évi brassói védelmi szabályzat fegyverekre vonatkozó részei, de fontosságát az 1492–1493. évi Nagyszebenből származó fegyverösszeírás is mutatja,¹¹⁹ illetve a szász puskásokról Szapolyai János erdélyi vajda egyik 1526. évi levele is megemlékezik.¹²⁰ Ezen puskások a brassói számadások alapján úgy tűnik, hogy karddal voltak felszerelve,¹²¹ amely információt az 1535. évi országgyűlés egyik rendelkezése is alátámasztja, tudniillik a 12 forint feletti vagyonnal rendelkező szászoknak puskával és karddal kellett rendelkezniük.¹²²

A puskák jelentős túlsúlya mellett azonban íjakra és számszeríjakra való utalással is találkozunk. 1472-ből például ismerünk olyan utasítást, amely számszeríjjal és puskával felszerelt csapatok küldését írja elő.¹²³ Az 1491. évi brassói szabályzat pedig a lakosság íjakkal való felszerelését rendelte el.¹²⁴ Ezen információkból kiindulva már nem tűnik olyan meglepőnek, hogy a késő középkori céhes fegyverjegyzékek több számszeríjat, valamint íjhoz és szám-

¹¹⁵ UB VII. 4375. sz.

¹¹⁶ CJH 492–493. o.

¹¹⁷ *Szokola* 2019b. 61. o.

¹¹⁸ *B. Szabó* 2017b. 224–230. o.; *Ladó* 2018. 68–73. o.; *Sófalvi* 2012. 7–10. o.

¹¹⁹ *Kozák-Kígyóssy* 2018c. 840–841., 844. o.

¹²⁰ Szapolyai, 613. sz.

¹²¹ Kronstadt II. 631. o.

¹²² Országgyűlési emlékek, 614. o.

¹²³ UB VII. 4287. sz.

¹²⁴ *Wagner* 1976. 91–94. o.

szerijhoz tartozó nyílvevőket említenek.¹²⁵ A 16. század első felére a források tanúsága szerint az íj és a nyíl viszont a gyalogság tekintetében már sokkal inkább a kisebb települések és a szegényebb szászok fegyvereként maradt meg, de még nem tűnt el teljesen. Ezt a megállapítást támogatja, hogy az 1535. évi erdélyi országgyűlésen is csak a szegényebb katonáktól követelték meg az íj birtoklását.¹²⁶

A szűrő-sújtó fegyvereket illetően különböző lándzsákat, valamint alabárdokat említenek a források. Mindkét fegyver fontos szerepét mutatja a már többször említett brassói védelmi szabályzat, illetve az is, hogy a 15. századi nagyszebeni fegyverösszeírásokban 24 lándzsa és 5 alabárd is szerepel.¹²⁷

Védőfegyvereket tekintve fontos megjegyezni, hogy Erdélyben is használatban voltak a pavézének nevezett nagy állópajzsok,¹²⁸ amelyeket a források „tarpajzsoknak” neveznek. Ezzel a pajzstípussal két alkalommal is találkozunk városi utasításokban,¹²⁹ illetve Nagyszében esetében nemcsak az 1492–1493. évi fegyverösszeírásokban szerepelnek,¹³⁰ hanem a Brukenthal Múzeum gyűjteményében is találunk 47 darab, vélhetően a városból származó pajzsot.¹³¹

Sajnálatos módon azonban az erdélyi városokból a tárgyalt időszakban zsoldos csapatokhoz kapcsolható teljes fegyverösszeírás nem maradt fent, így a nyílt mezei összecsapásokra kiküldött egységek fegyverzetét nem lehet pontosabban meghatározni. A jelenleg folyó fegyvergyártással kapcsolatos kutatások azonban a használt fegyverek minőségét illetően még további eredményekkel szolgálhatnak. A fentiek alapján viszont annyit megállapíthatunk, hogy az erdélyi szászok 15. század második felének huszita típusú gyalogsága a 16. század első felében egyre inkább puskával és karddal felszerelt lövészgyalogsággá vált. Ugyanakkor a szász gyalogság történetéhez érdekes adalékul szolgál, hogy Szapolyai János erdélyi vajda 1526. június 10-én kelt levelében Beszterce városától lovasított puskásokat kért, akiknek gyors helyváltoztató képességére az oszmán veszély bizonytalan iránya miatt lehetett szükség.¹³²

¹²⁵ *Kozák-Kígyóssy* 2018c. 836–839. o.

¹²⁶ Országgyűlési emlékek, 614. o.

¹²⁷ *Wagner* 1976. 91–94. o. és *Kozák-Kígyóssy* 2018c. 842. o.

¹²⁸ *B. Szabó* 2008. 298–299. o.

¹²⁹ 1478-ban a szászok részt vettek a hatalmaskodó Drágfiak sólyomkői várának és a Bánfiak Kolozs megyei Sebes nevű központjának ostromában. *Horváth – Neumann* 2012. 45–47. o. Ehhez az akcióhoz december 20-án Vingtári Geréb Péter erdélyi vajda különböző hadiszerek mellett 200, számszeríjjal és puskával, valamint a parancslevél szerint nagy pajzsokkal (amiket tarpajzsoknak hívnak) felszerelt gyalogost kért Brassó városától („ducentos pedites balistis, pixidibus, scutis seu clipeis magnis thorpays dictis, ac aliis armis necessariis bene armatos”). UB VII. 4287. sz. Szintén tarpajzsokat említ Szapolyai János egyik 1514. évi levele is, amelyben a Dózsa-féle felkelés leverésére kért Brassó városától 400 lovas és 400 gyalogost. Lásd Szapolyai, 393. sz. és *Neumann* 2015. 121–122. o. A tarpajzsot a pavézével azonosította *Cîmpeanu* is. *Cîmpeanu* 2017. 354. o.

¹³⁰ *Kozák-Kígyóssy* 2018c. 842. o.

¹³¹ *Țiplic* 2009. 71. o.

¹³² *B. Szabó* 2019. 86. o.

Összegzés

Brassó és a hozzá tartozó Barcaság geopolitikai elhelyezkedése miatt kezdettől fogva a déli védelmi vonal egyik fő pontjának számított. Ez a szerep az oszmán veszély hatására egyre nőtt, a városnak ezért hatékony védelmi rendszert kellett kiépítenie, amely a falak és más erődítések építése mellett a védelem megszervezését is jelentette. Az egyik első ehhez kapcsolódó fennmaradt dokumentum az 1491. évi védelmi szabályzat, amely jól mutatja be azt a céhes rendszerrel kiegészült területi védelmi struktúrát, amely a város, illetve Erdély lakosságának megóvásáért volt felelős. A védelmen túl azonban a város és a hozzá kötődő területek szükség esetén saját lakosságukból, illetve idegen zsoldosokból tekintélyes számú katonát tudtak kiállítani. Etnikai hátterüket tekintve közöttük még a 16. század közepén is jelentős súlyt képviselt a szászság, ugyanakkor mellettük sok magyar és székely, kivételes esetben pedig havasalföldi zsoldos szolgálta a várost. Ez a katonaállítási rendszer pedig, bár jelentős változásokon esett át, több elemében a 17. században is tovább élt.¹³³

BIBLIOGRÁFIA

- Adatbank Adatbank. Erdélyi magyar elektronikus könyvtár. <http://elekes.adatbank.transindex.ro/?terkep=186> (A letöltés időpontja: 2021. április 15.)
- Anghel* 1973. *Anghel, Gheorghe*: Mittelalterliche Burgen in Transsilvanien. Bucureşti, 1973.
- B. Szabó – Fodor* 2019. Új korszak határán: az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, 2019.
- B. Szabó – Somogyi* 1996. *B. Szabó János – Somogyi Győző*: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Budapest, 1996.
- B. Szabó* 2008. *B. Szabó János*: Mátyás seregének gyalogsági pajzsai, a pavézék. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. *Farbaky Péter – Speknék Enikő – Szende Katalin – Végh András*. Budapest, 2008. 298–311. o.
- B. Szabó* 2017a. *B. Szabó János*: Az újkor hajnalán. Magyarország hadügye a Jagelló-királyok alatt (1490–1526). In: Magyarország hadtörténete 1. k. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 2017. 315–366. o.

¹³³ *Cziráki* 2010. 86–102. o.

- B. Szabó* 2017b. *B. Szabó János: A középkor magyarországi könnyűlovassága. Máriabesnyő, 2017.*
- B. Szabó* 2018. *B. Szabó János: A székelyek katonai szerepe Erdélyben a mohácsi csatától a Habsburg uralom megszilárdulásáig (1526–1709). In: A határvédelem évszázadai Székelyföldön: Csíkszék és a Gyimesek vidéke. Szerk. Nagy József. Csíkszépvíz, 2018. 100–153. o.*
- B. Szabó* 2020. *B. Szabó János: A Szapolyaiak hadserege Szapolyai János és II. János korában. In: Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Budapest, 2020. 213–241. o.*
- Benkő* 2002. *Benkő Elek: Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi. Budapest, 2002.*
- C. Tóth* 2012. *C. Tóth Norbert: Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. Hadtörténelmi Közlemények, 125. (2012) 4. sz. 987–1014. o.*
- C. Tóth* 2020. *C. Tóth Norbert: Szapolyai János erdélyi vajda török ellenes harcai (1510–1526). In: Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Budapest, 2020. 213–241. o.*
- Cîmpeanu* 2013. *Cîmpeanu, Liviu: Written Rules and Privileges: Fiscal and Military Obligations of the Transylvanian Saxons in the Middle Ages. In: Government and law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia. Eds. Martyn Rady – Alexandru Simon. London, 2013. 37–42. o.*
- Cîmpeanu* 2017. *Cîmpeanu, Liviu: Organizarea militară a Braşovului până la sfârşitul secolului al XV-lea. In: Studii de istorie a oraşelor: In honorem Paul Niedermaier. Coord. Dan Dumitru Iacob – Vasile Ciobanu. Bucureşti–Brăila, 2017. 336–359. o.*
- CJH *Corpus Juris Hungarici. I. k. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1899.*
- Cziráki* 2010. *Cziráki Zsuzsanna: Brassói és barcasági katonák Bethlen Gábor hadseregében. Belvedere Meridionale, 22. (2010) 3–4. sz. 88–99. o.*
- Draskóczy* 1999. *Draskóczy István: Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején. Erdélyi Múzeum, 61. (1999) 1–2. sz. 1–30. o.*
- Eltis* 1989. *Eltis, David: Towns and Defence in Later Medieval Germany. Nottingham Medieval Studies, 33. (1989) 91–103. o.*

- F. Romhányi* 2018. *F. Romhányi Beatrix*: És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére? In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2018. 106–116. o.
- Fedeles* 2012. *Fedeles Tamás*: A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495. Szeged, 2012.
- Font – Fedeles – Kiss – Raffayné Kálsecz* 2007. *Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely – Raffayné Kálsecz Kata*: Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Pécs, 2007.
- Grabarczyk* 2007. *Grabarczyk, Tadeusz*: The arms and armour of the Bardiów force in 1493. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 20. (2007) 92–96. o.
- Grabarczyk* 2011. *Grabarczyk, Tadeusz*: „Po racku, po husarsku, z przyprawą tatarską” – początki przemian wojskowości polskiej u schyłku XV w. In: In tempore belli et pacis. Ludzie – miejsca – przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej. Red. *Tadeusz Grabarczyk [et al.]*. Warszawa, 2011. 117–128. o.
- Granasztói* 1972. *Granasztói György*: Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén. *Századok*, 106. (1972) 2. sz. 350–399. o.
- Granasztói* 1980. *Granasztói György*: A középkori magyar város. Budapest, 1980.
- Granasztói* 2012. *Granasztói György*: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán. Budapest, 2012.
- Grégoire* 1938. *Grégoire, Henric*: Aux confins militaires de l’orient byzantin. Hussards, Trabans, Tasnaks. *Byzantion*, 13. (1938) 279–282. o.
- Gulyás* 2008. *Gulyás László Szabolcs*: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok*, 142. (2008) 2. sz. 437–462. o.
- Gulyás* 2018. *Gulyás László Szabolcs*: A középkori jobbágyi migráció mint kutatási téma: források, módszertan, lehetőségek. In: Mozgás és átalakulás. A migráció és társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései. Szerk. *Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola*. Budapest, 2018. 363–378. o.

- Gündisch – Beer* 2005. *Gündisch, Konrad – Beer, Mathias*: Siebenbürgen und die siebenbürger Sachsen. Munich, 2005.
- Gündisch* 1961. *Gündisch, Gustav*: Incursiunea turcească din anul 1493 în ținutul Sibiului. *Studii. Revistă de istorie*, 14. (1961) 6. sz. 1491–1502. o.
- Gündisch* 1987. *Gündisch, Gustav*: Siebenbürgen in Türkenabwehr 1395–1526. In: *Uő*: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. (Ausgewählte Aufsätze und Berichte Volume 14). Cologne–Böhlau, 1987. 37–64. o.
- Gyárfás* 1912. *Gyárfás Tihamér*: A brassai ötvösség története. Brassó, 1912.
- Hermannstadt Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. Hermannstadt, 1890.
- Horváth – Neumann* 2012. *Horváth Richárd – Neumann Tibor*: Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája (1459–1493). Budapest, 2012.
- Horváth* 2010. *Horváth Richárd*: Hunyadi Mátyás és Havasalföld. *Világtörténet*, 32. (2010) 3–4. sz. 3–12. o.
- Hungaria, 1938. *Nicolaus Olahus*: Hungaria – Athila. Budapest, 1938.
- Hurmuzaki* 1911. *Hurmuzaki, Eudoxiu*: Documente privitoare la istoria românilor XVI. k. București, 1911.
- Isenmann* 2014. *Isenmann, Eberhard*: Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Wien–Köln–Weimar, 2014.
- Izsán* 2017. *Izsán Csaba*: A céhek által gyártott fegyverek szerepe a késő középkori és kora újkori erdélyi városvédelemben. Kézirat. 2017. <http://etdk.adatbank.ro/pdf/izsancsaba.pdf> (A letöltés időpontja: 2020. október 27.)
- Karczag* 2010. *Karczag Ákos*: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. Budapest, 2010.
- Kozák-Kígyóssy* 2018a. *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*: Céhek és városvédelem: Számszerijak és kézi íjak a késő középkori Nagyszebenben. In: *Micae mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. *Farkas Csaba – Ribi András – Veres Kristóf György*. Budapest, 2018. 81–101. o.
- Kozák-Kígyóssy* 2018b. *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*: Fegyverkészítő kézműiparosok és céhek a késő középkori Nagyszebenben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 3. sz. 539–568. o.

- Kozák-Kígyóssy* 2018c. *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*: Céhes városvédelem Nagyszebenben a XV–XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 4. sz. 834–855. o.
- Kronstadt I. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen: Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. Rechnungen aus 1503–1526. Kronstadt, 1886.
- Kronstadt II. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen: Rechnungen aus 1526–1540. Kronstadt, 1889.
- Kronstadt III. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen: Rechnungen aus 1541–1550. Kronstadt, 1896.
- Kronstadt IV. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. Chroniken und Tagebücher I., 1143–1867. Kronstadt, 1903.
- Kubinyi* 1958. *Kubinyi András*: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. *Numizmatikai Közlöny*, 56–57. (1958) 20–24. o.
- Kubinyi* 2003. *Kubinyi András*: Családnévadás a középkori Magyarországon. In: *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Szerk. *Stirling János*. Budapest, 2003. 96–113. o.
- Kubinyi* 2007a. *Kubinyi András*: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: *Uő: Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. 93–104. o.
- Kubinyi* 2007b. *Kubinyi András*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. In: *Uő: Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. 216–232. o.
- Kubinyi* 2007c. *Kubinyi András*: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: *Uő: Nándorfehérvártól Mohácsig: a Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. Budapest, 2007. 233–260. o.
- Ladó* 2018. *Ladó Árpád-Gellért*: Hadakozó székelyek a középkorban. In: *A határvédelem évszázadai Székelyföldön. Csíkszék és a Gyimesek vidéke*. Szerk. *Nagy József*. Szépvíz, 2018. 24–73. o.
- Makkai – Mócsy* 1988. Erdély története három kötetben. I. k. Szerk. *Makkai László – Mócsy András*. Budapest, 1988.
- Mályusz* 1988. *Mályusz Elemér*: Erdélyi magyar társadalom a középkorban. Budapest, 1988.
- Mátyás – Vogel* 1985. *Mátyás Pál – Vogel Sándor*: Társadalom és művelődés a XVII. századi Apácán. *Acta historiae litterarum hungaricarum*, 21. (1985) 73–109. o.
- Mollay* 1982. *Mollay Károly*: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest. 1982.

- Müller* 1985. *Müller, Georg Eduard*: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch–Deutschen Nationsuniversität, 1141–1876. Köln–Wien, 1985.
- Neumann* 2015. *Neumann Tibor*: Bulgária–Erdély–Temesvár: Szapolyai János és a parasztháború. In: Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországaról. Szerk. *C. Tóth Norbert – Neumann Tibor*. Budapest, 2015. 103–154. o.
- Nógrády* 2013. *Nógrády Árpád*: Éleskő ura és Macskakő zsoldosai. In: „A hadtáp volt maga a fegyver”. Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Szerk. *Pósán László – Veszprémy László*. Budapest, 2013. 253–275. o.
- Nussbächer – Marin* 1999. Documente de breaslă 1420–1580. In: Documente privind istoria oraşului Braşov. IX. k. Ed. *Gernot Nussbächer – Elisabeta Marin*. Braşov, 1999.
- Nussbächer* 1998 *Nussbächer, Gernot*: Bástyák, árkok, várfalak. Séta a középkori Brassóban. Brassó, 1998.
- Nussbächer* 2006. *Nussbächer, Gernot*: Caietele Corona. Contribuții privind la istoria Braşovului. Braşov, 2006.
- Nussbächer* 2011. *Nussbächer, Gernot*: Brassó és a Barcaság közigazgatása a koraujkor küszöbén. *Aetas*, 26. (2011) 2. sz. 170–177. o.
- Orbán* 1870. *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból. Pest, 1870.
- Országgyűlési emlékek Országgyűlési emlékek: Magyar Királyság (1526–1606), Erdély (1540–1699). Szerk. *Fraknoi Vilmos*. Budapest, 1874.
- Pálosfalvi* 2018. *Pálosfalvi, Tamás*: From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526. Leiden–Boston, 2018.
- Philippi* 1986. *Philippi, Maja*: Die Bürger von Kronstadt im 14 und 15. Jahrhundert. Wien, 1986.
- Plewczyński* 2015. *Plewczyński, Marek*: W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574. Oświęcim, 2015.
- Pósán* 2019. *Pósán László*: Magyarország és a Német Lovagrend a középkorban. Debrecen, 2019.
- Rázsó* 1960. *Rázsó Gyula*: A zsoldosintézmény kezdetei Magyarországon a XIV. században. *Had történelmi Közlemények*, 7. (1960) 2. sz. 107–143. o.

- Rázsó* 1962. *Rázsó Gyula*: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. (1962) 1. sz. 160–217. o.
- Schlözer* 1795. *Schlözer, August Ludwig von*: Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Göttingen, 1795.
- Simon – Szabó* 2013. *Simon Zsolt – Szabó András Péter*: Die mittelalterlichen Rechnungsbücher der Stadt Bistritz in Siebenbürgen I. k. 1462–1520. Regensburg, 2013. <http://www.ungarisches-institut.de/forschungen/projekte/laufende-projekte/251-die-mittelalterlichen-rechnungsb%C3%BCcher-der-stadt-bistritz-in-siebenb%C3%BCrgen2.html> (A letöltés időpontja: 2020. október 27.)
- Simon* 2008. *Simon Zsolt*: Brassó kereskedelmi elitje az 1503. évi huszadnapló alapján. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*, 3. (2008) 387–408. o.
- Simon* é.n. *Simon Zsolt*: Wages and Prices in Late Medieval Braşov/Brassó/Kronstadt. Kézirat. <http://real.mtak.hu/39820/1/Wages%20and%20prices%20%20in%20late%20%20medieval%20Bra%C5%9Fov.pdf> (A letöltés időpontja: 2020. október 27.)
- Sófalvi* 2012. *Sófalvi András*: A székelység szerepe a középkori és a fejedelemség kori határvédelemben. *Erdélyi Múzeum*, 74. (2012) 3. sz. 3–22. o.
- Stenner* 1916. *Stenner, Friedrich*: Die Beamten der Stadt Brassó (Kronstadt) von Anfang der städtischen Verwaltung bis auf die Gegenwart. Brassó, 1916.
- Szabó* 1872. Székely oklevéltár. I. k. Szerk. *Szabó Károly*. Kolozsvár, 1872.
- Szádeczky* 1896. *Szádeczky Lajos*: Székely oklevéltár V. k. Kolozsvár, 1896.
- Szakály – Fodor* 1998. *Szakály Ferenc – Fodor Pál*: A kenyérmezei csata, 1479. október 13. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 2. sz. 309–350. o.
- Szapolyai* *Neumann Tibor*: A Szapolyai család oklevéltára. I. k. Levelek és oklevelek (1458–1526). Budapest, 2012.

- Szende* 2018. *Szende Katalin*: Sub nostro vexillo regali. Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és hospes-kiváltságlevelekben. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, 2018. 542–551. o.
- Szokola* 2019a. *Szokola László*: Adalékok az erdélyi szász városok késő középkori katonaállításához – egy beszercei lista tanulságai. In: *Micae Mediaevales VIII*. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. *Kis Iván – Kozák-Kigyóssy Szabolcs László – Veres Kristóf György – Veszprémy Márton*. Budapest, 2019. 101–115. o.
- Szokola* 2019b. *Szokola László*: A Lengyel–Litván Államszövetség hadszervezete és hadserege (1501–1531). In: Új korszak határán: az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, 2019. 51–66. o.
- Teleki* 1957. *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. XII. k. Pest, 1857.
- Țiplic* 2009. *Țiplic, Ioan Marian*: Bresle și arme în Transilvania (secolele XIV–XVI). București, 2009.
- Tóth* 1925. *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege: a fekete sereg. Budapest, 1925.
- Tresp* 2004. *Tresp, Uwe*: Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. Paderborn, 2004.
- UB I. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band I. Hrsg. *Franz Zimmermann – Carl Werner*. Köln, 1892.
- UB II. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band II. Hrsg. *Franz Zimmermann – Carl Werner*. Köln, 1897.
- UB V. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band V. Hrsg. *Gustav Gündisch*. Köln, 1975.
- UB VI. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band VI. Hrsg. *Gustav Gündisch*. Köln, 1981.
- UB VII. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band VII. Hrsg. *Gustav Gündisch*. Köln, 1991.

- UBO   Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Online adatbázis. <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/> (A letöltés időpontja: 2020. október 27.)
- Wagner 1976.   Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975. Hrsg. *Ernst Wagner*. Köln, 1976.

László Szokola

THE MILITARY OF THE CITY OF BRASSÓ (BRAȘOV) IN THE LATE MIDDLE AGES

(Abstract)

The city of Brassó was a permanent and active member of the Hungarian defence against the Ottoman Empire during the late Middle Ages. This is the reason for the considerable amount of information on the military organisation and the war activities of the city that has been preserved in archival sources. The aim of the present research paper study is to introduce, with the help of city censuses, various conscriptions and city correspondence, the military organisation and defence of Brassó in the 15th century and in the first half of the 16th century, together with the social and ethnic background of the soldiers and the weapons with which they were equipped.

László Szokola

DAS SOLDATENTUM DER STADT BRASSÓ (KRONSTADT, BRAȘOV)
IM SPÄTMITTELALTER

(Resümee)

Brassó war im Laufe des Spätmittelalters fortlaufend ein ständiges und aktives Mitglied der ungarischen Verteidigung gegen das Osmanische Reich. Dieser Tatsache ist es zu verdanken, dass wir im Archivquellenmaterial der Stadt, das in ziemlich beträchtlicher Zahl erhalten geblieben ist, bedeutende Mengen an Informationen über die militärische Organisierung und die Rolle der Stadt im Krieg vorfinden. Ziel der vorliegenden Studie ist es, mit Hilfe der Abrechnungen der Stadt, diversen Zusammenschriften bzw. des städtischen Briefwechsels die militärische Organisation von Brassó im 15. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, die Verteidigung der Stadt sowie den sozialen und ethnischen Hintergrund der Soldaten bzw. die von ihnen verwendeten Waffen vorzustellen.

László Szokola

LES TROUPES DE LA VILLE DE BRASSÓ (BRAȘOV) À LA FIN DU MOYEN ÂGE

(Résumé)

La ville de Brassó était un acteur permanent et actif de la défense hongroise contre l'Empire ottoman à la fin du Moyen Âge. De ce fait, les archives municipales conservent de nombreuses informations sur l'organisation et l'engagement militaires de la ville. L'objectif de cette étude est de présenter l'organisation militaire et la défense de Brassó au 15e siècle et dans la première moitié du 16e siècle, ainsi que l'origine sociale et ethnique des soldats et leurs armes sur la base des comptes, des différents recensements et de la correspondance de la ville.

Ласло Сокола

ВОЙСКА ГОРОДА БРАШШО (БРАШОВ) В ПОЗДНЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

(Резюме)

Город Брашшо был постоянным активным членом защиты Венгрии от Османской империи в течении позднего средневековья. Благодаря этому мы находим в весьма значительном количестве информацию в сохранившихся архивных источниках о военной организации города и о роли города в боевых действиях. Цель настоящего исследования с помощью различных городских отчетов, учётов и городской переписки - представить военную организацию, защиту города, а также и социальный и этнический задний план солдат и оружия, которые они использовали в Брашшо на протяжении 15-ого века и первой половины 16-ого века.

„NAGYSÁGOTOK ÉS KEGYELMETEK LÉVÉN AZ HAZA OSZLOPI...”¹
 A FEJEDELMi KORMÁNYZAT SZEREPE A VÁRADI TÖRÖK
 TARTOMÁNNYAL SZEMBENI VÉGVÁRRENDSZER
 MEGSZERVEZÉSÉBEN AZ 1660-AS ÉVEK DEREKÁN

Bevezetés

Az 1664. évi vasvári béke, habár a Habsburg és az Oszmán Birodalom viszonyát két évtizedre rendezte, a megállapodás Erdélyt érintő rendelkezései csupán a székelyhídi vár lerombolásáról és az erdélyi várakban állomásozó német haderő kivonásáról határoztak. Mivel a pontok nem részletezték az oszmán-törökök irányába való erdélyi adózás kérdését, továbbá a határrendezés kapcsán sem született megállapodás, az Erdélyi Fejedelemség fennmaradása érdekében ezen két, egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdéskör sürgős rendezése elengedhetetlen volt.² Mindez I. Apafi Mihály fejedelmi *conditio*jának megfelelően a kormányzati hatalomból részesülők szűkebb körének fokozott szerepvállalását hozta magával. A feltételek pontjai ugyanis – a politikai közegnek köszönhetően – számos megkötést fogalmaztak meg Apafi kormányzati hatalmának korlátozása érdekében, lefektetve, hogy a fejedelmi tanács egyező akarata nélkül „derekas országos dolgokat ne igazgasson”.³ Ennek értelmében, noha a tanácsadó testület döntései formálisan nem voltak kötelező érvényűek a fejedelemre nézve, a szakirodalom által „elmékedőnek” és gyenge uralkodónak ítélt Apafi döntéseinek (túl) biztosítása, s főképp az oszmán-törökök hódoltató törekvéseinek elhárítása, és ezzel együtt gyakorlatilag az ország megmaradása érdekében erőteljesen támaszkodott a fejedelmi tanácsra. A gyors és hatékony politikai-kormányzati döntéshozatalt megkövetelő körülmények következtében a rendszerint sokáig elhúzódó országgyűlési tárgyalásokkal szemben a korszakban egyre nagyobb szerep hárult a fejedelmi tanácsra, vagy, ahogy súlyának megfelelően Paskó Kristóf emlegette a testületet, a „haza oszlopira”, illetve annak létszámában kibővített, sajátos Apafi-kori kormányzati szervére, a *delegatióra*.⁴

Kezdetben az erdélyi kormányzat a diplomácia eszközével tett kísérletet a határkérdéssel kapcsolatos problémák orvoslására, amely mind az oszmán-törökök, mind a Habsburgok irányába követküldés sorozatát eredményezte. A fejedelmi kormányzat és az országgyűlés mindenekelőtt a Portán igyekezett előmozdítani a határrendezés ügyét, így több követ – mások mellett Paskó Kristóf – járt el a kérdésben. A Habsburgok részéről a tárgyalásokkal megbízott Rottal Jánossal Teleki Mihály a fejedelmi tanács tagjaként Szatmárban folytatott

¹ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–14. Nr. 102–103.

² Lukinich 1912. 169. o.

³ *Oborni* 2018. 281., 286–287. o. és *EOE* XIII. k. 80., 82. o.

⁴ *Trócsányi* 1980. 19., 147. o.

tárgyalásokat a *delegatio* megbízásából. Ennek sikertelensége miatt a további, immár bécsi egyeztetésre az újonnan összeülő *delegatio* Bánffy Dénes tanácsurat küldte.

A meglehetősen kevés eredményt hozó külpolitikai próbálkozások a fejedelmi kormányzatot egy újonnan létrehozandó, észak–dél irányú végvárrendszer megszervezésére sarkallták, amely elsősorban a Várad elestével kialakuló váradi török tartománnyal, főképp annak északnyugati felével szembeni védekezés szempontjából volt égető kérdés. A végvár vonal felmérésében, a várak erősítésében és ellátásuk megszervezésében pedig – a székelyhídi vár ügyéhez hasonlóan⁵ – kiemelkedő szerepet vállalt a korabeli forrásokban „tanácsi rend” elnevezéssel illetett fejedelmi tanács.

Külpolitikai kísérletek a határrendezés érdekében

1. Egyezkedés az oszmán-törökökkel

Az erdélyi kormányzat már Apafi hatalmának megszilárdulása után, a székelyhídi vár lerombolását elrendelő döntést követően pedig fokozottan igyekezett tisztázni a határkérdést az oszmán-törökökkel, s Ali pasa hitlevelének értelmében képviselni saját érdekeit, vagyis csak a szoros értelemben Váradhoz tartozó területeket akarták átengedni az oszmán-törökök kezébe.⁶ A temesvári törökökkel a korábbiakban is megmutatkozó, főleg a Zaránd vármegyei települések hódoltatása miatt kialakuló ellentéteket azonban fokozta, hogy a váradi törökök Píri pasa defterét (összeírás, adójegyzék) hivatkozási alapnak tekintve nemcsak a Váradhoz tartozó, Bihar vármegyei területeket akarták hatalmuk alatt tudni, hanem Kraszna és Közép-Szolnok vármegye egészét, továbbá Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok vármegye nagyobb részét is.⁷ Az erre alapozott oszmán-török támadások és hódoltatások komolyságát pedig egyértelműen jelzik a partiumi településekről és vármegyékből a fejedelemhez címzett sokasodó megkeresések, amelyek fejedelmi oltalomért könyörögtek.⁸ Ennek mielőbbi orvoslása érdekében már 1664–1665 fordulóján a fejedelem a tanáccsal egyeztetve Paskó Kristófot küldte a Portára, akinek követsége révén megkezdődtek a határigazításról folyó tárgyalások,⁹ s Haszán pasa személyében török követ érkezett Bánffyhunyadra, ahol azonban előzetes várakozásaival ellentétben nem tárgyalhatott a fejedelemmel és kormányzatával. Apafi ugyanis a tanácsurakkal és a *delegatio*val való tanácskozást követően elhatározta, hogy távozik a közeli Kolozsvárról, és úgy döntött, hogy csak az Ébeni István tanácsúr

⁵ Szalai 2019. 137–168. o.

⁶ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–1. Nr. 27. és 2. doboz 1–1665–14. Nr. 115–120. A hitlevél szövege: „Hogy Várad és ahhoz mostan bíratott, tartozó jószág[on] kívül semminemű több várak, kastélyok el nem vétetnek a vezér ő nagysága ígírte szerént.” Koncz 1892. 390–393.

⁷ Sudár 2015. 109. o. és TMÁO IV. k. 188. o.

⁸ Erre a teljesség igénye nélkül lásd MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–1. Nr. 217–218. és 2. doboz 1–1665–20. Nr. 141.

⁹ Trócsányi 1980. 88. o. Vö. Bethlen 1993. 249. o. és TMÁO IV. k. 197. o.

vezette küldöttség által vitatja meg a határkérdést a török *commissariussal* és kíséretével.¹⁰ A fejedelmi kormányzat mindezt azzal magyarázta, hogy jelenlétükkel nem akarják akadályozni a határjárást és a későbbi megegyezést, ugyanakkor egyértelműen attól tartottak, hogy a török küldöttség nem „az határnak járására [...] inkább elfoglalására” jön.¹¹ Mindennek háttérében az állt, hogy a váradi törökök azt terjesztették, hogy a határigazításra küldött pasa több ezer emberrel érkezik Erdélybe.¹² Annak ellenére, hogy maga Haszán pasa nyugtatta meg Apafit levelében, hogy kísérete nem több kétszáz főnél, amit a fejedelem emberei is alátámaszthattak,¹³ Apafi és kormányzata nem tért vissza Kolozsvárra, hanem Ebesfalván rendezkedett be a tárgyalásokra. Ebben Haszán pasa azon kijelentése sem ingatta meg, hogy mivel nemcsak Ébeni Istvánnal, hanem a fejedelemmel és az „Erdélyi Urakkal” akar személyesen tárgyalni, kíséretével – terhelve a várost és környékét – mindaddig Kolozsváron marad, amíg a fejedelmi kormányzat vissza nem tér a „kincses városba”.¹⁴ A kolozsvári személyes tárgyalás előmozdítására a portai követek, Paskó Kristóf és Baló László által Haszán pasa Portán tartózkodó tihája is megüzente a fejedelemnek, hogy „nyúljon szívesen s bátran az dolgokhoz”, ne kételkedjen a pasa és az oszmán-törökök jó szándékában.¹⁵ A követek – felmérve a portai viszonyokat – maguk is a pasával való megegyezés fontosságát hangsúlyozták, rávilágítva arra, hogy a határigazításnak az ő „irgalma által kelletik végben menni”.¹⁶ Apafi és kormányzata végül vállalta a pasával való tanácskozást, azonban nem a határhoz közeli települések valamelyikén, hanem a biztonságosabb Ebesfalván.

A váradi török tartomány és az Erdély között húzóódó határ rendezése azonban ekkor még váratott magára, Haszán pasa ugyanis megbízatásának megfelelően követe útján elsőként a Habsburgok képviselőjében a határrendezéssel megbízott Rottal Jánossal kívánt tárgyalni. Ez a tanácskozás javarészt a székelyhídi vár elhagyatásának végső részleteire, valamint a császári katonák Erdélyből való kivonására szorítkozott.¹⁷ A császáriakkal 1665. február végéig folyó oszmán-török tárgyalások miatt a portai követség hosszan időzött a partiumi és erdélyi vármegyék területén, jelenlétükkel jelentősen terhelve az ottani lakosságot.¹⁸

¹⁰ Ébeni megbízatásáról lásd TML III. k. 382. o.; A *delegatio* szerepvállalásáról: MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–3. Nr. 66–67. és EOE XIV. k. 77. o.

¹¹ TML III. k. 388–389. o. és EOE XIV. k. 86–87. o.

¹² Apafi leveleiben eltérő számú, kettő-, öt-, hétezer fős török kíséretéről számolt be. TML III. k. 402. o. és EOE XIV. k. 77., 89. o.

¹³ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–18. Nr. 133–134.

¹⁴ Uo. Nr. 135–136.

¹⁵ Uo. 2. doboz 1–1665–14. Nr. 100. Paskó a fejedelem betegségével magyarázta Apafi Kolozsvárról való távozását a Portán, Haszán pasa jelentései azonban kétségekre adtak okot, így Paskó maga is biztatta a fejedelmet, hogy keresse a pasa kedvét. TMÁO IV. k. 206., 209–210. o.

¹⁶ MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./71–72. és TMÁO IV. k. 196–197. o.

¹⁷ MNL OL P659 33. csomó Nr. 762./32. Vö. *Bethlen* 1993. 250. o. A Rottalal való tárgyalás szükségességére bizonyítéklul szolgálnak Haszán levelének alábbi sorai: „[...] Grófnak is, Római Császártól jötnék athnáméja van nálam, kit győzhetetlen császárunk és fővezér urunk küldött.” MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–18. Nr. 133–134. Az oszmán-török követ Szatmárból való februári visszatéréséről lásd TML III. k. 422. o.

¹⁸ TML III. k. 383. o.

Mindez, továbbá a pasa azon fenyegetése, hogy a határkérdés rendezetlensége ellenére is távozik Erdélyből, végül lépésre készítette a fejedelmet. Apafi a kérdés fontossága okán összehívta a „tanácsi rendet”, s a Brassóban lassan gyülekező tanácsurak az oszmán-török küldöttség egyes tagjaival való feketehalmi egyeztetést követően a határkérdés megoldása érdekében egy követség kiküldése mellett határoztak.¹⁹

A mindhárom nációnak részvételével delegált erdélyi küldöttség élére ismételten a határrendezés problémáit jól ismerő tanácsurat, Ébeni Istvánt jelölték ki. A további tagok közül a déli végek védelmét közben tartó Kapi György tanácsúr – Zaránd, Közép-Szolnok, majd Hunyad vármegye főispánja –, valamint Kornis Gáspár, Torma István, továbbá Nemes János és Csepregi Turkovics Mihály személye ismeretes.²⁰ A határjárásra való felkészülés jegyében – minden bizonnyal a fejedelmi tanáccsal való egyeztetést követően – Apafi az esetleges kártétel elkerülése érdekében német lovasokat küldött Beszterce környékére. Továbbá mérlegelve a határrendezés kimenetelének fontosságát és a pasa tekintélyét, bőséges élelmet rendeltek az oszmán-török küldöttség számára, valamint körültekintően megszervezték a határjáráshoz szükséges lovak beszerzését is.²¹

A március utolsó napjaiban már úton lévő erdélyi követséget a Közép-Szolnok vármegyei Zsibónál érte Haszán pasa azon méltatlankodó levele, amelyben a kolozsvári vagy bánffy-hunyadi tárgyalási helyszín helyett Zilahra hívatta őket. Mindezt azzal indokolta, hogy a későbbiekben maga a váradi pasa is a szilágysági településre érkezik a török császár címeres levelével, így megtörténhet a határigazítás, s az erdélyi *commissarius*ok is megkaphatják az írásos biztosítékot (*testimonialis*) arra nézve, hogy rajtuk nem múlt a határrendezés sikeresége. A Haszán pasa levelét tolmácsoló Nemes János már ekkor aggályait fejezte ki a meg egyezést illetően, tartva attól, hogy a török császár címeres levele nem más, mint Píri pasa deftere, s hogy útjuknak semmi eredménye nem lesz.²² Nemes gyanakvása kezdetben alaptalannak bizonyult, március utolsó napjaiban a váradi pasa ugyanis Csepregi Turkovics Mihályon keresztül levelében kereste meg a határigazítás erdélyi és oszmán-török tagjait, jelezve, hogy néhány nap elteltével elindul, s kérte, hogy „addig legyen a pasa [ti. Haszán] Zilahon az Urakkal”.

A tanácsurak rendelkezéséből a követség során végig Haszán pasa mellett maradó Csepregi azonban hamarosan felfedte a váradi törökök valós szándékát. Egyértelművé vált, hogy a váradiak nem a Partiumból kiindulva, hanem Kolozsvár határától kezdve kívánták volna megkezdeni a felmérést, amely már önmagában is jelzi, hogy az újonnan meghatározandó határt mélyen az Erdélyi Fejedelemség területébe hatolva akarták meghúzni. Ezentúl az erdélyiek számára további gondot jelentett, hogy a váradi törökök leveleik mellett rendszeresen alajbégeket, iszphahiákat és agákat küldtek a Portára a nagyvezírhez, s a fejedelmi kormányzatot a vasvári béke megszegésével, egész pontosan Cseh várának építésével vá-

¹⁹ TML III. k. 437. o. Vö. *Bethlen* 1993. 250–252. o.

²⁰ *Tóth* 1902. 388. o.

²¹ MNL OL X1249 470. tekercs Nr. 1665./36., 43., 50.

²² DJCAN BCsL Nr. 324./139./6.

dolták. Mindezt annak érdekében, hogy mind a fejedelmet, „mind az Urakat”, vagyis a fejedelmi tanács tagjait rossz hírbe keverjék a nagyvezír előtt, s a határigazítást saját javukra és Erdély minél nagyobb kárára vihessék véghez.²³ Csepregi azzal védekezett, hogy Cseh vára nem újonnan épített véghely, annak 100 brassói gyaloggal, 20 német katonával, továbbá pattantyúsokkal való felszerelése csak a székelyhídi vár lerombolása miatt, a védekezés megszervezése érdekében történt.²⁴

Minden bizonnyal a Portán is elfogadták ezt az indokot, így – a sebesvári véghelyhez hasonlóan – jóváhagyták Cseh várának *praesidium*mal való megerősítését, azzal a feltétellel, hogy regulázzák meg az oda küldött katonaságot.²⁵

A végső megegyezést azonban megnehezítette, hogy az erdélyi vármegyék területét érintő hódoltató törekvések továbbra sem enyhültek: több Hunyad vármegyei településre (Oláhkipetri, Sárd, Nagypetri, Bács) küldték ki ez idő tájt a váradi pasa hódoltató levelét, arra kötelezve a falvakat, hogy mivel a pasa az egyik főember szolgájának adta őket, Váradra hódoljanak, máskülönben kirabolják és elpusztítják valamennyiüket.²⁶ Az erdélyiek azon félelme, hogy a váradi törökök nem hajlanak a határigazításra, rövid időn belül beigazolódt. Néhány nap elteltével ugyanis a váradi pasa egyre komolyabb fenyegetőzéseit és a partiumi, valamint az erdélyi vármegyékre küldött hódoltató levelei még inkább megsokasodtak. Emellett a váradi pasa leszögezte, hogy a Váradhoz csatolt területekből semmit nem engednek vissza a fejedelemségnek, így a határjáráshoz sem csatlakoznak.²⁷ Ennek okán Haszán pasa április elején dolga végezetlenül távozott Erdélyből, arra hivatkozva, hogy nincs megfelelő felhatalmazása a határrendezésre.²⁸

Csepregi és az erdélyi küldöttség vezetőjeként Ébeni István tanácsúr egyaránt azt javasolták, hogy Apafi a „tanácsúr híveivel együtt” tárgyalja meg a kérdést, s a Portán Paskó Kristóf révén és levelük által egyaránt mielőbb tárják az eseményeket a nagyvezír elé, azt feltételezve, hogy a váradi törökökkel való megegyezés egyetlen esélye az, hogyha maga a nagyvezír vagy a császár inti őket kompromisszumra.²⁹ A fejedelmi kormányzat bizonyára megfogadta a küldöttség tagjainak tanácsát, hiszen Paskó Haszán pasával és a tihájával Nándorfehérváron tárgyalt, és némi fizetség ellenében rábírta őket, hogy képviseljék Erdély érdekeit a nagyvezírral való találkozáskor: igazságosan fedjék fel a váradiak által elkövetett

²³ MNL OL X7314 19048. tekercs. Csepregi T. Mihály levele Apafi Mihálynak. Pago Bagos in Comitatu Kraszna, 1665. március 30.; TMÁO IV. k. 214–215. o. A béke ezen kérdésre vonatkozó, 3. pontja: *Marosi* 1972. 123. o.

²⁴ DJCAN kBCsL Nr. 328./342./7.

²⁵ TMÁO IV. k. 220–221. o. és TML III. k. 441. o.

²⁶ MNL OL X7314 19048. tekercs Csepregi T. Mihály levele Apafi Mihálynak. Pago Bagos in Comitatu Kraszna, 1665. március 30.

²⁷ TML III. k. 443., 448. o. Későbbi hódoltatásra: TMÁO IV. k. 227. o. és *Tóth* 1902. 389. o.

²⁸ TML III. k. 442., 449. o. Haszán pasa felhatalmazása minden bizonnyal megvolt a határrendezésre, távozásának oka inkább az lehetett, hogy nem akart nyíltan szembe menni a váradiak törekvésével. TMÁO IV. k. 222. o.

²⁹ MNL OL X7314 19048. tekercs Csepregi T. Mihály levele Apafi Mihálynak. Pago Bagos in Comitatu Kraszna, 1665. március 30.; TML III. k. 449. o.; TMÁO IV. k. 225. o.

pusztításokat és foglalásokat, valamint tudassák, hogy az erdélyiek készen álltak a határigazításra, azonban a váradi pasa megakadályozta mindezt.³⁰

Haszán pasa, annak ellenére, hogy bizonyosan tartott a vádtól, hogy „Erdély-pártinak” titulálják,³¹ jelentette a történéseket a nagyvezírnek, amely után Paskó is audienciát nyert hozzá. A meghallgatáson Paskó Ali pasa hitlevelére hivatkozva érvelt a jogtalan hódoltatások ellen, azonban a nagyvezír Píri pasa defterét tartva a határrendezés alapjának közölte, hogy a hozzávetőlegesen 1300 település hódoltatása egy Várad méretű vár esetében nem sok, így abból nem hajlandók engedni. Paskó azonban a pusztítások és foglalások következtében az adó-beszolgáltatás nehézségeit is feltárta, s több könyörgő- és panaszlevél ismertetését követően végül a díván elé került az erdélyiek ügye, amely úgy határozott, „hogy a fővezér a császár híre nélkül ne adjon választ”. Így Paskó a nála lévő „bizonyítékokat” törökre fordította, majd Drinápolyba küldte, s egyidejűleg kérte a fejedelmet, hogy „bölcs Tanácsival” – azaz tanácsosaival – írassák össze az Erdélytől jogtalanul elfoglalt területeket, s küldjék be számára a jegyzéket, hogy minél könnyebben meggyőzhesse saját igazukról a portai méltóságokat.³² Paskó Apafira és a fejedelmi tanácsra bízta a kérdésben való döntéshozatalt, egyúttal javasolta, hogy az ország pecsétje alatt küldjenek újabb könyörgő levelet a Portára, továbbá tegyék egyértelművé, hogyha a határigazításhoz Píri pasa defterét veszik alapul, nem lesznek képesek többé beszo­lgáltatni az Erdélyre szabott adót.

Az erdélyiek beadványaira kezdetben ugyan reménykeltő válaszok érkeztek a császártól és a nagyvezírtől, azonban semmilyen valós megoldást nem hoztak a váradiakkal való határigazítás terén. Ennélfogva az erdélyiek a portai kormányzattal való megegyezés érdekében igyekeztek külső hatalom támogatását megszerezni a szultáni udvarban. A hathatós segítséget – a holland és angol támogatás mellett érthető módon – a Habsburgok delegáltjaitól remélték.³³

2. Egyezkedés a Habsburgokkal

A székelyhídi vár ügyében 1664 februárjától több ízben eljáró Teleki Mihály szatmári követségei³⁴ jó alapul szolgáltak a Habsburg részről megbízott Rottal Jánossal való további egyezkedésekre, a határigazításban az oszmán-törökökkel szembeni támogatás elnyerése

³⁰ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–14. Nr. 104–109.

³¹ Csepreginek jegyezte meg a pasa, hogy „ha váradiaknak szólok, mindjárt azt mondják, hogy több jót kívánok az erdélyieknek, mint a váradiaknak.” MNL OL X7314 19048. tekercs. Csepregi T. Mihály levele Apafi Mihálynak, Pago Bagos in Comitatu Kraszna, 1665. március 30. A váradiak ténylegesen megvádolták a pasát, hogy Csepregi befolyása alatt állt: uo. X1892 11694. tekercs Csepregi Mihály levele Apafi Mihálynak, Bánffyhunrad, 1665. április 1.

³² MNL OL P1239 2. doboz, 1–1665–14. Nr. 104–111. A Bihar vármegyei határigazításra maga Paskó is javaslatot tett, hangsúlyozva a kérdésben a tanácsurak szerepét: TMÁO IV. k. 217–219. o. Az egyezkedés során ellentéteket szült, hogy Paskó egy olyan összeírást nyújtott be, amelyben több mint 3000 falu szerepelt. MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–13. Nr. 98–99.

³³ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–14. Nr. 104–111. és TMÁO IV. k. 216. o.

³⁴ Szalai 2019. 154–161. o.

érdekében. Az erdélyi kormányzat reményeit azonban Rottal személyes ambíciói felülírták, ugyanis segítségéért viszonzásul Teleki révén az erdélyi kormányzat számára elfogadhatatlan feltételeket szabott. A fejedelemtől és az országgyűléstől egyaránt olyan elismervényt kívánt, amely igazolta, hogy a császáriak csak azért vállaltak a térségben háborút az oszmán-törökök ellen, hogy Erdélyt a pogányoktól védve „ősi szabadságába” visszahelyezzék, s közvetítése révén mindez meg is történt.³⁵ Apafi az erdélyi határkérdés rendezetlensége miatt nem teljesítette Rottal kérését, arra hivatkozva, hogy a *delegatio* már előző évben tárgyalta, s a három rend pecsétjével megerősítve megküldte Rottalnak a kérdésben való állásfoglalását.³⁶ Így a fejedelem és kormányzata amellett, hogy elismerte a császári katonák segítségét a várak oszmán-törökökkel szembeni védelmezésében, továbbá Rottal támogatását a tárgyalások során, továbbra is hangsúlyozta a Habsburgok segítségének szükségességét az Ali pasa hitlevelén alapuló erdélyi–oszmán-török határkérdés rendezésében, valamint a Portára küldendő adó leszállításában.³⁷ Továbbá egyértelműen kinyilvánították várakozásaikat arra nézve, hogy a császáriak a Portán is kijelentik elhatárolódásukat a vasvári béke első pontjától, melyszerint Erdély régi szabadsága – így egyebek mellett a területi integritása – helyreállt.³⁸

Apafi, ezen rendelkezés pontjait tárgyalási alapnak tekintve, azzal utasította el Teleki által Rottal, hogy „mind a tanácsi rendet s mind az ország delegatusit Kolosvárrúl haza bocsáttottuk, mellettünk ő kegyelmek közzül senki sincs”, így emiatt is lehetetlen, hogy az ország kiadja az általa követelt elismervényt. Azonban, amennyiben Rottal kilátásba helyezi a problémák orvoslását az általuk előterjesztett pontok alapján, abban az esetben a fejedelem ígéretet tesz az egyezkedésre, s arra, hogy „újabbán convocáltatjuk mind az tanácsi rendet s mind az delegatusokat”.³⁹ Rottal azonban nem fogadta el az erdélyi kormányzat feltételeit, s csupán a vasvári béke alapján megfogalmazott elvárásoknak tett eleget, vagyis a kolozsvári *delegatio* utasítása értelmében eljáró Telekivel való tárgyalásoknak megfelelően Székelyhíd lerombolását követően utat engedett az erdélyi várakból a német őrség kivonásának és a várak erdélyi kézbe történő átadásának.⁴⁰

Mindez elsősorban az erdélyi kormányzat számára jelentett újabb feladatokat, a várak átvételére és a német őrség helyzetének rendezésére küldöttség kijelölése vált szükségessé. A kijelölt *commissariusok* (Rhédey Ferenc és Sárpataki Márton) Teleki Mihály, az ügyben kétségkívül a legtájékozottabb tanácsúr⁴¹ vezetésével egyeztettek Rottal Jánossal, továbbá a német őrség előljáróival a Huszton, Bethlenben, Szamosújváron, Kővárban, Déván és Sebesváron

³⁵ EOE XIV. k. 6. o. Vö. *Bethlen* 1993. 253–254. o. Teleki Rottalal folytatott tárgyalásainak nyomait lásd még: TMAO IV. k. 186. o.; TML III. k. 425–433. o.; *Lukinich* 1912. 176. o.

³⁶ EOE XIII. k. 364–365., 367–368. o.

³⁷ EOE XIV. k. 90–92. o. A Telekinek küldött, a *delegatio* által, de a három rend nevében kiadott, Rottal számára újonnan megfogalmazott „térítvény”. Vö. *Bethlen* 1993. 254–256. o.

³⁸ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–6. Nr. 78.

³⁹ TML III. k. 389. o.

⁴⁰ EOE XIV. k. 72–73. o.

⁴¹ Teleki tanácsuraságának datálásáról lásd *Szalai* 2019. 154–155. o.

maradt német katonák ügyében.⁴² A Habsburgok által Erdélyben hátrahagyott, a javadalmazásuk hiánya miatt több ízben fellázadó és az Erdélyi Fejedelemség „pártjára” álló császári-királyi őrség kérdésének rendezése az erdélyi kormányzat elemi érdeke volt. Egyrészt az erdélyi hadak általuk történő gyarapításának reményében, másrészt a regulázatlan német őrség várakban okozott kártételeinek mielőbbi megszüntetése érdekében. A várak erdélyi kézbe való átadása egyfelől a fejedelemségből távozni szándékozó császári-királyi katonák elmaradt hópénzének megadásával, másfelől a német *praesidium* azon részének rendszeres javadalmazásának vállalása mellett valósulhatott meg, akik bizonytalan helyzetükből adódóan, a Habsburg-hűségben meginogva Erdély szolgálatában kerestek boldogulást.⁴³ A kulcsfontosságú kérdés eldöntése érdekében, Teleki javaslatának eleget téve, a fejedelem – kis késéssel – „censura alá” vette a német katonák ellátásának kérdését, azaz a tanácsurak véleményét kérte, amelynek végrehajtását végül a tanács döntése alapján a gazdaság irányítását vivő fejedelmi prefektus hatáskörébe utalta.⁴⁴

A korábbi fejedelem, Rhédey Ferenc kezén lévő Husztból már 1665 januárjában – megfelelő kíséret mellett – kivonták a német őrséget, amelyet a fejedelmi kormányzat Cseh várának megerősítésére szánt.⁴⁵ Hasonlóképpen megkezdődött a Kékedy-örökség révén Béli Pál joghatósága alá tartozó bethleni várból való császári őrség kivitele. Ugyanakkor a (Szilágy) Nyíres falubeliek néhány évvel későbbi, a bethleni várban állomásozó német gyalogokra tett panaszra arra enged következtetni, hogy még az 1660-as évek végén is szolgáltak császári katonák a várban.⁴⁶ A szamosújvári német katonák is nehézséget okoztak az erdélyieknek, amiről az 1665 februárjában a vár főkapitányának kinevezett Bánffy Dénes tanácsúr levelei tájékoztatnak.⁴⁷ A német kommandáns vezetésével ugyanis a katonák a *czejtházból*⁴⁸ minden hadakozáshoz szükséges eszközt elpredáltak, és a várban is jelentős károkat tettek.⁴⁹ Emellett azzal együtt, hogy a fejedelmi prefektus több ízben utaltatott a (német) őrség számára hó-

⁴² TML III. k. 404–405., 413. o.; TMÁO IV. k. 210–211. o.; MNL OL P659 2. csomó Nr. 129./20.

⁴³ TMÁO IV. k. 219. o. A császári-királyi hadak lázadásáról lásd *Trócsányi* 1980. 147. o. és *Szalai* 2019. 140. o.

⁴⁴ TML III. k. 435. o.

⁴⁵ MNL OL P659 33. csomó Nr. 762./38. Uo. R298, mikrofilmen: X10447 50021. tekeres Nr. 209. és TML III. k. 387., 391., 405. o. Vélhetően a Székelyhídról átcsoportosított katonák helyébe küldték a huszti németeket. DJCAN kBCsL Nr. 328./342./7. és TMÁO IV. k. 203. o.

⁴⁶ A vár birtoklásáról lásd *Deák* 1887. 12–13. o. Apafi 1664 februárjában erősítette meg Béli Pál birtoklásában. DJCAN BCsL Nr. 324./II./26./6. Cob szatmári generális már vélhetően 1664 tavaszán visszaigérte a várat Béli Pálnak, amint a császári katonákat kivonják onnan. Uo. Nr. 324./I./146./24., 28., 99. és MNL OL P669 I. tétel Nr. 28., 34. A német katonák kivonásáról lásd TMÁO IV. k. 203. o.

⁴⁷ DJCAN kBCsL Nr. 328./342./5. Apafi 1665. február 1-jén nevezte ki Bánffy Dénest Szamosújvár főkapitányának. A szakirodalom 1667-re datálja kinevezését. Vö. *Trócsányi* 1980. 23. o. A tisztség 1665-től való birtoklását bizonyítja az 1665. február 25-i *conventiós* jegyzéke is. DJSAN Benigni gyűjtemény, Nr. 2./11–12.

⁴⁸ A német *Zeughaus* szóból, jelentése fegyvertár, hadiszertár.

⁴⁹ TML III. k. 394., 396–397. o.

pénzt,⁵⁰ valamint több száz köböl búzát, közlisztet, több vég posztót, a vár védelmére szurkot,⁵¹ s esetenként a partiumi vármegyékben hagyták kvártélyozni a német csapatokat,⁵² továbbá Bánffy Dénesnek mint főkapitánynak a Besztercei kerülettől a korábbi években is a vár számára juttatott éleltszert sikerült megszereznie,⁵³ csak nehezen volt biztosított a katonák megfelelő ellátása. A kővári német katonaság hosszas tárgyalás után csak február végén kapott engedélyt Rottaltól a távozásra.⁵⁴ Maga Apafi március elején meg is jegyezte, hogy végre „kitakarodván a német praesidium az várból”, Kővár felszabadult. A későbbiekben azonban a fejedelmi prefektus közbenjárásával a német őrség számára juttatott éleltszert és posztót arra enged következtetni, hogy valamennyi császári katona a kővári védelemben is helyet kapott.⁵⁵ A kővári német őrség jelenlétét továbbá az is jelzi, hogy megfogyatkozott állapotuk miatt a Szatmárból elszökött két német katonát is marasztalni akarták.⁵⁶

A dévai és a sebesvári német várőrség helyzetéről egyelőre keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy ezen két véghelyen állomásozó német őrség, vagy annak egy része, szintén Erdélyben maradt, esetleg csoportosították át ezen várakba német katonaelemeket, hiszen a fejedelem az 1660-as évek végétől több ízben egyezkedett a dévai német őrséggel ellátásukról és feladataikról,⁵⁷ a sebesváriakról pedig jó ideig a Bánffy Dénes – Bornemissza Kata házaspár saját költségén gondoskodott.⁵⁸ Meg kell továbbá jegyezni, hogy az oszmán-törökök által – nyilvánvalóan a sóbvételek miatt – évek óta fenyegetett Déshez felhúzott palánkot⁵⁹ és ezzel együtt a várost német katonák is védték, s ellátásukról Beszterce-vidéke szász kerület gondoskodott.⁶⁰ Összességében elmondható, hogy az 1660-as évek derekán a végvárakbeli német *praesidium* fizetésének kérdése még többször is a fejedelmi kormányzat elé került,⁶¹ s bizonyos, hogy a német katonaság teljességgel nem hagyta el Erdélyt, hanem még évtizedekig az erdélyi véghelyek várőrségében látott el szolgálatot, segítve a fejedelemséget az oszmán-törökök elleni védekezésben.⁶²

Az Erdélyben állomásozó német várőrség problémájára a fejedelmi kormányzat belső intézkedései és a Rottallal való tárgyalások többé-kevésbé megoldást jelentettek, ugyanakkor

⁵⁰ MNL OL F12 12. doboz XIII. Udvarhelyi György levelezése, 1666. Nr. 6.; MNL OL P659 33. csomó Nr. 762./31., 34.; uo. 2. csomó Nr. 129./38.; DJCAN KSGy Nr. 595./12./83.; TML III. k. 419. o.

⁵¹ MNL OL P659 2. csomó Nr. 129./20., 21., 23., 24., 27., 38., 45., 47. Közliszt: barna kenyérnek való liszt. EMSzT VII. k. 565. o.

⁵² MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–5. Nr. 76–77. A németek Zaránd vármegyei kvártélyozása miatt a körösbányaiak otthonuk elhagyását fontolgatták.

⁵³ Uo. X1249 470. tekeres Nr. 1665./57., 60.

⁵⁴ TML III. k. 409–413. o. és TMÁO IV. k. 210–211. o.

⁵⁵ MNL OL P659 2. csomó Nr. 129./20., 24., 27., 31., 45., 48.

⁵⁶ Uo. P659 2. csomó Nr. 129./42.

⁵⁷ MNL OL F12 11. doboz XII./3. I. Apafi Mihályhoz intézett folyamodványok, Nr. 20., 26.

⁵⁸ TML III. k. 466. o.

⁵⁹ MNL OL P1239 1. doboz 1–1663–12. Nr. 74–75.; EOE XIV. k. 126. o.; *Lukinich* 1918. 419. o.

⁶⁰ MNL OL X1249 470. tekeres Nr. 1665./65., 66., 82., 140.

⁶¹ TML III. k. 444., 448., 463., 466., 473. o. és TMÁO IV. k. 228. o.

⁶² Úgy tűnik, Székelyhíd eleste után is – erdélyi katonai vezetőkkel – külön *companiák*ba szerveződtek a német hadak, de például a későbbiekben kiemelt jelentőségű véghely, Somlyó őrségében is külön német zászlóalj működött. DJCAN MSGy Nr. 246./1067.

az erdélyi–oszmán–török határkérdés és adóztatás rendezésében való közvetítésre nem sikerült megnyerni a császári megbízottat.⁶³ Ennek érdekében a fejedelem újabb tanácskozáásra hívta össze kormányzatát, s a fogarasi *delegatio* döntése értelmében – a Habsburgoknál már korábban is követségben járt – Bánffy Dénes tanácsúr Bécsbe való küldése révén remélték ügyük előrehaladását. Az 1665. március derekán összeülő *delegatio* által kidolgozott titkos és „hivatalos” instrukciót a három rend pecsétjével ellátva véglegesítették, s ezzel indították útnak április elején Bánffy.⁶⁴ Az utasítás pontjai nem sokban tértek el a korábban Rottaltól követeltektől. A fejedelmi kormányzat elsődleges célja az Ali pasa hitlevelén alapuló határigazítás volt, vagyis csak a Váradhoz tartozó területeket akarták átengedni az oszmán–törökök kezébe. A partiumi és a szoros értelemben vett erdélyi területek védelme a székelyhídi vár lerombolása miatt fokozottan szükségserűvé vált, ennek következtében ugyanis Bihar vármegye északi része az oszmán–törökök szabad prédája lett.⁶⁵ Ebből a fejedelemség számára további nehézségek adódtak, amelyekre az utasítás szintén kitért. Eszerint a Porta által megemelt, immár nyolcvanezer tallér adó beszolgáltatása megvalósíthatatlan követelés a váradi törökök szüntelen hódoltatása és területfoglalása következtében. Az erdélyi kormányzat ezen problémák megoldásában várta a császáriak közbenjárását a Portán – s ahogy fogalmaztak – „egyébaránt nem sokára végső veszedelem követ országgal bennünket”.

A méltánytalanságok orvoslásának zálogául pedig a császáriak ráhatása révén *ahdnámét* remélték a Portától.⁶⁶

Bánffy, habár egyértelmű, hogy a „tanácsi rend” már útja során is tájékoztatást várt tőle az események alakulásáról,⁶⁷ a fejedelmi kormányzatot csak a nyár folyamán, Bécsből való hazatérését követően tudta a császáriak állásfoglalásáról kielégítően informálni, átadva az Orbán István kancelláriai titkár által lejegyzett császári válaszokat. A határozat kétségtelenül a császár támogatásáról biztosította az erdélyieket, egyértelműen kifejtette ugyanis, hogy a béke megszilárdítása érdekében, s hogy az oszmán–törökök ne foglalják, pusztítsák és néptelenítsék el a térséget, mindent el fognak követni a Portán, garantálva, hogy az *ahdnáme* ügyében is hathatósan fellépnek.⁶⁸ Mindemellett a fogarasi *delegatio* megkeresésére válaszul

⁶³ TML III. k. 442. o.

⁶⁴ A vélhetően a fogarasi *delegatio* által március 16-i keltezéssel megfogalmazott (titkos) utasítások kerültek később a három rend pecsétjével március 25–26-án, szintén Fogarasban, megerősítésre. Lásd MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–1. Nr. 13–18.; DJCAN MSGy Nr. 246./1059.; *Szilágyi* 1867. 289–296. o.; *Zsinka* 1914. 29–30. o.

⁶⁵ *Lukinich* 1918. 421. o.

⁶⁶ *Szilágyi* 1867. 289–296. o. és EOE XIV. k. 8. o.

⁶⁷ TML III. k. 460. o.

⁶⁸ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–1. Nr. 34–39. „Et primo quidem, quo ad Postulatum illud, videlicet, quod cum ijdem Status a Turcis, ad extremam usque ruinam, ac desolationem urgeantur, et premantur, ut eisdem eatenus gratiose subvenire, seseque apud Portam Otthomanicam, vel maxima occasione modernae Legationis et Stabilimati Pacis, interponere dignetur. Hoc ipsum eorundem Postulatum, uti iustum et necessarium, ita etiam condignum esse iudicat, quo ipsos opportunioribus, quibus fieri poterit medijs iuuuet, neque patiatur [...], aequum igitur omnino et Iustitiae consentaneum esse, ut per praesentem, ad supra nominatam Portam Otthomannicam institutam Legationem, ea omnia, quae ipsi fusius enumerarunt efficaciter urgeantur, prout

a Habsburgok Portára induló főkövete, Walterus Leslie is biztosította levelében az erdélyi kormányzatot, hogy megbízatása során a császári és az erdélyi érdekeket egyaránt képviselni fogja.⁶⁹ Leslie és a Portán lévő többi Habsburg követ, elsősorban a befolyásos Simon Reininger számára az adócsökkentés és az Ali pasa hitlevelén alapuló határigazítás támogatásának biztosítása érdekében az erdélyi kormányzat titkon több ezer tallért küldött, kézzelfogható eredmény nélkül.⁷⁰

A végvárrendszer megszervezése Erdély északnyugati határán

A hónapokig elhúzódó diplomáciai tárgyalások szálai végül összeértek, azonban az egyezkedés sem a Habsburgokkal, sem az oszmán-törökökkel nem hozott jelentős előrelépést Erdély északnyugati határainak kérdésében. Paskó portai jelentései ugyanis világossá tették, hogy az erdélyi kormányzatnak tett ígéretek ellenére a császáriak nem törekednek hathatósan a fejedelemség érdekeinek előmozdítására, valamint a Porta sem hajlandó jóváhagyni az Ali pasa hitlevelén alapuló határigazítást.⁷¹ Így annak ellenére, hogy az egyeztetések továbbra is folyamatosak voltak az ügyben mindkét „nagyhatalommal”,⁷² 1665 tavaszára-nyarára egyértelművé vált, hogy az ország területi és állami integritásának megőrzése érdekében elengedhetetlen egy ütőképes végvárrendszer létrehozása a váradi török tartománnyal szemben.

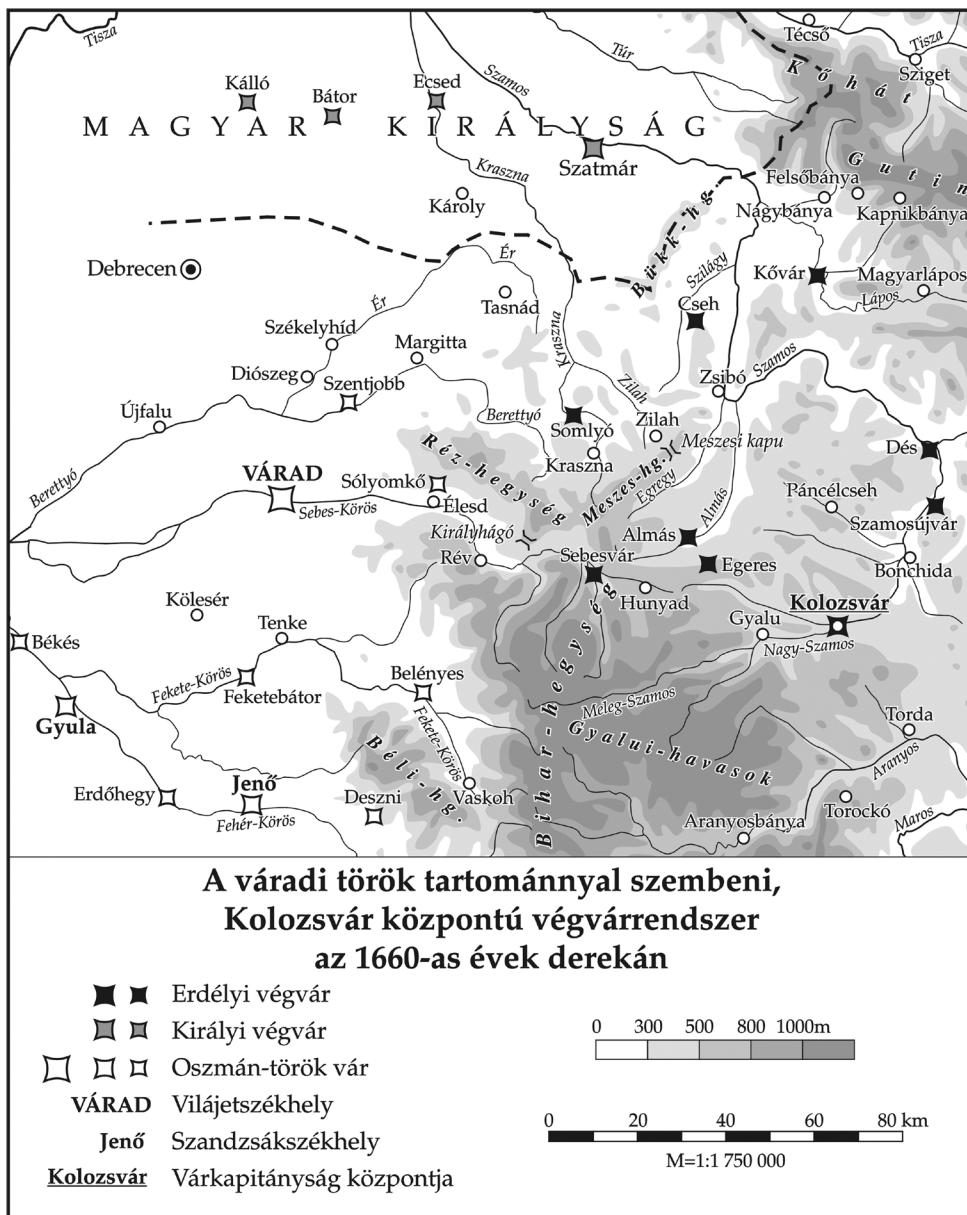
et urgebuntur, quam efficacissime. [...] signanter autem de Athname pro ipsis Transylvanis obtinendo. Altenominatam Suum Maiestatem sese eatenus Portam Otthomanicam omni meliorj modo interpositorum.” Vö.: *Bethlen* 1993. 264–266. o.

⁶⁹ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–11. Nr. 94–95. „[...] quae hactenus inter utrumque potentissimum Imperatorem de Rebus praesertim Transylvanicis gesta sunt, ac ultro citroque actitata, ita divino fretus auxilio pro mea parte indefesso studio ac labore pro viribus adnitar, ut juxta praefatae Sacratissimae Majestatis Clementissimam Intentionem ac Jussum omnia illa exoptato fine potiantur, quae in salutem ac incolumitatem Celsitudinis Vestrae totiusque Incltyae Transylvaniae redundare videbuntur [...]” Leslie követségéről részletesen lásd *Kolçak* 2016. 99–127. o. Maga Bánffy is értesítette Apafit Leslie támogatásának megszerzéséről: MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–3. Nr. 72–75.

⁷⁰ MNL OL X7314 19048. tekercs Paskó Kristóf instrukciója, 1665. július 27. Az utasítás megszövegezése vélhetően szintén a fejedelem szűkebb tanácsadó testületéhez köthető, ugyanis annak ellenére, hogy Apafi június 25-re, Radnótra a végvárrendszer kialakítása mellett ezen ügy megtárgyalására gyűlést hívott össze, jelenleg nincs információnk 1665 nyarán összeülő országgyűlésről. Uo. X1249 470. tekercs Nr. 1665./87.

⁷¹ A teljesség igénye nélkül: MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–14. Nr. 110–111., 115–119., 123–125. és *Lukinich* 1918. 428. o.

⁷² A teljesség igénye nélkül: *Barta M.* 2017. 94–96. o. és TMÁO IV. k. 304. o.

1. Az elsődleges végvárvonal megszervezése a váradi török tartománnyal szemben

Az 1665 májusában, Gyulafehérváron összeült egyetemes országgyűlésen meghozott határozatok sora foglalkozott a határrendezés és az ország katonaságának kérdéskörével. A felmerülő problémákra való végső választételek meghatározását és kidolgozását az országgyűlés a minél hatékonyabb döntéshozatal érdekében azonban már ekkoriban átruházta a fejedelmi tanácsra.⁷³ Ennek értelmében a fejedelem és a „tanácsi rend” minden bizonnyal már az országgyűlés ideje alatt külön tárgyalásokba kezdett, amelyeknek eredménye a végvárrendszer állapotának felmérését célzó, és a benne állomásozó katonaság helyzetét rendező határfelmérés eldöntése lett. A határozat végrehajtását, bizonyára generálisi tisztségéből fakadóan, Béldi Pál tanácsúrra bízták, akinek az utasítás értelmében alapvető feladata a már ekkoriban jól láthatóan Kolozsvár központúra tervezett végvárhálózat ütőképessé tétele volt. Béldi, az instrukció alapján, az eredményes felmérés érdekében a sokat tapasztalt Ébeni István kolozsvári főkapitányt is bevonta a munkába, kiemelten Kolozsvár, Almás, Drág, Sebesvár, Cseh, Szamosújvár, valamint Egeres várának és katonaságának felmérésébe.⁷⁴

Míg Almás és Egeres várának erődítése elsősorban a kolozsvári lovas katonák elszállásolása kapcsán merült fel, addig a többi vár megerősítése és katonákkal való biztosítása ki-mondottan a váradi törökök elleni első védvonal létrehozása érdekében történt.⁷⁵ A megnevezett véghelyek közül a jó állapotban lévő Cseh vára adta a legkevesebb feladatot Béldiéknek, ugyanis védői az elhanyagott székelyhídi vár *praesidiumának* egy része mellett az Erdélyben maradó német katonaság közül kerültek ki, továbbá ekkoriban brassói gyalogok is védték a várat az oszmán-törökök engedélyével.⁷⁶ A már meglévő őrséget Béldiék negyven lovasal (*rajter*) kívánták megszapornítani annak érdekében, hogy az oszmán-törököket a 200 lovas katona otléte elrettentse a támadástól, továbbá szorgalmazták a Hadadból kivont gyalogok csehi állomásoztatását is. Emellett a véderő ellátásának megszervezése volt kérdéses, amelyet szilágysági, nevezetesen a Krasznától a Berettyóig Székelyhíd felé nyúló terület falvainak Cseh várához való adóztatásával igyekeztek megoldani.⁷⁷ A későbbiekben Udvarhelyi György fejedelmi prefektus az Erdély kezén maradt székelyhídi *proventusból* származó dézsmabevételek egy részét – Kővár mellett – a csehi várőrség ellátására rendelte, s az ezen

⁷³ EOE XIV. k. 119. o. és Trócsányi 1980. 71. o. Az ország szempontjából nagy horderejű politikai-kormányzati kérdéseket érintő (például fejedelemválasztás, hűtlenségi per, követküldés) ügyekben kizárólag egyetemes országgyűlés (*generalis congregatio*) összehívására került sor, míg az ország általános kormányzati kérdéseit érintő ügyeket részgyűlésen (*partialis congregatio*) is tárgyalhatták, amelyen a rendek csak egy szűkebb köre volt jelen. *Oborni* 2018. 251., 261–262. o.

⁷⁴ MNL OL P659 33. csomó Nr. 762./139.

⁷⁵ Mindez az instrukción túl az alábbi forrásból is kiderül: DJCAN KJGy Nr. 594./291. Elsősorban tehát a fejedelmi tanács Almás és Egeres esetében nem a várak oszmán-török elleni védelemre való alkalmasságát kívánta felmértetni Béldivel, ahogyan azt a szakirodalom bemutatja. *Trócsányi* 1980. 71. o.

⁷⁶ DJCAN kBCsL Nr. 328./342./7.; TMÁO IV. k. 220–221.; TML III. k. 441. o.; *Lukinich* 1912. 180. o.

⁷⁷ MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./81–84.

dézsma búzából készült katonakenyér (*profont*) esetenként a német őrség hópénzét helyettesítette.⁷⁸

Szamosújvár esetében Béliéék feladata a katonaság ellátásának megszervezése és elmaradt hópénzének megadása volt a *praesidium* ez irányú panaszait figyelembe véve.⁷⁹ A fejedelmi kormányzat fél hópénznek megfelelő összeget küldött ugyan a várkatonák számára, a teljes járandóság kipótlása azonban Béliére hárult, amelyet saját bevételeiből oldott meg. Emellett a helyi udvarbíróval egyeztetve a későbbi rendelkezésig elegendő búzával látta el a katonaságot, továbbá a fejedelmi prefektus is több ízben rendelt a várba gabonát és lisztet.⁸⁰ A sebesvári, főképp lovas katonák lakhatásának kérdése jelentett további teendőt: a „tanácsi rend” a rendszeres oszmán-török portyázástól való megóvásuk érdekében a környező falvak segítségével szálláshelyük palánkkal való megerősítését szorgalmazta. A felmérést követően Béli is a meglehetősen rossz állapotban lévő Sebesvár megerősítését javasolta, s még jelenlétében megkezdtek a véghely árokkal és sánccal való erődítést, ezzel megoldva a katonák elszállásolásának problémáját is. Béli elrendelte ugyanis, hogy az őrséget ellátó néhány gyalog mellett a várban csak a hadnagyok tartózkodjanak tizedmagukkal, míg az istállók és a katonák házai, s ezáltal lakásuk is az újonnan elkészült sánccal legyen.⁸¹ A véghely jelentősége okán óvta a fejedelmi kormányzatot a sebesvári katonákkal való kemény bánásmódtól, hiszen megfelelő javadalmazásukat ekkor még nem tudták biztosítani, csupán ellátásukat szervezték meg egyes szilágysági falvak adójának a várhoz rendelkezésével.⁸²

Drág várának állapotáról a szomszédos csehi katonaság tett jelentést Béliinek, miszerint a silány állapotban lévő véghely helyett Somlyó erődítése célszerűbb lenne, kiváltképp azért, mert a sokkal jobb állapotban lévő vár az oszmán-törökök folyamatos fenyegetésének van kitéve, s megszállását is kilátásba helyezték.⁸³ Minden bizonnyal ez fordította a várak állapotát felmérő tanácsurak és a fejedelmi kormányzat figyelmét a Kraszna vármegyei végvárak felé, s ennek értelmében Somlyó és Valkó várának erődítése mellett döntöttek.⁸⁴ Utóbbi véghely megerősítését Béliéék is erősen javallották, annak ellenére, hogy instrukciójának megfogalmazásakor a fejedelmi tanács nem számolt Valkóval a végvárrendszer egyik láncszemeként. A felmérést végző tanácsurak azzal érveltek, hogy mivel a vár Bánffy Zsigmond tanácsúr kezén van, a saját jogán küldhet bele őrséget megfelelő éléssel és munícióval, s titkon könnyedén megerősíthetnék a már meglévő palánkját, így mire az oszmán-török tudomást szerezne az erődítésről, a vár már védve lenne. Somlyó esetében a csehi őrség

⁷⁸ MNL OL P659 2. csomó Nr. 129./27., 40., 43., 48.

⁷⁹ Uo. 33. csomó Nr. 762./139.

⁸⁰ TML III. k. 478–479. o. és MNL OL P659 2. csomó Nr. 129./21., 23.

⁸¹ MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./81–84.

⁸² Uo. 33. csomó Nr. 762./139. és TML III. k. 469., 479–480. o. Sebesvár erődítésének fontosságáról lásd *Lukinich* 1912. 180. o.

⁸³ TML III. k. 479. o.

⁸⁴ *Szilágyi* 1875. 160. o. és *Trócsányi* 1980. 71. o.

megfelelő kíséret mellett történő átcsoportosítását tanácsolták, s ellátásukat Belényes vidéki és krasznai településekkel, valamint a Bánffyak szilágysági jószágaival oldották volna meg.⁸⁵

A Kraszna vármegyei várak katonasággal való ellátása és megerősítése kapcsán Apafi több alkalommal fordult a „tanácsai rend” tagjaihoz, ahogyan részvételüket a kérdés megtárgyalásában és a döntéshozatalban a személyes tanácskozás mellett számos *censura*, vagyis a fejedelemhez levélben beküldött tanácsúri véleménynyilvánítás is tanúsítja.⁸⁶ A várak erősítését ugyan Bethlen János tanácsúr-kancellár kezdetben az oszmán-törökök támadásától tartva nem javallotta, végül Apafi kérésére mégis ő adott útmutatást Valkó megfelelő megerősítésére. Ehhez elengedhetetlennek tartotta, hogy a katonaság a saját ellátására elegendő éléssel, kielégítő őrség kíséretében menjen be a várba, s egy esetleges oszmán-török támadás esetén a vár megtartása és a tartomány védelme érdekében vállalják fel a nyílt összecsapást. Javaslatá szerint a váradi törökök rosszállásának elkerülése érdekében a *praesidium* odaküldését a latrok, rablók megfékezésének céljával kell nyilvánosan megmagyarázni, amely mind Erdély, mind a váradiak érdeke. Bethlen a katonaság számára adandó instrukciót ezek alapján Bédire testálta, aki generálisként tisztában volt a „vitézi regula” szerinti utasítás formulájával.⁸⁷ A valkói véghely erősítése a nyár folyamán bizonyosan megkezdődött, Beszterce-vidékéről élelmiszert szállítottak a leendő véderőnek,⁸⁸ s a közeli Csehből katonákat küldtek a várba Nagy János és Makai Mihály irányításával, utóbbit megbízva a véghely kapitányi tisztségével.⁸⁹ Emellett a somlyói vár élére állított Olasz Ferenc⁹⁰ révén egy mázsányi puskaporral és kétezer lövedékkel is felszerelték Valkót. Bánffy Dénes tanácsúr azonban a muníció mennyiségét nem ítélte elegendőnek, így a Szamosújvárból odaküldött további nyolc mázsa puskapor mellett Ébeni István kolozsvári főkapitányt kérte meg a nagyobb mennyiségű lőpor várba rendelésére. Továbbá kilátásba helyezték a két újonnan erősített vár ellátására rendelt Kraszna vármegyei falvak ellátó képességének számbevételét és felosztását is.⁹¹

Az erdélyiek félelme azonban beigazolódott, a váradi törökök valóban rossz szemmel nézték a vár erősítését, és támadást intéztek a véghely ellen. Így Bánffy Dénes tanácsúr értesítése alapján Apafi hadfelkelésre utasító parancsot küldött Aranyos- és Marosszékre, továbbá Vér György vicekapitány vezetésével a kolozsvári *praesidium* jelentős részét a

⁸⁵ MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./81–84.

⁸⁶ MNL OL X4788 11697. tekercs Petki István Apafi Mihálynak. Marosszentgyörgy, 1665. augusztus 15.

⁸⁷ MNL OL X4788 11697. tekercs Bethlen János Apafi Mihálynak. Teremi, 1665. július 20. Vö. *Trócsányi* 1980. 71., 128. o.

⁸⁸ MNL OL X1249 470. tekercs Nr. 1665./124.

⁸⁹ TML III. k. 496. o.; MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–4. Nr. 74–75.; MNL OL P669, I. tétel Nr. 30.; *Petri* 1901. 254. o.

⁹⁰ A forrásokban a legtöbbször Olasz/Olos(z) Ferencként vagy Franciscoként emlegetett itáliai származású Francesco Biale jelentős katonai karriert futott be az Apafi-korszakban, s már 1661-ben bizonyíthatóan ellátta a somlyói várkapitányi tisztséget, amelyet kisebb megszakításokkal egészen a korszak végéig viselt. Első somlyói kapitányi említése: DJCAN KJGy Nr. 594./1281.

⁹¹ TML III. k. 496–497. o.

Désnél állomásozó német hadakkal együtt Valkó felmentésére küldte. Emellett a fejedelem felszólította Bethlen János tanácsurat, hogy Udvarhelyszék főkapitányaként adjon parancsot a székbelieknek a hadba indulásra, s küldje őket is Kolozsvárra. Ha pedig szükségessé válik, innen Bánffy Dénes és Ébeni István tanácsurak rendelkezzenek a Valkó megsegítésére való továbbküldésükről. A fejedelem azonban tartva attól, hogy a Porta velük szembeni nyílt fellépésnek (*appertum bellum*) tekinti a Valkó védelmére küldött sereget, kijelentette, hogy „magunktól mi tovább nem mehetünk, egyebül is az Tanács Uraknak írtunkunk”.⁹² A seregek átcsoportosításáról ugyan érkeztek a fejedelemhez konkrét tanácsúri javaslatok, azonban Valkó megtartásához már késő volt. A tanácsurak, mérlegelve a történeteket, több ponton elhibáztak itélték a vár erődítését és a védekezés megszervezését: Bánffy Dénes a fizetetlen katonaságban látta a problémát, Bethlen János a messziről hívott felmentő sereg hasztalanságában. Béli Pál a Valkóba küldött *praesidium* megfelelő kíséretének hiányát,⁹³ míg Ébeni István a vár elestét követően a Kolozsvárra menekült valkói darabontok „törökösségét” róta fel, akik mindaddig, míg a vár kapitánya és hadnagya néhányadmagával harcolt, az ellenséggel egyességre lépve járultak hozzá a vár feladásához.⁹⁴

Néhány nappal a valkói vár elvesztését követően Olasz Ferenc, somlyói kapitány kereste meg levelével a fejedelmet, hogy a váradi törökök felfegyverkezve fenyegetik Somlyó várát és a környéket, azzal a céllal, hogy megakadályozzák a vidék Erdélyhez tartozását, akár a lakosság és a környező terület megszállása és felégetése árán is.⁹⁵ Mindez gyors döntéshozatalra kényszerítette a fejedelmet és tanácsát. Bánffy Dénes a tanácsülés mielőbbi összehívását szorgalmazta, *s censurájában* a korábban Valkóra küldött had, vagyis a dési haderővel kiegészült Vér György kolozsvári vicekapitány vezette sereg Somlyóhoz küldését javallotta.⁹⁶ Bethlen János mindezek mellett a környező várak *praesidiumának* jelentős részét, így a sebesvári és csehi katonaság felének bevetését, valamint Teleki Mihály közbenjárásával szamosújvári és kővár-vidéki puskások és német katonák átcsoportosítását javasolta Somlyóba, mert ezek mindössze néhány nap alatt a várba érkezve a véghely tényleges segítségére lehetnek.⁹⁷ Béli Pál a kolozsvári katonaság kiküldését üdvözölte, emellett Olasz Ferencel is kapcsolatban állva gondoskodott a vár hadi felszerelésének biztosításáról, s maga Olasz is megkezdte a vár bástyáinak és sáncának megerősítését.⁹⁸

A váradi törökök fenyegetőzése azonban folytatódott, aminek következtében a Radnótra összegyűlt tanácsurak felvetették annak lehetőségét, hogy kivonják Somlyóból az őrséget.⁹⁹

⁹² MNL OL X7314 19048. tekeres Apafi Mihály Bethlen Jánosnak. Görgény, 1665. augusztus 13. Vö. *Trócsányi* 1980. 71–72. o.

⁹³ TML III. k. 499. o.; MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–6. Nr. 80–83.; uo. 2. doboz 1–1665–4. Nr. 74–75.; *Trócsányi* 1980. 72. o.; *Zsinka* 1914. 31. o.

⁹⁴ DJCAN MSGy Nr. 246./1069.

⁹⁵ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–12. Nr. 96–97.

⁹⁶ TML III. k. 498–499. o.

⁹⁷ Uo. 1–1665–6. Nr. 82–83. Vö. *Trócsányi* 1980. 72. o.

⁹⁸ MNL OL P1239 2. doboz 1–1665–4. Nr. 74–75. és uo. P659, 2. csomó Nr. 129./35.

⁹⁹ TML III. k. 500–503. o.

A kivonás végül nem történt meg, s a fejedelmi kormányzat a védekezés jegyében a tényleges támadás esetére egyre több katonát mozgósított,¹⁰⁰ megkezdték a vitézi rend biztos ellátásának megszervezését,¹⁰¹ és értesítették a Portát a váradi törökök támadó szándékáról. Paskó Kristóf portai követ révén a német rezidenssel is felvették a kapcsolatot, aki Paskóval együtt egyértelműen a hathatósabb fellépésre buzdította a fejedelmi kormányzatot.¹⁰² A követnek az egyik portai vezérrel történt tárgyalását követően a Somlyót és Erdély nyugati határát érintő fenyegetőzések ugyan nem szűntek meg, de mérséklődtek.¹⁰³ Így – habár az egész korszakban folyamatos maradt a váradi törökökkel való súrlódás – a tartománnyal szemben többé-kevésbé stabilizálódó elsődleges végvár vonal, vagyis Cseh, Somlyó, Sebesvár, Szamosújvár végvára, valamint a kisebb erődtények, így például a Dés köré vont palánk,¹⁰⁴ egyelőre szilárdan biztosította a fejedelemség területi és állami integritásának megőrzését.

2. Kolozsvár mint a váradi török tartomány elleni végvárrendszer központja

Kolozsvár már a század közepének hatalmi válságai során is kiemelkedő erősségnek számított, így nem véletlen, hogy a Habsburgok Kemény János támogatására Kolozsvár várában is német haderőt hagytak.¹⁰⁵ Az 1660-as évek elején a vegyes német-magyar *praesidium* között fel-fellángoló ellentéteket Apafi fejedelemnek a császári katonákkal való 1664 februárjában megkötött egyezsége mérsékelte, a várat és katonaságát egyúttal maga mellé állította.¹⁰⁶

Kolozsvár a még Kemény János pártján elnyert főkapitányi tisztségét megőrző Ébeni István tanácsúr irányítása és Vér György vicekapitánysága alatt kétségkívül az Apafi-korszak legjelentősebb központi erősségévé vált az oszmán-törökök elleni védekezésben. A Kolozsvárra érkező fejedelmi *delegatio* a végvár hatékony működése érdekében már 1664 márciusában részletes instrukciót adott ki a főkapitány számára. Ez az utasítás – egyebek mellett – lefektette a várbeli előjárók javadalmazását, jól körülhatárolta a véghely és a várkatonaság ellátásnak módját, továbbá szabályozta a katonaságnak a várossal való együttműködését.¹⁰⁷ A vár központi szerepéből fakadóan a váradi török tartomány elleni védvonal felmérését és megerősítését célzó, a „tanácsi rend” döntése értelmében Beldi Pál vezette vizsgálóbizottság is egyértelműen Kolozsvár központi jelentőségét hangsúlyozta. Az elsődleges feladat a vár megfelelő védelme érdekében a várkatonaság számának meghatározása,

¹⁰⁰ TML III. k. 504–505. o. Elsősorban a messzebb lévő, kővár-vidéki nemesség és puskások felültetéséről kellett gondoskodni.

¹⁰¹ EOE XIV. k. 128–129. o. és MNL OL X7314 19048. tekeres Apafi Mihály Kendeffy Miklósnak. Radnót, 1665. augusztus 18.; uo. X1249 470. tekeres Nr. 1666./50.

¹⁰² Uo. P1239 2. doboz 1–1665–14. Nr. 115–120.

¹⁰³ TML III. k. 507., 511. o.

¹⁰⁴ EOE XIV. k. 126. o.

¹⁰⁵ *Lukinich* 1912. 157. o.

¹⁰⁶ MNL OL P1239 2. doboz 1–1664–1. Nr. 13–15. Vö. *Jakab* 1870. 738., 747–748. o.

¹⁰⁷ MNL OL P669 II. tétel Nr. 197.

továbbá az Erdélyben maradt, javarészt német, valamint magyar lovas haderő elszállásolásának megoldása volt.¹⁰⁸ Kolozsvár ugyanis „szabad városi” rangjára hivatkozva saját védelmét lakosai szerepvállalása mellett csupán gyalogos *praesidium*mal kívánta biztosítani, a lovas katonaság tartására a város nem vállalkozott.¹⁰⁹ Az utasítás értelmében a katonaság lakhatására és ellátására Béldi Pálnak és Ébeni Istvánnak abban az esetben, hogyha Kolozsváron való maradásukat valóban nem találják lehetségesnek, Almás és Egeres vára közül az alkalmasabb helyet kellett kijelölnie.¹¹⁰ Béldiek szorgalmazták Almás várának megerősítését, s mindebben számítottak a földesurak segítségére is, akik a fejedelmi hadak mellett maguk is tarthattak volna gyalogosokat a várban. A véghelyet azonban elsősorban nem a lovas katonák szálláshelyéül szánták, hanem egyfajta „hírközvetítőként” a közeli Egeres vára felé.¹¹¹ Ennek értelmében a fejedelmi kormányzat bizonyosan elrendelte a már a korábbi években is jelentős szerepet játszó, ám meglehetősen rossz állapotban lévő Almás várának erősítését.¹¹² Béldi és Ébeni – feltehetően az oszmán-törökök beavatkozásától tartva – nem javasolták a gyorsütemű építkezést, úgy vélték, hogy amíg a végvárhálózat felmérésébe bevont, az építészet terén nagy tapasztalattal rendelkező és a végvárak helyzetét is jól ismerő Olasz Ferenc az udvarba megy és jelent a fennálló helyzetről, addig „hordják meg karaját, vesszejét az ilyen csinálendő belső palánknak”, s aztán Olasz útmutatása alapján már könnyen megépíthetik.¹¹³

Almás erősítése 1665 júniusában bizonyosan kezdetét vette,¹¹⁴ s a későbbiekben is a váradi törökök elleni védelem egyik lánészeme maradt.¹¹⁵ Béldi ugyanakkor Egeres várát alkalmasabbnak ítélte a lovas *praesidium* lakhatására, így a húsz német és ötven magyar gyalogos katona mellett ötven lovast rendelt a várba, Almáshoz hasonlóan elsősorban szintén a „hírszerzés” érdekében, amely javaslatát a fejedelem és a tanácsurak elé tárta Ébeni és Olasz Ferenc megerősítésével.¹¹⁶

A lovas katonák egy részének lakhatása így többé-kevésbé megoldódott, azonban a kormányzat a vár és város védelme érdekében továbbra is elengedhetetlennek ítélte egy nagyobb számú *praesidium* Kolozsváron való tartását, amely komoly konfliktust szült a várossal.¹¹⁷ A kolozsváriak a katonák jelenlétét és azok kötelezően rájuk rótt ellátását sérelmezték, és – véghely lévén – megadóztatásuk ellen is tiltakoztak.¹¹⁸ A radnóti országgyűlés így adózásuk mérsékléséről rendelkezett, Apafi pedig a fejedelmi tanács tagjaival tárgyalva, a város helyzetének és az ott lévő katonaság ügyének rendezése érdekében *commissariusok* küldéséről

¹⁰⁸ MNL OL P659 33. csomó Nr. 762./139.

¹⁰⁹ EOE XIV. k. 123. o. Vö. *Jakab* 1870. 757. o.

¹¹⁰ MNL OL P659 33. csomó Nr. 762./139.

¹¹¹ MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./81–84.

¹¹² Uo. P1238 1. doboz 1–1663–1. Nr. 2–5.

¹¹³ DJCAN KJGy Nr. 594./291.

¹¹⁴ TML III. k. 469. o.

¹¹⁵ MNL OL P1238 2. doboz 1–1675–8. Nr. 5–6.

¹¹⁶ DJCAN KJGy Nr. 594./291. és MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./81–84.

¹¹⁷ MNL OL R298 mikrofilmen: X10447 50021. tekercs Nr. 219–220.

¹¹⁸ EOE XIV. k. 129–130. o.

határozott.¹¹⁹ A novemberi gyulafehérvári országgyűlés újfent megerősítette a küldöttség szükségességét, tagjainak kiválasztását a fejedelemre és tanácsára bízta, s elrendelte a város nemesi szabadságjogainak tisztázását, valamint annak felmérését, hogy megfelelően fel vannak-e készülve a vár(os) és a haza védelmére.¹²⁰ A vizgálatra a városba érkező küldöttség elégtelennek ítélte a védelmet, s a várossal való egyeztetést követően a fenyegetettség miatt az ott lévő száz német gyalogos fizetésének megadását rendelte el, egyúttal a korábban odarendelt száz lovas létszámát kétszázra növelte.

A későbbiekre nézve a fejedelmi küldöttség tagjai ígéretet tettek a város által támasztott alábbi követelések előmozdítására: a kolozsvári kapitány egyidejűleg a vármegye főispánja is legyen, aki szükség esetén a „kint lakó”, vagyis a vármegye területén élő nemességgel együtt mindenkor hadakozásra indulhat; továbbá, hogy parciális törvényeik alapján a maguk székén ítéelkezhessenek.¹²¹ A város részéről megfogalmazott elvárások megtárgyalása – fontosságából adódóan – Apafira és tanácsára hárult, s a kolozsvári elöljárókkal való fogarasi tárgyalást követően számos ponton megegyezésre jutottak: a város megtarthatta saját ítéelkezési szokásait, továbbá több katonai természetű kötelezettségben is megállapodás született. Egyrészt a város mentesült a zsoldoskatona-állítás alól, másrészt a kolozsváriak kapitányi-főispáni tisztséggel összefüggő követelése, vagyis, hogy a két pozíciót ugyanaz a személy viselje, bizonyosan meghallgatásra talált. A hathatós védelem érdekében azonban a város nem kizárólag a kapitány-főispán harcba indulásakor lett hadbaszólítható.¹²² A katonai elöljáró várossal való együttműködését ugyanakkor jól példázza Ébeni István vélekedése: „mivel pedig itt Colosváratt mind ennek az városnak lakosi s mind külső rendbeliek vadnak, hogyha ellenségtől való félelem [...] obsidio ellen való praeparáció munkálódás kívántatik, annál inkább reális obsidiója lenne az helynek, az Colosvári bírakkal egyet értvén [...] az városi rendet az praesidiummal és másunnét a városba bejött emberekkel súlyosabb teher viselésre nem erőlteték, [...] az városbelieknek pedig egyéb directiójához nem nyúlok, alkalmaztatván magamat Colosvár városának az mi kegyelmes urunkkal való contractusához”¹²³

A végvárrá előlépő Kolozsvár és lakosai (katonai jellegű) kötelezettségeinek és jogainak tisztázása mellett a helybeli katonaság ellátását is meg kellett szervezni. A Béldi-féle bizottság számos közeli terület bevételeit – így egyebek mellett Élesd és a Réz-hegység vidékét – rendelték a kolozsvári őrség ellátására.¹²⁴ A zilahiak panasza azonban, miszerint a somlyói várőrség is saját véghelyéhez való adózásra kényszeríti őket, arra enged következtetni, hogy az adózó területek felosztását rugalmasan kezelték.¹²⁵

¹¹⁹ EOE XIV. k. 135–136. o.

¹²⁰ *Jakab* 1870. 757. o. és EOE XIV. k. 154. o.

¹²¹ MNL OL P659 19. csomó Nr. 662./29. és 13. csomó Nr. 324./4.

¹²² *Jakab* 1870. 757–760. o.

¹²³ DJCAN FPI Nr. 566./64./6.

¹²⁴ MNL OL P659 33. csomó Nr. 763./81–84.

¹²⁵ MNL OL R298 mikrofilmen: X10447 50021. tekercs Nr. 206.

A kolozsvári katonaság számára másfél éve elmaradt hópénz kifizetéséből adódó problémákat maga Ébeni István főkapitány tárta Apafi elé, kérve, hogy a „tanácsi renddel” találjon orvoslást minderre.¹²⁶ A hátralék megadása a fejedelmi tanács utasítása értelmében végül szintén Bédire hárult, aki Kolozsvárra érkezve, a vele küldött pénzt saját jövedelméből kipótolta, és ezzel ideiglenesen rendezte a magyar, német, lovas és gyalogos katonák fizetését, azonban jelentésében már előre vetítette a katonák hópénzükre vonatkozó további elvárásait.¹²⁷ Ennek megoldása érdekében Szalárdi János, az 1665 szeptemberében, Radnóton tartott országgyűlés által a végváriak ellátására kirótt adók begyűjtésére és elosztására kijelölt fizetőmester, folyamatosan Kolozsváron tartózkodva több ízben kereste meg Apafit és a fejedelmi tanács tagjait, hogy miként oldja meg a vár és katonaságának ellátását.¹²⁸ A novemberi országgyűlés – a sebesvári, a somlyói és a csehi várkatonaság mellett – a kolozsvári *praesidium* számára is féléves hópénzt utalt ki.¹²⁹ Bizonyos azonban, hogy Kolozsvár esetében ezen kérdés végső rendezésével is a várossal tárgyalást folytató *commissariusok* voltak megbízva, akik nemcsak a somlyói és sebesvári *praesidium*, hanem a kolozsvári katonák tartására is a vármegyékre kirótt öt forintos adót rendelték.¹³⁰ A Szalárdi által a kolozsváriaknak való kifizetések ugyan némi zavart okoztak a sebesvári és csehi katonák hópénzének kiegyenlítésében, azonban a parciális adószedők (*perceptor*) által a többes birtoklás következtében nehézkesen beszedett és Szalárdi, majd utódja Virginás István kezébe beszolgáltatott összegek többé-kevésbé lehetővé tették a kolozsvári (valamint csehi és sebesvári) meghatározott számú várvédő hópénzének megadását.¹³¹ A kolozsvári dragonyosok lovainak legeltetése úgyszintén folyamatos problémát jelentett, amelyet Ébeni István főkapitány Apafi és a „tanácsi rend” tudtára is adott, közelebbi „füvelő hely” biztosítására kérve őket.¹³² Ennek megoldása érdekében a fejedelem *ex consilio* erősítette meg azt a korábbi döntést, hogy a város határában jelöljenek ki a lovak számára megfelelő helyet a legeltetésre.¹³³

A kolozsvári végvár hathatós működtetése szempontjából újabb kihívást jelentett a véghely főkapitányának, Ébeni Istvánnak 1666 augusztusában bekövetkezett halála.¹³⁴ A fejedelem és kormányzata a tisztségre a vár központi szerepéből adódóan a legalkalmasabb személyt kívánta kijelölni. Kezdetben felmerült a vicekapitány, Vér György neve, akiről a tanácsurak közül Bethlen János volt kifejezetten jó véleménnyel, megjegyezve, hogy már a korábbiak-

¹²⁶ MNL OL X1892 11694. tegercs Ébeni István Apafi Mihálynak. Kolozsvár, 1665. május 6.

¹²⁷ TML III. k. 473–474. o.

¹²⁸ EOE XIV. k. 140. o. és *Koncz* 1899. 227., 336. o. Szalárdi első fizetőmesteri kinevezéséről lásd MNL OL P669 II. tétel Nr. 197.

¹²⁹ EOE XIV. k. 154–155. o. és MNL OL X1891 11695. tegercs Szalárdi János Apafi Mihálynak. Kolozsvár, 1665. november 8.

¹³⁰ MNL OL X1892 11694. tegercs Ébeni István Apafi Mihálynak, Kolozsvár, 1666. január 31.

¹³¹ *Koncz* 1899. 336–342. o.; EOE XIV. k. 199. o.; MNL OL X1892 11695. tegercs Szalárdi János Apafi Mihálynak. Kolozsvár, 1666. július 22.

¹³² TML III. k. 580–581. o.

¹³³ *Jakab* 1870. 761. o.

¹³⁴ Ébeni halálának okairól lásd MNL OL P669 I. tétel Nr. 69., 73.

ban is rajta „fordult meg a kolozsvári szolgálat terhe”¹³⁵ Bethlennek minden bizonnyal igaza volt Vér György alkalmasságát illetően, ugyanis az Ébeni halálát követő napokban is kézben tartotta a kolozsvári katonaságot, s nemcsak a rámaradt *praesidium* javadalmát, hanem Olasz Ferenc jelenlétében a somlyói várvédők fizetését is maradéktalanul megadta.¹³⁶ Vér György azonban saját maga felmentését kérte a kolozsvári szolgálat alól,¹³⁷ vicekapitányságát ugyan megtartotta, a főkapitányi tisztségre azonban bizonyos, hogy ezután a fejedelem és kormányszata az ifjú Rhédey Ferencet szemelte ki.¹³⁸

1666 szeptemberének első napjaiban Rhédey, megérkezve Kolozsvárra, igyekezett megszervezni az oszmán-törökök által egyre inkább veszélyeztetett véghely és a *condominium* következtében fenyegetett területek védelmét. Ennek sikerességéhez saját maga tisztségének hivatalossá tételét elengedhetetlennek vélte, törvényes kinevezése azonban váratott magára. Apafi ugyanis kijelentette, hogy utasításának megküldését az „urak consensussa nélkül nem cselekedheti”.¹³⁹ A fejedelmi tanács erről való tárgyalását az éppen összeülő gyulafehérvári országgyűlés miatt Rhédey bizton remélhette, azonban főkapitányi tisztségében való megerősítése nem történt meg. Mindebben többek között a körülötte lévő katonai tisztségviselők országgyűlésre való távozása is közrejátszott, ugyanis Vér György saját jószágainak rendezése érdekében, míg a német kapitány a hadak „rongyos állapota” miatt indult az országgyűlésre.¹⁴⁰ Így Rhédey egyedüli elöljáróként próbált a vár belső életében rendet tartani: első számú „felettesét”, Béli Pál generális-tanácsurat tájékoztatta a kolozsvári katonák „nyelveskedéséről”, az *assessor*okon esett jogtalanságról, mindezeknek orvoslását kérve. Emellett eljárta a két strázsamester – Szabó Miklós és Veres Józsa – fizetésének ügyében, s gondja volt az étel-ital beszerzésre és városban való árusítására is.¹⁴¹ Az oszmán-törökök adóztatási törekvéseivel azonban egyértelműen nem tudott egyedül megbirkózni. A várból az országgyűlésre távozó katonai vezetők hiánya mellett a kolozsvári katonaság számának és egészségének elégtelensége, valamint a lovak hiánya miatt Rhédey nem tudott sereget küldeni a Zilah és Bük környékén kvártélyozó, hozzávetőlegesen 150–200 váradi török ellen, Bélinek meg is jegyezte, „hogy elvihetik az adónkat mi felőlünk”.¹⁴² További gondot jelentett a Kolozsvármegyei Egerbegről az adó-beszolgáltatás elmaradása miatt rabságba hurcolt lakosság kiszabadítása, a jogtalan adóztatás megakadályozása és a környék, elsősorban Gyalu védelme. A Rhédeyhez címzett és a számára továbbított jelentések egyrészt a környéket pusztító oszmán-törökök levágását, másrészt Sebesvárról puskások áthelyezését szorgalmazták,

¹³⁵ TML III. k. 605–607. o.

¹³⁶ DJCAN BCsL Nr. 324./146./51.

¹³⁷ TML III. k. 608. o.

¹³⁸ *Deák* 1887. 53., 55. o. és *Zsinka* 1914. 37. o.

¹³⁹ DJCAN BCsL Nr. 324./141./6. A végvárokba való főtiszteket Apafi a *conditio*ja szerint csak a tanácsosok beleegyezésével jelölhette ki. Lásd *Szalai* 2019. 141. o.

¹⁴⁰ DJCAN BCsL Nr. 324./141./7., 10.

¹⁴¹ Uo. Nr. 324./141./1., 4., 9.

¹⁴² Uo. Nr. 324./141./7. és *Deák* 1887. 56. o.

utóbbiakat azért, mert az elszökött katonák lovaira ülve komoly védelmet jelenthetnének.¹⁴³ Ennélfogva Rhédey még próbálkozott egy ütöképes sereg felállításával és a katonák megfelelő helyre való átcsoportosításával, a beszámolók alapján ugyanis Egerbegy mellett Fenes és (Torda) Szentlászló környékét is 1000 lovas ráküldésével fenyegették a váradi törökök. Rhédey a Somlyóból Kovács János vezette segélycsapatok mellett számított a kolozsvári nemesség hadba vonulására, valamint az aranyosszékiek által ígért 50 lovasra, sőt a német katonák bevetése érdekében lovakat is szerzett alájuk, s Béli Pál utasítására Gyalu védelmére küldte őket. A teljes haderő bevetése érdekében azonban a generális rendelkezésére várt,¹⁴⁴ aki a fejedelmi kormányzattal egyeztetve igyekezett megszervezni a térség védelmét.

Apafi kijelentette, hogy a „mellettünk lévő Tanácsi rend és egyéb becsületes híveink tettése és az mienk is”, hogy Béli tartsa magát a korábbi utasításához, s hogyha úgy ítéli meg, hogy elbír a betörő oszmán-törökökkel, akkor Kolozsvárról is kitorhat a hadakkal. Emellett felhatalmazták a generálist a váradi törökkel az adózásról való egyeztetésre, továbbá arra, hogy a hódolni nem akaró falvakat akár erővel is kényszerítse az adó beszolgáltatására.¹⁴⁵ Néhány nappal később már a seregek konkrét bevetéséről is egyeztettek a térség védelme érdekében: Béli 100 gyalog németet hagyott Kolozsváron, Csegezi Tamást az aranyosszékiek kapitányaként 100 lovas és 60 puskás gyalog katonával rendelték a várba.¹⁴⁶

Kolozsvár és környéke főképp Béli Pál közreműködése révén átvészelte a határozott főkapitányi jelenlét hiányát, azonban Rhédey részéről vélhetően a generálisra való nagymértékű hagyatkozás is közrejátszott abban, hogy végül a fejedelmi kormányzat a nála jóval tapasztaltabb Bánffy Dénest szemelte ki a kolozsvári főkapitányi tisztre.¹⁴⁷

Bánffy utasításának megszövegezése a még folyamatban lévő gyulafehérvári parciális országgyűlésen, a fejedelmi tanács és a fejedelmi tábla tagjainak kiemelt szerepvállalásával meg is történt.¹⁴⁸ A tanácskozás során a Bánffy által előterjesztett végbeli problémákat is figyelembe véve fogalmazták meg a részletes instrukciót, amely a végvárak irányításában kiemelkedően nagy mozgásteret biztosított az új főkapitánynak. A tisztséggel együtt járt, hogy Kolozsvárból, a várkapitányság központjából irányította a Partiumba és a szoros értelemben vett Erdély területére becsapó és adóztatni szándékozó oszmán-törökök elleni védekezést, amihez szükség esetén szinte a teljes végvári katonaságot, valamint Enyed és Torda városát, továbbá az aranyosszéki hadakat is mozgósíthatta.

Az instrukció jól körülhatárolta, hogy Bánffy és a vicetisztek hadba vonulása esetén a kolozsváriak milyen módon kötelesek hadba szállni, s kitért a vár erődítésének szükségessége esetén a város- és vármegyebeliek kötelezettségeire is. Kolozsvár nemességének bevonása

¹⁴³ MNL OL P669 I. tétel Nr. 45., 116–117.

¹⁴⁴ DJCAN BCsL Nr. 324./141./8.

¹⁴⁵ MNL OL P669 I. tétel Nr. 6–7.

¹⁴⁶ Uo. Nr. 5.

¹⁴⁷ *Deák* 1887. 56. o.

¹⁴⁸ *Oborni* 2018. 205. o.

a védekezésbe elengedhetetlennek bizonyult, így az utasítás elrendelte a tehetősebbek számára a katonaság alá rendelhető lovak tartását, a szegényebb rétegek számára a gyalogosok hadba vonulását lehetővé tevő fegyverek (szablyák, puskák) beszerzését, a rendelkezés betartását jelentős pénzbüntetés terhe mellett a főkapitány hatáskörébe utalva. A dragonyos katonák lovainak legeltetése a korábbiakban is kihívást jelentett a fejedelmi kormányzat számára.¹⁴⁹ Ennek az instrukció elejét vette, s a főkapitány bevonásával, *commissariusok* kiküldésével alkalmas helyek keresését és elkülönítését jelölték ki a lovas *praesidium* és a nemesség lovainak legeltetésére.¹⁵⁰

A végvidék védelmének egyik kulcskérdése volt a hírek megfelelő áramlása, s az információk gyors továbbítását a falubíráktól várták, aminek elmulasztása esetén a kolozsvári főkapitány ítékezésére bízták az ügyet. Bánffy Dénes emellett szabad kezet kapott a német katonák előljárójának és a vitézlő rend hadnagyának és egyéb tisztjeinek kinevezésében, s a városban működő céhek számára a fegyverek javításával és előállításával kapcsolatos feladatokat is ő írta elő.

Mínthogy a kolozsvári várkapitányság egyik erőssége Sebesvár vára volt, a korábban a véghely köré elrendelt palánk építésére és az oda való porkoláb kinevezésére, javadalmazására is Bánffy Dénes kapott megbízatást. Emellett a kiküldött *commissariusok* bevonásával a főkapitányi tiszthez méltó ház építését rendelték el Bánffy Dénes számára. Mivel a kolozsvári várórség létszámának megnöveléséről is határoztak, azok elszállásolásának kérdésében is „plena autoritas” illette Bánffyt. A fenti pontokból is egyértelmű, hogy a vár és ezzel együtt Erdély védelme érdekében az utasítás széleskörű felhatalmazást adott Bánffynak, amelyet még inkább alátámasztanak az instrukció alábbi sorai: „Mindezekon kívül is meg említett Colosvári fő kapitány Atyánkiát authoráltuk arra, hogy ha mit az haza javára s meg maradására veszen eszébe, libere el követhessen”.¹⁵¹

Ezen megfogalmazott pontok törvénybe iktatása – vélhetően az országgyűlés részleges voltából adódóan – csak a következő, 1667. évi marosvásárhelyi generális országgyűlésen történt meg,¹⁵² ugyanakkor az instrukciót közvetlenül a megfogalmazását követően publikálták,¹⁵³ s az erdélyi kormányzat több biztosíték- és megerősítő levelet is mellékelte az újonnan kinevezett kapitány számára. Az utasításban foglalt teljeskörű felhatalmazást, az instrukciót a fejedelemmel kiadó státusok, vagyis a tanácsurak, a fejedelmi tábla tagjai, az ország fő rendjei és a szebeni királybíró nevében az akkori országgyűlés elnöke, Bánffy Zsigmond és Kendi János ítélmester írta alá. Az okiratban garantálták Bánffy és utódai személyes sértetlenségét a „hivatali intézkedései” következtében, főképp a Porta részéről felmerülő hamis vádaskodások esetén.¹⁵⁴

¹⁴⁹ EOE XVII. k. 476–479. o.

¹⁵⁰ A kijelölt *commissariusok*: Mikola Zsigmond, Rhédey Ferenc, Szentpáli János voltak. EOE XIV. k. 227. o.

¹⁵¹ EOE XVII. k. 476–479. o.

¹⁵² EOE XIV. k. 227–228. o. és DJCAN BáCsL Nr. 320./963./14–18.

¹⁵³ MNL OL XI249 470. tekercs Nr. 1666./67.

¹⁵⁴ Uo. P659 18. csomó Nr. 658./56–57.

Apafi fejedelemtől Bánffy Dénesnek mint Kolozs és Doboka megye főispánjának, valamint Kolozsvár városa, Szamosújvár, Szilágycseh, Somlyó és Sebesvár vára főkapitányának címzett megerősítő utasítás egyértelműen üdvözölte a gyulafehérvári országgyűlés alkalomával előterjesztett instrukciót és a Kolozsvár város lakói számára adott ediktumot. Az országgyűlési végzést a fia betegsége miatt Kolozsvárra siető Apafi is megerősítette: „mindenekben helyben hagyunk, javallunk, legitimálunk és confirmálunk, sőt részünkről annak effectuáltatására plena autoritast engedünk”.¹⁵⁵

Az utasítás leszögezte, hogy Bánffynak nincs szüksége további kormányzati rendelkezésre a haza érdekét és védelmét célzó döntéseiben. Az instrukció értelmében a főkapitánynak a kolozsvári véghelyen túl a somlyói, csehi, sebesvári és szamosújvári végvárakra való gondviselés is kiemelt jelentőségű feladata, s megerősítette, hogy a várakban lévő tiszteknek utasítást adjon és „elszámoltatásuk” is az ő hatáskörébe tartozik. A rendelkezés mindemellett ígéretet tett arra, hogy veszélyhelyzet esetén a fejedelmi kormányzat minden erővel a vár(os) oltalmazására fog törekedni.¹⁵⁶

Az instrukciók értelmében Bánffy azonnal „felvette” a kolozsvári kapitányi tisztet, ugyanakkor kötelezettségeinek eredményes véghezvitele érdekében Teleki Mihály közreműködésével a fejedelem és kormányzata elé tárta javaslatait. Az első nehézséget a kolozsvári vicekapitány és egyéb előjárók hiányában és alkalmatlanságában látta, akik nélkül nem tudta megszervezni a térség védelmét. Ezt a szamosújvári tisztségviselők Kolozsváron való szerepvállalásával és többlet javadalmazásával vélte orvosolhatónak. Emellett felhívta a figyelmet a vitéz rend fizetlenségének veszélyére, s kérte az erre a célra kivetett adók mielőbbi behajtását és a várkatonaság számára való beszolgáltatását. Az őrség zavartalan működése érdekében hasonlóan elengedhetetlennek vélte a német és magyar katonák számára a ruházatukhoz szükséges posztó és a német őrségnek a korábban lecsökkentett fejenkénti négy forint hópénz megadását, valamint a korábbi országgyűlés által a Sebesvár mellett Kolozsvárra rendelt egy-egy pattantyús beküldését. Emellett Bánffy a vár és katonasága ellátását féltve kérte, hogy a kapitány-főispáni tisztségéből adódóan a befolyása alá tartozó területekről érkező kérvényeket utalják hatáskörébe, hogy ne adjanak ki egymásnak ellentmondó parancsokat. Szintén a vár bevételeinek megtartása érdekében tett panaszt és kért orvoslást arra nézve, hogy a „tanácsi rend” felmentette a zilahiakat a harmincad fizetése alól, amelyet a debreceniek is kihasználtak, miszerint „az ő nevük alatt hajtják a marhát”, amely által a vár számos bevételétől esett el, s az ország adózása is megsínylette mindezt. Az adók beszedése szempontjából az erre alkalmas tisztségviselők (*perceptor*, számvevő, viceispán) személyének kijelölését is nélkülözhetetlennek tartotta.

Azallal együtt, hogy Bánffy mindenekelőtt azt kérte Telekitől mint sógorától, hogy előterjesztéseit „az Urakkal, és az Urak után az kikkel illik” kommunikálja, majd terjessze a fejedelem elé, s szerezzen rájuk írásbeli *resolutiót*, bizonyos, hogy Teleki egyenesen Apafival

¹⁵⁵ DJCAN BáCsL Nr. 320./963./10–11. Apafi Kolozsvárra távozásáról lásd Tóth 1900. 92. o.

¹⁵⁶ DJCAN BáCsL Nr. 320./963./10–11.

ismertette Bánffy felvetéseit. A fejedelem ugyanis választételeiben a legtöbb problémára orvoslást ígért, azonban több esetben arra hivatkozott, hogy „az míg az Tanács Urakkal nem beszélgetünk, erről választ sem tehetünk”.¹⁵⁷

Apafi ezen kijelentéséből is érzékelhető, hogy számos probléma csak ideiglenesen került megoldásra, amelyet jeleznek a későbbiekben a fejedelmi kormányzat elé kerülő hasonló kérdéskörben, főleg az egyes tanácsurak által megfogalmazott kezdeményezések, ugyanakkor a fentebbiek értelmében végvárrá, valamint a végvárhálózat központjává előlépő Kolozsvár az egész Apafi-korszak kulcsfontosságú véghelye volt. Az 1660-as évek derekán létrehozott végvárrendszer – amellett, hogy a fejedelemségnek a későbbiekben is kihívást jelentett a fenntartása és működtetése – a korszak egészében alapja maradt a váradi törökök elleni védekezésnek.

Összegzés

Várad eleste, majd a vasvári béke értelmében a székelyhídi vár lerombolása az állam védelme szempontjából komoly kihívás elé állította az Erdélyi Fejedelemség kormányzatát. Mindezt tovább fokozta, hogy a béke nem fektette le a fejedelemség részéről az oszmán-törökök számára történő adózás mikéntjét, valamint a szomszédos váradi török tartománnyal közös határ megállapításáról sem határozott. Ennek értelmében a fejedelmi kormányzat elsődleges feladata a határkérdés rendezése volt, amelyet kezdetben a két „nagyhatalommal” folytatott diplomáciai egyeztetésektől reméltek. Az oszmán-törökkel a fejedelemség területét kevésbé megcsonkító Ali pasa hitlevelét alapul véve kezdték meg a tárgyalásokat, s a Portáról a határigazítással megbízott Haszán pasával történő egyeztetések során a kérdés fontosságának megfelelően Apafi az Ebesfalván összeült *delegatio*val együtt hozta meg döntéseit. A határigazítás sikeressége érdekében egy, a tanácsurak által vezetett *commissarius*-csoport kiküldéséről döntöttek. A küldöttség és a fejedelmi kormányzat Haszán pasával való személyes tárgyalásai nem hoztak eredményt, így a fejedelem és a „tanácsai rend” Paskó Kristóf portai követ révén igyekezett előmozdítani ügyüket. Mivel a portai tárgyalások sem hoztak megoldást, a Fogarasban összeült *delegatio* a támogatás reményében Bánffy Dénes tanácsurat Bécsbe küldte a Habsburgokkal folytatandó tárgyalásokra. A hathatós segítség azonban Habsburg részről is elmaradt, ami az ország védelme, sőt fennmaradása érdekében Apafit és kormányzatát a belső védelem megszervezésére ösztönözte. Az ebben való döntések többségét Apafi a fejedelmi tanácsra és annak kibővített testületére, a *delegatio*ra támaszkodva hozta meg: a kolozsvári *delegatio* döntései alapján Rottallal tárgyaló Teleki megszervezte a császári haderő erdélyi várakból való kivonását, esetenként átcsoportosításukat, s a tanácsúri *censurák* alapján gondoskodtak az Erdélyben maradt császári-királyi katonák (elmaradt) hópénzének megadásáról. Emellett a létrehozandó végvárrendszer felmérésére

¹⁵⁷ MNL OL P659 18. csomó Nr. 658./67–68.

az országgyűlés felhatalmazásából a „tanácsi rend” saját tagjai közül delegálta a feladatra bizonyosan legalkalmasabb személyeket, Béli Pált és Ébeni Istvánt.

A tanácsurak jelentései alapján vette kezdetét a végvárrendszer lehetséges véghelyeinek erősítése. A váradi törökök Valkó végvára ellen intézett támadása azonban némileg megtörte a végvárhálózat kialakítását, s Apafi ezt a nehézséget is a fejedelmi tanács segítségével orvosolta, kialakítva a korszak végvárhálózatának alapját képező véghelyek láncolatát. A védelemben központi szerephez jutó kolozsvári várral és várossal felmerülő problémák elsimítására Apafi a fejedelmi tanáccsal tárgyalva – a határrendezéshez hasonlóan – *commissarius*okat küldött ki. Az Ébeni István halálával megüresedő kolozsvári főkapitányi tisztségre kinevezett Bánffy Dénes tanácsúrnak szóló utasítás megszövegezése – annak kiemelkedően fontos volta miatt – még 1666 őszén, a gyulafehérvári parciális országgyűlésen megtörtént. Azonban, mivel a részgyűlés nem emelhette törvényerőre az utasítást, s a fejedelem sem tudott részt venni a teljes tanácskozáson, Apafi néhány nap elteltével fejedelmi hatalmánál fogva megerősítette, mondhatni „életbe léptette” az instrukciót, amelyet csak a következő évi generális országgyűlés iktatott törvénybe.

Összességében elmondható, hogy az 1660-as évek derekán az ország védelmében hozott intézkedések szinte teljessége a fejedelemhez és tanácsához, valamint annak létszámában kibővített testületéhez, a *delegatio*hoz köthetők. Munkálkodásuk által pedig egyértelműen létrejött a főképp Erdély északnyugati határának védelmét ellátó Almás–Egeres–Cseh–Somlyó–Sebesvár–Szamosújvár véghelyekből álló, Kolozsvár központú végvárrendszer, amelyre az egész Apafi-korszak „védelmi politikája” támaszkodhatott.

RÖVIDÍTÉSEK

BáCsL	Bánffy család levéltára (Fond Familial Bánffy)
BCsL	Béli család levéltára (Fond Familial Béli)
DJCAN	Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Direcția Județană Cluj Archivele Naționale Române)
DJSAM	Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága (Archivele Naționale Române Direcția Județană Sibiu)
F12	Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára, Lymbus
FPI	Fejedelmi pénzügyi iratok (Colecția Socotelii Principiare)
kBCsL	keresdi Bethlen család levéltára (Fond Familial Bethlen din Criș)
KJGy	Kemény József Gyűjtemény (Colecția Personală Kemény Jozsef)
KSGy	Kemény Sámuel Gyűjtemény (Colecția Personală Kemény Samuel)
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MSGy	Mike Sándor Gyűjtemény (Colecția Personală Mike Sandor)
P659	Magánlevéltárak, Családi fondok, levéltárak, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Missiles
P669	Magánlevéltárak, Családi fondok, levéltárak, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, uzoni Bély család levéltára
P1238	Magánlevéltárak, Családi fondok, levéltárak, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Mihály Gyűjtemény
P1239	Magánlevéltárak, Családi fondok, levéltárak, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Apafi Mihály Gyűjtemény
R298	Erdélyre vonatkozó iratok, 1. sorozat, 2. tétel, I. Apafi Mihály fejedelemhez és Bornemissza Annához írt levelek, 1660–1690. (mikrofilmen: X10447 50021. tekeres)
X1249	Másolatok Gyűjteménye, Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása, Románia, Archivele Naționale – Filiala Cluj (Kolozs Megyei Állami Levéltár), Beszterce város és kerület levéltára, Missiles
X1892	Másolatok Gyűjteménye, Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása, Románia, Archivele Naționale – Filiala Cluj (Kolozs Megyei Állami Levéltár), Archiva Istorică a filialei din Cluj a Academiei (A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára), Kemény József gyűjteménye, Missiles
X4788	Másolatok Gyűjteménye, Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása, Románia, Archivele Naționale – Filiala Cluj (Kolozs Megyei Állami Levéltár), Archiva Istorică a filialei din Cluj a Academiei (A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára), Kemény Sámuel gyűjteménye, Missiles
X7314	Másolatok Gyűjteménye, Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása, Románia, Archivele Naționale – Filiala Cluj (Kolozs Megyei Állami Levéltár), Archiva Istorică a filialei din Cluj a Academiei (A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára), Colecția generală (Törzsgyűjtemény)

BIBLIOGRÁFIA

- Barta M.* 2017. *Barta M. János: Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel.* Budapest, 2017.
- Bethlen* 1993. *Bethlen János: Erdély története 1629–1673.* Budapest, 1993.
- Deák* 1887. *Deák Farkas: Uzoni Béldi Pál 1621–1679.* Budapest, 1887.
- EMSzT VII. k. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. VII. k. Szerk. *Szabó T. Attila.* Bukarest–Budapest, 1995.
- EOE XIII. k. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XIII. k. (1661–1664) Szerk. *Szilágyi Sándor.* (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae) Budapest, 1888.
- EOE XIV. k. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XIV. k. (1664–1669) Szerk. *Szilágyi Sándor.* (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae) Budapest, 1889.
- EOE XVII. k. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XVII. k. (1679–1682) Szerk. *Szilágyi Sándor.* (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae) Budapest, 1894.
- Jakab* 1870. *Jakab Elek: Kolozsvár története.* II. k. Budapest, 1870.
- Kolçak* 2016. *Kolçak, Özgür: Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666).* *Aetas*, 31. (2016) 3. sz. 99–127. o.
- Koncz* 1892. *Koncz József: Nagyvárad capitulációja 1660-ban. Hadtörténelmi Közlemények*, 5. (1892) 1. sz. 390–393. o.
- Koncz* 1899. *Koncz József: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó apró adatok. Irodalomtörténeti Közlemények*, 9. (1899) 1–3. sz. 83–101., 211–228., 335–346. o.
- Lukinich* 1912. *Lukinich Imre: Az erdélyi hódoltság és végvárai. (Első közlemény) Hadtörténelmi Közlemények*, 13. (1912) 1. sz. 155–180. o.
- Lukinich* 1918. *Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódoltság korában 1541–1711.* Budapest, 1918.
- Marosi* 1972. *Marosi Endre: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. Hadtörténelmi Közlemények*, 18. (1972) 1. sz. 107–128. o.
- Oborni* 2018. *Oborni Teréz: Erdélyi országgyűlések a 16–17. században. (A magyar országgyűlések története)* Budapest, 2018.
- Petri* 1901. *Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája.* II. k. Budapest, 1901.

- Sudár* 2015. *Sudár Balázs*: A váradi török tartomány első évei (1660–1664). In: „Várad, Erdély kapuja...” Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. (Tanulmányok Biharország történetéről 2.) Szerk. *Oborni Teréz*. Nagyvárad, 2015. 103–114. o.
- Szalai* 2019. *Szalai Ágnes*: „Ez végház Várad helyett lévén...” A fejedelmi kormányzat szerepe a Székelyhíd végvár körüli tárgyalásokban. In: „Várad mint oltalmaztatik” Küzdelmek Váradért a kora újkorban. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) Szerk. *Oborni Teréz*. Nagyvárad, 2019. 137–168. o.
- Szilágyi* 1867. *Szilágyi Sándor*: Vértanúk a magyar történetből. (Történeti tanulmányok) Pest, 1867.
- Szilágyi* 1875. *Szilágyi Sándor*: Rajzok és tanulmányok. II. k. Budapest, 1875.
- TMÁO IV. k. Török magyarkori állam-okmánytár. IV. k. Szerk. *Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor*. Pest, 1870.
- TML III. k. Teleki Mihály levelezése. III. k. Szerk. *Gergely Sámuel*. Budapest, 1907.
- Tóth* 1900. *Tóth Ernő*: I. és II. Apafi Mihály. *Erdélyi Múzeum*, 17. (1900) 1–5. sz. 82–93., 143–155., 214–221., 270–281., 325–335. o.
- Tóth* 1902. *Tóth Ernő*: Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. *Magyar Történelmi Tár*, 3. (1902) 2–4. sz. 231–263., 375–411., 528–574. o.
- Trócsányi* 1980. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányszata 1540–1690. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivatalnoktörténet 6.) Budapest, 1980.
- Zsinka* 1914. *Zsinka Ferenc*: Losonczi Bánffy Dénes és kora (Életrajzi vázlat). Budapest, 1914.

Ágnes Szalai

„YOUR MAJESTY AND YOUR GRACE ARTH THE PILLARS OF THE HOMELAND...”
THE ROLE OF THE GOVERNMENT OF THE PRINCE OF TRANSYLVANIA IN THE
ORGANISATION OF THE BORDER FORTRESS SYSTEM AGAINST THE OTTOMAN
PROVINCE OF VÁRAD IN THE 1660S

(Abstract)

As the provisions of the Treaty of Vasvár concerning Transylvania did not specify the issue of Transylvanian taxation towards the Ottoman Empire, and no agreement was reached on the settlement of the country's western border, the Transylvanian Government's priority was to resolve these issues in the interests of national defence. Accordingly, the Transylvanians initially attempted to resolve the problems via diplomacy, which resulted in a series of change of messages to both the Habsburgs and the Ottoman Turks. The foreign policy attempts, which yielded little result, prompted the Government of the Prince of Transylvania to establish a system of border fortresses, primarily against the Turkish holdings in Várád. The princely council and its enlarged body, the so-called *delegatio* also played a prominent role in sending envoys, surveying the line of the outposts, fortifying the fortresses and organising their supply. The aim of the present research paper is to examine how the Transylvanian system of border fortresses centred on Kolozsvár (Cluj-Napoca) was established in the middle of the 1660s as a result of the activities of the Government of the Prince.

Ágnes Szalai

„DA EURE HOHEIT UND GNADE DIE SÄULEN DER HEIMAT SIND...”
DIE ROLLE DER FÜRSTLICHEN REGIERUNG IN DER ORGANISIERUNG DES
GRENZBURGSYSTEMS GEGEN DAS OSMANISCHE VILÂYET VÁRAD UM DIE
MITTE DER 1660ER JAHRE HERUM

(Resümee)

Die Siebenbürgen betreffenden Bestimmungen des Friedens von Eisenburg führten die Frage der siebenbürgischen Steuerzahlung in Richtung der osmanischen Türken nicht im Detail aus. Auch im Zusammenhang mit der Regelung der Westgrenze des Landes kam es zu keiner Vereinbarung. Die Lösung dieser Fragen im Interesse der Verteidigung des Landes war die hervorgehobene Aufgabe der siebenbürgischen Regierung. Dementsprechend unternahmen die Siebenbürger zunächst mit den Mitteln der Diplomatie einen Versuch, die Probleme zu lösen, was sowohl in Richtung der Habsburger als auch der osmanischen Türken zu einer Reihe von Gesandtschaften führte. Die wenig fruchtbringenden außenpolitischen Versuche veranlassten die fürstliche Regierung zur Errichtung eines Grenzbürgensystems in erster Linie gegenüber dem osmanischen Vilâyet Várád. In der Entsendung der Gesandten, dem Ermessen der Grenzbürglinie, der Verstärkung der Burgen und der Organisation ihrer Versorgung übernahmen der fürstliche Rat sowie auch der hinsichtlich der Anzahl erweiterte Ausschuss dieses, die *Delegatio*, eine herausragende Rolle. Ziel der Studie ist es vorzustellen, wie als Ergebnis der Tätigkeit der fürstlichen Regierung bis zur Mitte der 1660er Jahre das Grenzbürgensystem von Siebenbürgen mit dem Zentrum Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca) gegenüber dem osmanischen Vilâyet Várád zustande kam.

Ágnes Szalai

« VOTRE GRANDEUR ET VOTRE MISÉRICORDE ÉTANT LES PILIERS DE LA PATRIE... » LE RÔLE DE L'ADMINISTRATION PRINCIFIÈRE DANS L'ORGANISATION DU RÉSEAU DE PLACES FORTES EN FACE DE LA PROVINCE TURQUE DE VÁRAD AU MILIEU DES ANNÉES 1660

(Résumé)

Étant donné que les dispositions du traité de Vasvár concernant la Transylvanie n'ont pas précisé les modalités de la taxation de la Transylvanie à l'égard des Turcs ottomans et qu'aucun accord n'a été conclu pour fixer la frontière occidentale du pays, la priorité de l'administration transylvaine était de résoudre ces questions pour assurer la défense du pays. En conséquence, les Transylvains ont d'abord tenté de remédier aux problèmes par la diplomatie en envoyant des ambassadeurs successifs auprès des Habsbourg et des Turcs ottomans. Ces tentatives, qui n'ont guère donné de résultats, ont incité l'administration princière à créer avant tout un réseau de places fortes en face de la province turque de Várad. Le conseil princier et son organe élargi la *delegatio* ont également joué un rôle important dans l'envoi des ambassadeurs, la conception de la ligne du réseau de places fortes, la fortification des places et l'organisation de leur approvisionnement. L'objectif de cette étude est de présenter comment l'administration princière a réussi à créer un réseau transylvain de places fortes autour de Kolozsvár (Cluj-Napoca) en face de la province turque de Várad au milieu des années 1660.

Агнеш Салаи

«ОПОРЫ ОТЧИНЫ СТОЯТ НА ВАШЕМ БЛАГОРОДИИ И ПОМИЛОВАНИИ» РОЛЬ КНЯЖЕСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ЗАЩИТЫ ПОГРАНИЧНЫХ КРАЕВЫХ КРЕПОСТЕЙ ОТ ТУРЕЦКОЙ ПРОВИНЦИИ ОРАДЯ В СЕРЕДИНЕ 1660-ЫХ ГГ.

(Резюме)

Так как постановления Вашварского мира в отношении Трансильвании не занимались подробно вопросом о налогообложении Трансильвании в сторону турок-османов, и не было достигнуто соглашение по урегулированию западной границы страны, приоритетом правительства Трансильвании было решение этих вопросов для национальных властей в целях защиты страны. Соответственно этому трансильванцы первоначально пытались решить проблемы с помощью дипломатических средств, что привело к серии послания послов как в отношении Габсбургов, так и в отношении турок-османов. Попытки внешней политики, принёсшие мало успехов, побудили княжеское правительство создать систему пограничных крепостей, прежде всего против турецкой провинции Орадя. Княжеский совет и его расширенный состав, делегация, также сыграли важнейшую роль в отправке послов, в определении линии границы системы краевых пограничных крепостей, в укреплении крепостей и в организации их снабжения. Цель данного исследования представить как в результате действий, деятельности княжеского правительства была создана система краевых пограничных крепостей Трансильвании, с центром Коложвар (Клуж-Напока), против турецкой провинции Орадя к середине 1660-ых годов.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

BÁCSATYAI DÁNIEL

A kalandozó hadjáratok
nyugati kútfoí

KÖZLEMÉNY

NÉMETH BALÁZS

A MOHÁCSI CSATA KISKALIBERŰ KÉZI LŐFEGYVEREINEK KÉRDÉSÉHEZ II.¹

A Kopaszi-zátonynál 1541-ben elsüllyedt félnaszád tűzfegyvereinek röntgen és CT vizsgálata

Legutolsó tanulmányunk célja az volt, hogy lajstromba vegye azokat az ismereteket, melyekkel a mohácsi csata tűzfegyvereiről jelenleg rendelkezhetünk.² Tanulmányunk többek közt arra a fontos kérdésre igyekezett választ adni, hogy származhatnak-e a Mohács 500 kutatócsoport által a Majs melletti falunyomnál fellelt kis kaliberű ólomlövedékek a mohácsi csatában használt tűzfegyverekből?³ Munkánkban érintőlegesen foglalkoztunk a Kopaszi-zátonynál feltárt leletanyag puskacsöveivel, melyek további vizsgálata egyedülálló lehetőségeket biztosít a hadirégészeknek, fegyvertörténészeknek, hiszen az együttes olyan részletes időkapzsula, mely pillanatképet biztosít a 16. század első felének lövészkatonaíróiról, mely nemzetközi viszonylatban is igen ritka, ha nem egyedülálló.

A leletanyag első rövid feldolgozása Nagy Géza nevéhez köthető, aki 1910-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain számolt be az együttesről.⁴ A szerző következtetései szerint a Duna medréből kikotort fegyverek egy kisméretű hadihajó, naszád katonáihoz tartoznak, akik Buda 1540. vagy 1541. évi ostroma során veszítették életüket harc közben. Ez utóbbi következtetését a szerző arra alapozta, hogy a 14 fellelt puskacső közül több erősen meggörbült, ami intenzív kézitusát igazolhat.⁵

A leletanyag további feldolgozása Kovács S. Tibor nevéhez köthető, aki részletesen elemezte a hideg- és tűzfegyverek, védőeszközök típusjegyeit, valamint tovább pontosította az esemény valószínűsíthető időpontját. A szerző 1994-ben a *Folia Archaeologica*-ban összegezte eredményeit.⁶ Kovács S. 1541. július–augusztus elejére teszi a félnaszád elsüllyedésének időpontját. A hadihajó Wilhelm von Roggendorf császári generális 30 000 fős

¹ Szeretnénk köszönetet mondani dr. Sklánitz Antalnak a Continental Automotive Hungary Kft. minőségbiztosítási labor vezetőjének, Szántó Balázs projekt mérnöknek, a CT berendezés forgalmazásával foglalkozó Elás Kft. képviselőjének, valamint dr. Kovács S. Tibornak, a Magyar Nemzeti Múzeum tárigazgatójának. Szakértelmük, önzetlen támogatásuk nélkül a kutatás nem valósulhatott volna meg.

² Németh 2021.

³ Bertók – Haramza – Németh 2020. A csataterkutatás metodikájáról és eredményeiről bővebben lásd Bertók et al. 2020.

⁴ Nagy 1910. 223–243. o.

⁵ Nagy 1910. 240–242. o.

⁶ Kovács S. 1994. 251–278. o.

seregéhez tartozott, mely 2000 naszádossal is rendelkezett. A császári csapatok a Nyúlfutási-zátonyon alakítottak ki tábori erődítést, mely ellen a török hadak támadást indítottak. A császári erők kétsor-evezős hajókkal és válogatott katonákat is szállító naszádokkal indítottak ellentámadást Specciacase Máriusz és Ebersdorf vezetésével.⁷ A szerző állításait mind írott,⁸ mind képi⁹ forrásokkal megbízhatóan alátámasztotta.

A képi forrás Erhard Schön és Hans Sach Buda ostromáról készített röplapja (1. kép). Az öt dúcra nyomott fametszet és vers a város ostromának különböző eseményeit mutatja be nyugati irányból, a mai Naphegy felől szemlélve. A vízi összecsapás a metszet jobb oldalán tekinthető meg. A nyomat részletes elemzését Gödölle Máttyás *Buda és Pest 1541/42. évi ostromának ábrázolásai* című tanulmányában közölte.¹⁰ Az ostrommal kapcsolatos hadi eseményeket, valamint Roggendorf serege kudarcának okait Kasza Péter *Buda Oppugnata – Egy korszakváltó esemény új megközelítésben*¹¹, valamint B. Szabó János *Buda elfeledett ostromai (1529–42): egy hadtörténeti „kakukktojás” avagy a „Military Revolution” elmélet zátonya?* című tanulmányok ismertetik.¹²

A leletegyüttes

A műtárgyak 1873-ban kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. A Duna szabályozása során a Vulkán nevű kotróhajó fordította ki a vérteket és fegyvereket a folyó medréből a Kopaszi-zátonynál. 14 kard, 12 mellvas, 5 sisak, 2 sodronyvért, 16 fegyvercső és 7 keréklakatos puskalakat került elő. A leletegyüttesből sajnos tűntek el darabok. 1994-ben Kovács S. Tibor pontosította a meglévő tárgyak csoportosítását, így ma 3 sisak, 5 keréklakatos elsütőszerkezet, 5 kard és 6 szablya, 11 mell- és hátvas, valamint 7 puskacső található a gyűjteményben.

A leletanyag páratlan képet fest a 16. század első felének gyalogos lövész felszereléseiről. Azok a fegyver és vérttípusok elevenednek meg, melyek a mohácsi csata évtizedében készült képzőművészeti alkotásokon megjelennek. Nagyon hasonló felszerelési elemeket találunk Hans Krell 1520 és 1534 között festett, az orszai csatát ábrázoló festményén is (2. kép).¹³ A csatát a Litván Nagyhercegség és a Lengyel Királyság csapatai vívták 1514. szeptember 8-án. Az alkotás a varsói Nemzeti Múzeum gyűjteményében található.

⁷ Kovács S. 1994. 274. o.

⁸ Istvánffy 1962. 167–169. o.

⁹ Erhard Schön: Buda ostroma 1541-ben. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9d/Buda_in_1541-by_Erhardt_Sch%C3%B6n_from_1542.jpg (A letöltés időpontja: 2021. április 03.)

¹⁰ A metszet részletes elemzését közölte Gödölle 2017. 174–185. o.

¹¹ Kasza 2017.

¹² B. Szabó 2017.

¹³ Hans Krell: Az orszai csata. [https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Orsha_\(painting\)#/media/File:Autor_nieznany_\(malarz_z_kr%C4%99gu_Lukasa_Cranacha_Starszego\)_Bitwa_pod_Orsz%C4%85.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Orsha_(painting)#/media/File:Autor_nieznany_(malarz_z_kr%C4%99gu_Lukasa_Cranacha_Starszego)_Bitwa_pod_Orsz%C4%85.jpg) (A letöltés időpontja: 2021. április 3.)

A műalkotás középső traktusában a közelharc forgatagát láthatjuk. Az ágyúk között hidegfegyveres páncélos nehézsúlyosság küzd az első vonalban, közvetlenül mögöttük pajzs-falat vonó gyalogság látható, mely a három fő mélységű, zárt lövészharcrendet védi. Az első vonalban lévő katonák célra tartják fegyvereiket, míg a második, illetve harmadik sor katonái az újratöltéssel vannak elfoglalva. A lövészek felszerelése változatos, sisakjuk burgionet és pikkelysisak, de néhányan nem rendelkeznek vas sisakkal. Néhány katona öltözete alól ki-villan a bordázott mell-, illetve hátvas. A katonák kezében rövid, könnyű arkebúz látható, melyet jól értelmezhetően jobb vállukhoz, arcukhoz fognak a pontos célzás érdekében. A fegyverek lakatszerkezete sajnos nem értelmezhető a képen, de valószínűsítjük, hogy kanócos, vagy taplólakatos fegyverek szerepelhetnek az ábrázoláson.

Az ábrázolás számunkra azért is fontos, mert a lengyel királyság jelentős mennyiségű gyalogost küldött 1526-ban II. Lajos zászlója alá, melyek részt is vettek a mohácsi csatában. A pápai támogatásból felállított cseh és lengyel zsoldoscsapatok fegyverzetében nagy arányban találunk puskákat, nagyobb arányban, mint a kor nyugat-európai gyalogsága esetében. E gyalogos csapatok katonái csak 25-30%-ban küzdöttek hidegfegyverekkel, többségük vértben és puskával szolgált.¹⁴

Fémbeütők, mesterjegyek problematikája

Kovács S. Tibor tanulmányában részletesen bemutatta a páncélok, hideg, illetve tüzfegyvereken található mesterjegyeket.¹⁵ Ezek a fémbélyegzők különösen nagy értékkel rendelkeznek számunkra, ugyanis lehetővé teszik az eszközök készítési helyének meghatározását. A datálás tekintetében már sajnos nem ilyen egyszerű a helyzet, mivel a fémbélyegzők akár több évszázadon keresztül is használatban maradtak. A dél-német területeken a fémbélyegzők használata szorosan összefonódott a városok által termelt fegyverek minőségbiztosításának kérdésével. Nürnberg javaslatára 1536-tól vezettek be a városok saját, egységes próbajeleket, ezeket azonban helyi mesterek már korábban is használhatták. Amikor a vizsgálatok már központi rendszerben történtek, akkor is több bélyegzővel dolgoztak a tisztviselők, melyek mérete, kidolgozása eltérhetett, de a használat során koptak is. Így önállóan a fémbélyegzők lenyomata alapján igen nehéz megmondani, hogy egy fegyver mikor készült.

További gondot okoz egy-egy fémbélyegző jogtatan használata is. Jó példa erre a passauai futó farkas jelzés kardokon, szabályakon, melyet a márkajegy sikere miatt egyéb német, illetve itáliai városok fegyverkészítői is átvettek.¹⁶

Mindezek ellenére érdemes közelebbről megvizsgálni a kardokon, vértelemeken, lőfegyvereken található, nagy biztossággal azonosítható fémbélyegzőket.

¹⁴ B. Szabó 2015. 52. o.

¹⁵ Kovács S. 1994. 270. o.

¹⁶ Halmágyi – Riedl 1986. 135. o.

Számszerij vagy fenyőtoboz

Hely: Augsburg

Használat jelenleg ismert kezdete: 16. század közepe

Augusburgban mind katonai, mind polgári fegyvereket készítettek. Központi vizsgálati rendszert 1550 körül vezettek be, s mestereik bizonyíthatóan együttműködtek a nürnbergi mesterekkel. A fenyőtoboz jelzést már korábban is használták mesterjegyként. A fegyvergyártás kapacitása a 16. század közepére megközelítette Nürnbergét.¹⁷

Nürnbergi címer

Hely: Nürnberg

Használat jelenleg ismert kezdete: 1499

Nürnberg kétségtelenül a lőfegyvergyártás egyik legfontosabb bölcsője. A nürnbergi polgárok a huszita háborúk idején találtak először szakállas puskákkal, melyek alapján már a 15. század közepén elkezdtek rézből öntött csövű fegyvereket gyártani. A könnyebb, erősebb vas fegyvercsövek kovácsolása a 16. század elején kezdődött meg, a csőkészítőket kovácsok és lakatosok közül toborozták, az ágyazásokat asztalosok készítették. A kapacitást jól jellemzi, hogy 1495-ben I. Miksa 1000 puskát rendelt a várostól, melyet az mindössze 23 nap alatt el is készített. A város fegyveriparának igazi fellendülését az itáliai háborúk és a török ellen vívott háborúk hozták, a fegyveripar lett a város legfontosabb tevékenysége. Míg 1536-ban 10 000 darab fegyver gyártását tudták vállalni évente, addig 1552-ben már egy-egy 15 000 darabos rendelés sem okozott problémát. A fegyverkészítést a városi tanács szabad művészetnek ismerte el, így a fegyverkészítő kovácstanoncok mentesültek a céhes rendszer terhei alól. Ismereteink szerint az ábrázolt nürnbergi mesterjegyet 1499-ben ütötték először fegyverre. A városban készült fegyverlakatok vizsgálatára is bevezettek önálló jelet 1568-ban.¹⁸

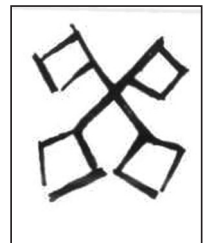

Keresztbe tett kulcsok

Hely: Regensburg

Használat jelenleg ismert kezdete: 16. század

Regensburg fejlett fegyvergyártással rendelkezett már a 16. században. A keresztbe tett kulcsokat formáló fémbélyegzőt is a 16. század folyamán kezdték el alkalmazni. Az ábrázoláson látható kezdetleges változata igen korainak tekinthető.¹⁹

¹⁷ Heer 1978. III. k. 1523. o.

¹⁸ Uo. 1653–1656. o.

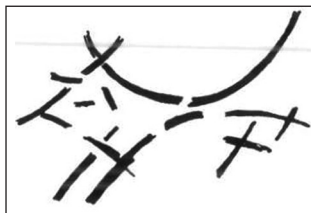
¹⁹ Uo. 1678–1679. o.

Passaui futó farkas

Hely: Passau

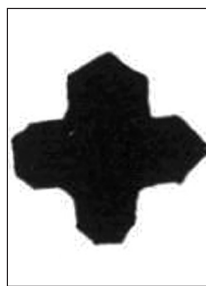
Használat jelenleg ismert kezdete: 16. század

A passaui futó farkas igen gyakran azonosítható mesterjegy, kardpengéken már a 14. században használatban volt.²⁰

Nyílban végződő kereszt

Ez az egyetlen fémbeütő, mely a puszkacsöveken megtalálható, sajnos túl általános ahhoz, hogy segítsen a csövek származási helyének pontos meghatározásában, ugyanakkor analógiát találtunk az általunk megvizsgált, előző tanulmányunkban bemutatott cellei Landsknecht arkebúzzal. Ugyanez a kereszt található meg a cellei fegyver csövének tetején is, vagyis ez a beütő már biztosan használatban volt a 15. század végén.²¹

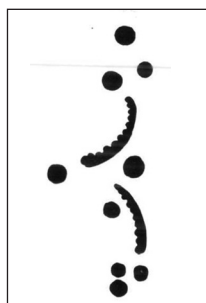
Lóhere vagy máltai kereszt

Gyakori mesterjegy, mely megtalálható egy 16. század eleji másfélkezes kardon is.²²

Genovai fémbélyegző

A mesterjegy az észak-itáliai, elsősorban genovai kardokon, szabályakon található meg. Már a 16. században is használatban volt.²³

²⁰ Halmágyi – Riedel 1986. 136. o. 16. századi német készítésű másfélkezes kardon is megtalálható jelzés, a máltai kereszttel együtt.

²¹ Németh 2021. 179. o.

²² Halmágyi – Riedel 1986. 136. o.

²³ Uo. 138. o.

Német próbajel

Hasonló próbajellel egy 17. századi német készítésű nyáron találkoztunk.²⁴

A vértelemek és hideg fegyverek fémbélyegzői tekintetében nem rendelkezünk olyan átfogó munkával, mint a lőfegyverbeütők esetében,²⁵ így beazonosításuk, datálásuk jóval nehezebb. A fémbélyegzők használatának kezdetét nehéz meghatározni, mivel jellemzően már akkor használatban voltak, amikor alkalmazásuk jogszabályi megerősítést kapott.

A lakatok

A puskalakatokat Kovács S. Tibor egy bécsi magángyűjteményben található analógia alapján 1520–30-ra datálta. A lakatok készítési helyeként Nürnberget adta meg, hivatkozva az egyik lakaton található „N” betűre. A lakatokon nem látható mesterjegy, ami megfelel annak a feltételezésnek, hogy Nürnbergben csak 1568 után látták el átvételi fémbélyegzővel a lakatokot (3. kép).²⁶

A megmaradt puskalakatok az úgynevezett északi, vagy kurlandi lakatok csoportjába tartoznak. Kezdetleges szerkezetek, melyre bizonyíték, hogy a lakatszerkezet alkatrészei az elsütőemelő, elsütőemelő rugó és elsütőbillentyű kivételével a lakatlemezen kívül helyezkedtek el. Hasonló megoldást látunk az előző tanulmányunkban vizsgált 1520 és 1530 közé datált komáromi/leedsi és nürnbergi keréklakatos arkebúzsok esetében. E fegyverek űrmérete is azonos a kopaszi-zátonyi csövekkel, a komáromi/leedsi arkebúz pedig bizonyítottan a magyar hadszíntérről, Komárom környéki mocsararkból került elő.²⁷ Önállóan a lakat ugyanakkor nem lenne elegendő a pontos kormeghatározáshoz, ugyanis ezt a típust még a 17. században is használták egyszerűsége és olcsósága miatt. A lakatlemezen kívül lévő alkatrészek sem bizonyító erejűek, mivel azok a keréklakatok is korán megjelentek, melyek alkatrészei a lakatlemezen belül helyezkedtek el. A 16. század közepére gyakorlatilag a keréklakat összes ma ismert változata kialakult.²⁸

A fegyvercsövek vizsgálata

A puskacsövek vizsgálata a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában kezdődött meg 2020 nyarán. A vizsgálat célja az volt, hogy olyan magyarországi előkerülésű lőfegyvereket keressünk, melyek űrmérete illeszkedhet a Majs mellett feltárt kiskaliberű, 9-10 mm-es

²⁴ Halmágyi – Riedel 1986. 139. o.

²⁵ Heer 1978.

²⁶ Kovács S. 1994. 272. o.

²⁷ Németh 2021. 184. o.

²⁸ Uo. 182–189. o.

lővedékekhez. A kopaszi-zátonyi leletanyag csövei – kitűnő feldolgozottságuknak köszönhetően – jó kiindulópontot biztosítottak.

A csövek endoszkópos vizsgálatával kezdtük a folyamatot, mely meglepetésünkre azonnal fontos információval egészítette ki a leletegyüttessel kapcsolatos ismereteinket. A rendelkezésre álló hét csőből négy töltve van mind a mai napig, vagyis igazolódni látszott, hogy a félnaszád valóban harc közben süllyedt el. A folyami iszap oxigénszegény környezete ugyanakkor több esetben a fojtásanyagot is megfelelő módon konzerválta, ami a lővedékek betöltési módjáról is árult el nekünk új információkat. Egy cső lővedéke fölé növényi rostokból készült fojtást nyomtak, két cső esetében nem találunk fojtást a lővedék felett, és egy cső esetében flastromba (szövetdarabba)²⁹ csomagolt ólomlővedéket töltöttek a lőporra (4. kép).

A töltött puskacsövek és lakatok képezik a leletanyag számunkra legfontosabb részét.

Leltári szám	Hossz (mm)	Űrméret (mm)	Egyéb paraméterek	Megjegyzés
59.8003	647	11	Célgömb, irányzék, 4 mm gyúlyuk	töltve
59.8005	640	10	Célgömb, irányzék, 4 mm gyúlyuk	töltve
59.8007	777	11	Célgömb, irányzék, 3 mm gyúlyuk	töltve
59.8008	716	10	Célgömb, irányzék, 3 mm gyúlyuk	töltve

A töltött puskacsövek paraméterei

A lővedékeket kihúzni roncsolásmentesen sajnos nem lehet az előltöltő csövekből, így olyan vizsgálati módszert kellett választanunk, mely nem csökkenti leletanyagunk értékét. Következő lépésként ezért az összes fegyvercsövet ipari röntgennel vizsgáltuk meg, mely további fontos információkat tárt fel a keréklakatos arkebúzők harcászati alkalmazásáról (5. kép). Egy csőben találtunk csak szabályos gömblővedéket. Egy csőben amorf hasábólomot találtunk, egyben egy kalapált hasábólomból, és egy közel gömbformájú lővedékből álló töltést, egyben pedig egy hasábólomból és egy jóval rövidebb – szintén – hasábólomból álló kettős lővedéket.

Lehetőségünk nyílt arra is, hogy a csövek egyikét ipari CT-vizsgálatnak vessük alá. Az igen részletes háromdimenziós képalkotáshoz a legérdekesebbnek tűnő, 58.8003-as leltári számú, egy gömblővedékkel és egy kalapált ólomhasábbal töltött csövet választottuk ki (6. kép).

A röntgen és CT vizsgálatok egy GE v|tome|x M300 típusú CT berendezésen történtek, melyet a Continental Automotive Hungary Kft. központi minőségbiztosítási laborja bocsátott

²⁹ A flastrom anyaga nemcsak szövet, hanem bőr is lehetett. Jellemzően faggyúval kenték be a betöltés előtt. Feladata az volt, hogy kitöltse az alulméretes lővedék és csőfal közötti űrt. A szövetre felvitt kenőanyag puhán tartotta a lőpor égéstermékeit, vagyis a fegyver később koszolódott el, a szorosabb illeszkedés pedig erősebbé, pontosabbá tette a lövést.

rendelkezésünkre. A berendezést az autóiparban használt elektromos készülékek vizsgálatára használják, feladata a hibák feltárása a készülék megbontása nélkül. A berendezés teljesítménye 500 W, legjobb felbontás esetében 1,5 µm méretű részecske érzékelésre is képes. A vizsgálatokban dr. Sklánitz Antal, a labor vezetője, valamint Szántó Balázs projektmérnök, a berendezés forgalmazásával foglalkozó Elas Kft. képviselője volt segítségünkre. A berendezés 2011 óta működik a laboratóriumban, amivel már több esetben is támogatták kutatók munkáját.

A CT vizsgálat 25 perces 360 fokos szkennelést jelentett, melynek segítségével sikerült létrehozni az 58.8003 leltári számú cső farrészének teljes 3D modelljét, mely további vizsgálatokra – mérésekre, anyagvizsgálatra – ad lehetőséget.

Az 59.8003-as számú cső

A lövedékek mögé betöltött lőporoszlop hossza 81,6 mm, vagyis az átlagos 11,2 mm-es csőátmérővel számolva a lőporoszlop térfogata 8,03 cm³. A CT vizsgálat feltárta, hogy a csőfalra rakódva a lőporkamrában még maradtak ép lőporszemcsék. Ezek szabálytalan alakúak, méretük 0,3-1,4 mm között mozog. A használt lőpor tehát granulált volt, de szitákkal valószínűleg nem választották szét a szemcséket a kiszárított lőportestek összezúzása után (7. kép).

A lőporoszlopra szorosan nyomva helyezkednek el a lövedékek (8. kép). A felső lövedék érdekes formával rendelkezik. Egy hosszúkás, kerek átmetszetű ólomhasábból alakította ki a lövész, mely 2-3 mm-rel lehetett kisebb átmérőjű, mint a csőfurat. A hasábot hosszanti tengelye mentén kalapálta a katona, hogy az átmérő a szükséges mértékben növekedjen. Ez eredményezte az oldalirányból látható piskóta formát. A lövedék legkisebb átmérője 8,5, míg az alsó és felső felületeinél 9,39 és 9,46 mm átmérővel rendelkezik.

A kalapált ólomlövedék rendelkezik 17. századi magyar analógiákkal. Zrínyi-Újvár feltárásánál került elő több olyan hasábolom, melyek végein nem látszódott éles vágásnyom, oldalai, élei ellenben kalapálás nyomait mutatták. Ezek a lövedékek a szükséglövedékek egy izgalmas csoportját jelentik, mivel a 22-32 mm hosszúságú, 9-14 mm átmérőjű, négyzet átmetszetű hasábok tömege megfelel a korabeli muskétagyolyók 24-30 g közötti tömegének. A hasábok kidomborodó végein jól látható, hogy a karabéllyal vagy pisztollyal felszerelt katona egy nagyobb űrméretű puskagyolyóból alakította ki ezeket kalapálással, hogy a kisebb űrméretű csőbe betölthető legyen.³⁰

Az alsó lövedék gömbformának látszik, de szabálytalansága okán egészen biztosan nem öntőformában készült. Sokkal valószínűbb, hogy a katona kalapálta (esetleg rágta) közel gömb formára az ólomrúdból vágott hasábot. A lövedék legnagyobb átmérője 9,5 mm.³¹

³⁰ Polgár 2012. 104–109. o.

³¹ A lövedéket az egyszerűség kedvéért szabályos gömbnek tekintettük a további számítások során.

A dupla lövedékkel történő töltés nem szokatlan sem a katonai, sem a polgári felhasználás tekintetében. Katonai analógiája még a 19. század derekán is megtalálható. A császári-királyi vadászcsapatok 1851. évi gyakorlati szabályzata említi meg ezt a töltési módot négyszög harcrend alkalmazása esetén. A harcrend oldalainak első három sorában álló katonák vettek részt a lovasság támadása esetén a tűzharcban. Amikor az ellenséges lovasság 100 lépés (75 m) távolságba ért, a második vonal katonái kilőtték fegyverüket, majd azonnal kicserélték azt a harmadik vonal katonáinak fegyvereivel, és ismét lövést adtak le a közeledő ellenségre. Ha a két sortűz nem érte el a kellő hatást, az első vonal katonái is kilőtték fegyvereiket, amikor az ellenség 20-30 lépés távolságba ért.³² Ilyen távolságban már az előre szegezett szuronnal, csípőből kilőtt puskák minden lövése is találhatott. Ezek a katonák egy lőportöltetre két golyót töltöttek, így növelve a lövés ölő-, illetve megállító erejét.³³ A szerző lőkísérletei azt bizonyították, hogy a két lövedék ilyenkor egymáshoz igen közel csapódik a célba, vagyis a cél nem több ellenséges katona eltalálása, hanem egy ellenséges katona gyorsabb kiiktatása lehetett. A polgári vadászok is használták az elöltöltő fegyveres időszak végéig hasonló lövedéket. A „fickó”, vagyis kettő vagy három lövedék egy lőportöltetre való töltése szintén a megállítóerőt volt hívatott növelni (veszélyes) nagyvad vadászata esetén.³⁴

A lövedékek felett növényi rostokat mutató fojtás található 10 mm vastagságban. Ez volt az utolsó összetevője a töltésnek, a töltővessző segítségével nyomta az összegyűrt rostlabdát a lövész a lövedékek tetejére, majd lekalapálta azt, hogy tömörödjön. Ez egyrészt lefojtotta a lőporgázokat, és így erősebbé tette a lövést, másrészt helyén tartotta a csónél kisebb átmérőjű lövedéket.

A CT vizsgálat a cső elkészítésének módjáról is elárul titkokat. A röntgensugarak a cső vasanyagába is beleláttak, feltárva a cső alapanyagaként szolgáló vaslemez átlapolási felületeit (9. kép). A csőkészítés legegyszerűbb módját bizonyítja ez számunkra. A vaslemezt vörösre hevítették, majd egy úrméretes vasmagra kovácsolták, végeit átlapolva. Az illesztést összekovácsolták, majd kialakították a cső külső (hat-, nyolcszögletű, vagy kerek) profilját. Ezután kihúzták a magot az üregből, mely már nagyjából megfelelt a jövődöbeli úrméretnek. Fúrás, majd igényesebb csövek esetében dörzsárazás következett, hogy a pontos furatátmérőt is beállítsák. Ezután alakította ki a csőfarcsvár helyét a csőkészítő, és vágta a csövet ágyazáshoz rögzítő fülek, valamint az irányzékot fecskefarkas illesztéshez szükséges ékpályákat a cső felületébe.

A gyúlyuk kifúrása a farcsvar betekerése előtt az egyik utolsó mozzanat volt (10. kép). A vizsgált csövet valószínűleg granulált lőporokhoz tervezték eredendően, ezt bizonyítja a viszonylag nagy, 3,6 mm-es gyúlyuk. A cső sima, huzagolatlan.

³² Gruber 1902. 11. o.

³³ ER 1851. 171. o.

³⁴ Kékessy 48. o.

Az 59.8005-ös számú cső

A csőbe töltött lövedék teljesen szabálytalan formájú szükségslövedék, melyet a katona valószínűleg ólomhasábból vágott. A vágást igazolhatja a lövedék végeinek sarkossága. Felette nem található fojtás. A lőporoszlop 69,9 mm hosszú, térfogata 6,64 cm³. A cső sima, huzagolatlan. A lövedék átmérője 8,3, hossza 11,05 mm. Formája henger, alsó lapján csonka.

Hasonló vágott ólomlövedékek használatáról tesz említést Luigi Fernando Marsigli *Stato militare dell'Impero Ottomano* című, 1732-ben megjelent munkájában. Könyve második részében ábrát közöl a leggyakoribb török kézfegyverekről. Az ábra „D” jelzésű képe számunkra a legérdekesebb: a képen egy ólomrúd látható, melyet stilizált balta szabdal kisebb hasábokra. A kép magyarázata: „Ólomrúd, melyet hasábokra vágunk baltával, és amelyet golyó hiányában betöltünk a csőbe.” Az idézett passzus megerősíti, hogy a török hadseregben szükségmegoldásként még a 18. században is jelen volt a vágott ólom használata.³⁵ A szerző egy ilyen, spirál formában összetekert, illegális fémkeresőktől visszaszerzett, Dél-Magyarországról származó „lövedékalapanyag” ólomrudat adományozott a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeumnak 2014-ben (11. kép).³⁶

Az 59.8007-es számú cső

Az endoszkópos vizsgálat feltárta, hogy a lövedék flastromba csomagolva lett rányomva a lőporoszlopra. A lövedék két darabból áll, a felső lövedék jól értelmezhető hasáb formával rendelkezik, minden bizonnyal ólomhasábból vágta a lövész. Alatta ugyanebből a hasábból vágott rövidebb korong formájú lövedék látható, közel 45°-ban elfordulva a csőtengelyhez képest. A lőporoszlop 119,2 mm hosszú, térfogata 11,3 cm³. A cső sima, huzagolatlan. A felső lövedék átmérője 9,5, hossza 11,8 mm. Az alsó lövedék átmérője 9,5, hossza 4,6 mm. Mindkét lövedék henger átmetszetű.

Az 59.8008-as számú cső

A lövedék szabályos gömbnek látszik, de a csővel érintkező felületei jól láthatóan laposak, ami azt igazolhatja, hogy a lövedék flastromba volt csomagolva, mely szoros illeszkedést eredményezett a csővel. A flastrom sem az endoszkópos, sem a röntgenes vizsgálaton nem mutatta meg magát, ugyanakkor a golyó deformációja igazolja betöltéskori jelenlétét. Amikor a lövész betöltötte a flastromba csomagolt lövedéket, töltővesszővel erőltette azt le szorosan a lőportöltetre, miközben a csőfal összenyomta a puha ólomgolyót. Hasonló deformációt tapasztalhatunk ma is, mikor elöltöltő fegyverünk csövéből kihúzzuk a flastromba csomagolt gömblövedékeket. A lőporoszlop 79,5 mm hosszú, térfogata 7,55 cm³. A cső sima, huzago-

³⁵ Marsigli 1732. Cap. VIII. Fig. 17.

³⁶ HM HIM Hadirégészeti Gyűjtemény, leltári szám: 2014.22.1.

latlan. A lövedék magasság 10,2, átmérője 9,1 mm, formája szabályos golyó. Ez az egyetlen lövedék, mely öntőformában készült.

A lőportöltetekről

A 16. század első harmadában a hadi célokra használt lőporok mind összetétel, mind a gyártás módja tekintetében nagyon különböztek. Megfelelő katonai szabványok hiányában a különböző forrásokból származó lőporok ereje között jelentős különbségek lehettek. A lőpor ereje függött az összetevők (kén, szén és salétrom) keverési arányától, az alkalmazott gyártási eljárástól, az összetevők tisztaságától, a szénégetéshez használt faanyag fajtájától, valamint a kész lőpor szemcséinek formájától, nagyságától.

Arról, hogy a 16. század első felében hogyan állították elő a szükséges összetevőket, pontos képünk van Vannoccio Biringucci 1540 körül megjelent *De la pirotechnia*,³⁷ és Georgius Agricola *De re metallica Libri XII*³⁸ című, 1556-ban megjelent művei alapján. Mindkét szerző hasonló módon írja az előkészítés folyamatát. A szén előállítására volt talán a legegyszerűbb. A boksában lassan, oxigénszegény környezetben égették el a fát, a kapott szenet pedig porították. A korai, középkori lőporformulák a keményebb fákat (pl. bükk) részesítették előnyben, míg a 15–16. században már puha fákat (pl.: hárs, nyárfa) is használtak.³⁹ Dolleczek említést tesz arról is, hogy a korai alkímisták mindenféle anyagot, szó szerint kígyót-békát szeszítettek jobb lőpor reményében. A valóságtól egyik legerugaszkodottabb ötlet szerint a legjobb lőpor olyan lepedő szeszítéséből származott, melyen előtte szűz lány feküdt.⁴⁰

A kén előállítása sem volt bonyolult feladat, hiszen az alapanyag bőségesen rendelkezésre állt a természetben. Agricola szerint a ként kéntartalmú forrásokból, kénpárlatból és kéntartalmú vegyes ásványokból lehetett kinyerni. *De natura fossilium* című művében⁴¹ a kén vízből történő kinyerésénél megemlíti a magyarországi Budát is, mely bővelkedett kénhidrogén tartalmú hőforrásokban. A megfelelő tisztaságú és mennyiségű kén biztosítása már nem volt nehéz feladat a század elején.

Más volt a helyzet azonban a salétrom esetében. A lőpor erejéért elsődlegesen felelő összetevő csak korlátozott mennyiségben (barlangok, pincék falán) található meg a természetben, előállítására pedig igen lassú, nagy szakértelmet igénylő folyamat volt. Tovább nehezítette a logisztika helyzetét, hogy ballisztikai hajtóanyagunk ebből az összetevőből igényelt a legtöbbet. A salétromot salétrom telepeken kellett megfelelő eljárásokkal megtermelni. A salétromtelepen, vagy salétromszérűn állati hulladékot, földdel, mésszel, trágyalével, vérrel keverték. A nitrogén tartalmú anyagok kilúgozódása során keletkeztek a nitrátok. A folyamat sok hónapot vett igénybe, és a salétrom tisztasága, minősége határozta meg a lőpor minőségét

³⁷ Biringucci 1540.

³⁸ Agricola 1566.

³⁹ Dolleczek 1887. 23. o.

⁴⁰ Uo. 23. o.

⁴¹ Agricola 1546.

is.⁴² A legjobb salétrom Indiából származott, ezt követte a cseh és türingiai területeken termelt anyag.⁴³ A magyarországi várak inventáriumában találunk salétromkészítő készülékeket és salétromot is, ami bizonyítja, hogy a lőpor elkészítésére számos erőd maga is képes volt.⁴⁴

Az összetevők aránya a korszakban igen különböző lehetett, de a legjobb minőségű puskalőporok 6 rész salétromot, 1 rész szenet és 1 rész ként tartalmaztak. Ezeket az arányokat csak szükségből változtatták, hogy az értékes salétrom bekeverési hányadát csökkenteni lehessen. A salétrom arányának csökkentése azonban gyengébb lőport eredményezett.⁴⁵ Martin Merz, a kor egyik legnevesebb fegyvermestere három típusú lőport különböztetett meg:

	Salétrom	Kén	Szén
Kereskedelmi lőpor	6 rész	1 rész	1 rész
Jobb lőpor	5 rész	1 rész	1 rész
Még jobb lőpor	4 rész	2 rész	1 rész

Érdekes módon a lőpor valódi minősége épp Merz megnevezéseivel ellentétes irányban változott, vagyis a három formulából a legjobb ballisztikai hajtóanyagot a kereskedelmi lőpor biztosította.⁴⁶ Az alapanyagok keverése kalapácsművekkel ellátott vályúkban történt. A részecskék egymáshoz tapadását úgy próbálták biztosítani, hogy kézi, vagy vízi erővel működtetett kalapácsokkal zúzták, egyesítették a port. Ilyen kalapácsmű látható Lodovico Buti 1558-ban készült freskóján is (12. kép).⁴⁷ Ez az eljárás egészen a 18. századig változatlan maradt. Minél több időt töltött a lőpor a kalapácsműben, minősége annál jobb lett.

A 15. század végén már különböző típusú lőporokat használtak különböző típusú fegyverekhez. I. Miksa császár nagy figyelmet szentelt a lőporgyártás kérdésének, és minden tüzfegyvertípushoz önálló lőport igyekezett szabványosítani.

A század derekán már ismert volt a granulálás eljárása, mely egységesebb, minőségét jobban tartó lőpor előállítására alkalmas volt. Problémát jelentett ugyanis, hogy a porított összetevőkből egyszerűen összekevert lőporok részecskéi hosszas szállítás esetén szétváltak, vagyis a lőpor ereje egészen más volt a hordó felső és alsó rétegeiben. Az összetevők egy-egy szemcsében jelen lévő megfelelő arányát volt hivatott biztosítani a granulálás, melyet Conrad von Schongau említett először 1429-ben. A keveréket borszesszel nedvesítették meg, majd a kapott masszát kiszárították, és megőrölték. A különböző méretű részecskéket sziták se-

⁴² *Agricola* 1556. 552–553. o.

⁴³ *Dollezek* 1887. 23. o.

⁴⁴ *Iványi* 1926. 261–262. o.

⁴⁵ *Dollezek* 1887. 23. o.

⁴⁶ Uo. 24. o.

⁴⁷ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lodovico_Buti_-_Preparation_of_Gunpowder_-_WGA03714.jpg (A letöltés időpontja: 2021. április 3.)

gítségével választhatták szét.⁴⁸ A granulált lőpor nem csak logisztikai szempontokból jelentett jobb megoldást. Betöltése egyszerűbb volt, hiszen kevésbé tapadt fel a cső falára, kevésbé volt érzékeny a tömörítés mértékére. A porított lisztlőpor, ha betöltéskor erősen összenyomták, jelentősen veszített erejéből. A granulált lőpor érzéketlenebb volt az időjárásra, a nagyobb szemcsék kevésbé kötötték meg a levegő páratartalmát. A nedvességállóság tovább volt fokozható, ha a lőporszemcséket polírozták, csökkentve a felületek egyenetlenségét, ezt a munkafolyamatot forgó dobokban végezték.

A granulált lőpor teljesebben égett, kevesebb szennyeződést hagyott a csőben, vagyis a fegyver tovább maradt használható. A 15. század közepén már háromféle lőportípust különböztettek meg: lisztlőport, melyet elsősorban tüzérségi eszközökben használtak, granulált lőport, valamint finom szemcseméretű, nagy gonddal elkészített gyutacs-, vagy gyújtólőporokat. Ezeket elsősorban kézi lőfegyverek lakatjainak felporzására használták.⁴⁹ Minél finomabb, minél jobb minőségű a felporzólőpor, a lakatidő annál gyorsabb, s mivel a lövésnek kevesebb ideig kell fegyverét a célon tartani, a lövés pontosabb is lesz.

A leedszi egyetem középkori lőpor kutatócsoportjának kategorizálása alapján a korszakban a következő elkészítési módú lőporokat különböztethetjük meg:

1. Durva lőpor, mely a porított összetevők egyszerű összekeverésével készült.

2. Lisztlőpor, mely a porított összetevők összekeverésével készült, de a megfelelő keverék előállítását után vízzel vagy alkohollal megnedvesítették, a kapott pasztát megszáritották, majd ismét finom porrá őrlték. Az eljárás célja az volt, hogy a keverék összetevőinek részecskéi megfelelő arányban tapadhassanak össze.

3. Finom egyesített lőpor, mely a lisztlőporhoz hasonlóan készült, de szárítás előtt már finom granulátummá formálták szemcséit.

4. Durva egyesített lőpor, mely a lisztlőporhoz hasonlóan készült, de szárítás előtt nagyobb szemcseméretű granulátummá formálták szemcséit.⁵⁰

A lőporok vizsgálata a 16. század derekáig célszerszámok nélkül történt. A lőpor ízét, tapintását, színét, valamint az ellobbanása után maradó égéstermékét vizsgálták.⁵¹ Az első készülék leírását, mely immáron a lőpor erejét volt hivatott vizsgálni, William Bourne 1587-ben Londonban kiadott *Rare Inventions and Strange Devises Very Necessary for all Generalles and Captaines* című⁵² könyvében találjuk. Az illusztráció egy gyúlyukkal rendelkező függőlegesen álló mozsarat mutat, mely egy fedéllel zárható. A fedél felett ívelt fogaslécet találunk. Minél erősebb volt a lőpor, annál magasabbra ütötte fel fellobbanásakor

⁴⁸ *Dolleczek* 1887. 24. o.

⁴⁹ Uo. 24. o.

⁵⁰ *Smith* 2002.

⁵¹ *Nye* 1648. Chap. 14. A folyamat talán a legrészletesebb leírása Nathaniel Nye, Worcester városának tüzérmestere tollából származik. *Art of gunnery* című 1648-ban Londonban kiadott művének 14. fejezetében 14 pontban foglalta össze, hogy milyen fizikai tulajdonsággal rendelkezett a jól, illetve rosszul elkészített lőpor.

⁵² Ritka találmányok és furcsa szerkezetek, melyek szükségesek minden tábornoknak és parancsnoknak.

a fedelet. A fogasléc a fedelet a legfelső állásban fogta meg, mutatva a töltet erejét.⁵³ A lőporok minőségellenőrzésére szükség is volt, hiszen a gyártástechnológia korszerűtlensége miatt minden gyártmány eltérő tulajdonságokkal rendelkezhetett.

A lőfegyverek működtetéséhez, betöltéséhez használt eszközök

A tűzfegyverek korai története nemcsak a háborúskodással, hanem a polgári céllövészettel is összeforrott. A városi polgárság önvédelmi alakulatai voltak a – 16. században – hazánk területén is megjelenő lövészegyletek. Első tárgyi emlékünkhöz a késmárki lövészegylet kék-sárga selyemzászlaja 1510-ből. Tudomásunk van arról is, hogy 1516-ban Lőcsén már működött lövészegylet, ahogy arról is van emlékünkhöz, hogy Besztercebányán a városi tanács 1549-ben épített új löteret a régi helyett.⁵⁴

A céllövészetek feladata nem más volt, mint a háborúra, a város védelmére való felkészítés, így a céllövészetre használt fegyverek a 16. században még nem különböztek nagy mértékben a hadi célokra, illetve vadászatra használt fegyverektől. A taplólakatos, nyomógombos elsűtőszerkezetű, katonai Landsknecht arkebúzt találjuk egy dél-német kézirat⁵⁵ ábrázolásain is, mely a céllövészetek felszereléseit mutatják be. A céllövészet célja mindig a maximális pontosság elérése, hogy a céltábla legfelső közepét találja el a lövész. Hadi használatban a tűzgyorsaság, könnyű kezelhetőség és a harcászati cél eléréséhez szükséges pontosság optimuma a lényeges, ami minden esetben az elérhető maximális töltési precizitás bizonyos mértékű feladásával jár. A kódex által bemutatott sokféle eszköz ezért egészen bizonyosan nem jelent meg harctereken, a fegyverek töltési módjáról azonban mégis tisztítja jelenleg korlátozott képünket.

Az első ábrázoláson (13. kép⁵⁶) láthatunk mindkét végén vassal megerősített töltővesszőt, melyre különböző, a csőben lerakódott koszréteg eltávolításához használt kaparók, tisztítóvegek, vagy a lövedék és fojtás kihúzásához szükséges szerszámok voltak csavarhatóak. A töltővessző bal oldali végén jól látszik a menettel ellátott furat. A kép bal oldalán két félből álló fém golyóöntőformát, valamint a kerek formájú szövetből kiütött flastromokat, és a kivágásukhoz szükséges szerszámot láthatjuk. Középen a kerek, fából esztergált lőporflaska a finom szemcseméretű felporzó lőporhoz szolgált. Alatta fém tégely a flastrom kenőanya-

⁵³ Muller 207–208. o.

⁵⁴ Verebélyi 1988. 15. o.

⁵⁵ Az ábrázolásokat Martin Löffelholz nürnbergi polgár készítette 1505-ben. A kézirat egészen a közelmúltig ismeretlen volt, jelenleg a Württembergische Landesbibliothek gyűjteményében található. A rajzok egy része nyomtatott kódexből származik. A mű részletes elemzését *Daniel Hohrath – Patrick Tärner: Ein Büchsenmeisterbuchfragment von Martin Löffelholz. Einblicke in die Ausrüstung eines Büchschützen um 1505. Waffen- und Kostümkunde*, 62. (2020) 2. sz. (megjelenés alatt) c. tanulmányában találjuk. A szerző ezúton mond köszönetet Patrick Tärnernek a lelőhely beazonosításában nyújtott segítségért.

⁵⁶ <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=16149> (A letöltés időpontja: 2021. február 3.)

gához. A bal oldali öntőforma alatt a csőbelső csiszolásához, valamint fúrásához (dörzsárazásához) használt szerszámok láthatóak.

A második ábrázoláson (14. kép⁵⁷) láthatóak a céllövő lőállás elemei. A kép bal felén a fegyverek töltés közbeni megtámasztására szolgáló bak áll, egyik oldalán betöltött, a másikon betöltetlen puskával. A középen lévő fa dobozban tartották a töltéstokokat, golyókat és a lőport. Jobbra mellette lőporos vödör, alatta valószínűleg a tisztításhoz használt vályú. A kép alján töltővessző látható, melyet csőkaparóként is használhattak, valamint egy súroló és egy töltő kanál. Ez utóbbi érdekes eszköz, hiszen ilyet eddig csak tüzéségi eszközök esetében ismertünk. A kanállal juttatták a lőportöltetet egyenesen a csőfarba, hogy a szemcsék ne ragadjanak fel a csőfurat falára. A kép bal alsó sarkában a méretarányt elhagyva, kinagyítva láthatjuk az egyik töltéstokot. Érdekes módon lőportartót nem látunk az ábrázoláson, pedig azok egészen biztosan már a 16. század elején megjelentek a hadi használatban.

Hadi használat esetén a felszerelés egyszerűbb volt. A páviai csata ábrázolásain a lövészen vállszíjon lógó töltéstokokat, tehénszaruból készült lőportartót, kerek, fából esztergált felporzó lőporos flaskát, valamint a golyók és egyéb kiegészítők tárolására szolgáló bőr tarisznyákat látunk.⁵⁸ Ilyen övre fűzhető tarisznyákat ábrázolnak I. Miksa inventáriumában is (15. kép).⁵⁹ A felporzó lőporos flaska viselésére is látunk egy újabb példát ugyanebben a forrásban: a katona nyakában függ a kerek lőportartó, melyet lővés leadása közben a hátára helyez, hogy ne lobbanhasson be egy eltévedt szikra miatt.⁶⁰

Miért fontos számunkra a vizsgálat eredménye?

Ha kísérleti régészeti célzathoz reprodukálni szeretnénk a 16. század eleji tüzfegyver hatásfokát, bizony nem lennénk könnyű helyzetben. Első feladatunk a lőportöltet meghatározása lenne, de pontos megoldásunk erre több szempontból sem lehet. Egyrészt a korban nem léteztek katonai szabványok, melyek biztosították volna a lőpor egységes minőségét, másrészt a pontos lőportölteteket sem határozták meg szabályzatok. A lőpor gyártási folyamatát olyan sok változó befolyásolta, hogy még abban az esetben sem lehetnénk sikeresek, ha a receptet ismernénk, és az összetevők előkészítése terén is pontosan igazodni tudnánk a korabeli eljárásokhoz. Egyetlen lehetőségünk lenne, ha rendelkezésünkre állna 16. századi lőporminta, melyet megvizsgálhatnánk, annak összetételét, szemcseméretét meghatározhatnánk, hatását pedig ballisztikai bombában vizsgálhatnánk. Sajnos a kopaszi-zátonyi fegyverek csővében megmaradt lőportöltetek természetesen erre már nem alkalmasak,

⁵⁷ <http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=16149> (A letöltés időpontja: 2021. február 3.)

⁵⁸ Németh 2021. 172–175. o.

⁵⁹ BSB Cod.icon. 222. <https://www.wdl.org/en/item/8971/view/1/130/> (A letöltés időpontja: 2021. március 3.)

⁶⁰ BSB Cod.icon. 222. <https://www.wdl.org/en/item/8971/view/1/57/> (A letöltés időpontja: 2021. március 12.)

megközelítő tömegük meghatározása ugyanakkor mégsem hiábavaló (lásd a mellékletet). Katonai logisztikai szempontból értékes ismeretekhez juthatunk hozzá, hiszen ez az első alkalom, amikor a lövedék tömegéhez viszonyított lehetséges lőportömeget megismerhetjük. Ennek birtokában pedig nagy vonalakban kalkulálhatóvá válik, hogy egy-egy erőd inventáriumában, hány puskalövésre elegendő lőport halmaztak fel a 16. század első felében.

Az újkori hadirégészet egyik legfontosabb és legnagyobb mennyiségben feltárt lelettípusa az ólomlövedék. Számos lehetőségünk adódik arra, hogy meghatározzuk milyen fegyverből lötték ki azokat. A kopaszi-zátonyi fegyverek csövébe töltött lövedékek abban segíthetnek nekünk, hogy a harctereken feltárt, 16. századra datált lövedékekhez tartozó kézi lőfegyverekhez közelebb kerüljünk. Az úrméreték meghatározásához nyújt támpontot a cső és lövedékátmérő aránya. A kopaszi-zátonyi fegyverekbe töltött lövedékek átmérője a cső átmérőjének 75,4-86,3%-a. A hat vizsgált lövedék közül egy eset – az 59.8005 cső csonkított henger formájú, vágott ólom lövedéke – statisztikai hibaként értelmezhető, ha a maradék öt lövedék átlagát tekintjük kiindulópontnak, 84,96%-os arányt alkalmazhatunk a mohácsi csata időszakában kilőtt lövedékek vizsgálata esetében. Öt lövedékből közel pontos statisztikát természetesen hiba volna generálni, de jelenleg nem rendelkezünk hasonló leletanyaggal, hasonló vizsgálatról nem tudunk, így egyelőre ezt kell elfogadjuk lehetőségként. A 16. századi harctereken feltárt lövedékekhez tartozó fegyverek kalibere ennek segítségével határozható meg jelen tudomásunk szerint a legpontosabban.

A lövedékek kérdéséhez is jelentős mértékben járult hozzá a vizsgálat. Megállapítottuk, hogy a négy csőben négy lövedéktípus jelenik meg (öntött szabályos golyóforma, kalapált golyóforma, vágott ólomhasáb, kalapált ólomhasáb). Bizonyítja számunkra, hogy a lövedékek egységesítése a 16. század első felében nem történt meg, számítanunk kell arra, hogy még azonos kaliberű fegyverek esetében is egymástól egészen eltérő tömegű, formájú, elkészítési módú lövedékek jelenhetnek meg. Szintén bizonyította a vizsgálat, hogy a dupla lövedékes töltés is megjelent a korban, mely a találat megállítóerejét volt hivatott növelni. Az 59.8007 számú cső röntgenfelvételein látható kisméretű korong formájú alsó lövedék ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a harctereken talált, gömblövedéknél kisebb tömegű, amorf ólomlövedékek is köthetőek lehetnek kézi lőfegyverekhez.

A vizsgálat bizonyította, hogy a lövedékeket betöltötték fojtás nélkül, növényi rostokból készült fojtással és szövet flastrommal is. E fojtások mintavételei további lehetőségeket kínálnak majd arra, hogy megismerjük a korai puskák töltésének alkotóelemeit.

A lőportöltetek vizsgálata is fontos adalékokkal egészítette ki a kor tűzfegyverhasználatára vonatkozó ismereteinket. Egyrészt bizonyította, hogy a 16. század első felében a magyarországi hadszíntéren is megjelentek a korszerű, granulált lőporok. A lőportöltetek tömege ugyanakkor jelentősen nagyobb volt, mint amilyet a 16–17. században alkalmaztak. A csövek kisebb kalibere – és így a nagyobb csőfalvastagság – biztosította, hogy a cső nem robbant fel a jelentős gáznyomástól. Számításaink szerint a lőportöltet lövedék tömegéhez viszonyított tömege (töltési arány) 77,4-161% között alakult. Nincs két cső, melybe azonos mennyiséget töltöttek, így egészen biztosak lehetünk abban, hogy nemcsak a lövedékek, hanem a lőpor-

töltetek sem voltak szabványosítva, a puskákat egészen biztosan nem a 16. század második felében megjelenő papírtöltényekkel töltötték.

Érdekes számunkra a gyúlyukak méretének kérdése is. A 3-4 mm-es gyúlyukak egészen biztosan nem tudták a csőben tartani a 0,3-1,4 mm közötti szemcseméretű granulált lőport, az szinte egészen biztosan kipergett a serpenyőbe. Erre lehet egy kézenfekvő magyarázat az, hogy a fegyvert úgy tervezték, ne legyen szükség a serpenyő külön töltésfogásban történő felporzására, hanem a főtöltet betöltésekor a zárt serpenyőbe automatikusan kifolyjon a lőpor a csőfarból.

A töltés tehát a következőképpen nézhetett ki: a katona megfeszítette a kereket, bezárta serpenyőfedelelet, betöltötte a csőbe a lőport fiolából vagy lőporszaruból, betöltötte a lövedéket és fojtást, majd lenyomta azt a töltővesszővel. Ezzel a fegyver tűzkész volt. A nagyméretű gyúlyuk indokolhatja a magas töltési arányt is, hiszen a nagy átmérőjű résen jelentős mennyiségű gáz áramlott ki hasztalanul, gyöngítve a lövés erejét.

Hasonló megoldásokkal találkozunk 18. századi kovás gyalogsági puskákon is. A császári-királyi 1784 M gyalogsági puskán is ezt a csőfartípust alkalmazták, aminek köszönhetően a fegyverrel percenként 2-3 lövés helyett 4-6 lövést lehetett leadni. Ehhez igazodhat a gyúlyuk elhelyezkedése is, ugyanis az a csőfar legalsó traktusában, közvetlenül a csőfar csavaránál, a lőporoszlop legalján helyezkedik el.

A vizsgálat alátámasztotta Kovács S. Tibor következtetéseit, melyek szerint a fegyverek nem egy hadianyagszállítmány részei, hanem valóban egy harc közben elsüllyedt félnaszád katonáinak fegyverzetéhez tartoztak. Bizonyítéknak kell tekintsük, hogy a hét fegyvercsőből négy töltve van. A fémbélyegzők vizsgálata is erősíti az 1541. évi ostrommal kapcsolatos következtetést, mivel a hideg és tűzfegyvereken felismerhető bélyegzők bizonyítottan használatban voltak a 16. század első felében.

A kopaszi-zátanyi fegyvercsövek töltései nagyszerű alapanyagot biztosítanak további kísérleti régészeti jellegű vizsgálatokhoz. A lőportöltetekről alkotott korábbiaknál jóval pontosabb kép, valamint a csőbe töltött lövedékek teljes ismerete új horizontot nyit e tűzfegyverek tényleges hatékonyságának meghatározásában. A CT vizsgálatok által létrehozott modell akár arra is alkalmas, hogy a lövedékeket 3D nyomtatással reprodukáljuk, majd azok alapján öntőformákat készítsünk további lőkísérletekhez. A fojtások anyagvizsgálata is tovább bővítheti jelenleg igen szűkös ismereteinket a 16. század első felének tűzfegyvereiről.

Leltári szám	Lövedék (átmérő x magasság, mm)	Lövedék átmérő vs. csőátmérő	Lövedék kalkulált tömege (g) ¹	Löporoszlop magassága (mm)	Löporoszlop kalkulált térfogata (cm ³) ²	Becsült löpor-tömeg(g) ³	Löpor vs. lövedék tömeg ⁴
59.8003	9,5x6,65 kalapált henger	84,8%	4,92	81,6	8,03	7,7	77,4-81,7%
	9,46x8,6 kalapált gömb ⁵	84,7%	4,5-5,02				
59.8005	8,3x11,05 csonkított henger	75,4%	6-6,44	69,9	6,64	6,4	99,3-106,6%
59.8007	9,5x11,8 henger	86,3%	9,48	119	11,3	10,8	80%
	9,5x5,0 henger	86,3%	4,02				
59.8008	9,1x10,2 öntögömb	82,7%	4,47	79,5	7,55	7,2	161%

¹ A kalkulált, közelítő tömeget a test térfogatának kiszámítása segítségével, valamint a tiszta ólom 11,34 g/cm³ sűrűségének segítségével határoztuk meg. A csövek pontos átmérője nehezen meghatározható az egyenetlenség és a korrózió miatt, de mivel egy helyen készülték, mindgyik ürmérete a 11 mm-hez közelít. A löporoszlop térfogata kalkulálásánál minden cső esetében ezt az értéket használtuk, a méréseket a röntgenfelvételeken végeztük el.

² A beesült löpörtömeg kalkulált érték, melyhez 1,5 Fg szemecseméretű Swiss No. 4. modern feketelöpor használtunk referenciaként. Ez a löpörtípus szemcseméret tekintetében közel áll a csőben talált löporhoz (0,85-1,2 mm), ugyanakkor szinte biztosak lehetünk abban, hogy térfogatátlya nagyobb, mint a 16. század eleji löporok esetében. Ennek oka, hogy a modern löporokból nedvesítés után előállított pogácsákat nagy erővel préselik is granulálás előtt, vagyis a modern löporok biztosan „nehezebbek”, mint a korai, azonos szemecseméretű löporok. Ennek megfelelően kalkulált értékeink fenntartással kezelendők. Az átszámítási arányszámunk 1 cm³=0,96 g 1,5 Fg Swiss feketelöpor.

³ A löpor és a lövedék tömegének hányadosa. A töltési arányszám ismerete azért jellemző adat, mert a 16. század végétől az adott kaliberhez szükséges ajánlott löpörtöltetet ezzel az értékkel adták meg. Anton Dolleczek könyvének XVII. tábláján a 17. század második felének idejéből két töltényt mutat be: az egyik egy 1660-ra datált fa töltéstok, mely 12 g löpor befogadására volt képes és kanócos muskétákhoz használták. A másik töltényt 1700-ra datálja. Ez már klasszikus értelemben vett papírtöltény, mely 7/4 latos puskákhoz volt használatos, 13 g löpor és 30,6 g tömegű ólomgolyót tartalmazott. Ez 42,5%-os löpor-lövedék arányt ad meg, vagyis a löpörtöltet tömege az ólomgolyó tömegének fele volt. (Dolleczek 1970.) A grazi Landeszeughaus kutatócsoportja modern tömegarányt ad meg, vagyis a löpörtöltet tömege az ólomgolyó tömegének fele volt. (Dolleczek 1970.) A grazi Landeszeughaus kutatócsoportja modern gyártású feketelöporok használatával vizsgálta a különböző 16–17. századi löfegyverek hatékonyságát. Megállapították, hogy a modern löporok hatása nem hasonlítható a korabeli löporokhoz, melyek munkavégzőképessége az általunk is említett tényezők miatt jelentősen elérhetett. Lökiserleteik során 27-50% közötti töltési arányokat alkalmaztak a gáznyomásvizsgálatokhoz, csak abban az esetben tértek el ettől, amikor a golyúk nagy mérete miatt jelentős gáznyomás veszteség volt várható. Kísérleteik során azt tapasztalták, hogy 33%-os töltési arány feletti a nyomásgörbe ellapul, vagyis a löpörtöltet növelése indokolatlan volt. Mindezek alapján a 33%-os töltési arányt alkalmazták főszabályként. Klaus 1989. 46–47. o.

⁴ A számítás érdekében ezt a lövedéket szabályos gömbnek tekintettük.

BIBLIOGRÁFIA

- Agricola* 1546. *Agricola, Georgius: De natura fossilium.* Basel, 1546.
- Agricola* 1566. *Agricola, Georgius:* Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról, amelyekben a bányászat és kohászat körébe tartozó hivatalokat, eszközöket, gépeket és minden egyéb dolgokat nemcsak a legérthetőbben leírja, hanem azokat még a kellő helyen beillesztett képekkel és a latin és német megnevezések feltüntetésével a lehető legvilágosabban szemlélteti. Ford. *Becht Rezső*, szerk., a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket és személyjegyzékeket írta *Molnár László*. [Budapest, 1985.] <https://mek.oszk.hu/09200/09241/pdf/agricola1.pdf> (A letöltés időpontja: 2020. december 11.)
- B. Szabó* 2015. *B. Szabó János:* Mohács, Régi kérdések – Új válaszok. Budapest, 2015.
- B. Szabó* 2017. *B. Szabó János:* Buda elfeledett ostromai (1529–42): egy hadtörténeti „kakukktójás” avagy a „Military Revolution” elmélet zátonya? In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 42. Szerk. *B. Szabó János – Szvoboda Dománszky Gabriella*. Budapest, 2017. 121–140. o. https://epa.oszk.hu/02100/02120/00042/pdf/EPA02120_tbm_2017_42_121-140.pdf (A letöltés időpontja: 2021. április 26.)
- Bertók – Haramza – Németh* 2020. *Bertók Gábor – Haramza Márk – Németh Balázs:* Lövedékek egy mohácsi csatateréről. In: Eke mentén, csata nyomában. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila*. Budapest, 2020. 121–142. o.
- Bertók et al.* 2020. *Bertók Gábor – Szabó Máté – Haramza Márk – Szajcsán Éva – Simon Béla:* Mohács 500 csataterkutatósi program. In: Eke mentén, csata nyomában. Szerk. *Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila*. Budapest, 2020. 107–118. o.
- Bringucci* 1540. *Biringucci, Vannoccio:* De la pirotechnia. <https://archive.org/details/delapirotechnia100biri/page/n347/mode/2up?ref=ol&view=theater> (A letöltés időpontja: 2020. december 23.)
- Dollezek* 1887. *Dollezek, Anton:* Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart. Wien, 1887.

- Dolleczek* 1970. *Dolleczek, Anton*: Monographie der k. u. k. österr.-ung. Blanken- und Handfeuer-Waffen. Reprint. Graz, 1970.
- ER 1851. *Exerzier Regiment für die k. k. Jäger*. Wien, 1851.
- Gödölle* 2017. *Gödölle Mátyás*: Buda és Pest 1541/42. évi ostromának ábrázolásai. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 42. Budapest, 2017. 165–196. o. https://epa.oszk.hu/02100/02120/00042/pdf/EPA02120_tbm_2017_42_165-196.pdf (A letöltés időpontja: 2021. április 27.)
- Halmágyi – Riedel* 1986. *Halmágyi Szabolcs – Riedel Lóránt*: Régi fegyverekről. Budapest, 1986.
- Heer* 1978. *Heer, Eugene*: Das neue Stöckel. Internationales Lexikon der Büchsenmacher, Feuerwaffenfabrikanten und Armbrustmacher von 1400–1900. Bd. I–III. Schwäbisch Hall, 1978.
- Istvánffy* 1962. *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Szerk. *Székely György*, ford. *Juhász László*. Budapest, 1962.
- Iványi* 1926. *Iványi Béla*: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. (1926) 259–289. o.
- Kasza* 2017. *Kasza Péter*: Buda oppugnata 1541 – Egy korszakváltó esemény új megközelítésben. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 42. Budapest, 2017. 8–28. o. https://epa.oszk.hu/02100/02120/00042/pdf/EPA02120_tbm_2017_42_007-028.pdf (A letöltés időpontja: 2021. április 26.)
- Kékessy* 1925. *Kékessy László*: A magyar vadász kézikönyve. Budapest, [1925].
- Klaus* 1989 *Klaus, Paul R.*: Schiessversuche mit historischen Waffen des Landeszeughauses Graz an der Prüf- und Versuchsstelle für Waffen und Munition des Amtes für Wehrtechnik. In: *Von alter Handfeuerwaffen*. Hrsg. *Peter Krenn*. Graz, 1989. 41–114. o.
- Kovács S.* 1994. *Kovács S. Tibor*: A Kopaszi-zátonyi fegyverek. In: *Folia Archaeologica* 43. Főszerk. *Fodor István*. Budapest, 1994. 251–278. o.
- Marsigli* 1732. *Marsigli, Luigi Fernando*: Stato militare dell’Impero Ottomano, increment e decrement del medesimo. Hague, 1732.
- Muller* *Muller, H. G.*: A brief history of powder testers. 206–215. o. http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Muller_H._G.pdf (A letöltés időpontja: 2021. február 3.)

- Nagy* 1910. *Nagy Géza*: Hadtörténelmi ereklyék a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11. (1910) 11. sz. 223–243. o.
- Németh* 2021. *Németh Balázs*: A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek kérdéséhez. I. *Hadtörténelmi Közlemények*, 134. (2021) 1. sz. 167–227. o.
- Nye* 1648. *Nye, Nathaniel*: *The Art of Gunnery*. London, 1648.
- Polgár* 2012. *Polgár Balázs*: Egy török ólomlövedék-típus régészeti perspektívája. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. *Hausner Gábor – Padányi József*. Budapest, 2012. 104–109. o.
- Schön* 1542. *Schön, Erhard*: Buda ostroma 1541-ben https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9d/Buda_in_1541-by_Erhardt_Sch%C3%B6n_from_1542.jpg (A letöltés időpontja: 2021. április 3.)
- Smith* 2002. *Smith, Robert D.*: Report number 1. https://ahc.leeds.ac.uk/download/downloads/id/76/no_1_the_ho_experiments_-_part_1_august_2002.pdf (A letöltés időpontja: 2021. március 13.)
- Verebélyi* 1988. *Verebélyi Kincső*: *Célra tarts! Festett lőtáblák Magyarországon*. Budapest, 1988.

des 1541-jars.

Vierhundert feuer kugel vnd pfeil
 Dreyhundert roll treuen mit ei
 Dergleich mit Wein sechs hundert fas
 Vil melb vnd haben ober das
 Mit speiß geladen zwey großer schiff
 Ein schiff mit geschütz er auch begriff
 Darauff ein groß stück vil artillerie
 Auch etliche streit schiff darbey

Das der Türck als hat ober summen
 So habenn twer schaden genumen
 Got fetes in feim reich gelaget
 Wie wol vns Got püllichen plaget
 Nider scharpfen ruten des Türcken
 Weil wir ye nit buß wöllen würcken
 Wie freuntlich vns Got ple vnd locket
 Noch pleib wir in der sünd versocket

Kerten wir vns aber zu nit
 Vnd steten puß nach feiner stin
 Er würd die Türckisch ruten tewer
 Bald werffen in das hellisch feuer
 Vns seine kinder machen frey
 Von der Türckischen tyranney
 Sampt aller not vnd vngemachs
 Das wünschet vns vß Nürnberg H. S.
 Steffan Jouer zu Nürnberg.

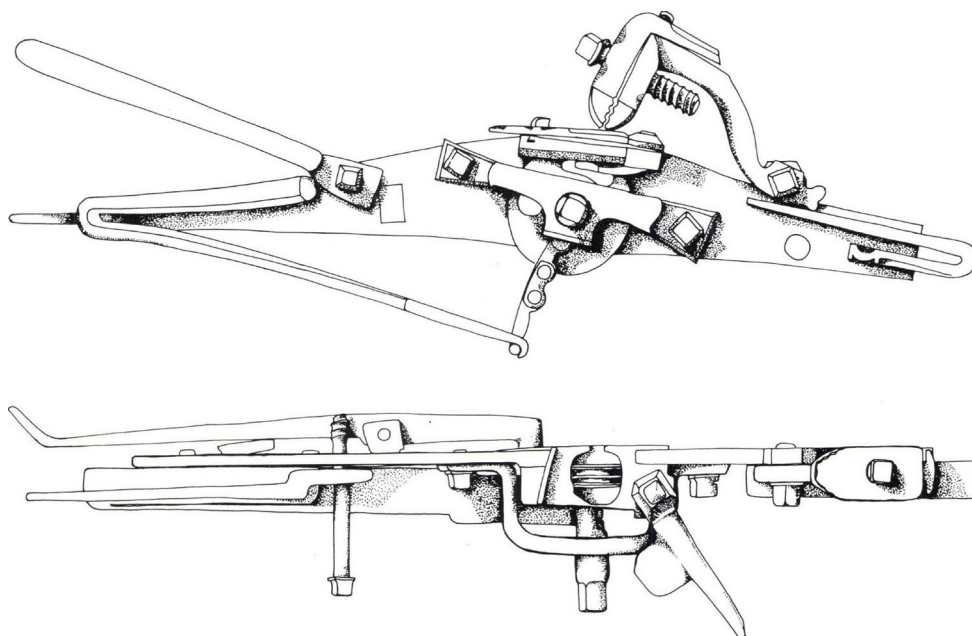
1. kép: Erhard Schön: Buda ostroma 1541-ben (részlet)

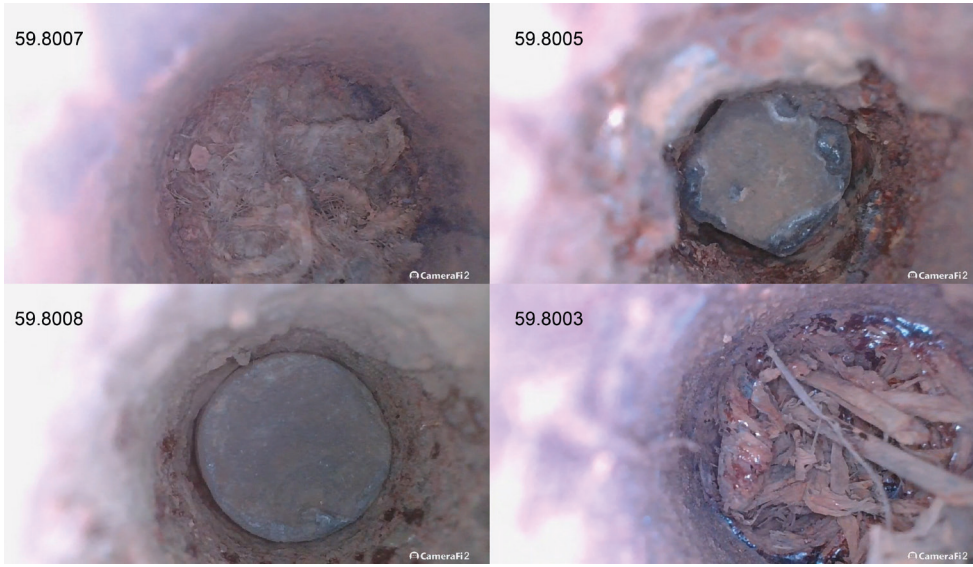

2. kép: Hans Krell: Az orszai csata (részlet)

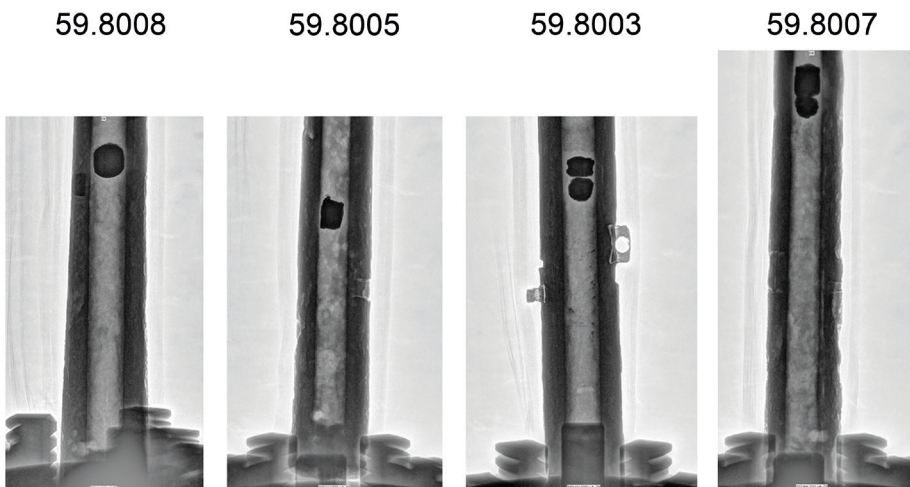
3. kép: Az egyik lakat rajza (Kovács S. 1994.)

4. kép: Endoszkópos felvételek a csőbe töltött lövedékekről

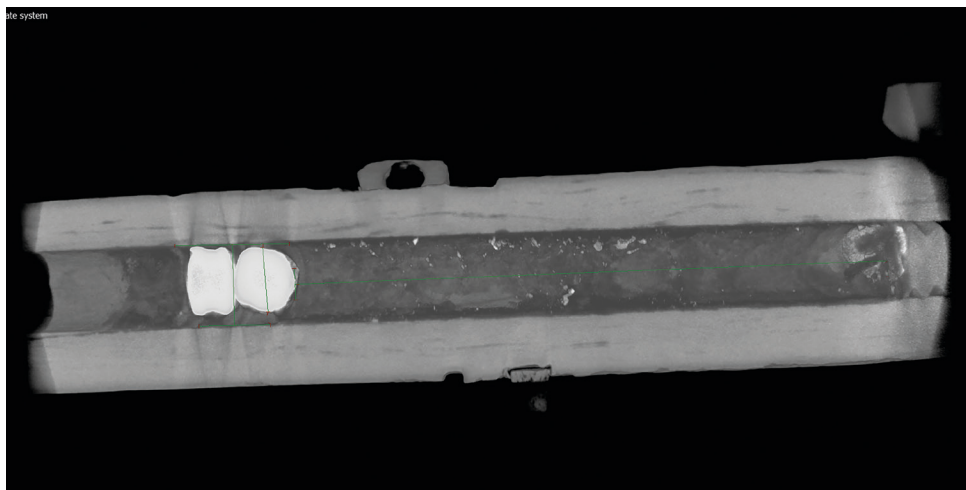
5. kép: A négy töltött cső röntgenképe

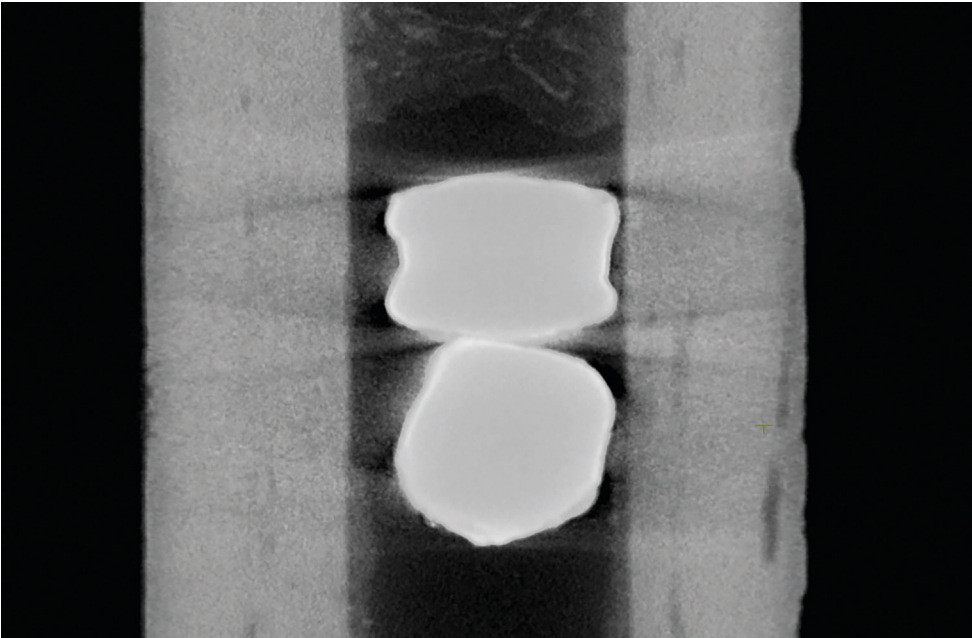

6. kép: A CT készülékbe fogatott cső

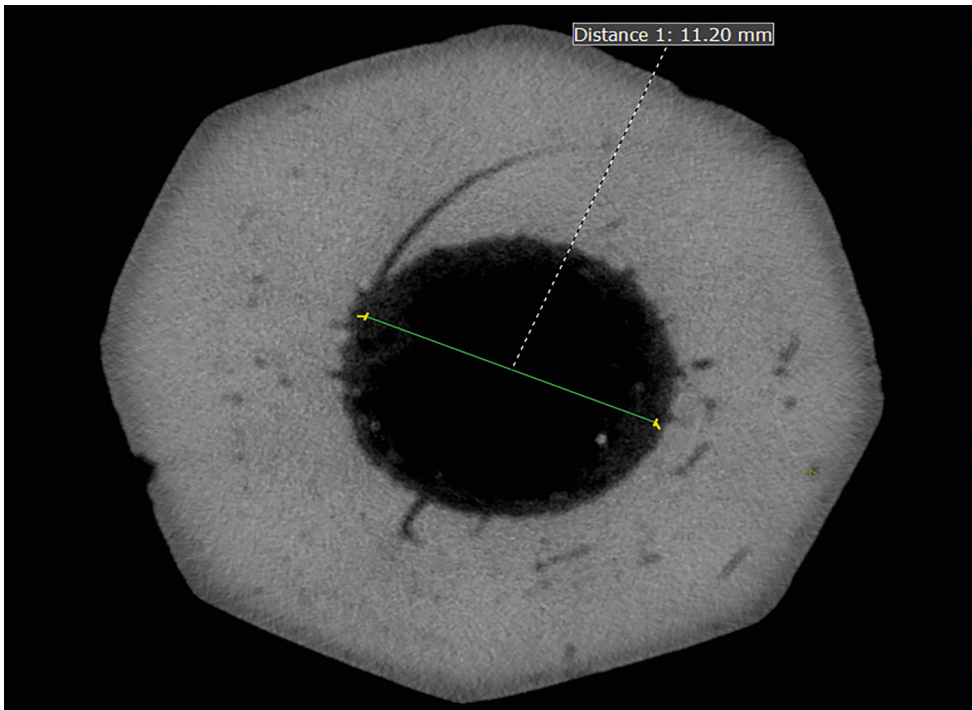
7. kép: A csőfar 3D modellje, jól láthatóak a csőfánál a löporszemcsék

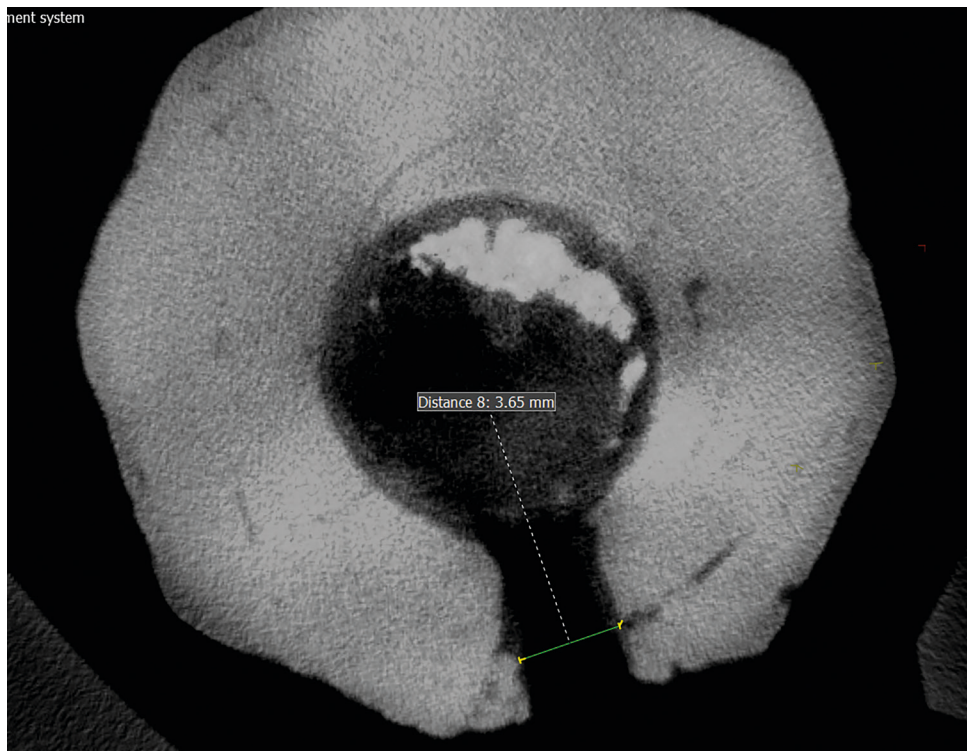

8. kép: Az egymásra töltött két lövedék. Felül kalapált henger, alul közel gömb formára kalapált ólomdarab, felettük fojtás

9. kép: A furatátmérő mérése a modellen. Jól látható a cső alapanyagának átlapolása

10. kép: A 3,6mm-es gyúlyuk a csőfarnál

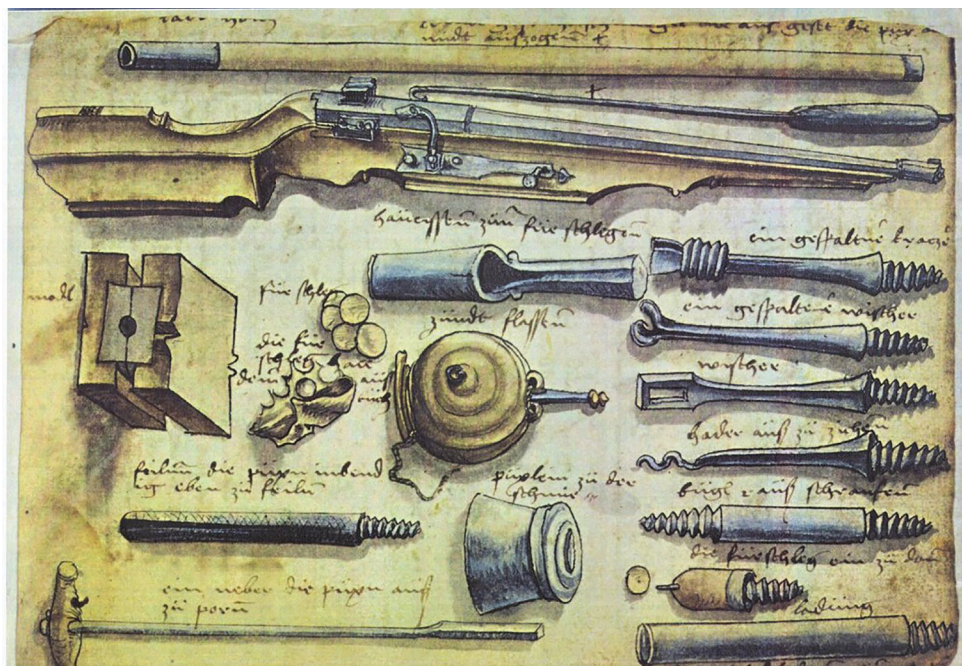
11. kép: Összetekert ólomrúd lövedékkészítéshez

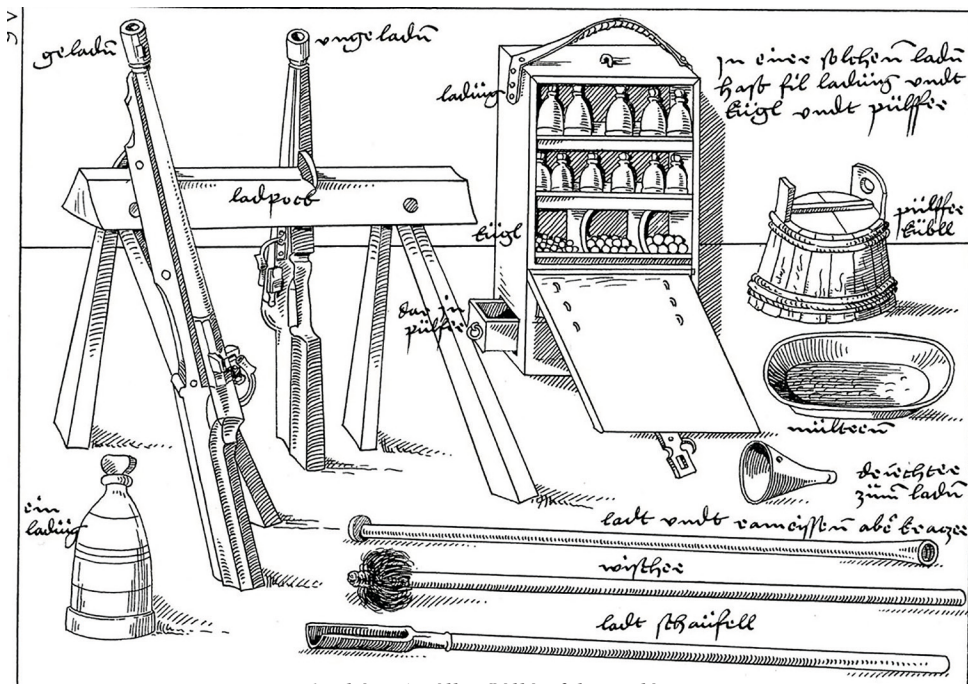

12. kép: 16. századi lőporkészítő üzem. Balra hátul az összetevők őrlésére szolgáló malomkerék, előtte kézi hajtású kalapácmű a keveréshez, a szemcsék egységesítéséhez. Az előtérben a mester szitálja a lőport. Jobbra hátul ellensúlyos kalapácmű látható (Lodovico Buti, 1558)

13. kép: A céllövészethez használt arkebúz szerszámai (Michael Trömmner felvétele)

14. kép: A céllövőállás felszerelése
(Michael Trömmner tulajdona, Peter Schlegel másolata)

15. kép: Háton viselt felporzóflaska és lőporos övön viselhető lőporostarisznyák I. Miksa inventáriumában

Balázs Németh

TO THE ISSUE OF THE SMALL-CALIBRE HANDGUNS OF
THE BATTLE OF MOHÁCS II.
THE X-RAY AND CT-EXAMINATION OF THE FIREARMS OF THE HALF-RIGGED
PINNACE SUNK AT THE KOPASZI AGROUND IN 1541

(Abstract)

The finding found in 1873 at the Kopaszi Aground gives special opportunities to military archaeologists. It is very rare when researchers can examine such a rich finding, and the hallmarks of the metal and firearms also help their work to establish the age of the arms. In 1994 Tibor S Kovács examined the findings and he established with great accuracy that the half-rigged pinnace sank during the siege of Buda, in 1541. He based his statements upon the stylistic characteristics of the element of the armament, written and image sources. Our main goal is to examine the possible firearms and small-calibre bullets that are associated to the battle of Mohács in 1526 found at the village trace at Majs. The seven gun-barrels found at Kopaszi Aground meets with this requirement, since the calibre of the barrels is 10–11 mms. With an endoscopic examination we explored that from among the seven barrels four remained in a loaded state, which verified Tibor S Kovács's suppositions about fighting activities. The X-ray and CT-examination of the barrels told us further details about the process of loading. The height of the gunpowder columns was different in each arms, and different types of bullets could be found in each guns: in one barrel we found a moulded lead bullet, and in the others we found cut or hammered lead bullets. In two barrels we found two bullets together with one gunpowder load. We may also get an image about the materials used for wad: the globular bullet was loaded with bandage, while in the case of other types of bullets materials of vegetal origin were used for wad. All of this verified that there was no standardised technique of loading military firearms in the 16th century. The X-ray images of the loaded barrels give the chance to researchers to establish a proportional rate as for the relation of the diameter of the tube and the calibre of the bullets: the diameter of the examined bullets is averagely 15% smaller than the diameter of the barrel. This rate may be important in the establishment of the calibres of firearms that were used at 16-century battlefields. Furthermore, the images give us help to establish the weight of the loads as well.

Balázs Németh

ZUR FRAGE DER KLEINKALIBER-HANDFEUERWAFFEN DER SCHLACHT BEI
MOHÁCS (MOHATSCH) 2. DIE RÖNTGEN- UND CT-UNTERSUCHUNG DER
FEUERWAFFEN DES IM JAHR 1541 BEIM KOPASZI-RIFF UNTERGEGANGENEN
KLEINEREN PINASSSCHIFFS

(Resümee)

Die Funde am Kopaszi-Riff von 1873 bieten besondere Chancen für die Militärarchäologie. Es ist sehr selten, dass den Forschern eine so reichhaltige und zusammenhängende Gruppe von Artefakten zur Verfügung steht, und die Datierung wird durch die kombinierten stilistischen Merkmale und Metallstempel von Kalt- und Feuerwaffen unterstützt. Im Jahr 1994 untersuchte Tibor S. Kovács die Funde und stellte mit großer Genauigkeit fest, dass das kleine Pinassschiff während der Belagerung von Buda (Ofen) im Jahr 1541 untergegangen war. Er stützte seine Behauptungen auf stilistische Merkmale der Bewaffnung, schriftliche Quellen und Bildquellen.

Das primäre Ziel unserer Studie ist die Untersuchung möglicher Feuerwaffen im Zusammenhang mit kleinkalibrigen Geschossen, die bei den Dorfspuren von Majs gefunden wurden, das mit der Schlacht bei Mohács (Mohatsch) im Jahr 1526 in Verbindung gebracht werden kann. Die sieben Gewehrläufe aus dem Fund beim Kopaszi-Riff erfüllen dieses Kriterium, da die Läufe eine Kalibergröße von 10-11 mm haben. Eine endoskopische Untersuchung ergab, dass vier der sieben Läufe in geladenem Zustand erhalten geblieben sind, was die Hypothese von Tibor Kovács S. in Bezug auf die Kampfhandlung bestätigte. Röntgen- und CT-Scans der Gewehrläufe enthüllten weitere Details darüber, wie sie geladen waren. Die Höhe der Pulversäulen ist bei jeder Waffe unterschiedlich, jede Waffe enthält einen anderen Geschosstyp: Ein Lauf enthält ein gegossenes Bleigeschoss, die anderen ein geschnittenes bzw. gehämmertes Spaltbleigeschoss. Bei zwei Läufen befinden sich zwei Projektile auf einer Schießpulverladung. Wir konnten uns auch ein Bild von den Materialien machen, die zum Drosseln verwendet werden: Das reguläre kugelförmige Projektil wurde mit Flastrom (Bleisalze) gefüllt, während andere Projektillarten ein pflanzliches Drosselmaterial über den Projektile haben. All dies bestätigte, dass es am Anfang des 16. Jahrhunderts keine standardisierte Ladung für militärische Feuerwaffen gab. Die Röntgenbilder der geladenen Läufe gaben uns die Möglichkeit, ein Verhältnis zwischen dem Projektil aus dem 16. Jahrhundert und dem Laufdurchmesser herzustellen: Der Durchmesser der untersuchten Projektile ist im Durchschnitt 15 % kleiner als der Durchmesser der Läufe. Das Verhältnis kann wichtig sein, um die Raummaße zu bestimmen, die zu den Geschossen gehören, die auf den Schlachtfeldern des 16. Jahrhunderts geborgen wurden. Gleichzeitig liefern die Aufnahmen auch eine Referenz für die Bestimmung der Masse der Pulverladungen.

Auch die Meisterzeichen auf den einzelnen Elementen der Funde bestätigten den geografischen bzw. zeitlichen Kontext. Die identifizierbaren Metallstempel und -gravuren weisen auf Hersteller aus Passau, Augsburg, Nürnberg, Regensburg und Genua hin, die Markierungen wurden bereits in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts verwendet.

Balázs Németh

AU SUJET DES ARMES À FEU PORTATIVES DE PETIT CALIBRE UTILISÉES
DANS LA BATAILLE DE MOHÁCS, 2ÈME PARTIE
EXAMEN RADIOLOGIQUE ET SCANNER DES ARMES À FEU
D'UNE FRÉGATE COULÉE EN 1541 À L'ÉCUEIL DE KOPASZ

(Résumé)

L'ensemble de découvertes mis au jour en 1873 près de l'écueil de Kopasz offre des possibilités particulières pour l'archéologie militaire. Les chercheurs disposent rarement d'un ensemble de découvertes aussi riche et uni. De plus, les poinçons métalliques et les caractéristiques des armes blanches et des armes à feu facilitent leur datation. En 1994, les découvertes ont été examinées par Tibor Kovács S. qui a déterminé de manière très précise que la frégate avait coulé lors d'un combat pendant le siège de 1541 de Buda. Ses affirmations étaient fondées sur les caractéristiques des éléments d'armement et des sources écrites ou visuelles.

Notre objectif principal est d'examiner les armes à feu qui pourraient correspondre aux projectiles de petit calibre liés à la bataille de Mohács de 1526 qui ont été découverts sur le site des vestiges de village près de Majs. Sept canons découverts à l'écueil de Kopasz répondent à ce critère, car leur calibre est de 10 ou 11 mm. Une endoscopie a révélé que quatre canons sur sept étaient toujours chargés, ce qui confirme l'hypothèse de Tibor Kovács S. selon laquelle une action militaire était en cours. L'examen radiologique et le scanner des canons ont permis de mieux connaître leur chargement.

Le niveau de la poudre noire et le type de projectile sont différents dans chaque arme : un canon contient une balle de plomb moulée, alors que dans les autres, le projectile est un morceau de plomb taillé ou martelé. Dans deux canons, il y a deux projectiles sur une charge de poudre noire. Nous avons également pu identifier les matières bourrées dans les armes au-dessus de la charge : il s'agit de l'emplâtre pour les balles en forme régulière et d'une matière d'origine végétale pour les autres projectiles. Tout ceci confirme que la procédure de chargement des armes à feu militaires n'était pas normalisée au début du 16e siècle. Les radiographies des canons chargés ont permis de définir la proportion entre le calibre du canon et celui du projectile au 16e siècle : le calibre des projectiles examinés est inférieur de 15 % en moyenne au calibre des canons. Cette proportion peut être importante pour déterminer les calibres peuvent correspondre aux projectiles découverts sur les champs de bataille du 16e siècle. Les radiographies constituent également un point de repère pour la détermination du poids des charges de poudre noire.

Les marques du maître indiquées sur les éléments de l'ensemble de découvertes confirment également le contexte géographique et chronologique. Les poinçons métalliques et les gravures identifiables font référence à des fabricants de Passau, Augsburg, Nuremberg, Ratisbonne, Gênes, et ces marques étaient déjà utilisées dans la première moitié du 16e siècle.

Балаж Немет

К ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ МАЛОКАЛИБЕРНЫХ РУЧНЫХ
ОГНЕСТРЕЛЬНЫХ ВИНТОВОК В БИТВЕ ПРИ МОХАЧ II.
ИССЛЕДОВАНИЕ РЕНТГЕНОМ И КОМПЬЮТЕРНОЙ
ТОМОГРАФИЕЙ ОГНЕСТРЕЛЬНЫХ ОРУЖИЙ ЗАТОНУВШЕГО
ПОЛУКАТЕРА У РИФА-КОПАСИ В 1541-ОМ ГОДУ

(Резюме)

Коллекция находок, обнаруженных на рифе-Копаси в 1873-ем году, обеспечивает особые возможности для военной археологии. Очень редко когда такая богатая и взаимосвязанная, сплочённая вместе коллекция находок бывает доступна исследователям, и когда в определении времени помогают стилиевые знаки и металлические штампы холодного и огнестрельного оружия совместно. Тибор Ш. Ковач исследовал эти находки в 1994-ом году и, с большой точностью определил, что полукатер затонул во время боя, в ходе осады Буды в 1541-ом году. Он основал свои утверждения на основе стилиевых знаков элементов вооружения, а также на письменных источниках изображений.

Первичная цель нашего исследования - расследование возможной принадлежности огнестрельного оружия к малокалиберным снарядам, обнаруженным на деревенской тропе близ поселка Майша, который был связан с битвой при Мохаче в 1546-ом году. Семь стволов ружейного ансамбля, обнаруженных у рифа-Копаси соответствуют этим предположениям, так как размер калибров стволов 10-11 мм. Эндоскопическим обследованием обнаружено, что четыре из семи стволов остались в заряженном состоянии, что подтвердило предположение Тибора Ш. Ковача о готовности к действию боевого акта. Рентгенологическое и компьютерно-томографное исследование стволов показали дальнейшие подробности о способе заряда. Высота пороховых столбов у каждого оружия разная, у каждого оружия есть различный тип снаряда: в одном стволе, трубке мы находим пулю из литого свинца, в других пулю вырезанную или выбитую из колонного свинца. В двух стволах, трубах на пороховом заряде находятся два снаряда. Мы получили картину о материалах, используемых для душения: обычный сферический снаряд заполняли пластырём, тем временем как для

другого типа снарядов мы находим над снарядами пластырь растительного происхождения. Все это подтвердило, что в начале 16-ого века не существовало стандартизированного заполнения к военным огнестрельным ружьям, винтовкам.

Рентгеновские снимки заполненных стволов дали возможность установить число соотношения касающегося диаметра снаряда и ствола 16-ого века: диаметр исследованных снарядов в среднем на 15%-ов меньше диаметра стволов. Это соотношение может иметь важное значение для снарядов, обнаруженных на полях сражений 16-ого века в определении размеров калибров снарядов. Снимки, однако, в то же время дают точку опоры к разгадке массы пороховых зарядов.

Мастерские отметки на элементах коллекции усилили также географический и эпохальный контекст. Оознаваемые металлические марки и гравюры ссылаются на производителей в Пассау, Аугсбурге, Нюрнберге, Регенсбурге, Генуе, эти знаки использовались уже в первой половине 16-ого века.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

KEMÉNY KRISZTIÁN

A SZOLNOKI ÜTKÖZET

1849. MÁRCIUS 5.

MŰHELY

BODA MIHÁLY

A KATONAI ERÉNYEK PARADIGMAVÁLTÁSA A KÉSŐ KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR KÖZÖTT¹

**A katonai erények Geoffroi de Charny, Küküllei János, Niccolò Machiavelli,
Magyari István és Zrínyi Miklós elméleti munkáiban, illetve a
17–18. századi magyar hadi szabályzatokban**

Jelen tanulmány témáját – a késő középkori és kora újkori katonai erényeket – illetően Szilas László és Pálffy Géza korábban már tett fontos megállapításokat, az előbbi a régi magyar elbeszélő irodalom és az emlékiratok,² az utóbbi pedig a hadi szabályzatok alapján³. Szilas úgy vélekedett, hogy a 16. és a 18. század között a katonai erényeket illetően kétféle folyamat figyelhető meg: az a változás, amelynek során a korábbi katonai erények értékét kikezdte a pusztaság élet értékének felismeréséből származó túlélési vágy, illetve az anyagi megfontolás; ezen változás másik oldala, hogy a hadszervezetet egyre racionálisabban, azaz egyre inkább az ellenőrzésre, illetve a katonai és a civil szféra elkülönítésére koncentrálva szervezték meg.⁴ Pálffy a 16–17. századi hadi szabályzatok alapján a katonai bíraskodás megszületését követte nyomom. Szerinte a hadi szabályzatok megjelenése a középkori lovagi és a kora újkori zsoldos hadseregek közötti átmenetnek volt a része, azokban ugyanis a zsoldos sereg összetartásához szükséges szigorú engedelmesség, és a rend fenntartását szolgáló előírások kerültek előtérbe.⁵

Messzemenően egyetértek ezekkel a következtetésekkel, amelyeket alább azonban kiegészíték azzal az állítással, hogy a változások következtében a szigorú engedelmesség mellett olyan más, új katonai erények is megjelentek, mint a kiképzéssel és gyakorlatozással megszerzhető „mesterséges” bátorság, a haza iránti hűség és a vezetői karizmának a szervezésre épülő formája, amelyek együtt – a késő középkori katonai erényekkel összevetve – egy új paradigmát alkotnak. Szilas és Pálffy következtéseit, illetve a saját állításomat a korszak egy-egy nyugat-európai és magyar szerzőjének elméleti munkájára, illetve a korszak magyar hadi szabályzatainak katonai etikai tartalmára alapozva kívánom alátámasztani.⁶

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Szilas 1997.

³ Pálffy 1995.

⁴ Szilas 1997. 232. o.

⁵ Pálffy 1995. 23., 66. o.

⁶ A nyugat-európai hadi szabályzatok bemutatása, bár jól illeszkedne a tanulmány tematikájához, meghaladja annak kereteit. Erre a kérdésre lásd: Pálffy 1995. 18–64. o.; Gilbert 1976.; Capua 1977.

Alább először röviden bemutatom a katonai erényekről a középkor végén kialakult képet Nyugat-Európában és Magyarországon; majd az ebben foglalt erények elértéktelenedésének a folyamatát; végül pedig a nyugat-európai és magyar elméleti irodalomban javasolt, és a magyar hadi szabályzatokkal a gyakorlatban megjelent új erényeket. Érvelésem lényege, hogy a katonai erények 17–18. század során Magyarországon végbemenő komplett paradigmaváltását bemutassam, amelynek folytán a bátorság, a becsület, a hűség, a fegyelmeztség és a vezetői karizma középkori, feudális-keresztény típusait felváltották a kora újkori bürokratikus állami katonaságra jellemző erényformák.

Előzetes megjegyzések

A paradigmaváltás bemutatása előtt helyénvalónak tartok néhány megjegyzést tenni a vizsgálat kifejezéshasználata, célzott időbeli keretére, tematikájára és módszerére.

A tanulmány célja a katonai erények paradigmáinak vizsgálata a modern hadseregek kialakulása előtti korszakokban. A „katonai” és a „katonai erény” fogalma azonban szorosan kapcsolódik a modern hadseregek életéhez, így első pillantásra alkalmatlannak tűnik arra, hogy a kora újkori és az azt megelőző korszak erényeire utaljunk vele. Nincs azonban könnyű helyzetben az, aki valamilyen más kifejezéssel szeretné helyettesíteni azt. Felmerülhet a „harcos erények” kifejezés, ami az életvitel-szerűen vitt hadakozáshoz szükséges képességekre utal, amibe beleférhetnek ugyan a középkori lovagi erények, de a kora újkori városi milicista erények (amelyekről Machiavelli ír) már nem. Egy másik alkalmazható kifejezés a „hadi erények” lehet, aminek jelentése a szervezett hadseregek képességeire utal, és így lefedheti a kora újkori erényeket, de a középkori erények már nem illeszkednek bele. Ezen nehézségek elhárítása végett, jobb híján, a „katonai erények” kifejezést fogom használni azzal a megkötéssel, hogy a kifejezést tág jelentésében értelmezem, utalva általa a mindenféle fegyveres konfliktusban való részvételhez szükséges képességekre, akár harcosszerű erényekre, akár hadi erényekre. A vizsgálódásom tartalma ez alapján röviden úgy is megfogalmazható, hogy a katonai erények változásának a nyomon követése a harcosszerű erényektől a hadi erényekig.

Az általam vizsgált időszakasz a késő középkor és a kora újkor, illetve a közöttük lévő átmenet. A késő középkori katonai etikai jelenségek gyökere visszanyúlik a középkor korábbi évszázadaiba, ahogyan hatásuk is túlmutat a kora újkoron. A kora újkorban fontossá váló mesterséges bátorság és a szigorú engedelmesség erényei a középkor során először az egyházi lovagrendekben kaptak hangsúlyt a 11. századtól kezdve, többek között Clairvaux-i Szent Bernát, Johannes Salisburiensis és Raimundus Lullus munkáiban.⁷ Ezek a lovagrendek azonban – a kezdeti időszakban inkább, majd később kevésbé – hangsúlyosan a világi lovagsággal szemben határozták meg magukat. Jelen vizsgálódás erre nem terjed ki, mivel részben a késő középkori világi lovagrendek, és a világi lovagság katonai erényeinek a vizsgálatára irányul.

⁷ Clairvaux-i Szent Bernát 1999. 167–205. o.; John of Salisbury 2007. 103–144. o.; Lull 1970.

Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a középkorra jellemző vallásos elem nem tűnik el a kora újkori háborúkból, sőt a protestantizmus radikalizálódásával a 16. és a 17. század folyamán egyre nagyobb hangsúlyt kap. Amíg Erasmus a háborút csak mint kisebb rosszat tudta igazolni (magyarországi követője, Magyar István, azonban már az igazságos célra hivatkozva is),⁸ addig Luther és követői önvédelmi jelleggel már igazságosnak is tartotta azt, míg Kálvin követői az Isten által parancsolt és vezetett szent háborút is igazoltnak vélték.⁹ Amellett, hogy a szentháborús ideológiák kora újkori rehabilitálása brutalizálta a háborúkat, vallásos elemeket is bevont a katonai fegyelmezettség megszilárdításába.¹⁰ Jelen munka azonban ennek vizsgálatára nem terjed ki, mivel célja a szigorúan vett katonai erény-paradigmák tanulmányozása.

Végezetül érdemes megjegyezni, hogy a téma megközelíthető az általam tervezettnél általánosabban, azaz a vizsgált korszakok (késő középkor, kora újkor) átfogó mentalitástörténetének a jellemzésével is. Egy ilyen elemzés azonban vagy a már elvégzett vizsgálatokra építene,¹¹ vagy kimerítené a rendelkezésre álló terjedelmi kereteket. Ezért a fenti állítás alátámasztására módszerként korszakonként egy-egy szerző elméleti munkájának a kiemelését választottam. Ettől a módszertől csak a magyar kora újkori oldal bemutatásánál térek el, amikor Magyarai és Zrínyi gondolatainak ismertetése mellett, azoknak mintegy gyakorlati tükröképeként bemutatom a korszak hadi szabályzatainak vonatkozó tartalmát is.

A katonai erények a késő középkorban

A késő középkori katonai erények, a lovagi erények krónikása Nyugat-Európában Geoffroi de Charny, Magyarországon pedig Küküllei János volt.

Geoffroi de Charny

A katonai erények fejlődése a középkorban több állomáson és több vonalon haladt. Jelen tanulmány céljához elegendő ennek a fejlődésnek az egyik utolsó állomását, Geoffroi de Charny (1300–1356) 14. századi elképzeléseit bemutatni.¹² Geoffroi fellépését a százéves háborúban a francia lovagsereget érő vereség váltotta ki (Crécy, 1346). Ő ugyanis úgy vélte, hogy a vereség annak köszönhető, hogy a lovagok főként a zsákmány- és fogolyszerzés céljával, illetve a saját sikerességük által táplált becsvágyuk kielégítése (a továbbiakban: önbecsülésük¹³) végett szálltak harcba. Ezzel szemben a középkor korai évszázadaiban a harc célja a túlélés és a vazallusi hűség bizonyításával a katonatársi elismerésen alapuló

⁸ Boda 2020.

⁹ Vö. George 1984.

¹⁰ Magyarai 1979. 160–173. o.; Tolnai 1676. 22–27. o.; Hausner 2013. 79–80. o.

¹¹ A középkorra nézve lásd *Verbruggen* 1997. 19–110. o.; a kora újkorra nézve *Tallett* 2003. 105–147. o.

¹² Charny 2005.

¹³ Boda 2018b. 21–23. o.

becsület (a továbbiakban: erkölcsi becsület¹⁴) megszerzése, majd ezt követően, a 11. századtól a keresztény hit hangoztatásával az Istenhez való hűség bizonyítása volt.¹⁵ Geoffroi saját elképzeléseinek megalkotásához ezekhez a korábbi elképzelésekhez nyúlt vissza, részben átalakítva azokat.

Úgy vélte, hogy a lovag legfontosabb erénye az ösztönös vakmerőségen (indulaton, haragon, szilajságon, rátermettségen) alapuló bátorsága (a továbbiakban: természetes bátorsága¹⁶), aminek a segítségével megszerezheti a testi/földi dolgok legjobbját, a dicsőséget és hírnevet, amivel pedig kielégítheti becsvágyát, és önbecsülésre tehet szert. Geoffroi szerint azonban a bátorságot és a hadi sikereket a lovag nem saját magának köszönheti, hanem Istennek, így a természetes bátorságot vezető értékek, azaz amelyekért érdemes vakmerőnek lennie, a keresztény vallással vannak összefüggésben. Amennyiben a lovag felismeri ezt, és ezáltal alázatossá válik, akkor a legnagyobb földi jó mellett megszerezheti a legnagyobb lelki jót is, a megváltást.¹⁷

Mindezen erények gyakorlása által a lovag a lovagi ideálok és az azokat tisztelő lovagársai felé tartozik hűséggel (a továbbiakban: hivatáshoz való hűséggel¹⁸). A vazallusi, a király felé mutatott hűség Geoffroi számára csak abban az esetben bír értékkel, amennyiben a király megtestesíti a lovagi ideálokat, egyébként nem. Azok a lovagok, akik ezen erényekkel bírnak, nemcsak a királynak, hanem a többi lovag számára is példaként szolgálnak, és elsőként kell fegyvert emelniük alattvalóik és területeik védelmében. A többi lovagnak pedig – a király felé mutatott hűségüket bizonyítva, és a saját önbecsülésük növelése végett – követni kell őket.¹⁹

Összességében elmondható, hogy Geoffroi útmutatása alapján a nyugat-európai katonai erények közé a 14. század közepén a természetes bátorság keresztény formája, az önbecsülés, a hivatás felé mutatott hűség, illetve a becsületen alapuló vezetés és fegyelmezetttség tartoztak.²⁰

¹⁴ Boda 2018b. 23–24. o.

¹⁵ Vö. Painter 1940. 35–36. o. és Clairvaux-i Szent Bernát 1999.

¹⁶ Boda 2018a. 20–23. o.

¹⁷ Charny 2005. 47–48. o. A szerző ezzel mintegy előre állást foglal abban a vitában, amit a francia lovagi erényekről író szerzők folytatnak majd le a század második felében. Lásd Taylor 2012. 138–146. o.

¹⁸ Boda 2019. 40–43. o.

¹⁹ Charny 2005. 60., 76–77. o.

²⁰ A becsületen alapuló vezetésre és fegyelmezettiségre nézve lásd Boda (Kézirat/a) és Boda (Kézirat/b).

Küküllei János

A 14. század végéről ismerünk olyan forrást Magyarországról is, amiből képet kaphatunk a katonai erényekkel szemben támasztott késő középkori elvárásokról. Ez a forrás Küküllei János (1320–1393) *Lajos király krónikája* című munkája.²¹ E művében ugyan a közelmúltat beszéli el, azonban kiemeli, hogy az ilyen történeteknek a jövőre vonatkozó, példaadó céljuk is van, így az általa elmondottakat a késő középkori katonai erényeket illető elvárásokként is értelmezhetjük.

Küküllei szerint a dicsőségre és hírnévre való törekvés a legfontosabb fejedelmi és katonai erény, amelyet a természetes bátorság jellemezte haditettekkel lehet megszerezni. A bátor haditettek főként a Szent Korona-eszme által definiált ország területéért vívott küzdelemben, ezen belül is a hűtlenné vált területek visszavételében állnak,²² illetve ezen túl a pogányok és az ortodox keresztények ellen vívott hódító és térítő háborúkat jelentik. Küküllei szerint az ország területeinek urai hűséggel tartoznak a királynak, akinek azonban cserébe bőkezűen kegyesnek kell lenni velük. A király több esetben személyesen vezeti a hadjáratot, a báróknak, lovagoknak és nemeseknek pedig követni kell az utasításait abban a reményben is, hogy kitüntetve magukat bátorságukkal, a király bőkezűségének élvezhetik az előnyeit. A király ezáltal képes biztosítani az urak hűségét. Küküllei még külön kiemeli a király vallásos kegyességét is, amin a keresztény hithez való bensőséges viszonyát érti.

Összességében, Küküllei alapján, azt mondhatjuk, hogy a magyar lovagi erények a király és az úr felé mutatott hűség; az ezt bizonyító és főként világi, kisebb részt pedig vallási értékek által vezetett természetes bátorság; az ebből származó hírnév és dicsőség jelentette önbecsülés; illetve a kegyesség, az alázatosság és bőkezűség értelmében is.

A nyugati és a magyar késő középkori katonai erényekre irányuló elvárások közötti legnagyobb különbség a vallási és a lovagi hivatás-elem visszafogottabb jelenléte. Ez annak ellenére így van, hogy Magyarországon is volt kísérlet a lovagi életforma megerősítésére: Anjou I. Károly megszilárdította az udvari lovagi címet és az udvarban nevelődő királyi apródok intézményét, folytatta és megjelenítette a hadi érdemek elismerését az oklevelek narrációjában,²³ felállította a lovagi becsületbírósgot, és a 14. század elején alapított egy világi lovagrendet, a Szent György Lovagrendet.²⁴ Ez utóbbinak ismerjük a szabályzatát, amely szerint a rend általánosságban „a szeretet kötelékéül szolgál” a tagok között, és számos szabályt ír elő a tagok számára. A szabályok egy része a lovagok tagsági viszonyát és összejöveteleit szabályozza; egy másik része az országos keresztény béke védelmét célozza, úgymint az ország, az anyaszentegyház védelmét és a lovagok egymás közötti ellenségeskedésének felszámolását; végül a szabályok harmadik része a lovagok közötti viszonyt szabályozza, úgymint a lovagok egymást érintő rágalmozásának felszámolását, egymás

²¹ Küküllei 2000.

²² Uo. [1] 11. o.

²³ Borosy 1985. 510–525. o.; Mályusz 1967. 13–14., 68–69. o., 72. o.; Kurcz 1988. 200–201. o.

²⁴ Fügedi 1986. 191–192., 220–221. o. és *Veszprém* 1994. 3–11. o.

segítését és pártfogását, az egymás közötti igazságszolgáltatást és a király felé mutatott hűség-viszonyt.²⁵ Ezek a szabályok tartalmukban, általánosságban összhangban vannak a Geoffroi-féle elvárásokkal, azonban azoknál talán szerényebbek, és hatásuk mértéke is kérdéses. A lovagrend alapítása után több évtizeddel később író Küküllei számára ugyanis a világi célok (a Szent Korona országának részei) és a király felé mutatott hűség mindennél fontosabbak voltak.

Átmenet a késő középkor és a kora újkor között

A késő középkori katonai erények elértéktelenedése a kora újkori Magyarországon

Magyarországon a késő középkori katonai erények közül a legfontosabb a király és általában az úr felé mutatott hűség volt, amit a természetes bátorsággal lehetett bizonyítani, és amelyet az úr oldalán a bőkezű kegyesség ellensúlyozott. Ezen három erény működési dinamikáját az önbecsülés értelmében gyakorolt becsület erénye nem erősítette, inkább gyengítette, mivel a lovagi önbecsülés a lovagnak a saját maga számára való értékét helyezte előtérbe. A hűség-bátorság-bőkezűség erényei ezzel szemben erősen közösségközpontú erények, amik csak akkor működnek jól, ha stabil a közösség hatalmi szerkezete, amelyet maguk is tovább erősítenek. Amennyiben azonban több politikai erőközpont alakul ki, akkor azok relativizálják azt, hogy ki felé kell hűséget mutatni, illetve ezzel összefüggésben, hogy mi számít bátor tetteknek.²⁶ Az egymástól különböző erőközpontok kialakulásának folyamata vezet el az anyagi javak és a saját élet értékének a felértékelődéséhez.²⁷ Ezt a folyamatot az önbecsülés erényének elvárás szintű jelenléte (és elterjedtsége) alapvetően megelőlegezi és támogatja.

Egy olyan háborús-polgárháborús időszakban, mint amilyen a 16. század elejére Magyarországon előállt, nem érte meg bátornak lenni és az életet kockáztatva meghalni az egyik párt kedvéért, ha a másik oldalon „simábban” el lehetett érni ugyanazt a „bőkezűséget”.²⁸ A korszak egyik krónikása, Szerémi György, a következőképpen örökítette meg a hűség erényének megbecsültségét a korszakban: „... Ferdinánd király gróf Salm Miklós nevű vitézét küldte ellene [ti. Szapolyai János ellen]; [...] Ennek a gróf Salm Miklósnak ajándékozta Ferdinánd János király egész birtokát, melyet vajdasága idején bírt; [...] Hogy ezeket a szavakat János király meghallotta [...] mindjárt levelet küldött Salmnak [...] ez volt benne: Jól tudod, barátom és szeretett testvérem, hogy a múltkor ajándékokat adtam neked, két török lovat minden dísszel és ezüstöket. Azelőtt barátom voltál, most már ellenségem vagy; sohasem hittem volna ezt rólad. – Miklós viszont ezt írta: Jól írja öfelsége nekem; így volt s most nálam vannak azok a lovak, amelyek tetszésemre vannak. De semmiképpen sem tudtam kivonni s kimenteni magam Ferdinánd előtt, hogy inkább szolgállok felségednek,

²⁵ A Szent György Lovagrend alapszabályai (1326. április 24).

²⁶ *Painter* 1940. 35–36. o.

²⁷ *Szilas* 1997. 232. o.

²⁸ *Szerémi* 1979. 63–67., 167–169. o.

mintsem ellensége legyek felségednek. De most szolgálva vagyok, s uram parancsol nekem”²⁹

A hosszútávú hűség erénye így csak nehezen volt gyakorolható. Ki bízna meg ugyanis egy olyan emberben, aki az ellenség árulójaként tett szolgálatot, hiszen, ha egyszer már elkövette az árulást, akkor azt várhatóan még egyszer elköveti.

Kísérlet a késő középkori katonai erények fenntartására: a vitézljő rend

A korai várháborúkkal, illetve a békében zajló olyan határmenti harccselekményekkel, mint a lesvetés és a párbaj, a késő középkori katonai erények jelentősége ismét megnövekedett.³⁰ A végvári harcokkal azonban, a középkori nemesi/ bárói réteghez képest, kitágult az a csoport, akiktől az erényeket el lehetett várni. A katonai erényeket ugyanis most már a vitézljő rend tagjaival hozták kapcsolatba, akik között a lecsúszott nemesek mellett hajdúk és menekült parasztok is akadtak.

A párbaj, a szemtől szembe való kiállítás a török harcosokkal természetes bátorságot kívánt a vitézljő rend tagjaitól, ahogyan a győztes párbaj – kielégítve a harcos becsvágyát – emelte önbecsülését, de emelte a harcos erkölcsi elismertségén alapuló erkölcsi becsületét is mind a saját, mind az ellenség harcosai között.³¹ Ennek az életnek a frappáns összefoglalását adja Balassi Bálint *Egy katonaének* című versében:

„Az jó hírért, névért s az szép tisztességért
ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát
mindeneknek ők adnak,
Midőn, mint jó rárók, mezőn széllyel járók,
vagdalkoznak, futtatnak.”³²

A végváriak harca azonban csak részben tartotta fent a késő középkori erényeket, ugyanis részben átalakította azokat. A tárgyalt késő középkori ideál szerint a természetes bátorságban a vallásos-keresztény értékrendnek van fontos szerepe, az határozta meg, hogy mely esetekben lehet a katona vakmerő. Ez az értékrend járult hozzá ahhoz, hogy a katonák képesek legyenek ösztönös vakmerőségüket a megfelelő helyre, a kereszténység ellenségei ellen irányítani. A kora újkorban az ösztönös vakmerőség irányítását már nem (csak) a vallásos-keresztény értékrend végezte, hanem a korszakra kialakuló „magyar haza”-értékrend is.

²⁹ Szerémi 1979. 168–169. o.

³⁰ Bitskey 1999. 115–118. o.

³¹ Takáts 1912.; Takáts 1979.; Takáts 2012.

³² Balassi 1993. (5. versszak) 12. o.

Így a végváriak nem (csupán) keresztény emberként voltak bátrak, hanem egyben a hazájukat (és azon keresztül az egész kereszténységet is) védő, hazaszerető katonákként is.³³

A vitézi rendet azonban erényeik gyakorlásában messzemenően korlátozta, hogy a bécsi udvar általában tiltotta az erényeket életben tartó életformát, azaz a magyar–török bajvívásokat és egyéb határközeli harcselekményeket, különösen a zsitvatoroki békét (1606) követően, ami előírta mindenféle ellenséges területre való behatolás, várvívás és rabszedés megszüntetését. A bécsi tiltás tovább erősítette a késő középkori katonai erények elértéktelenedését.

Hasonló hatással járt a zsoldos katonaság jelenléte Magyarországon, melyet az udvar a nagyobb hadjáratok alkalmával vagy várvédelem céljából vezényelt ide. A zsoldos elem ugyan már korábban – a 14–15. században – megjelent a magyar haderőben (ekkor főként a mezei hadseregekben), azonban jelentőségük, I. Mátyás hadi vállalkozásaitól eltekintve, csak a 17. században érezte hatását a katonai erények területén. A zsoldosok számára ugyanis egyedül az anyagi juttatás volt lényeges, amiért cserébe hajlandók voltak használni a korábban sok gyakorlással elsajátított harci tudásukat, kialakított tábori és harci fegyelmettségüket.³⁴

A zsoldos katonaság előtérbe kerülése mellett az újonnan megjelenő 17. századi várháborúk, pontosabban a várkatonai szolgálat szabályozása is hatással lehetett a katonai erények átalakulására, mint arra majd utalok alább a hadi szabályzatok, azon belül pedig a „vigyázás” fogalmának a vizsgálatánál.

A katonai erények a kora újkorban

A zsoldos katonák képességei és azok gyakorlására vonatkozó előírásokat német nyelvterületen megfogalmazó hadi szabályzatok (*Artikelbriefek*) a 15–16. századtól olyan katonai erényeket helyeztek a középpontba, amelyekről elméleti igényrel Európában először Niccolò Machiavelli, Magyarországon pedig Magyar István, majd Zrínyi Miklós írt.

Machiavelli

Niccolò Machiavelli (1469–1527) főként *A háború művészete* (1521) című munkájában foglalkozott a háború mibenlétével, illetve az abban gyakorlásra kerülő katonai erényekkel. Ebben a városi milíciák fontosságát hangsúlyozza, amelyek szervezéséhez a római hadsereg némileg módosított példáját ajánlja.³⁵ Ez ellentétben áll a Machiavelli által jól ismert (de kevésbé elismert) zsoldosok életfelfogásával. Számukra ugyanis a háború az egyetlen mes-

³³ Vö. Nagyszombati 1982. 319. o., 519. sor; Sylvester 1982. 350. o., 174. sor; Benda 1963. 15–18. o.; Péter 1993.

³⁴ Vö. Pálffy 1995. 45. skk.

³⁵ Machiavelli 1978a. 451. o.

terségük, amiből igyekeztek folyamatosan nyereségre szert tenni, ennek következtében nem a béke hívei, hiszen akkor nem kapnak fizetséget.

Machiavelli szerint a római példa azonban azt mutatja, hogy a helyes katonai viselkedés a háborúban nem nyereséget keres, hanem „fáradalmat, veszedelmet és dicsőséget”,³⁶ és amint ezt megtalálja, szívesen és békében tér haza. Az eredeti római elképzelés szerint a dicsőség a közösség elismerése (erkölcsi becsület és közösségi becsület³⁷) azokért a tettekért, amik használnak a hazának.³⁸

Machiavelli azonban nem teljesen ebben hisz. *A fejedelem* (1513) című munkájában az olyan hagyományos erényekről, mint az őszinteség vagy a könyörületesség, az a véleménye, hogy az állam vezetőjének nem kell velük rendelkezni, azonban ha általuk meg tudja szerezni az alattvalók megbecsülését (abban az értelemben, hogy félni fognak tőle, de nem gyűlölni, és nem is vetik meg), akkor azt a látszatot kell keltenie, hogy rendelkezik ezekkel az erényekkel. A hagyományos erényeknek így csak eszközértékük van, önértékük nincs. Az alattvalók megbecsülése azonban szintén nem önmagában értékes – folytatja Machiavelli, hanem csak akkor, ha annak segítségével az állam vezetője meg tudja valósítani az államérdeket.³⁹ Ezt a gondolatot Machiavelli kiterjesztette a katonai vezető megbecsültségére is: félelmetes híre esetén a katonai vezetőnek „nem kell törődnie a kegyetlenség hírével, mert enélkül még soha hadsereget együtt nem tartottak, hadítottat végre nem hajtottak”.⁴⁰ A katona erkölcsi becsületének így Machiavelli számára nincs önértéke, hanem csak eszközértéke, azért fontos, mert általa lehet a hadsereget irányítani és az ellenséget megfélemlíteni.

A dicsőséget csak a fáradalmat elviselve és a veszedelmet legyőzve lehet elérni, amihez nem annyira a rátermett (természetes bátorsággal rendelkező) emberek kellenek, mint inkább azok, akik igyekezettel és gyakorlatozással válnak katonává. A gyakorlatozással „keményre edzett, szívóssá, gyorsá és ügyessé kiképzett férfiakat kell kiállítani”, akiknek azonban meg kell tanulniuk „hadrendben felállni, engedelmeskedni a hadvezér minden szavának és kürtjelének”.⁴¹ A rátermett emberek szilaj természetűek és rendbontók, akik „kétségtelenül sokkal gyöngébbek, mint a félénk, ám rendtartó emberek, hiszen a rend elúzi az emberekből a félelmet”.⁴² A szakmai tudást, kiegészítve a szigorú engedelmeskedéssel, mesterséges bátorságnak nevezzük.⁴³

A kiképzendő embereket az állam vezetőjének az alattvalói közül kell kiválasztani, mert a saját állam hű polgáraiból álló katonaság használható leginkább az ország védelmében vívott háborúkban. Az így verbuvált katonákat a parancsnoknak kisebb és nagyobb egysé-

³⁶ Machiavelli 1978. 456. o.

³⁷ Boda 2018b. 24–26. o.

³⁸ Sallustius 1978. (3.), 10. o.

³⁹ Machiavelli 1978b. (XV.) – (XIX.), 51–64. o.

⁴⁰ Uo. (XVII.), 56. o.

⁴¹ Machiavelli 1978a. 492. o.

⁴² Uo. 492–493. o.

⁴³ Boda 2018a. 23–25. o.

gekbe kell szerveznie, ki kell képeznie, és ezt a szervezethez fenn kell tartania a háborúban is. A szervezés a katonákat „egységbe” integrálja. Az állam vezetőjének azonban időnként cserélgetnie kell a parancsnokokat, hogy ne alakulhasson ki „egység” a parancsnok és a katonai állomány között.

Összeségében: Machiavelli szerint a szakmai tudásból és a szigorú engedelmességből álló mesterséges bátorság a legfontosabb katonai erény, aminek a gyakorlását az állam védelme érdekében az állam felé mutatott hűség segíti. A mesterséges bátorsággal rendelkező katonákat a kiképzés egységessé alakítja, akiket a parancsnok szervezőképessége segítségével vezet az állam védelmében. Ez akkor lehet sikeres, ha a saját beosztottak és az ellenség is félik a katonák (a parancsnok) nevét, és ennyiben a katona (a parancsnok) eszközjellegű erkölcsi becsülettel rendelkezik.

A katonai erények Magyarai és Zrínyi elméleti munkáiban

A katonai erények megreformálásának Machiavelli által fémjelzett útját Magyarországon Magyarai István (1565–1605) és a hadtudós Zrínyi Miklós (1620–1664) képviselte, az előbbi *Az országokban való sok romlásnak okairól* (1602) című művében, az utóbbi pedig a *Vitéz hadnagy* (1653) című munkájában.⁴⁴ Magyarai és Zrínyi szerint az új katonai erények a mesterséges bátorság, a szigorú engedelmesség, a szervezést magába foglaló vezetői karizma, valamint az eszközértékkel rendelkező becsület.

Magyarai a bátorságot a vakmerőséggel állította szembe, amikor úgy vélte, hogy a bátorság nem abban áll, „hogy minden rendtartás nélkül fussunk az ellenségre, s legott hátat adjunk neki, ha meglátjuk”, hanem abban, hogy „elrendelvéni dolgot, mindhalálig keményen harcolj, megálljad az sárt, hátat ne adj, és ha egyéb benne nem lehet, az sokaság ellen is kemény viadalt tarts”.⁴⁵ Ezt pedig a kiképzett és állandó hadsereg keretei között lehet elérni, amit „jó vezérre” kell bízni, mert „tudós vitéz ember kell az hadnagysághoz”.⁴⁶ Magyarinál is megjelenik a bátorságnak a szakmai tudásra és a szigorú engedelmességre támaszkodó formája, azaz a mesterséges bátorság.

A mesterséges bátorság propagátorai általában komoly energiákat fektetnek a vakmerőség elítélésébe. Ennek az az oka, hogy a vakmerőség, ami által valaki a veszély tényleges észlelése és felmérése nélkül cselekszik, ellentéte a szigorú fegyelmezettségnek és így a mesterséges bátorságnak, amely erény esetén központi jelentősége van a veszélyre való előzetes felkészülésnek (a kiképzésnek), a veszélyes helyzet felderítésének, és a betervezettek (a megparancsoltak) mellett való kitartásnak. A kiképzésre alapozott mesterséges bátorság képviselőinek így a vakmerőséget el kell ítélniük. A vakmerőség azonban az egyik lényeges

⁴⁴ Magyarai 1979. és Zrínyi 1957a.

⁴⁵ Magyarai 1979. 167. o.

⁴⁶ Uo. 161–173. o.

alkotóeleme a természetes bátorságnak,⁴⁷ így a vakmerőség elvetése egyben a természetes bátorság elvetése is.

Láttuk, hogy Magyarai is így jár el, és egy kicsit részletesebben Zrínyi Miklós is, amikor a veszélyt nem értő embert a bolondhoz, a részeghez,⁴⁸ illetve az oktalan állathoz hasonlítja.⁴⁹ A vakmerő emberek „nem értik a veszedelmet”, ezért csak verekedni tudnak, megverni és „elrontani” az ellenséget, nem. Ahhoz ugyanis tudás, kiképzést magába foglaló mesterséges bátorság szükséges.

Zrínyi Magyarai gondolatát kifejtve, részletesebben határozza meg a mesterséges bátorságot is. Szerinte a mesterséges bátorság egy összetett erény, amely magába foglalja a szaktudást, illetve számos más veleszületett és tanult képességet is, amelyeknek az óra fogaskerekeihez hasonlóan harmonikus együttműködése adja ki a mesterséges bátorságot. Az alkotórészek: „józanág, vigyázás, szorgalmasság, fáradtság, állandóság, tudomány, [természetes] bátorság, értelem, gyorsaság, experientia”,⁵⁰ és szigorú engedelmesség. Ezek közül a mesterséges bátorság mesterséges jellegét a katonai kiképzés által átadott szaktudás („tudomány”) és az elsajátított szigorú engedelmesség⁵¹ képességei biztosítják.

A katonai szaktudás által a katona a „veszedelmet jól látja, esméri és megfontolja”,⁵² azaz a tanultak alapján felismeri, hogy a veszélyes helyzetben mit kell tenni. Ahogy Zrínyi fogalmaz: „Lehet oly ember, aki nem érti a veszedelmet, és azért megyen bízvást reá, és azért mondják, hogy nem kell igen eszesnek lenni aki vitéz ember; de én bizony más ítéletben vagyok, és annyival különbnek tartom a vakmerő vitézt az okostul, mint az eget a földtül. A ki bolond, az részeg, bűn is annak a vitéz nevet adni; mi nemcsak az vitéz aki verekedik, hanem az, aki megveri az ellenséget és elrontja; erre pedig tanács kell. Hon veszi hát a bolond a tanácsot?”⁵³

A szaktudásnak legalább két része van: a katonai szemlélet, ami egyféle katonai okosság, aminek a segítségével felismerhetők a katonai szempontból fontos helyzetek; illetve azok a begyakorolt módszerek, amelyek segítségével a katonai szempontból veszélyes helyzetekkel együtt járó kockázatot lehet vállalni.

Zrínyi szerint a veszélyes helyzettel együtt járó kockázat vállalásában a katonai szaktudás mellett a fegyelmezettség egyik formájának, a szigorú engedelmességnek is komoly szerepe van: „Obedientiá[t.] engedelmisséget szükség a vitéznek megtartani: jobb hogy veszess parancsolattal, hogy sem nyerj azon kívül. [...] engedetlen néppel az ember nem csak az életet, de tisztességét is elveszti”.⁵⁴ Különösképpen fontos a szigorú engedelmesség akkor,

⁴⁷ Boda 2018. 20–21. o.

⁴⁸ Zrínyi 1957a. (14), 198. o.

⁴⁹ Uo. (17), 289. o.

⁵⁰ Uo. (6), 283. o.

⁵¹ Uo. (50), 224–225. o.

⁵² Uo. (17), 289. o.

⁵³ Uo. (14), 198. o.

⁵⁴ Uo. (50), 224–225. o.

amikor az ellenség támadását kell feltartóztatni, azzal szemben kell kitartani. A nem engedelmeskedő katonát a parancsnoknak meg kell büntetnie, mert az engedetlenség ragadós.⁵⁵

A mesterséges bátorság jellemzésére Zrínyi hoz még egy hasonlatot, ami szerint a bátor embernek három állat jó természetét kell egyesítenie magában: először a róka körültekintésével kell az ellenséget kikémleni, megismerni és kigondolni, hogy miként lehet megtámadni; ezután az oroszlán serénységével kell megtámadni; végül a vadkan kitartásával kell ellenállni az ellenség támadásának.⁵⁶

A becsületet tárgyalva Zrínyi azt írja a középkor végén népszerű önbecsülés erényéről: „Hidd el magad, ha szégyent akarsz vallani”.⁵⁷ Az önbecsülést a túlzott önbizalommal és elbizakodottsággal hozza összefüggésbe, és veti el. Az önbecsülés helyett az erkölcsi becsületet részesíti előnyben. A szigorú engedelmesség kapcsán említett tisztességet, azaz az erkölcsi becsületet a mesterséges bátorsággal és a szigorú engedelmességgel lehet kiérdemelni, vagy ezek hiányában elveszíteni.⁵⁸ Az erkölcsi becsületet úgy lehet felépíteni, mint egy láncot létrehozni: fontos, hogy mindjárt először bizonyítsa a katona a bátorságát, azonban ez önmagában nem elegendő. Az első eset után, mint lánckarikát lánckarikára fűzve, alkalomról alkalomra kell bátran cselekedni. Ez fog elvezetni a katonatársak és az ellenség elismeréséhez.⁵⁹

Zrínyi szerint azonban az erkölcsi becsület nem önmagában fontos, hanem azért, mert befolyásolja, hogy az ellenség mit gondol a katonáról, és hogy mennyire fél tőle.⁶⁰ A becsület így Zrínyi számára a katona és az ellenséges katonák viszonyában bír jelentőséggel; nem mint önmagában értékes képesség, ami pozicionálja a katonát a közösségben, hanem mint eszköz az ellenség legyőzéséhez. Egy másik helyen Zrínyi azt is elismeri, hogy a vitézi élet és a becsület azért is értékes, mert általa képes a vezető a saját embereit példamutatással irányítani,⁶¹ azonban a becsület ebben a viszonyban sem önmagában nagyra becsült, hanem csak a vezetés eszközeként.

A késő középkor legfontosabb erényéről, a hűségéről, Zrínyi a *Vitéz hadnaggyban* nem ír, azonban más műveiben igen. A *Mátyás király életéről való elmélkedések* (1657) című munkájában, ahol a jó király tulajdonságairól értekezik, a késő középkori bőkezűség és hűség erényeinek összefüggő dinamikáját hangsúlyozza.⁶² Ezzel szemben az elméleti tartalommal is rendelkező epikus művének,⁶³ a *Szigeti veszedelemnek* (1651), a hűség megváltozott formája, a haza iránti hűség a központi témája.⁶⁴ Az eposz ugyanis arra a gondolatra épül, hogy

⁵⁵ Zrínyi 1957a. (41), 218. o.

⁵⁶ Uo. (45), 298. o.

⁵⁷ Uo. (19), 203. o.

⁵⁸ Uo. (21), 204. o.

⁵⁹ Uo. (1), 187–188. o.

⁶⁰ Uo. (49), (81), 223–224., 251. o.

⁶¹ Zrínyi 1957b. 346. o.

⁶² Uo. 334. o.

⁶³ Boda 2020b.

⁶⁴ Vö. Klaniczay 1964. 155. o.

a magyarok, Isten minden korábbi jótéteménye ellenére, elfordultak Istentől, ezért Isten a török veszedelemmel, konkrétan Szulejmán szultán hadával mér büntetést rájuk. Szigetvár védői azonban esküt tesznek, hogy

„Harcolnunk peniglen nem akarmi okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, feleségünkért, gyermekinkért,
Magunk tisztességéért és életünkért”.⁶⁵

A harc célja, ami felé a fogadott hűség irányul, ebben a részben főként a keresztény haza, mellette azonban szerepet kap az úr (király), a család, a tisztesség és a saját élet is. Ezek közül azonban a hazáért való hűség a legfontosabb,⁶⁶ ami az eposzban magába foglalja azt is, hogy amennyiben nincs lehetőség a haza szabadságának a megvédésére, akkor legalább a „híren”, azaz a tisztességen és becsületen ne essen csorba. Az Isten által támasztott megpróbáltatások során Zrínyiék kitartanak egészen addig, amíg nincs más lehetőségük, mint elhagyni a várat. Ekkorra azonban a kitartással Isten szemében már bizonyították a korábban megfogadott hazához való hűségüket, amiért számukra isteni jutalom jár: a hír, tisztesség, becsület, amivel a magyarok visszaszerzik Isten támogatását (ami azonban a váron már nem segít).⁶⁷

A katonai vezetői erény Zrínyi szerint három részből áll: „Virtus a vitéség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy szóval minden jót teszen az virtus. Ha azért a vagyon kapitányban, sohun nem lesz neki ez világon lehetetlen”.⁶⁸ A katonai vezetőnek bátornak, kitartónak és elméletben felkészültnek kell lennie.

A speciális vezetői bátorság a beosztott katonák szigorú engedelmség erényének a párja, a szervezésen⁶⁹ (Zrínyinél: igazgatáson⁷⁰) alapuló karizma: a vezető szemrevételezve és átgondolva a saját és az ellenség helyzetét adja ki a parancsait újra és újra, a helyzet változásának függvényében, elvárva, hogy azokat a beosztottak szigorúan betartsák. Ebben az értelemben Zrínyi szerint a bátorság olyan, mint a sakkjáték: „szemesnek kell lennie az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bátyára és minden egyéb fára minduntalan szorgalmatos gondot kell viselni. De mégsem elég ez; valamint az maga fájára ember visel gondot, szintén úgy kell az ellenségére és minden gyalognak s minden legalábbvaló fának igyekezetit penetrálni [kifürkészni] és általjárni kelletik, egyéb-iránt egy rossz gyalog a királynak sakkmatot fog adni”.⁷¹

A parancsnok pozíciója a csatában ezért a veszélytől messze, a sereg háta mögött van, ahonnan át tudja tekinteni a történéseket, és reagálni tud azokra, illetve ahol nincs veszélyben,

⁶⁵ Zrínyi 1997. (Ötödik ének), 27. versszak, 62. o.

⁶⁶ Uo. 79. versszak, 67. o.

⁶⁷ Uo. (Tizenötödik ének), 3–4. versszak. 192. o.

⁶⁸ Zrínyi 1957a. (77), 248. o.

⁶⁹ Boda (Kézirat/b).

⁷⁰ Zrínyi 1957a. (47), 299. o.

⁷¹ Uo. (7), 284–285. o.

mert a parancsnok a sereg „lelke”: ha elveszik, akkor a sereg is csak vergődik.⁷² A szervezésen alapuló vezetés mellett Zrínyi azonban fontosnak tartja a becsületközpontú vezetést is: amikor a parancsnok „immár látja, hogy mindent cselekedett, az mi egy generálist illet, akkor maga személyével a hadának bátorságot adjon”.⁷³ A parancsnoknak Zrínyi szerint így kétféle szerepe van katonái vezetésében, a kora újkorra inkább jellemző szervezés a sereg mögül, és a hagyományosabb morális példaadás a sereg előtt.⁷⁴

A katonai vezető állhatatosságának és okosságának a háborúra jellemző szerencsefaktor legyőzésében, kihasználásában és kényszerítésében van szerepe. A rossz szerencse esetén nincs más választása, mint kitartani „nem eltörni a teher alatt”;⁷⁵ a jó szerencse esetén pedig okosan kihasználni azt.⁷⁶ Legalább ilyen fontos azonban, hogy a katonai vezető kitartóan és okosan igyekezzen kényszeríteni is a szerencsét, amire azáltal van lehetősége, hogy szorgalmasan fáradozik, „vigyáz”, feladataira, mivel „Ezekkel kényszerítették az szerencse, hogy ne fusson el előttünk”.⁷⁷

Magyari és Zrínyi elképzelései az erényekről nagyon hasonlóak Machiavelli elképzeléseihez. A magyar szerzők időben azonban később fogalmazták meg gondolataikat, így azok a felgyülemlett tapasztalatoknak köszönhetően gazdagabbak Machiavelli gondolatainál. Emellett, ami különbséget jelent még Machiavelli és Zrínyi katonai erényekről alkotott képe között, az a vezetői erény mibenlétének a megítélése. Machiavelli ugyanis csak a szervező és hátulról irányító (katonai) vezetői stílust fogadja el, Zrínyi viszont emellett a morális példával előljáró, az embereit személyesen vezető vezetői stílust is.

Katonai erények a 17–18. századi katonai gyakorlatban (a hadi szabályzatokban)

Az erényekről való elméleti fejtegetések egyik próbája az, hogy azok mennyire mennek át a gyakorlatba. A téma szempontjából a leginkább ezt a szemléletet megjelenítő forrástípus a hadi szabályzatok köre, amelyek egyes passzusai konkrétan előírják egyik vagy másik katonai egységnek, hogy miként viselkedjenek.

Magyarországon a hadi szabályzatok már a vizsgált korszak előtt megjelentek. Tóth Zoltán véleménye szerint az első hadi szabályzatként I. (Luxemburgi) Zsigmond király egy 1427-es dekrétumát lehet azonosítani. Kubinyi András és Pálffy Géza szerint azonban Zsigmond nem hadi szabályzatot, hanem bírói rendtartást bocsátott ki, és a hadi szabályzatok csak később, a 15. században jelentek meg Magyarországon. Az első fennmaradt magyar hadi szabályzat így a Bártfa város által írt regula az általa kiállított zsoldos kontingens számára

⁷² Zrínyi 1957a. (65), 240. o.

⁷³ Uo. (34), (120), 214., 276. o.

⁷⁴ Vö. Boda (Kézirat/b).

⁷⁵ Zrínyi 1957a. 198. o.

⁷⁶ Uo. (22), 205. o.

⁷⁷ Uo. (Második discursus), 161. o.

a 15. század második felében. Ebben a később nagyobb hangsúlyt kapó témák, köztük a szigorú engedelmesség fontossága, már megjelent.⁷⁸

A későbbi, 17–18. századi hadi szabályzatok két típusba sorolhatók: egy részük *edictum*, amely a katonától elvárt erkölcsös életmódot részletezi; más részük *regulamentum*, amely a hadseregszervezéssel általában foglalkozik.⁷⁹ Ezek közül a jelen vizsgálat számára az *edictumok* fontosak, amelyek részletesebben és rendszerezettebben írják körül az elméleti szövegek által is említett szigorú engedelmességet, szervezési karizmát, kitérnek (indirekten) a mesterséges bátorságra, előtérbe állítják a hűséget, illetve ezekkel az erényekkel összefüggésben a becsületet.

Hűség, szigorú engedelmesség és becsület. Az időben legkorábbi, vizsgált hadi szabályzat *Bocskai István haditörvénye* (1606), amely bevezetésképpen felvázolja azt a helyzetet, aminek a megoldására a fejedelem megalkotta: „az hadaknak sok külömb-külobmféle forgandó állapotja miatt semmi jó rendtartás az vitézlő nép között nem lehetett, kihez képest sem ő felségének, sem ő felsége után való generálisoknak és kapitányoknak módjok és autoritások nem lehetett, sem az vitézlő népnek rendtartásába. sem az oly dolgoknak lecsendesítésébe, kik miá az sok hallhatatlan panaszok mind őfelségét szüntelen érték”⁸⁰

A rendtartást kívánó helyzet: nincs a hadsereg vezetőinek tekintélye a vezetéshez, és a renitens katonákat sem lehet büntetéssel helyes viselkedésre készíteni.

Ennek megfelelően a haditörvény is két részre osztható: az első felében kiköti az istenhit,⁸¹ illetve az ország és a fejedelem iránti hit fontosságát (hűséget), mint legfontosabb erényeket, melyeket ha valaki nem gyakorol, akkor meg kell büntetni, „tisztességét és fejét veszítse el”. A hűség Isten, az ország és a fejedelem felé így alapvető elvárás, amelynek gyakorlása hozza meg a megbecsülést a katona számára. A 17. század más hadi szabályzatai ezzel szemben eltérnek Bocskai hűségfogalmától, amennyiben az ország felé mutatott hűségről nem ejtenek szót, hanem helyette a személyes hűséget hangsúlyozzák a herceg, a nádor felé, az istenhit pedig nem kap akkora hangsúlyt.⁸²

A haditörvény második felében a büntetési tételek szerepelnek, párba állítva a kisebb „törvénytelenségekkel”. A haditörvény megkülönbözteti a katonai vezető elleni vétkeket („valaki kapitányára avagy hadnagyára támad szidalommal” vagy fegyverrel), a civilek elleni vétkeket (civilek házába való önkényes beszállásolás, tulajdonuk elvétele, sarcolás, erőszakoskodás) és az egyház elleni vétkeket (templomba való betörés, sírrablás). Végül a haditörvény második fele azzal az általános előírással zárul, hogy „Ezen kívül is ha valami

⁷⁸ Pálffy 1995. 65–67. o.

⁷⁹ Hausner 2013. 79. o.

⁸⁰ Bocskay István haditörvénye (1606). 162. o.

⁸¹ I. Rákóci Györgynél istenfélelem szerepel. Lásd I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata. 143. o.

⁸² Hadi szabályzat a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból. 148. o.; Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből. 407. o.

oly mód nélkül való dolgok esnének az vitézek között, az kapitányok az ő magok becsületére el ne szenvedjék”.

A haditörvény összességében egy átalakulóban lévő hadsereg képét mutatja. A korban jelentőséggel bíró vallási erénynek kiemelt helye van (istenhit), és a világi erények közül ennek megfelelően a hűség (az ország és a fejedelem felé) a legfontosabb. Emellett a becsületnek van még jelentősége, aminek az elvesztéséhez vezető vétkeket és büntetéseket a haditörvény tételesen felsorolja.

Ezek a szabályok a katonákat elválasztják a katonai vezetőktől és a civilektől, így a haditörvény egy lépést tesz a professzionális hadsereg létrehozása felé. Ezek és az ehhez hasonló szabályok állandó részét képezik az összes későbbi hadi szabályzatnak. A záró klauzula ezzel szemben arra utal, hogy a hagyományos katonai viselkedés és becsület szabályaira is lehet még támaszkodni, amiket nem kellett felsorolni, hanem csak „mód”-ként utalni rájuk. Ebbe a „mód”-ba talán beleérthetjük a természetes bátorságot is.

Egy, a magyar lovasság és hajdúk számára 1616-ban kiadott hadi szabályzat ehhez hasonlóan a hűség (és a becsület) szerepét hangsúlyozza, és meg is erősíti azzal, hogy felsorolja a hűtlenség (az árulás) eseteit: az ellenséggel való hírközlés és beszélgetés, az ellenség parancsainak való követése, az ellenséghez való átszökés.⁸³ A becsület tartalmát ugyanez a hadi szabályzat részben a „vitézlőe rend szerint”-i, azaz természetes bátorságon alapuló harcban határozza meg, részben azonban már a szigorú engedelmségben.⁸⁴ Engedelmeskedni a katonai vezetők felé kell, amire ezen szabályzat szerint fel is kell esküdni.⁸⁵

A Rákóczi-harcokat követő 18. századi, Habsburg császári/királyi hadi szabályzatok jellegükben nem mutatnak eltérést a 17. századiaktól.⁸⁶ Bennük karakteresen megjelenik a császár és a király felé mutatott hűség, mint a katonával szemben támasztott alapvető elvárás, ennek biztosítására a katonának esküt kell tennie, aminek a mintaszövege bele is került a szabályzatokba. A hűség mellett a szigorú engedelmség a másik kimagaslóan fontos katonai erény, amelyekhez kapcsolódik a katona becsülete.

Mesterséges bátorság. *Bethlen Gábor, fejedelem tábori parancsolata* (1614) is a katonákkal szembeni legfontosabb elvárásként a fejedelem felé mutatott hűséget említi, majd nagyon röviden kitér a katonai vezetőkkel és a civilekkel szembeni vétkek tilalmára. Ami leginkább említésre méltó azonban a tábori parancsolatban, hogy tiltja a természetes bátorság erényének

⁸³ Hadi szabályzat a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból. 150. o.

⁸⁴ Lásd még: I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata. 143. o.; I. Rákóczi György 1645-iki hadi szabályzata. 156. o.; Bujdosó magyarok hadi szabályzata. 1676–78, 569. o.; Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről. 294. o.; Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból. 721. o.

⁸⁵ Lásd még Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből. 407. o.

⁸⁶ Hadi articulusok 1734-ből. Mária Terézia hadi czikkei és esküformái 1742-ből; Hadi czikkek és katonai eskü, melyek gróf Nádasdy Ferencz lovas tábornok, horvát bán által a császári királyi udvari hadi tanács elő terjesztettek (1768).

a gyakorlását, és ezzel indirekten elköteleződik a mesterséges bátorságnak: „Seregben, se mezőn, se úton, se szálláson senki haragban kardot ne vonjon, más ellen”.⁸⁷ A haragból való kardvonás arra a vakmerőségre, indulatra, szilajságra utal, ami a természetes bátorság egyik alapvető jellemzője.⁸⁸ Ennek tiltása a kiképzéssel elsajátítható mesterséges bátorság jelentőségének a növekedésére utal.⁸⁹

A természetes bátorság gyakorlásának a visszaszorítása a cél a párbajok megtiltásával is. A párbaj ugyanis annak a becsületnek a védelme, aminek az eredete a veszély természetes vállalása, azaz a természetes bátorság. *Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből* olyan módon tiltja a párbajt, hogy a párbajozni kívánók társait eltiltja a párbajozók támogatásától, és őket azok szétválasztására szólítja fel. Ha ennek nem lenne hatása, akkor pedig büntetést helyez kilátásba azoknak, akik „az egyenetlenségben konokul megmaradtak”.⁹⁰

A 18. századi hadi szabályzatok a 17. századiakhoz hasonlóan tiltják a természetes bátorság megnyilvánulásait, többek között az ahhoz kapcsolódó becsület védelmére alkalmas párbajt (bajvívást).

„Vigyázás”. *I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata* a katonai vezetők számára előírja, hogy viseljenek gondot a maguk seregére, azaz legyenek kemények, de igazságosak is, és „vigyázzanak” az alárendeltekre, hogy azok nehegy elszökjenek („el ne lopja magát”),⁹¹ illetve hogy végrehajtsák a kiadott parancsokat, például: a katonák a táborba szállást követően még két óráig ne nyergeljenek le.⁹² A „vigyázás” több alkalommal is előkerül még a strázsák kötelességeinek tárgyalásánál, például: a strázsák viseljék gondját a tábornak, „híven igazán” járjanak el,⁹³ illetve amikor a menetben lévő hadsereg ellenséggel találkozik, azt megtámadni önkényesen nem lehet, hanem csak az a kapitány hagyhatja el a helyét, aki az „arra való vigyázásra” van rendelve.⁹⁴ Szintén a „vigyázás” kifejezést használja az 1665-ben a Kővár vára számára kiadott hadi ediktum, abban az általánosabb értelemben, hogy a várra való „szorgalmas vigyázásban” szükség van a kiadott rendtartásra (az ediktumra),⁹⁵ és Apafy Mihály szebeni ediktuma is, amikor a strázsák feladatait tárgyalva írja elő, hogy „Az kinek hol rendelt helye vagyon, éjjel nappal szorgalmasan vigyázzon, mert ha gondviseletlensége

⁸⁷ Bethlen Gábor tábori parancsolata. 226. o.

⁸⁸ *Boda* 2018a. 18–29., 20–22. o. és *Platón* 1984. 375b. 122–123. o.

⁸⁹ Lásd még I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata. 145. o.

⁹⁰ Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből, 409. o. Lásd még Apafi Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682. aug. hó 5-éről. 293. o.

⁹¹ Ebben az értelemben még I. Rákóczi György 1645-iki hadi szabályzata. 160. o.

⁹² Apafi Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682. aug. hó 5-éről. 296. o.

⁹³ Lásd még: Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből. 431. o. és Teleki Mihály utasítása a huszti vár kapitányára és várnagyai számára 1669-ből. 293–294. o.

⁹⁴ I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata. 143–148. o.

⁹⁵ Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből. 428. o.

miatt oly fogyatkozás esik, meghal érte”.⁹⁶ A 18. század vizsgált hadi szabályzataiban is előfordul a „vigyázás” kifejezés, ám csak egyszer, a strázsa konkrét feladataként.⁹⁷

A „vigyázás”-ról ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az a parancsban vagy a rendtartásban kiadott feladat ügyelő, (oda)figyeléssel, gondossággal való végrehajtását jelentette. A „vigyázás”-nak két formája volt: a szigorúan engedelmeskedő beosztott katona feladatvégrehajtása, illetve ezzel összefüggésben a parancsnok által a feladatok megszervezése (részben a hadi szabályzatok és rendtartások kiadása által), kiadása a katonának, és a végrehajtás szigorú ellenőrzése. A „vigyázás” ennyiben magába foglalta a fegyelmezettség és a vezetői karizma kora újkorra jellemző formáit, a szigorú engedelmességet és a szervezőképesség értelmében vett karizmát. A „vigyázás” ezért a katona és a katonai vezető között fennálló, és a kora újkorra jellemző katonai hierarchikus viszony.

A kétféle magyar forráscsoport vizsgálata után elmondható, hogy a magyar katonai erények megjelenése Magyar és Zrínyi munkáiban, illetve a vizsgált hadi szabályzatokban széles átfedést mutat. A szigorú engedelmesség és a szervezőképességhez kötődő karizma, illetve a „vigyázás” hangsúlyozása, továbbá a mesterséges bátorság előtérbe állítása a természetes bátorsággal szemben mindkét forráscsoportra jellemző. Ami különbségként mutatható fel, az a hűség és a becsület szerepe. A hűség Zrínyinél a haza iránt mutatott hűség, ezzel szemben a hadi szabályzatok hűsége a fejedelem és a király felé irányul (Bocskai kivételével). A becsület Zrínyinél főként eszközjelleggel szerepel, mint az ellenség megfélemlítésének és a saját haderő vezetésének az eszköze; ezzel szemben a hadi szabályzatokban megbecsüléssel járó tettek a hűség és a szigorú engedelmesség jegyében elkövetett tettek, amelyek pozícionálják a katonát a hadseregben. Összességében azonban elmondható, hogy az elméleti irodalom és a katonai gyakorlathoz sokkal közelebb álló hadi szabályzatok erényképe nagyon közel áll egymáshoz, ám nem azonos.

Összefoglalás

Egy korszakra jellemző katonai erények mindig képet nyújtanak arról, hogy az adott korszak mit vár el a katonáktól, azaz az adott korszak katonai etikai gondolkodásáról. A kor tágabb filozófiai, politikaelméleti, társadalmi, haditechnikai stb. változásával azonban az erények is változnak. A katonai erények változása azonban nem azt jelenti, hogy egy erénynek egyszer volt szerepe, azután pedig már nem, hanem azt, hogy ugyanazon katonai erények paradigmái változnak meg korról korra. Az alapvető katonai és katonai vezetői erények minden esetben megmaradtak; ezek a bátorság, a becsület, a hűség, a fegyelmezettség és a vezetői karizma. Ami változott, az az, hogy ezek az erények milyen formában jelentek meg az adott korszakban.

⁹⁶ Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból. 722–723. o.

⁹⁷ Hadi articulusok 1734-ből. 561. o.

A katonai erények paradigmaváltásának többször is a tanúi lehetünk az európai és a magyar hadtörténelmet tanulmányozva az ókortól a 20. századig. Nagy általánosságban, és a teljesség igénye nélkül azt mondhatjuk, hogy a középkort megelőző germán harcos és magyar nomád harcos erényeit a fenti értelemben váltották fel a középkori lovagi erények, a lovagi erényeket a bürokratikus állam hadserege katonáinak kora újkori erényei, ezeket az újkor állandó nemzeti hadserege katonáinak az erényei, amelyek helyét végül a 20. században az önálló katonai döntéshozatalt előtérbe helyező hadseregek katonai erényei vették át.

Ezen paradigmaváltások közül a magyar katonai erényeket illető elvárások kora újkori változása – az elméleti irodalom és a hadi szabályzatok alapján – nagyrészt párhuzamosan haladt a vizsgált nyugat-európai trenddel. Voltak azonban eltérések is. Így a késő középkorban Magyarországon a királyhoz való hűségnek és a speciális világi céloknek (a Szent Koronaszme által magába foglalt terület védelme) nagyobb jelentősége volt. A kora újkori katonai erények nyugat-európai és magyarországi változatai között a legfontosabb különbség pedig abban állt, hogy amíg katonai vezetői erényként nyugaton a szervezést azonosították, addig Magyarországon („vigyázás”) emellett épp annyira fontos volt a becsületközpontú vezetés is. Ezek az eltérések azonban, szembe állítva a hasonlóságokkal, elenyészőek, így végeredményben bizton állíthatjuk, hogy a katonai erények kora újkori paradigmaváltása hasonlóan zajlott le Nyugat-Európában és Magyarországon.

BIBLIOGRÁFIA

- Balassi* 1993. *Balassi Bálint: Egy katonaének.* In: Balassi Bálint legszébb versei. S. a. r. *Varjas Béla.* Budapest, 1993.
- Benda* 1963. *Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája. Történelmi Szemle, 6. (1963) 1. sz. 15–18. o.*
- Bitskey* 1999. *Bitskey István: A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban.* In: *Uő: Virtus és religió. (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)* Miskolc, 1999.
- Boda (Kézirat/a).* *Boda Mihály: A beosztott katonai erény: a fegyelmezetttség.* In: *Uő: Katonai erények. Katonai etikai elmélet hadtörténelmi példákkal szemléltetve. (Kézirat).*
- Boda (Kézirat/b).* *Boda Mihály: A katonai vezetői erény: a karizma.* In: *Uő: Katonai erények. Katonai etikai elmélet hadtörténelmi példákkal szemléltetve. (Kézirat).*
- Boda* 2018a. *Boda Mihály: Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban. 2. rész – A bátorság. Hadtudomány, 28. (2018) 2. sz. 18–29. o.*

- Boda* 2018b. *Boda Mihály*: Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban. 3. rész – A becsület. *Hadtudomány*, 28. (2018) 3–4. sz. 17–30. o.
- Boda* 2019. *Boda Mihály*: Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban. 4. rész – A hűség. *Hadtudomány*, 29. (2019) 1–2. sz. 35–48. o.
- Boda* 2020a. *Boda Mihály*: Erasmus and Istvan Magyari on the Justification of war. *AARMS*, 19. (2020) 1. sz. 27–36. o.
- Boda* 2020b. *Boda Mihály*: Zrínyi hősiesség-fogalma a katonai hősiesség változó formáinak tükrében. *Hadtudományi Szemle*, 13. (2020) 2. sz. 79–92. o.
- Borosy* 1985. *Borosy András*: Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 98. (1985) 3. sz. 507–540. o.
- Capua* 1977. *Capua, J. V.*: The Early History of Martial Law in England from the Fourteenth Century to the Petition of Right. *The Cambridge Law Review*, 36. (1977) 1. sz. 152–173. o.
- Charny* 2005. *Charny, Geoffroi de*: A Knight's Own Book of Chivalry. Philadelphia, 2005.
- Clairvaux-i Szent Bernát* 1999. *Clairvaux-i Szent Bernát*: A templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovagság dicséretéről. In: Az első és a második keresztes háború korának forrásai. Szerk. *Veszprémy László*. Budapest, 1999.
- Fügedi* 1986. *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Budapest, 1986.
- George* 1984. *George, Timothy*: War and Peace in the Puritan Tradition. *Church History*, 53. (1984) 4. sz. 492–503. o.
- Gilbert* 1976. *Gilbert, Arthur N.*: Law and Honour among Eighteenth Century British Army Officers. *The Historical Journal*, 19. (1976) 1. sz. 75–87. o.
- Hausner* 2013. *Hausner Gábor*: Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Budapest, 2013.
- John of Salisbury* 2007. *John of Salisbury*: Policraticus. Cambridge, 2007.
- Keen* 1984. *Keen, Maurice*: Chivalry. New Haven–London, 1984.
- Klaniczay* 1964. *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.
- Kurcz* 1988. *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988.

- Küküllei* 2000. *Küküllei János*: Lajos király krónikája. In: *Uő*: Lajos király krónikája. *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról. Szerk. *Benda Gyula – Bertényi Iván – Pótó János*. Budapest, 2000.
- Lull* 1970. *Lull, Raymond*: The Book on the Order of Chivalry. In: The History of Feudalism. Ed. *David Herlihy*. London–Basingstoke, 1970.
- Machiavelli* 1978a. *Machiavelli, Niccolò*: A háború művészete. In: Niccolò Machiavelli művei. I. k. Ford. *Iványi Norbert et al.*, jegyz. *Herczeg Gyula*. Budapest, 1978.
- Machiavelli* 1978b. *Machiavelli, Niccolò*: A fejedelem. In: Niccolò Machiavelli művei I. k. Ford. *Iványi Norbert et al.*, jegyz. *Herczeg Gyula*. Budapest, 1978.
- Magyari* 1979. *Magyari István*: Az országokban való sok romlásoknak okairól. S. a. r. *Katona Tamás*. Budapest, 1979.
- Mályusz* 1967. *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967.
- Nagyszombati* 1982. *Nagyszombati Márton*: Magyarország főuraihoz – akik nem igyekeznek háborúra készülni a török ellen. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk. *Klaniczay Tibor*. Budapest, 1982.
- Painter* 1940. *Painter, Sidney*: French Chivalry. Chivalric Ideas and Practice in Medieval France. Ithaca–London, 1940 (reprinted).
- Pálffy* 1995. *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a 16–17. században. Győr, 1995.
- Péter* 1993. *Péter Katalin*: A haza és a nemzet fogalma az ország három részre hullott állapotában. (Folia Historica, 18.) Budapest, 1993. 13–32. o.
- Platón* 1984. *Platón*: Állam. In: Platón összes művei. II. k. Szöveget gond. *Falus Róbert*, ford. *Devecseri Gábor et al.* Budapest, 1984. 5–710. o.
- Sallustius* 1978. *Sallustius*: Catilina összeesküvés. In: C. Sallustius Crispus összes művei. Ford. *Kurcz Ágnes*, szerk. *Zsolt Angéla*. Budapest, 1978.
- Sylvester* 1982. *Sylvester János*: Elégia a török ellen indítandó háborúról. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk. *Szabolcsi Miklós et al.* Budapest, 1982.
- Szerémi* 1979. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Budapest, 1979.

- Szilas* 1997. *Szilas László: Argumenta Mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban). Irodalomtörténeti Közlemények, 101. (1997) 3–4. sz. 217–234. o.*
- Takáts* 1912. *Takáts Sándor: A török-magyar lesvetés módja. Századok, XLVI. (1912) 10. sz. 729–747. o.*
- Takáts* 1979. *Takáts Sándor: Bajvívó magyarok. Budapest, 1979.*
- Takáts* 2012. *Takáts Sándor: Török–magyar bajviadalok. Máriabesenyő, 2012.*
- Tallett* 2003. *Tallett, Frank: War and Society in Early-Modern Europe 1495–1715. London–New York, 2003.*
- Taylor* 2012. *Taylor, Craig: Military Courage and Fear in the Late Medieval French Chivalric Imagination. Cahiers de Recherches Médiavales et Humanités, 24. (2012) 129–147. o.*
- Tolnai* 1676. *Tolnai S. Mihály: Szent had. Kolozsvár, 1676.*
- Verbruggen* 1997. *Verbruggen, Jan Frans: The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. Woodbridge, 1997.*
- Veszprémy* 1994. *Veszprémy László: Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 107. (1994) 1. sz. 3–18. o.*
- Zrínyi* 1957a. *Zrínyi Miklós: Vitéz hadnagy. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. S. a. r. Perjés Géza – Rohonyi Gábor – Tóth Gyula. Budapest, 1957.*
- Zrínyi* 1957b. *Zrínyi Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. S. a. r. Perjés Géza – Rohonyi Gábor – Tóth Gyula. Budapest, 1957.*
- Zrínyi* 1997. *Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. S. a. r. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter. Budapest, 1997.*

HADI ÉS RENDI SZABÁLYZATOK JEGYZÉKE

- I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata. *Hadtörténelmi Közlemények, 7. (1894) 143–148. o.*
- I. Rákóczi György 1645-iki hadi szabályzata. *Hadtörténelmi Közlemények, 12. (1911) 1. sz. 155–161. o.*
- Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről. *Hadtörténelmi Közlemények, 4. (1891) 291–296. o.*
- Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból. *Hadtörténelmi Közlemények, 4. (1891) 721–724. o.*

Bethlen Gábor tábori parancsolata. In: Válogatás a magyar hadügy írásából. Szerk. *Kocsis Bernát*. Budapest, 1986. 226–227. o.

Bujdosó magyarok hadi szabályzata, 1676–78. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 569–571. o.

Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 407–411. o.

Hadi articulusok 1734-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. (1891) 569–576. o.

Hadi cikkek és katonai eskü, melyek gróf Nádasdy Ferencz lovas tábornok, horvát bán által a császári királyi udvari hadi tanács elő terjesztettek (1768). *Hadtörténelmi Közlemények*, 5. (1892) 415–420. o.

Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. (1891) 428–432. o.

Hadi szabályzat a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. (1891) 148–152. o.

Mária Terézia hadi cikkei és esküformái 1742-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1893) 557–568. o.

A Szent György Lovagrend alapszabályai (1326. április 24). In: *Veszprémy László*: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, 2008. 180–183. o.

Teleki Mihály utasítása a huszti vár kapitánya és várnagyai számára, 1669-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1893). 292–296. o.

Mihály Boda

THE CHANGE OF PARADIGM OF THE MILITARY VIRTUES BETWEEN THE
LATE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN PERIOD
THE MILITARY VIRTUES IN THE THEORETICAL WORKS OF
GEOFFROI DE CHARNY, JÁNOS KÜKÜLLEY, NICCOLÒ MACHIAVELLI,
ISTVÁN MAGYARI, MIKLÓS ZRÍNYI, AND IN 17–18TH MILITARY REGULATIONS

(Abstract)

The military virtues that came into the foreground with the late medieval chivalric culture, like natural courage, self-respect (glory), loyalty to the king and to the chivalric order, and honour-based leadership and discipline were eclipsed during the 15th and 16th centuries. The new military virtues of the early modern period – like artificial courage, instrumental honour, loyalty to the fatherland, charisma of leadership based on organisation and strict obedience – were theorised in the works of István Magyari and Miklós Zrínyi in Hungary and put into practice in the military regulations of the 17th and 18th centuries as well. The present research article examines and traces the changes in military virtues with a Western European perspective and analyses the two groups of sources in terms of the new virtues.

Mihály Boda

PARADIGMENWECHSEL DER MILITÄRISCHEN TUGENDEN ZWISCHEN DEM
SPÄTMITTELALTER UND DER FRÜHEN NEUZEIT.
DIE MILITÄRISCHEN TUGENDEN IN DEN THEORETISCHEN WERKEN VON
GEOFFROI DE CHARNY, JÁNOS KÜKÜLLEI, NICCOLÒ MACHIAVELLI, ISTVÁN
MAGYARI UND MIKLÓS ZRÍNYI BZW. IN DEN UNGARISCHEN
MILITÄRREGLEMENTS DES 17–18. JAHRHUNDERTS

(Resümee)

Die mit der Ritterkultur des Spätmittelalters in den Vordergrund rückenden militärischen Tugenden, die natürliche Tapferkeit, das Selbstwertgefühl (Streben nach Ruhm), die Treue gegenüber dem König und dem Ritterorden bzw. die auf Ehre gründende Führung und Disziplin, rückten im 15–16. Jahrhundert in den Hintergrund. Die neuen militärischen Tugenden der frühen Neuzeit, die künstliche Tapferkeit, die Ehre als eine Art Mittel, die Treue gegenüber der Heimat, das auf Organisation aufbauende Führungscharisma und das strenge Gehorsam wurden in Ungarn in den Werken von István Magyari und Miklós Zrínyi theoretisch begründet und in den Militärreglements des 17–18. Jahrhunderts in der Praxis umgesetzt. Die Studie verfolgt die Änderung der militärischen Tugenden mit einem Ausblick nach Westeuropa und analysiert die beiden Quellengruppen aus Sicht der neuen Tugenden.

Mihály Boda

CHANGEMENT DE PARADIGME DES VERTUS MILITAIRES ENTRE LA FIN DU
MOYEN ÂGE ET LE DÉBUT DE L'ÉPOQUE MODERNE.
LES VERTUS MILITAIRES DANS LES OUVRAGES THÉORIQUES DE GEOFFROI DE
CHARNY, JÁNOS KÜKÜLLEI, NICCOLÒ MACHIAVELLI, ISTVÁN MAGYARI ET
MIKLÓS ZRÍNYI ET DANS LES RÈGLEMENTS MILITAIRES HONGROIS
DES 17^E ET 18^E SIÈCLES

(Résumé)

Les vertus militaires qui ont été mises en avant dans la culture chevaleresque de la fin du Moyen Âge, à savoir le courage naturel, le respect de soi (la passion de la gloire), la loyauté envers le roi et l'ordre de chevalerie, ainsi que la discipline et le commandement fondé sur l'honneur, sont passés au second plan au cours des 15e et 16e siècles. Le courage factice, l'honneur à caractère instrumental, la loyauté envers la patrie, la discipline rigoureuse et le charisme des chefs fondé sur l'organisation furent les nouvelles vertus militaires au début de l'époque moderne. Elles ont été théorisées dans les œuvres d'István Magyari et de Miklós Zrínyi en Hongrie et mises en pratique dans les règlements militaires des 17e et 18e siècles. L'étude retrace l'évolution des vertus militaires avec un tour d'horizon sur l'Europe occidentale et analyse les deux groupes de sources en fonction des nouvelles vertus.

Michail Boda

СМЕНА ПАРАДИГМЫ ВОЕННЫХ ДОСТОИНСТВ МЕЖДУ ПОЗДНИМ
СРЕДНЕВЕКОВЬЕМ И РАННИМ НОВЫМ ВРЕМЕНЕМ.
ВОЕННЫЕ ДОСТОИНСТВА В ТЕОРЕТИЧЕСКИХ РАБОТАХ ДЖЕОФФРОЙ ДЕ
ЧАРНИ, НИКОЛО МАКИАВЕЛЛИ, ЯНОША КУКУЛЛЕИ, ИШТВАНА МАДЬЯРИ И
МИКЛОША ЗРИНЫ В ВОЕННЫХ УСТАВАХ 17–18-ЫХ ВЕКОВ

(Резюме)

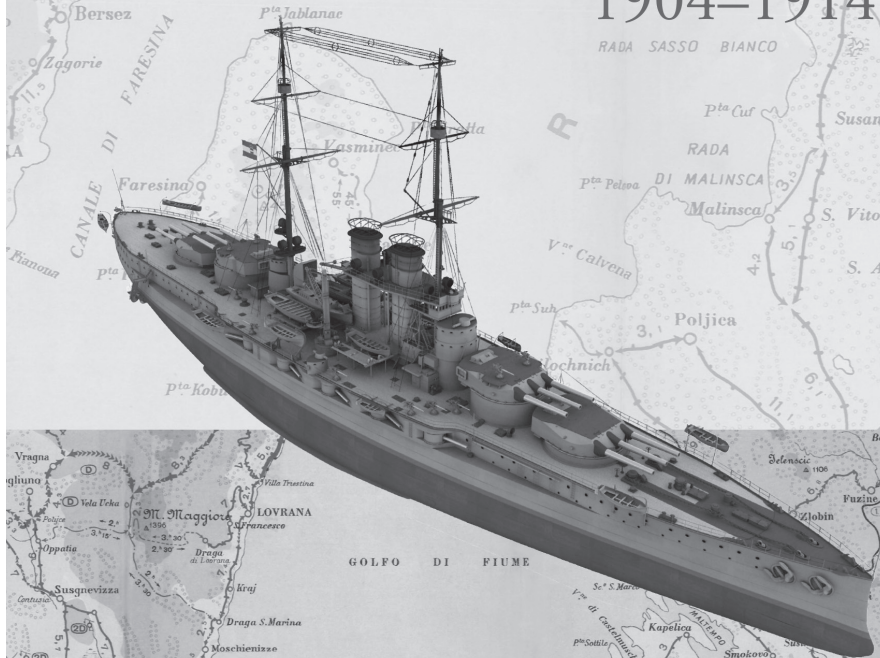
Военные достоинства, выдвинутые на первый план в позднесредневековой рыцарской культуре, такие как: природная отвага, храбрость, самоуважение (честолюбие), верность королю и рыцарскому ордену, то есть руководство на основе чести и дисциплинированность отошли на задний план в течении 15–16.-ых веков. Новые военные достоинства раннего Нового времени: искусственная храбрость, стредственнохарактерная честность, верность Родине, основанная на организации начальнической харизмы, строгая подчинённость в Венгрии получили теоретическую обоснованность в работах Иштвана Мадьяри и Миклоша Зриньи, они воцли в практику в военных уставах 17–18.-ых веков. В этом исследовании прослеживаются изменения в военных достоинствах, с точки зрения Западной Европы и анализируются эти две группы источников с точки зрения новых достоинств.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

KRÁMLI MIHÁLY

AZ OSZTRÁK–MAGYAR
MONARCHIA CSATAHAJÓI

1904–1914

HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS
MÚZEUM

A II. VILÁGHÁBORÚ NYOMAINAK TEREPI KUTATÁSA HERÉDEN ÉS KÖRNYÉKÉN

Hatvani lakosként egy ismerősökkel eltöltött ebéd alkalmával, a barátom mutatott korábban általa talált II. világháborús maradványokat. Mesélt egy nagyobb fémдарabról is, ami szerinte egy harckocsiból származó repeszdarab. Ez nagyon megmozgatta a fantáziám. Utánanézttem, mégis milyen harctevékenység folyt Hatvan körül a II. világháborúban: komoly páncélos mozgások és harcok történtek a Hatvantól 5-6 km-re lévő Heréd településen és környékén. Az esemény a helyi köznyelvben „herédi tankcsata” néven híresült el. Ezek után döntöttem a Heréd községben és környékén végzendő terepkutatásról és a II. világháborúban történt harci cselekmények nyomainak felkutatásáról.

Kutatásomban alapvetően arra tettem kísérletet, hogy bemutassam: a komplexitásra épülő, forráskutatáson, fémkereső-műszeres terepbejáráson, hadtörténeti terepelemzésen és interjúkészítésen alapuló, hadtörténeti régészeti kutatások hogyan adatolhatják, egészíthetik ki egy település vagy egy adott – kisebb – térség helytörténetét, adalékokkal szolgálva ezzel az általános hadtörténelemhez is.

Budapest elfoglalásának haditervei

A magyar vezetés 1944 szeptemberéig abban bízott, hogy a front megreked a Kárpátok vonalában. Miután a román átállás következtében a Vörös Hadsereg 1944. szeptember elején akadálytalanul átkelt a Déli-Kárpátok hágóin, és belépett a Kárpát-medence területére, szűkeségnek látszott Budapest védelmének megerősítése. Heinz Guderian vezérezredes, az OKH¹ megbízott vezérkari főnöke 1944. szeptember 22-én megerősített vonalak kiépítését rendelte el a Kárpát-medencében.² A Budapestet körülvevő védelmi öv, az Attila-vonal feladata nemcsak a nagyváros védelme, hanem a pesti hídfő biztosítása is volt, amely alapja lehetett volna egy későbbi német ellentámadásnak a Kárpát-medencében. Az Attila-vonal kiépítésére a Honvéd Vezérkar részét képező Fővezérség már a németeket megelőzően, szeptember 11-én intézkedett. Guderian parancsára a Dél Hadseregcsoport parancsnokságának hadműveleti osztálya csak szeptember 22-én rendelte el a budapesti hídfő (Brückenkopf Budapest) kiépítését.³ Hitler december 1-jén nyilvánította Budapestet erődde (Festung Budapest) és élére Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer und General der

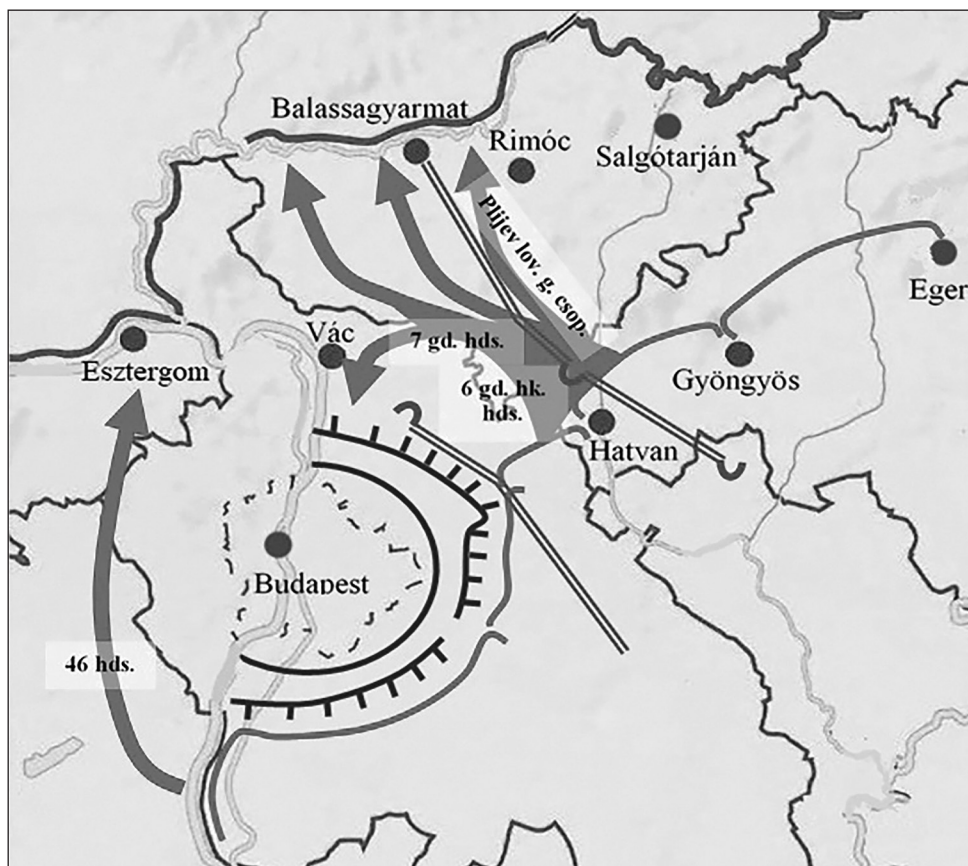
¹ Oberkommando des Heeres (a német szárazföldi haderő főparancsnoksága).

² *Számveber* 1999. 8., 23. o.

³ *Vidos* 1944. 34–35. o.; HL KTB 625. mikrofilmtekercs, 7.208.597. sz. felvétel.

Polizei-t⁴ nevezte ki. Nem sokkal később őt leváltották, helyét december 5-én Karl Pfeffer-Windenbruch SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS und der Polizei⁵ vette át.

A szovjet vezetés sem tervezte Budapest ostromát egészen az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet sikertelenségéig. Ekkor még úgy gondolták, hogy könnyűszerrel elfoglalhatják a várost, és ezzel kieszközlik Magyarország kilépését a háborúból. Sztálin a végrehajtással a 2. és 4. Ukrán Frontot bízta meg. A szovjetek gyorsan, menetből tervezték elfoglalni a fővárost, nem gondoltak elhúzódó harci cselekményekre. A menetből történő elfoglalásra Sztálin október 28-án adta ki a parancsot Malinovszkij marsallnak, a 2. Ukrán Front parancsnokának.

1. kép: Budapest elfoglalásának haditervei

A szovjetek november 2-án érték el az Attila-vonal külső védőövét, de Dél-Pest térségében el is akadtak. A menetből történő elfoglalás kudarca új koncepció kidolgozását tette szük-

⁴ Fegyvernemi tábornok, nincs magyar megfelelője. *Számvevő* 2001. 503. o.

⁵ Fegyvernemi tábornok, nincs magyar megfelelője. Uo.

ségessé. A november 4-i határozat a főváros két oldalról történő bekerítését tartalmazta. Ekkor döntöttek arról is, hogy a Kárpátalján és a Kelet-Felvidéken lekötött 4. Ukrán Front helyett a Dél-Dunántúlra átkelt 3. Ukrán Front segíti majd Budapest elfoglalását, de a hadművelet fő terheit továbbra is a 2. Ukrán Front viseli.⁶

December végére a szovjetek áttörték a Karola-vonalat és a Margit-vonal⁷ keleti szektorát, de nyugati irányú támadásukat a Budapest felmentésére összevont német csoportosítás 1945. január 1-jén délelőtt megállította, és a 3. Ukrán Front védelembe kényszerült. Ezért a szovjetek 1945 első két hónapjában a Dunántúlra helyezték a támadás súlyát, és nem elsősorban Buda ostromára. Végül a szovjet vezetés a pesti hídfőt illetően a második lehetőséget választotta. Malinovszkij széles arcvonalon, három főirányt kijelölve viszonylag lassan haladt előre Budapest keleti, majd északi irányú átkarolására. Az így végrehajtott december 5-i támadás során az események felgyorsultak. Ennek a hadműveletnek volt egyik része a herédi ütközet.

A 3. Ukrán Front karácsonyra a főváros budai oldalát körülzárta. Pest január 18-án esett el. 1945. február 11-én a magyar és német csapatok megpróbálták kitörni a budai Várból, de csak keveseknek sikerült elérnie a német vonalakat. A szovjet hadvezetés Budapest ostromával 51 napos helység-harcot vállalt. A budapesti csata 1944. október 29-től 1945. február 13-ig, 108 napon keresztül tartott.⁸

Heréd körüli harctevékenységek

A fejezetben található helységnevek és magassági pontok megadását a Habsburg Birodalom harmadik katonai felmérésének 1:75 000 méretarányú térképei alapján végeztem, ugyanis a szovjet csapatok ezeket a térképeket használták a harcfeleladatok végrehajtása során, és a jelentésekben is ez alapján hivatkoznak a különböző tanyákra, pusztákra és településekre.⁹

A 2. Ukrán Frontnak a magyar főváros bevételére irányuló támadása következtében, amely 1944. november 11-én kezdődött, a szovjet csapatok november 26-ra keleti irányból kijutottak Budapest előterébe, a jobbszárny pedig Miskolctól keletre megközelítette a Bükk és a Mátra hegységeket. A Front arcvonalának közepén levő csapatok november 27. és december 5. között átcsoportosítást hajtottak végre, és tovább harcoltak, hogy megerősítsék pozícióikat

⁶ *Minaszjan* 1967. 318. o.

⁷ A Karola-vonal vagy -állás (*Stellung*) a német hadászati-hadműveleti védelem Észak-Magyarországot és az Északi-középhegységet lezáró, előre kiépített védelmi rendszere volt a Kárpát-medencében. Az Aszód terepszakasztól egészen Sátoraljaújhelyig húzódott a Mátra, Bükk és Zempléni-hegység déli lejtőin. A Margit-vonal a német hadászati-hadműveleti védelem Dunántúl északi részét lezáró, előre kiépített, összesen 220 km hosszan húzódó védelmi rendszere volt. Nyugati szektorát a Dráva és a Balaton (Gyékényes–Balatonszentgyörgy), keleti szektorát Balatonvilágos, a Velencei-tó és Érd között építették ki.

⁸ *Ravasz* 1999. 125–141. o.

⁹ <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=2176878.599021893%2C6048332.911013932%2C2205905.560513189%2C6057887.539549579>. (A letöltés időpontja: 2019. augusztus 31.)

az újabb támadás előtt. Malinovszkij marsall parancsnok elhatározása alapján a Budapest birtokbavételéért indított újabb támadás december 5-én kezdődött.¹⁰

A német vezetés számított a támadásra, erről tanúskodik az alábbi jelentés is: „A lehetőség fennáll, hogy a 2. gárda-gépesíthadtest a Csepel-szigeten északi irányban a város szívébe be akar törni. A főparancsnok [Hans Friessner vezérezredes] ennek ellenére valószínűbbnek tartja, az ellenség szisztematikus felvonulását tekintve, hogy délnyugatról és északkeletről át akarják karolni a várost [Budapestet], de nem akarnak közvetlenül benyomulni abba.”¹¹

1944. november 25-én Hatvan szovjet kézre került.¹² Az itt harcoló szovjet 303. lövészhadosztály másnap hajnali 3 órára befejezte a Zagyva-híd építését. A hadosztály teljes fogatolt tüzérségével együtt átkelt a folyón, majd egy rejtjelezett táviratnak megfelelően 26-ról 27-re virradóra támadást indított Heréd irányába, de a Bér-patakon nem sikerült átkelnie, ezért a továbbiakban a Baj-pusztá¹³ irányába vezető vasút mentén támadott.¹⁴ A sikertelen támadási kísérlet egyértelművé tette a Legfelsőbb Főparancsnokságnak,¹⁵ hogy a további támadásokat csak feltöltött csapatokkal, készletekkel és közös elgondolás alapján megvalósuló tervezéssel lehet végrehajtani.

Gödöllő és Ecséd között a főcsapást a 7. gárdahadsereg (parancsnoka Mihail Sztyepanovics Sumilov vezérezredes) mérte, azzal a feladattal, hogy törje át a szembenálló fél védelmét Hatvantól északnyugatra, majd biztosítsa a 6. gárda-harcoksihadsereg ütközetbe vetését a Plijev lovas-gépesített csoport (parancsnoka Plijev altábornagy) mellett. A 7. gárdahadseregnek szóló parancs értelmében a támadás harmadik napjának végére jussanak ki Ipolyszög–Ipolyság–Nógrádverőce vonalra. Az 53. hadsereg parancsnoka (Ivan Mefodjevics Managarov altábornagy) azt a feladatot kapta, hogy miután a németek csoportosításait felszámolta, Hatvantól északra támadjon tovább Szécsény irányába.¹⁶

A 7. gárdahadsereg előtt, vagyis a 2. Ukrán Front főcsapásának irányában a német 6. hadsereg védekezett, melynek parancsnoka Maximilian Fretter-Pico tüzérségi tábornok volt. A német parancsnokság mindent megtett a Budapestet keleti és déli irányból védő csapatok erejének megerősítésére.¹⁷ A IV. páncéloshadtest alárendeltségébe tartozó harc-csoport erejű 357. gyaloghadosztály a Kartal–Heréd, a 18. SS-páncélgránátos-hadosztály¹⁸

¹⁰ Loza 1967. 587. o.

¹¹ HL KTB 626. mikrofilmtekercs, 7.210.717. sz. felvétel.

¹² Tóth Sándor a könyvében szovjet forrásra hivatkozva Hatvan elfoglalását november 26-ra teszi. A helyi köztudatban és a helytörténészek szerint is ez november 25-én történt. Tóth 1965. 135. o. és Nagy 2010.

¹³ Hatvan központjától 3,5 km-re észak–északnyugati irányba.

¹⁴ CAMO, f. 1610, op. 1, gy. 7, li. 98.

¹⁵ *Minaszjan* 1967. 321. o.

¹⁶ Loza 1967. 587. o.

¹⁷ *Számvéber* 2018. 283. o.

¹⁸ A hadosztályban nagyszámú sváb szolgált, akik tudtak magyarul, ezt Nagy Mihályné Krizsán Piroska is megerősítette. Bővebben lásd *Kovács – Számvéber* 2001. II. rész.

pedig a Heréd–Lőrinci terepszakaszon volt védelemben. Ehhez csatlakozott keletről a 4. SS-páncél-gránátos-hadosztály.¹⁹

Jogosan merül fel a kérdés, hogy milyen magyar csapatok és melyik terepszakaszon voltak védelemben? Friedrich Husemann *Die guten Glaubens waren* című könyvében leírja, hogy a magyar csapatok maradékai nem álltak rendelkezésre leharcoltságuk miatt. Valószínű az egész fronton találkozhatunk kisebb magyar különítményekkel, csapattestekkel, csapattörödékekkel, de ezek harcértékével a németek ténylegesen nem számoltak.²⁰

A 46. gárda-harcoksidandár parancsnoki jelentésében a következőket olvashatjuk: „Az ellenséges 4. és 357. gyaloghadosztály, a 23. harcoksihadosztály és a 72. lovashadosztály egységei védekeztek a Baj-pusztá–Radviczki-tanya²¹–Varsány-pusztá²²–Démánt-tanya²³–Alsókartal²⁴ terepszakaszon. Továbbá tartalékban itt tartózkodott a 25. gárda-lövészhadtest, a 46. gárda-harcoksidandár a 30. páncéltörő ezreddel, a 31. utászandár utászszázadával, a 388. légvédelmi tüzérezred két ütegével, a 49. nehézharckocsiere²⁵ harcoksijaival és a 6. légideszant-hadosztály.”²⁶

A tárgyalt térségben harcoló 9. gárda-gépesített hadtest és az 5. gárda-harcoksihadtest a 6. gárda-harcoksihadsereg (parancsnoka Andrej Grigorjevics Kravcsenko vezérezredes), a 25. gárda-lövészhadtest pedig a 7. gárdahadsereg állományába tartozott. A szovjet 27. önálló gárda-harcoksidandár zöme a 7. gárdahadsereg 25. gárda-lövészhadtestét támogatta.

¹⁹ Tieke – Rebstock 2000. 93. o.

²⁰ Husemann 1973. 445. o.

²¹ Heréd központjától délre 1 km-re helyezkedett el a napjainkban Óvarsány-pusztának nevezett tanya. Jelenleg itt egy fácántelep található.

²² Két részből áll: Új- és Óvarsány-pusztá. Újvarsány-pusztá Hatvan központjától északnyugatra található, a Hatvan–Heréd közötti hatvani és herédi utak kereszteződésében.

²³ Kerekharaszt központjától kb. 2 km-re északnyugati irányban helyezkedett el a pár épületből álló tanya, amely mára már elbontásra került.

²⁴ Kartal település déli része.

²⁵ Ez a 6. gárda-harcoksihadsereg 49. önálló gárda-nézharcoksi-ezrede, amely ISz–2 nehéz harcoksiikkal volt felszerelve. Az ISz–2-es harcoksiik pontos mennyiségére forrást nem sikerült találni.

²⁶ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 214. A szovjet harcjelentésben így szereplő német alakulatok helyesen: 4. „Polizei” SS-páncélgránátos-hadosztály, 357. gyaloghadosztály, 23. páncélos-hadosztály. A német és a magyar hadrendben nem létezett 72. lovashadosztály, más német lovasalakulatról és bármely fegyvernemhez vagy csapatnemhez tartozó, 72. hadrendi számot viselő német vagy magyar alakulatról a rendelkezésre álló források alapján nincs tudomásunk ebben a térségben és ebben az időben. A magyar hadrendben 72. hadrendi számmal az 1944 őszén Észak-Erdélyből visszavonult, s a 9. határvasz-hadosztály kötelékébe tartozó 72. határvasz-csoport, valamint az 1944-ben újonnan felállított 72. tüzérsztály létezett. A magyarországi hadműveleti területen harcolt a 22. „Maria Theresia” SS-lovashadosztály, esetleg számelírással erre utalhattak a szovjet harcjelentésben, de ezen hadosztály Heréd térségébe „keveredett” részéről sem rendelkezünk adatokkal. Ez a hadosztály több harccsoportban az Alsónémedi–Soroksár, illetve a Csepel-sziget–Vecsés terepszakaszon harcolt. Lásd Budapest im Bereich der »Karola«-Stellung zwischen der Csepel Insel und Vecses, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kavallerie/DivisionenSS/22SSKavDiv.htm>. (A letöltés időpontja: 2019. augusztus 26.).

A legerősebb szovjet harcokcsítamadást a németek a 357. gyaloghadosztály szakaszán, a Kartal–Hatvan terepszakaszon és a 18. SS-páncélgránátos-hadosztály jobbszárnyán várták.²⁷ E két seregtest kevés megfelelő páncélelhárító fegyverzettel rendelkezett. 1944. november 30-i adatok alapján a 18. SS-páncélgránátos-hadosztálynak 14-ből csak öt 7,5 cm-es páncéltörő ágyúja volt bevethető, összesen 23 rohamlövegből és vadászpáncélosból hat StuG.III rohamlöveg, és öt Jagdpanzer 38(t) vadászpáncélos volt harcképes. A 357. gyaloghadosztály harccsoportjának 10 darab 7,5 cm-es páncéltörő ágyúja volt, és csak kettő volt bevethető a hét StuG.IV rohamlövegből.²⁸

Ezért aztán a háterszágban újjászervezett és a szovjet támadások kezdete előtt, december 3-ig beérkezett SS-Panzerjäger-Abteilung 4, vagyis a 4. SS-páncélvadászosztály (parancsnoka Arnold Schubert SS-Sturmbannführer)²⁹ nem saját hadosztályának lett alárendelve, hanem a 357. gyaloghadosztály harccsoportjának, ahol Heréd körzetében, a harccsoport balszárnya mögött képeztek belőle páncélelhárító tartalékot.³⁰

A Mielauból³¹ beérkezett 4. SS-páncélvadászosztály törzse három darab, a két páncélvadász-százada pedig 14-14 Jagdpanzer IV-et³² kapott 1944. október 31-én.³³ A páncélvadász-osztály 3. százada 7,5 cm-es Pak 40 gépvontatású páncéltörő ágyúkkal rendelkezett.³⁴ Viszont az egyes páncélvadász-századok megfelelő mennyiségű lőszer és felkészítés nélkül lettek a harc közepébe bedobva, ezért tartalékaikat pár nap alatt fel is élték.³⁵ A 357. gyaloghadosztály nem volt felkészítve 31 darab páncélos logisztikai kiszolgálására, üzemanyag-ellátására, karbantartására és esetleges elvontatására. Az alakulat alkalmazására ez a hiányosság a későbbiekben igen negatívan hatott,³⁶ ugyanis fel kellett robbantaniuk az összes, üzemanyag híján mozgásképtelenné vált vadászpáncélost.³⁷

²⁷ Tieke – Rebstock 2000. 93. o.

²⁸ Számvéber 2018. 283. o.

²⁹ A jegyzetekben csak azon seregtest- és csapattest-parancsnokok lettek feltüntetve, akiknek közvetett vagy közvetlen szerepük volt a Heréd körüli harcokban.

³⁰ HL KTB 627. tekeres 7.211.589. felvétel.

³¹ Husemann 1973. 448. o. Az eredeti forrásban Milau formában szerepel, ám a kelet-poroszországi település neve helyesen Miellau. Napjainkban Mława (Lengyelország).

³² A német források egy része Jagdpanzer IV helyett Hetzer vadászpáncélosokról számol be. Tieke – Rebstock 2000. 93. o. és Husemann 1973. 448–449. o. Más forrás ezzel ellentétben Jagdpanzer IV harcjárműveket említ. Spielberger – Doyle – Jentz 1997. 133. o. A megoldás a következő lehet: a német 357. gyaloghadosztály harccsoportjának a 4. SS-páncélvadászosztály volt alárendelve, amelynek Jagdpanzer IV vadászpáncélosai és 7,5 cm-es Pak 40 gépvontatású páncéltörő ágyúi voltak. A 18. SS-páncélgránátos-hadosztálynak valóban voltak Hetzerei a StuG.III rohamlövegek mellett, de ezek nem voltak alárendelve a 357. gyaloghadosztálynak, hanem saját hadosztályuk sávjában harcoltak Heréd-től keletre. A 357. gyaloghadosztály mögött tehát Jagdpanzer IV-ek lehetnek, a 357. gyaloghadosztály balszárnyán viszont lehettek Hetzerek is, de a balszomszéd hadosztály alárendeltségében (Számvéber Norbert szíves közlése).

³³ Spielberger – Doyle – Jentz 1997. 133. o.

³⁴ Számvéber 2018. 284. o.

³⁵ Husemann 1973. 449. o.

³⁶ Számvéber 2018. 284. o.

³⁷ Husemann 1973. 449. o.

A németek védelmének majdnem 20 km mélységű erődítési rendszere³⁸ Bercel vonaláig húzódott. Az olyan községeket, mint Heréd, Nagykökényes, Vanyarc és Bercel, a németek megerődített támpontokká építették ki és több akadályrendszerrel, lövészárokkal vették körül. A községek szélső házaiban tüzfészeket alakítottak ki. A német csapatok védelmének rendszeréből tehát arra következtethetünk, hogy mindenáron meg akarták tartani az általuk védett területeket.³⁹

A 9. gárda-gépesíthadtest, amely az Aszód–Lőrinci terepszakaszon harcolt, hadinaplója az alábbiakat írja a térség védelmi rendszeréről: „Az ellenséges 4. SS rendőr gyaloghadosztály, a 357. gyaloghadosztály, a 23. és a 18. harckocsihadosztályok, valamint a 72. lovas-hadosztály⁴⁰ csapatai megkapaszkodtak a Démánt-tanya–Radvaniczki-tanya terepszakaszon. Ezen a terepszakaszon kétsoros harcárok volt, majdnem teljes készenléttel, aknamezővel, drótakadállyal. A hidak és utak robbantáshoz előkészítve. Az ellenséges tüzéség tüzelőállásai álcázva, és színlelt tüzelőállásokat is létesítettek.

Ezekből levonható következtetés, hogy az ellenség védelmének lépcsőzetessége a mélységben közel 20 km, vagyis Nagybercel [helyesen: Bercel] településig tart.

A második védelmi vonal Heréd vonalában húzódott. Itt ismét kétsoros harcárok, közvetlen irányzású lövegek és szervezett tüzrendszer található.

A közbenső terepszakaszon Kökényestől 1 km-re délre a névtelen átkelő és a mocsár vonalában a hídhöz vezető utat drótakadállyal és kétsoros harcárokkal látták el. A Kökényes déli szegélyén lévő szélső házakat megerődített tüzfészeknek készítették elő.⁴¹

A Démánt-tanya–Heréd terepszakaszon támadó 20. gárda-harckocsidandár (amely az 5. gárda-harckocsihadtest állományába tartozott) hadinaplója szerint: „A felderítés megállapította: az ellenség peremvonala lövészárkokból és tüzfészekből áll. A peremvonalt nem egybefüggő, aknamezőt nem telepítettek, harckocsiárkot nem építettek ki. Az ellenség a harckocsikat beásta, és mint nem mozgó tüzeszközt alkalmazza.”⁴²

A szovjet 303. gyaloghadosztály november 28-tól december 4-ig a hadosztály erőivel tartotta a 845. lövészezred által elfoglalt terepszakaszkokat Bajnál,⁴³ harcolva az elfoglalt pozíciók javításáért. Ebben az időszakban a hadosztály egységei az előttük álló harcfeleladatok előkészítését, a németek tüzfészekének felderítését, figyelését, a lőszerkészletek feltöltését, az alárendelt és támogató egységekkel az együttműködés megszervezését végezték.⁴⁴

³⁸ A 20 km-es mélységet az első védővonal általában nem érte el, főként akkor nem, ha azt hevenyészve építették ki. Ebből arra következtethetünk, hogy Bercelnél már a második vagy inkább a harmadik védővonal húzódnak. *Loza* 1967. 588. o.

³⁹ *Loza* 1967. 588. o.

⁴⁰ A szovjet harcjelentésben így szereplő német alakulatok helyesen: 4. „Polizei” SS-páncélgránátos-hadosztály, 357. gyaloghadosztály, 23. páncélos-hadosztály, 18. SS-páncélgránátos-hadosztály, azonosíthatatlan alakulat (a 72. lovas-hadosztályról fentebb írtunk).

⁴¹ CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 177.

⁴² CAMO f. 3097, op. 1, gy. 2, li. 113.

⁴³ Megegyezik Baj-pusztával.

⁴⁴ CAMO f. 1610, op. 1, gy. 7, li. 98.

Eközben a szovjet (II–2 és La–5 típusú) csatarepülőgépek légi csapásaikkal támadták a német csapatokat; igaz, kevés emberi veszteséget okozva nekik.

Erről a német jelentések is beszámolnak: „A Fretter-Pico-seregcsoport arcvonalszakaszát az ellenség vadász- és csatarepülőgép-bevetésekkel, súlyponttal Hatvan térségében támadta.”⁴⁵

Viszont sikerült a bombákkal elszakítaniuk az első vonalakban lévő felderítők és a parancsnokság közötti telekommunikációs vezetéseket, mielőtt lehetőségük lett volna megjavítani ezeket, már jött is a következő csatarepülőgép-hullám. A németeknek az információáramlást a továbbiakban hírvivőkkel kellett megoldaniuk.⁴⁶

A szovjetek a 9. gárda-gépesítethadtest csapatainak előrevonását december 3-án kezdték újra. December 4-én estére a hadtesttörzs beért a Hatvan melletti Karcsai-tanyára.⁴⁷ A hadtest csapatai elfoglalták megindulási helyeiket Nagytelken⁴⁸ és Hatvantól észak-északnyugati irányban 1 km-re. A front vonala a Nagygyombos–Baj–Radvaniczki-tanya vonalon húzódott, ahol a német 23. páncélosadosztály csapatai megkapaszkodtak és a 303. lövészadosztály csapataival szemben nagy tűzellenállást váltottak ki. A szovjet csapatok előrenyomulása megállt, ezért egy nagyszabású tüzérségi csapás előkészítésére volt szükség.⁴⁹

A 9. gárda-gépesítethadtest (parancsnoka Mihail Vasziljevics Volkov altábornagy) azt a feladatot kapta, hogy a 34. páncéltörő tüzérdandárral, a 357. légvédelmi tüzérezreddel, és a 70. műszaki zászlóaljjal lépjen ütközetbe Heréd–Nagykökényes–Erdőtarcsa–Vanyarc–Nógrádsáp irányban, és a támadás első napjának végére a 9. gárda-gépesítethadtest foglalja el a Galgaguta–Nógrádsáp terepszakaszt. Jobbról az 53. hadsereg 24. gárda-lövészhadteste, balról az 5. gárda-harcoksihadtest tevékenykedett.⁵⁰

A hadtestek 1944. december 5-én 6 óra 00 percre készen álltak a harc feladatok végrehajtására. Az időjárás borús volt, a nap folyamán többször is esett az eső. Az utak, a műutak kivételével, sokszor még a lánctalpas járművek számára is nehezen voltak járhatóak.⁵¹ Erről olvashatunk a 9. gárda-gépesítethadtest hadinaplójában is: „Szakadatlanul esett az eső... A harcokcsik mozgása csak az úton volt elképzelhető. Ha letértek az útról, elmerültek a sárban. De ez ugyanígy volt az ellenségénél is.”⁵²

9 óra 30 perckor, a ködös reggeli csendben, megszólalt a „Katyusák” hangja. Ez volt a tűz megnyitására a jel. A nagy erejű tüzérségi előkészítés 45 percig tartott a légierő folyamatos,

⁴⁵ HL KTB 626. mikrofilmtekerces, 7.210.706–7.210.707. sz. felvétel.

⁴⁶ Tiede – Rebstock 2000. 93. o.

⁴⁷ Hatvan központjától 500 m-re délnyugati irányban, a Zagyva-folyó jobb partjának közelében.

⁴⁸ Hatvan központjától 3 km-re délnyugatra a mai Újhatvan (a Hatvant átszelő Zagyva-folyó jobb partján elhelyezkedő városrész) területén terült el a tanya.

⁴⁹ CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 175.

⁵⁰ Loza 1967. 589. o.

⁵¹ Uo.

⁵² CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 185–186.

tömeges ráhatása mellett. A 2. Ukrán Front arcvonala középső részének csapatai 10 óra 15 perckor kezdték meg támadásukat az előzetes tervek alapján.⁵³

Egy korabeli szemtanú elmondása alapján: „Mindenki azt gondolta, hogy csak Hatvan városban és Lőrinci községben bontakozik ki nagyobb támadás, mivel itt ipartelepek voltak. Nem így történt. 1944. december 5-re virradóra bámulatos csönd volt községünkben, s mivel tél volt, későn virradt. Mindenki igyekezett az eddigi lövés okozta károkat helyreállítani. És egyszer csak – mintha a pokol szakadt volna ránk – úgy délelőtt 9 és 10 között olyan hatalmas pergő tüzelés zúdult a községre, hogy szinte egyetlen négyzetméternyi területen sem volt olyan, hogy lövés ne érte volna. Ez a pergőtűz legalább 40 percig tartott.”⁵⁴

A 25. gárda-lövészhadtest gyalogosai átmentek támadásba. A német védelem első vonalát a szovjet tüzérség tépázta, a tüzérségi előkészítés után a gyalogság indult harcba. Az első vonalban védekező németek közül sokan fogságba estek, de veszteségeik ellenére az első védővonal második vonalában (Heréd vonalában) képesek voltak tovább harcolni.⁵⁵

A szovjet 7. gárdahadsereg 27. gárda-lövészhadtestének 303. lövészadosztálya 10.45-kor a 41. nehéztarackos tüzérandállal, az 52. aknavetőezreddel, a 47. sorozatvető tüzérsztyál önálló gárda-aknavetőosztályával a tüzérség (már korábban említett) 45 perces tüzérségi előkészítése után átment támadásba Heréd általános irányban, és áttörte a németek védelmét Baj (kizárva)–Radvaniczki-tanya (kizárva) terepszakaszon. A hadifoglyok elmondása alapján a német 18. SS-páncélgránátos-hadosztály 39. SS-páncélgránátos-ezredének és a 357. gyaloghadosztály 945. gránátosezredének az volt a feladata, hogy szilárdan tartsák az elfoglalt terepszakaszt, visszavonulásra engedélyt nem kaptak.⁵⁶

A 27. gárda-lövészhadtest 570. és 779. lövészeredei nem tudtak tovább haladni a Vörös Sári-pusztá⁵⁷–Lőrinci, valamint a Hatvan–Lőrinci vasútvonal területén a rájuk lőtt erős német tüzérségi, aknavető és géppuskatűz miatt, ezért másodszeri roham és tűzcsapás megszervezésére kényszerültek.⁵⁸

Az 53. lövészadosztály a 27/1. gárda-harcokoszászlóalj támogatása mellett lendült támadásba, és sikeresen megszállta Szarkács-pusztát,⁵⁹ Újmajort⁶⁰ és Károlyhalmát.⁶¹ A hadosztály a Nagykökényes–Verseg műút vonalán harcolt a nap végén.⁶²

A délelőtt folyamán a 303. lövészadosztály elfoglalta Heréd északkeleti részét, ahonnan (valószínűleg a 137-es magaslat felől) a németek dél körül 12 rohamlöveggel – amelyek a 4. SS-páncélvadászosztály 2. századának Jagdpanzer IV vadászpáncélosai lehettek – és

⁵³ Loza 1967. 592–593.

⁵⁴ Viczián 2004. 93. o.

⁵⁵ CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 178.

⁵⁶ CAMO f. 1610, op. 1, gy. 7, li. 98.

⁵⁷ Lőrinci központjától 3 km-re délre helyezkedett el, mára már elbontásra került.

⁵⁸ CAMO f. 883, op. 1, gy. 24, li. 143.

⁵⁹ Heréd központjától 2 km-re délnyugatra helyezkedett el, mára már elbontásra került.

⁶⁰ Heréd központjától 1 km-re délnyugatra helyezkedett el, mára már a település részét képezi.

⁶¹ Verseg keleti része.

⁶² Számvéber 2018. 284. o.

lövészpáncélosokkal ellenlökést indítottak Heréd irányába. Visszafoglalták a községet, és a szovjet lövészeket 300 m-re, délre viaszorították.⁶³

„A német 357. gyaloghadosztály gránátoszázlójai mögött, súlyponttal Heréd körzetében, készenlétben álltak a 4. SS-páncélvadászosztály részei, köztük Johann Reiss SS-Hauptstrumführer Jagdpanzer IV vadászpáncélosokkal felszerelt 2. százada. A szovjet tüzérségi előkészítés a német gyalogság egy részének jelentős veszteségeket okozott, más részei pedig elhagyták állásaikat és visszavonulásba kezdtek. Ekkor Reiss vadászpáncélosai ellenlökést indítottak, és viaszorították a támadó szovjet lövészeket, az ezeket támogató páncélosok közül hármat megsemmisítettek, egyet pedig mozgásképtelené lőttek. A 4/2. SS-páncélvadászzásad sötétedésig tartotta állásait, majd mivel a szovjet páncélromboló osztagok ellen saját gyalogsági támogatással nem rendelkezett, kénytelen volt visszavonulni. A vadászpáncélosok az ismét nagy erővel támadó szovjet harcokcsi- és lövészerők ellen több ellenlökést is végrehajtottak, miközben újabb 22 szovjet páncélos kilövését jelentették (ezek közül négyet a parancsnoki⁶⁴ harcjármű).”⁶⁵

A 25. gárda-lövészhadtest csapatai tovább folytatták a támadást, de Heréd körzetében a gyalogság lelassult, ezért a 9. gárda-gépesítetthadtest parancsnoka, Volkov altábornagy 14 órákor saját kezdeményezésére a 25. gárda-lövészhadtest segítségére indult,⁶⁶ ugyanis látta, hogy a védelem teljes áttörése lövészegységekkel nem megvalósítható.⁶⁷

A 46. gárda-harcokocsidandár parancsnoka, Mihno gárdaalezredes telefonon megkapta a hadtestparancsnok parancsát: „*Kezdjed, Mihno!*”⁶⁸ azzal a feladattal, hogy segítsen áttörni a németek védelmét Heréd körzetében. Az 5. gárda-harcokocsihadtest parancsnoka, Szavoljov vezérőrnagy az áttörésbe való bevetésre a „LÖVÉS”⁶⁹ jelzéssel 13 óra 30 perckor adott jelet a 21. gárda-harcokocsidandárnak. A hadtest egységei 500 méternyire Turától északra, a megindulási terepszakasztól, a korábban meghatározott menetvonalon haladtak. Ezek alapján a 6. gárda-harcokocsihadsereg mindkét hadteste előrenyomulóban volt, hogy segítsen befejezni a németek védelmének áttörését Heréd–Verseg között.⁷⁰

Volkov altábornagy elhatározta, hogy csapatait egy útvonalon négy oszlopban vonja harcba. Minden harcokocsinak a lövészgyalogság harcrendjének élén, vonalalakzatban kellett támadnia. Az első lépcső a 46. gárda-harcokocsidandár volt. Mögötte a 18.⁷¹ és 31. gárda-gépesített-

⁶³ *Számvéber* 2018. 285. o.

⁶⁴ Ezért később Johann Reiss SS-Hauptsturmführer a Német Kereszt arany fokozata kitüntetésben részesült.

⁶⁵ *Számvéber* 2018. 288–289. o.

⁶⁶ CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 178., 180.

⁶⁷ Uo. f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 58.

⁶⁸ Uo. f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 178., 180.

⁶⁹ Uo. f. 3099, op. 1, gy. 23, li. 40.

⁷⁰ *Loza* 1967. 593–594. o.

⁷¹ CAMO f. 3333, op. 1, gy. 11, li. 77–78. A szállítójárművek hiánya miatt a hadtestparancsnok elhatározására, az 1. és 2. gépesített-lövészszázlój gyalog harcrendben indult a menetvonalon.

dandárok támadtak. A tartalékokat a 30. gárda-gépesített dandár,⁷² a 35. gárdaaknavető-osztály („Katyusák”) és a 70. műszaki zászlóalj képezte.⁷³

A tüzérségi előkészítést követően a 303. lövészadosztály újabb rohamra indult a megerősítő harcokosi-harcsoport támogatásával, és 16 óráig ismét elfoglalta Heréd községet.⁷⁴ A támadás alatt a hadosztály 52 német katonát fogságba ejtett és diszlokációs térképeket zsákmányolt a 18. SS-páncélgránátos-hadosztálytól, az éjszaka folyamán pedig megkezdte a visszavonuló németek üldözését.⁷⁵

A 46. gárda-harcokosidandár december 4-i jelentése alapján az alakulat az alábbi erőkkel rendelkezett: harcokosi az állománytábla szerint 65 db, ebből működőképes 63 db, négycsövű légvédelmi páncélozott szállítójármű 10 db (véltetőleg az M-17 négycsövű önjáró légvédelmi nehéz géppuska), aknavető 4db és gyalogos 263 fő.⁷⁶

A hadtestnek az áttörésbe egy menetvonalon történő bevetésével – a nagy mennyiségű harcokosi és gépkocsi egy menetvonalon mozgatásával – nagy dugó alakult ki, ez megakadályozta a támadás továbbfejlesztését, és korlátozta a csapatok manőverezőképességét.⁷⁷

A már korábban említett 303. lövészadosztály előrenyomulását segítő előrevetett osztag, a harcokosi-harcsoport, valószínűleg a 9. gárda-gépesített hadtest 46. gárda-harcokosidandárjának előrevetett osztaga volt. D. F. Loza gárdafőhadnagy, az 1. gárda-harcokosizászlóalj parancsnokhelyettese, aki az előrevetett osztag parancsnoka is volt, egy-egy harcokosi- (parancsnoka Abromov gárdahadnagy) és géppisztolyos századból (parancsnoka Kucserov gárdafőhadnagy), továbbá egy-egy műszaki- és felderítőszakaszból álló erővel rendelkezett.⁷⁸ Az előrevetett osztagról a jelentésekben így olvashatunk: „Értékelve a helyzetet és különösen a harcokosik hiányát, a dandár az áttörésbe az oszlop felépítésénél a következők figyelembevételével kerül! A lövészadosztálynál nincs elégséges csapásmérő erő, az ellenséges védelem áttörésénél nem lehet számolni a teljes mélység áttörésével (különösen Heréd településnél), a dandár élén az utat saját magának kell megtisztítani, leküzdvé az ellenség ellenálló fészkeit, lefogva a tüzérségüket és harcokosijaikat, megsemmisítve és elvágva őket a gyalogságuktól. Az oszlop élén ennek érdekében létrehozásra került egy erős felderítőcsoport, állományában egy közepesharcokosi-századdal, 4 db nehézharckocsival,⁷⁹ géppisztolyos századdal, utászszakasszal, felderítőszakasszal és légvédelmi szakasszal.”⁸⁰

Az előrevetett osztag azt a parancsot kapta, hogy semmisítse meg a németeket a lakott területeken, és ezzel a dandár magabiztos előremozgását biztosítsa. Amennyiben az előre-

⁷² CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 180.

⁷³ Loza 1967. 589. o.

⁷⁴ Számvéber 2018. 285. o.

⁷⁵ CAMO f. 883, op. 1, gy. 24, li. 143.

⁷⁶ Uo. f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 58.

⁷⁷ Uo. f. 3443, op. 0000001, gy. 0059, li. 161.

⁷⁸ Loza 1967. 594. o.

⁷⁹ A 46. gárda-harcokosidandárt megerősítették a 49. önálló gárda-nehézharcokosi-ezreddel is, amelynek 4 db ISz-2 nehézharcokosija került kijelölésre a felderítő csoportba.

⁸⁰ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 214.

vetett osztag ereje erre kevésnek bizonyulna, akkor foglaljon el kedvező terepszakaszt és kapaszkodjon meg azon a főerők beérkezéséig; ezzel kedvező feltételeket teremtve a főerők harcba vetésére. Ezen a területen a németek védelme még meglehetősen szilárd volt, ezért az első időszakban az előrevetett osztagnak nem sikerült nagyobb távolságra elszakadnia a dandár főerőitől. Az előrenyomulást folytatva az előrevetett osztag először Heréd településre tört be.⁸¹

A 46. gárda-harcokosidandár és az alárendelt 49. önálló gárda-nehézharcokosi-ezred mindaddig, amíg délkelet felől megközelítette Herédet, nem került közvetlen harcérintkezésbe a németekkel, ám a község előtt a védők tüzebe ütközött, amelynek kiváltásában részt vettek azok lövegei, aknavetői és páncélozott harcjárművei. Heréd északkeleti szegélyéről (valószínűleg a már korábban említett 137-es magassági pontról) pedig a németek gyalogsportjait vetették be.

A német jelentésekben a délelőtti eseményei így szerepelnek: „Délután az ellenség a IV. páncéloshadtest arcvonalán erős gyalogsággal és számos harcokosival majdnem mindenhol áttört, ahogyan ezt az a Fretter-Pico-seregszót 1. vezérkari tisztje 17:30-kor jelentette az esti helyzettájékoztatón. Kartal elveszett, tőle északra 13 ellenséges páncélos áll, Verseghez 20 páncélos közeledik. Onnan délkeletre Nagykökényes felé vette az irányt. Herédet bevették az ellenség páncélosai, ettől északra a 18. SS-páncélgránátos-hadosztály keresi a lehetőséget, hogy egy védelmi vonalat építsen ki.”⁸²

A szovjet 303. gyaloghadosztály csapatai leküzdve a németek tűzellenállását, 18.00-ra a következő terepszakaszon harcoltak: a 847. lövészezred a 137-es magassági pontért és elfoglalva Heréd déli szegélyét, a templomért harcolt, a 849. lövészezred egy zászlóaljjal, balról megkerülve, betört Heréd délnyugati szegélyén, a 845. lövészezred 2. zászlóalja a lövészhadosztály tartaléka Baj-pusztá körzetében.⁸³

A 49. önálló gárda-nehézharcokosi-ezred összevont századának ISz–2 harcokosijai, amelyek a 46. gárda-harcokosidandárnak voltak alárendelve, azt a feladatot kapták, hogy pusztítsák el a német védelem gerincét adó nagyobb űrméretű tüzérségi lövegeket. A géppuskákat, aknavetőket és a nagyobb ágyúkat nem az ISz–2-eseknek, hanem a mögöttük haladó M4A2 közepes harcokosiknak kellett megsemmisíteni. Az egyik ilyen tüzérségi állás elleni rohamkor Csaritonov főhadnagy, a nehézharcokosi-század parancsnoka, súlyos sebesülést szerzett, ugyanis ISz–2-es páncélosát egy 15 cm-es nehéz táborigranátja eltalálta. A nehézharcokosi mozgásképtelenné vált, de a lövedék nem ütötte át a páncélzatot, azonban a robbanás hatására a páncélzat belső oldaláról nagy sebességgel váltak le repeszek, és az egyik ilyen találta el a századparancsnokot. A század vezetését Sztorosuk főhadnagy vette át.⁸⁴

A németek könnyen mozgó eszközei, például a harcokosik, az önjáró lövegek, az összes útkereszteződésben, szurdokban, nagyobb és kisebb településen megtalálhatóak voltak.

⁸¹ Loza 1967. 594. o.

⁸² HL KTB 626. mikrofilmtekerces, 7.210.716. sz. felvétel.

⁸³ CAMO f. 1610, op. 1, gy. 20, li. 37.

⁸⁴ Számvéber 2018. 286. o.

A Tamota-tanyánál,⁸⁵ Heréd északnyugati részén, a lesben álló német védelem rohamlövegeinek és páncéltörő ágyúinak tüze megállította a 46. gárda-harcoksidandár előrevetett osztagának páncélosait.⁸⁶

Itt a szovjetek erős ellenállásába ütköztek, ezért nemcsak az élosztag, hanem a teljes harcoksidandár bekapcsolódott a harcba. A szétbontakozásra a harcoksidandárnak nem nagyon volt lehetősége, mert a terep e járművekkel nehezen volt járható. A csoportosításból csak 1-2 harcokszázalójnak volt lehetősége szétbontakozni és tüzelni, de a szovjeteknek ekkorra már sikerült elfoglalni Herédet.⁸⁷

A harc következtében a 46/1. gárda-harcokszázalój (parancsnoka Jakuskin százados) Abromov gárdahadnagy vezette századának vesztesége 7 kilőtt M4A2 harcoksi és több sebesült volt. A dandár parancsnoka elhatározta, hogy a 46/2. gárda-harcokszázalójat (parancsnoka Servan százados) előre vonja Heréd északnyugati szegélyére, azzal a feladattal, hogy helyből vezetett tüzellel támogassa a megállított élosztagot, megsemmisítve a németek megjelenő tüzesszökezeit.

Az előrevetett osztag még világosban kezdett harcolni. A dandár parancsnoka, hogy a sötétség beállta előtt elfoglalja a németek ellenállási pontjait,⁸⁸ elhatározta, nem szemből támadja Nagykökényest az összes erővel, hanem a 46/1. és 46/2. élosztagokkal a Tamota-tanyát (és ezzel a német páncélos védőállást) balról megkerülve a település déli részén mér csapást. A 46/3. gárda-harcokszázalój pedig a megerősítésként kapott eszközökkel támogatja a műút mentén támadó két harcoksi zászlaljat és a német tüzet magára vonó előrevetett osztagot. A védők tudva, hogy a mozgás ebben az időben az utakon kívül nehéz, a csapást szemből várták, de a 46/1. és 46/2. harcokszázalójak északnyugati irányból váratlanul mértek csapást.⁸⁹

A Nagykökényesre vezető utat (ezzel együtt a Tamota-tanyát) a szovjetek megtisztították. Az élosztag tovább folytatta előrenyomulását Nagykökényes irányába, de a németek minden erejükkel a település mint támpont megtartására törekedtek.⁹⁰ Az élosztag újból megállásra kényszerült, ugyanis a német csapatok Nagykökényes déli szélén szívós ellenállást tanúsítottak, megállították Abramov gárdahadnagy századát. Nagykökényesre csak az előrevetett osztag hatolt be; a település északi szélét az előrevetett osztagnak félórás utcai harcot követően sikerült elérnie.⁹¹

⁸⁵ Heréd és Nagykökényes közt, félúton található a tanya, amelyet ma a Heréd–Nagykökényes Mezőgazdasági Szövetkezet használ.

⁸⁶ *Számvéber* 2018. 286. o.

⁸⁷ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 214.

⁸⁸ *Loza* 1967. 594–595. o.

⁸⁹ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 58–59.

⁹⁰ Uo. f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 58.

⁹¹ *Számvéber* 2018. 286. o.

A 46. gárda-harcoksidandár az aznapi harcokban nyolc⁹² M4A2 harcocsit és 30 katonát veszített összesen.⁹³ Megsebesült a 849. lövészezred parancsnoka, Vaulin alezredes és ugyanennek az ezrednek a főorvosa, Lopatin orvosszázados, továbbá a 844. tüzérezred ütegparancsnoka.⁹⁴

A 303. gyalogosztály mindenféle tűznemmel december 5-ig megsemmisítette a németek kb. 150 katonáját és tisztjét, 2 aknavetőütegét, 2 db 75 mm-es lövegét, valamint fogságba ejtett 25 főt a 357. gyaloghadosztály 945. gránátosezredétől és a 18. SS-páncélgránátoshadosztály 39. SS-páncélgránátos ezredétől.⁹⁵

December 5-e folyamán a 357. gyaloghadosztály Hatvan körül a Karola-állásban kb. 800 gyalogos katonáját veszítette el, mialatt a szovjetek áttörtek a Kartal–Fenyőharaszt–Heréd vonalon.⁹⁶ A 7. gárdahadsereg a német vonalat áttörve Baj-pusztá–Kartal vonalában összesen mintegy 4–8 km-t nyomult előre, és a nap folyamán az áttörést 18 km-re szélesítette ki.⁹⁷

Harc Heréd égboltján

1944. december 5-én a 2. Ukrán Front 5. légi hadseregének állományába tartozó 3. gárda-csatarepülőhadtest feladata a 7. gárdahadsereg és a 6. gárda-harcoksihadsereg csapatainak támogatása volt a német védelem áttörésében a Heréd–Alsókartal terepszakaszon. A 3. gárda-csatarepülőhadtest harctevékenységet a 279. vadászrepülő hadosztály biztosította. A 3. gárda-csatarepülőhadtest az 5. légi hadsereg parancsnokától azt az utasítást kapta, hogy 10 óra 15 perctől 12 óra 15 percig csatarepülői működjenek együtt a 7. gárdahadsereg csapataival, és tömeges csapásaikkal pusztítsák a németek tüzér- és aknavető ütegeit és beásott csapatait a Heréd–Kökényes–Verse–Alsókartal körzetben, így segítve az áttörést. További feladatuk volt 13 óra 15 perctől, hogy a szovjet felderítők jelentései alapján semmisítsék meg a németek visszavonuló és beérkező csapatait a 7. gárdahadsereg támadási sávjában, valamint tartsanak készenlétben két csoport (sic!) csatarepülőt a 46. hadsereg esetleges támogatására. Általános feladatuk volt a folyamatos és aktív felderítés, különös figyelemmel a mozgó egységek szárnyaira és a beérkező saját hadművelési tartalékokra.⁹⁸

Az 5. légi hadsereg parancsnoka és a hadtestparancsnokok a 7. gárdahadsereg figyelőpontjáról, Tura településről követték figyelemmel a történéseket. A 6. gárda-harcoksihadsereg áttörésbe történő bevetésekor a 3. gárda-csatarepülőhadtest parancsnoka áttelepült a 6. gárda-harcoksihadsereg figyelőpontjára. Az 5. gárda-harcoksihadtesthez és a 9. gárda-

⁹² 7 db harcocsit a Tamota-tanya környékén és 1 db harcocsit az Erdőtarcsáért vívott harcokban veszítettek.

⁹³ Loza 1967. 597–598. o.

⁹⁴ CAMO f. 1610, op. 1, gy. 20, li. 37.

⁹⁵ Uo. f. 1610, op. 1, gy. 20, li. 37.

⁹⁶ <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/357ID-R.htm>. (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 11.)

⁹⁷ Loza 1967. 592–593. o.

⁹⁸ CAMO f. 20512, op. 1, gy. 86, li. 200.

gépesíthettesthez a csatarepülő és vadásziprepülő hadtestek összekötőtisztjei voltak delegálva.⁹⁹

A földi csapatok a 3. gárda-csatarepülőhadtest segítségével visszaverték a németek által indított harcokosi- és gyalogsági ellenlökéseket és lassú tempóban, folyamatosan haladtak előre nyugati-északnyugati irányba. A nap során a német vadásziprepülőök (az alakulat forrás hiányában nem azonosítható) 2–6 gépes csoportokban Fw–190 és Me–109 típusú gépekkel folyamatosan oltalmazták csapataikat a harcmezőn, és ellentevékenységet folytattak a szovjet csatarepülőökkel szemben.¹⁰⁰ Szovjet oldalon az áttörés során 8–10 gépből álló II–2-es csoportok támogatták a szárazföldi csapatokat. A repülőcsoportok részben megsemmisítették a németek csapatait és technikáját Verseg–Heréd–Kökényes–Erdőkürt–Erdőtarcsa–Héhalom térségében, és ugyanott felderítést is végeztek.¹⁰¹

A 3. gárda-vadásziprepülőhadtest 12 vadásziprepülőből álló csoportja folyamatos járőrözésével oltalmazta a 7. gárdahadsereg, a 6. gárda-harcokosi-hadsereg és a Plijev lovas-gépesített csoport csapatait Hatvan–Alsókartal–Tura körzetében.¹⁰²

1944. december 5-én az 5. légi hadsereg a harctevékenységek során megsemmisített 7 harcokosit, 2 páncélozott szállítójárművet, 177 gépkocsit, 9 löveget, 26 fogatot, 10 vasúti vagon, megromgált 28 épületet, felrobbantott 3 lőszerraktárat, lefogott 10 tábort, 13 légvédelmi- és 2 aknavetőüteget, megsemmisített 113 tűzfészket, és megölte a németek kb. 580 katonáját és tisztjét.¹⁰³

A 3. gárda-csatarepülő hadtest 1944. december 5-én 258 repülőbevetést hajtott végre, ebből II–2-es típussal 166 bevetést, La–5-ös típussal 92 bevetést. Bombavető harctevékenységet a 7. gárdahadsereg támogatásaként 121 bevetés során végeztek. Az átlagos bombaterhelés 390 kg volt, ebből repesz 85, romboló 15% volt, valamint kidobásra került 255 000 röplap is.¹⁰⁴

A védelmi rendszer felépítése Heréd körül

A Hatvan és Aszód közötti terepszakaszk rendkívül fontos volt a német vezetés számára, ugyanis itt kapcsolódott össze a Budapest déli és keleti felét védő Attila-vonal és az Északi-középhegység déli lábát védő Karola-vonal.¹⁰⁵ A Cserhát és a Mátra hegységek között e terepszakaszkól kezdődően csökken a gépjárművekkel járható terület szélessége Salgótarján irányában. Ugyanis Pásztótól már csak a mai 21-es főút mentén lehet a hegyek között gépjárművel elhaladni, Salgótarján pedig fontos ipari város volt vaskohászatával és üzemével, már a II. világháború alatt is, ezért nagy katonai potenciált jelentett a németek számára.

⁹⁹ CAMO f. 327, op. 0004999, gy. 0228, li. 17.

¹⁰⁰ Uo. f. 20512, op. 1, gy. 86, li. 200.

¹⁰¹ Uo. f. 20512, op. 1, gy. 86, li. 201.

¹⁰² Uo. f. 327, op. 0004999, gy. 0228, li. 17.

¹⁰³ Uo. f. 327, op. 0004999, gy. 0228, li. 19.

¹⁰⁴ Uo. f. 20512, op. 1, gy. 86, li. 201.

¹⁰⁵ Sipos – Ravasz 1997. 209. o.

A terület fontosságát hangsúlyozó harmadik indok pedig, hogy erről az Aszód–Hatvan terepszakasgról lehet eljutni Vácig, ami fontos területet jelent Budapest átkarolása szempontjából, ahogy ez a későbbiekben be is bizonyosodott.

Egy szakirodalmi ábrán¹⁰⁶ jól látható, hogy a Karola-állást legalább két ellenállási terepszakaszk alkotta Hatvan térségében. Ez teljesen logikusan magyarázható, ugyanis a Budapestről Miskolcra vezető vasútvonal Hatvanon vezet keresztül, és itt halad át az az észak-déli vasútvonal is, amelyen északra, Salgótarján felé lehet tovább haladni, illetve délkelet (Szolnok–Jászberény) felől síneken érkezhethet az utánpótlás, mind csapatokban, mind felszerelésben, fegyverzetben, ellátmányban stb. A Hatvan–Salgótarján vasútvonal hasonlóan fontos a szállítás szempontjából. Sőt: a Miskolc–Kassa és a Vác–Párkány vasútvonalak között (ez légvonalban 210 km) a salgótarjáni volt az egyetlen fővonal a Felvidék, Szlovákia és Lengyelország irányába. Így érthető, hogy a németeknek Hatvan megtartása a szovjetekkel szemben kulcsfontosságú volt. Ezért a várostól délre egy erősebb, mélységben jobban tagolt védőállás húzódott. Azonban ez a terület az Alföld északi pereme, és ez a sík terep a védelem határfokát rontotta a szétbontakozó szovjet harcokosi csapattestekkel szemben. Ezért létrehoztak egy második vonalat is, ugyanis Hatvantól északra itt kezdődnek a Cserhát és a Mátra hullámos lankái, ami jóval alkalmasabb a védelemre.

A rendelkezésre álló idő és műszaki-technikai kapacitás, nem különben az élőerő hiánya nem tette lehetővé, hogy a szabályzatokban előírtaknak megfelelően, valamint a keleti hadszíntéren szerzett tapasztalatokat felhasználva a maguk teljességében építsék ki a védőállásokat.

A Hatvantól északra fekvő védőállást véltem felfedezni az Újvarsány-puszta és a Nagygombosi Borászat¹⁰⁷ között húzódó lövészárók képében. Juhász József,¹⁰⁸ a vele készült interjú¹⁰⁹ során megerősítette, hogy ez a lövészárók nem közvetlenül december 5-e előtt lett kiásva, hanem hetekkel korábban, de sajnos pontos időpontot nem tudott mondani a keletkezésére. Ebből kiindulva a két információ egyezik, vagyis a Hatvantól északnyugatra fekvő lövészárók szinte biztosan a Karola-állás részét, annak jobbszárnya egyik elemét képezte.

A Heréd közvetlen határában lévő második védőállás nem volt műszakilag így kiépítve, viszont a meglétéről egy szovjet harc közben készült vázlat, illetve a két interjúalanyom is tanúskodnak. Juhász úr elmondása szerint itt volt egy ágyú a Szipszer híd¹¹⁰ tövében, Nagy Mihályné Krizsán Piroska¹¹¹ pedig a híd Heréd felé eső hídfőjénél lévő raktárhelységekről és kisebb bunkerekről számolt be.

¹⁰⁶ Tieke–Rebstock 2000. 89. o.

¹⁰⁷ Intézménynév. Hatvan központjától 3 km-re északra található a borászatként működő kastély.

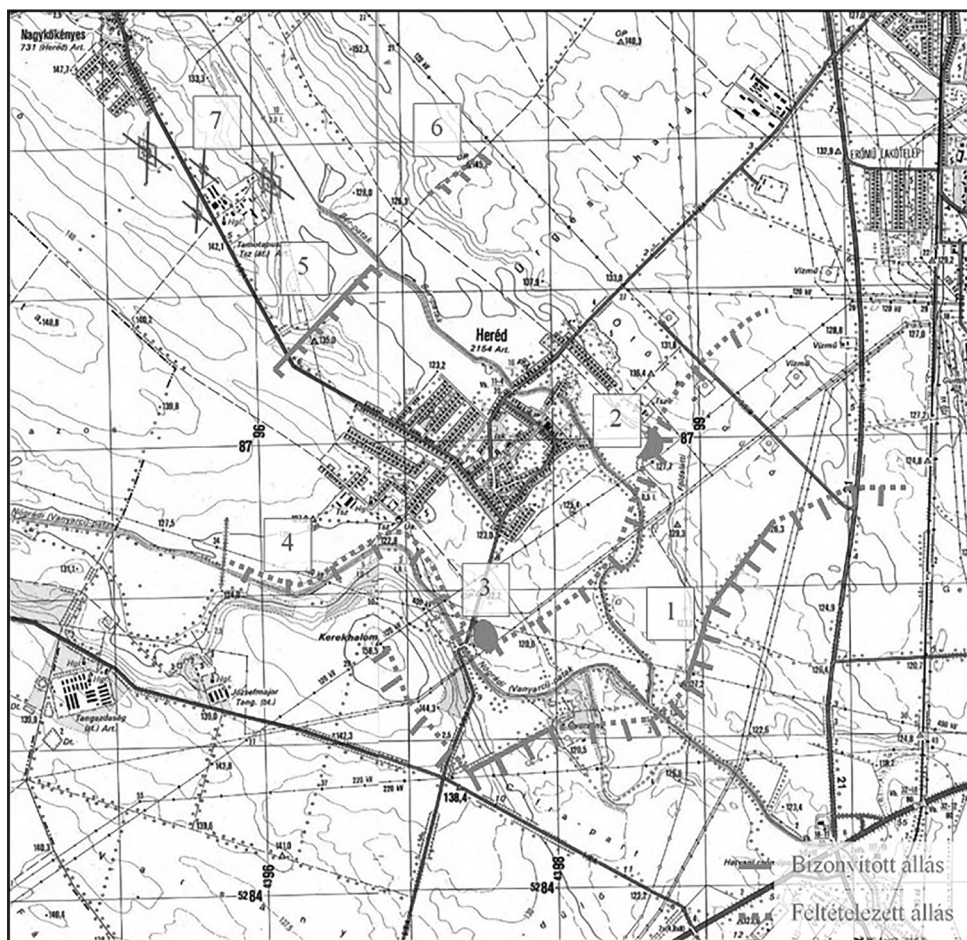
¹⁰⁸ Juhász József 16 éves volt, amikor az arcvonalak elérték Herédet. A településen élő életerős fiatalként részt vett minden, a németek által a helyi civilekkel együtt végzett erődítési munkában.

¹⁰⁹ Juhász Józseffel készült interjú (2019. 02. 23.) hanganyaga a szerző birtokában.

¹¹⁰ Heréd központjától 1 km-re, délre található híd, amelyen a Hatvan–Heréd közötti út megy keresztül a Nógrád (Vanyarci)-patakon.

¹¹¹ Nagy Mihályné Krizsán Piroska herédi lakos 12 éves volt, amikor az arcvonalak elérték a települést. A legtöbb eseményt közvetlenül nem látta, csak pár nappal később a helyszíneket a front átvonulása után.

Az Óskökényesnél¹¹² található aknavető-tüzelőállások a Baj-pusztánál húzódó lövész-árokrendszert támogatták, ugyanis a két helyszín 1 km-re helyezkedik el egymástól. A korabeli német aknavetők hatásos lőtávolságával a Hatfa-domb¹¹³ területét már nem tudták célba venni, ugyanis ez több mint 2 km-re található az aknavető-tüzelőállásoktól, viszont a Heréd közvetlen határában húzódó állásoknál esetlegesen megkapaszkodott csapatokat még képesek lehettek hatásos tüzellel támogatni annak ellenére, hogy a mellvédek alapvetően nem abba az irányba voltak tájolva.

2. kép: A Heréd körüli védelmi állások rendszere
(HM HIM Hadtörténeti Térképtár B XVa 49/b felhasználásával)

¹¹² Heréd központjától kb. 600 m-re keletre található az Óskökényes (bokorcsoport a domboldalon), a későbbiekben itt egy dögkút is üzemelt, de ennek ma már csak a romjai láthatók.

¹¹³ A Szipszer hídtól délre található 159 m magas domb megnevezése, ezen állt a már elbontott Cifra-major.

A Tamota-tanyától délkeletre húzódó páncélos-védőállás valószínűleg műszakilag nem volt kiépítve, a védelem inkább hevenyészett jelleget öltött és a terep természetes elemeit próbálta felhasználni fedezék gyanánt. A 6. pontban található állás megfigyelőpontként szolgálhatott, innen kiválóan szemmel tarthatták a Heréd-től keletre eső területek legnagyobb részét, a település kivételével.

Ezekből látható, hogy a német csapatok Herédet kifejezetten fontos településnek tartották, mivel november 25-e után Hatvant elfoglalták a szovjet csapatok és a front vonala kb. 10 napig Heréd határától csak 1-2 kilométer távolságra húzódott.

A településen később létesült szovjet repülőtérről én is teszek említést, de ez közvetlenül nem tartozik a Heréd körüli védelmi állások rendszeréhez.

A Heréd körüli állásrendszer

A Heréd térségben kiépített állásrendszer több, térben elkülöníthető szektorra osztható.

1. Állás Újvarsány-pusztától a Nagygombosi Borászatig

Az állásról először Viczián Mihály helytörténeti könyvében olvastam, amelyből kiderül, hogy herédi lakosokat vittek ki az adott terepszakaszokra lövészárkot ásni.

„1944 novemberében egyre közelebb került a front községünkhöz, november 16-án két hatalmas ágyúlövés érte Herédet. Akkor már több német alakulat a civil nép bevonásával próbálta fokozni katonai erejét, ezért 96 férfit összeszedtek, s német katonai őrizet mellett a Cifra-major¹¹⁴ és Hatfa-domb alá vezényelték őket futóárok ásására. Akkor november 25-én már Hatvant felszabadította a Vörös Hadsereg. A futóárok vonala a dombon fekvő Cifra-major tanyától cikkcakkban húzódott le Ó-Varsány-pusztáig¹¹⁵. Minden civilnek 15 méter szakaszt mértek ki mielőbbi kiásásra. A munkát alig kezdték el, nemsokára szovjet felderítő gépek haladtak el felettük. A német légelhárító ágyúk ekkor tüzelésbe kezdtek, de egyetlen szovjet repülőgépet sem lőttek le. Egy óra múlva minden ugyanúgy megismétlődött. Nem tudom okát adni, hogy miért, de a németek, amint a második szovjet felderítők eltávoztak, a civileket egyből hazaengedték.”¹¹⁶

A Baji gesztenyefasornál¹¹⁷ történt eseményekről pedig ugyanebben a könyvben Lénár Ferenc visszaemlékezésében olvashatunk: „A Baji gesztenyefasortól balra húzódó akácfasor

---

¹¹⁴ A Szipser hídtól délre található 159 m magas dombon régen állt egy major, aminek a nevéz óta is viseli a terület. A Cifra-major és az Újvarsány-pusztta egymás mellett helyezkedik el, de a hatvani út választja el a kettőt egymástól. A terepbejárás során egyértelművé vált számomra, hogy Újvarsány-pusztán valószínűleg keresztülment az a lövészárkok, amely a Hatfa-domb alá vezetett.

¹¹⁵ A Radvaniczki-tanya ma használt megnevezése.

¹¹⁶ *Viczián* 2004. 92–93. o.

¹¹⁷ A Baj-pusztta és a mai 21-es főút között található földút, amelynek két oldalát vadgesztenyefák szegélyezik.

mellett pedig lövészárkot ástak ki. A fiatal koruknál fogva idehaza maradt leventéket (mint én is!) kivitték lövészárkot ásni. A lövészárkoktól kb. 300 méterre Baj-pusztán már orosz katonák voltak.”¹¹⁸

Az átkutatott területek közül ez volt a legnagyobb (közel 17 500 m²), és itt került elő a legtöbb, legérdekesebb lelet is. A terület mérete miatt döntéshelyzet állt elő, hogy melyik terepszakaszokat érdemes átkutatni. Az első kutatási nap a munka a Baj-pusztánál található erdősorban kezdődött, a talaj puha volt, könnyen felszínre lehetett hozni a leleteket, de nem került elő semmi, ami a II. világháborúhoz kapcsolódott volna, csak sörösdobozok és fémhulladék. Ennek okán elhatároztam, hogy az akácfasor és 21-es főút közötti legelőnek a fasorhoz közelebbi széle, 20 méter szélességben kerül majd átkutatásra. Ugyanis Juhász József arról számolt be, hogy itt egy többsoros lövészárkok húzódtak.¹¹⁹

Az akácfasor keleti oldalán elkezdődő kutatás gyorsan eredményessé vált, már az első napon több repeszdarab és aknagránáthoz tartozó szárnystabilizátor került elő, összesen: 35 repeszdarab, ezek aknavetőkből és tüzérségi fegyverekből származnak, 3 darab 82 mm-es II. világháborús felrobbant szovjet aknagránáthoz tartozó szárnystabilizátor és egy 8×54R magyar lőszer lövedéke. A szovjet aknagránát-szárnystabilizátorokhoz tartozó gránátokat a szovjetek a német előerő pusztítására és a lövészárkok rombolására használták. Az itt húzódó lövészárkok valószínűleg kétsoros volt, a lövészgödröket egy hátsó futóárok köthette össze, ahogyan az a német erődítési utasításban is olvasható.

A harcjelentésekben és a harcparancsokban így olvashatunk az itteni történésekről: „A 27. gárda-lövészhadtest hadtestparancsnokának elhatározása: Az ellenség védelmét szétverem Baj–Radványikij¹²⁰ (kiz.) [kizárva – ÁB] terepszakaszon a 303. lövészadosztály erőivel. A 227. lövészadosztály kisegítő csapatát mér Sági-pusztára,¹²¹ Apc irányba, egy ezreddel Bajtól északra.”¹²²

„Az 570. és 779. lövészrezdek nem tudtak haladni, erős tüzérségi, aknavető és géppuskatűzzel találkoztak, másodszori roham és tűzcsapás megszervezésére kényszerültek Vörös-Sági-pusztára, Lőrinci, Hatvan–Lőrinci vasútvonal területére.”¹²³

A Baj-pusztánál található akácfasor és a Cifra-major közötti terepszakaszon fémkereső-műszeres kutatás csak nagyon felületesen folyt, ugyanis a jelentések szerint az akácfasor mentén sokkal nagyobb harcok bontakoztak ki, mint itt, ezért arra a terepszakaszra fordítottam több időt és energiát. A terepbejárás során próbáltam minél nagyobb területet átvizsgálni a fémkereső-műszerrel, így 3000 m² került átfésülésre, minek során előkerült két repeszdarab. A terepbejárás egyértelművé tette, hogy az itt található fasor előtt húzódkhatott az egykori lövészárkok, ugyanis innen tökéletes kilövés lehetett a német védőknek a környező

¹¹⁸ Viczián 2004. 95. o. A gesztenyefasortól balra kifejezést Heréd irányában kell értelmeznünk, ezért ez a fasortól északra található.

¹¹⁹ A Juhász Józseffel készült interjú (2019. 02. 23.) hanganyaga a szerző birtokában.

¹²⁰ Radvaniczki-tanya.

¹²¹ Lőrinci központjától 2 km-re délre helyezkedett el, mára már elbontásra került.

¹²² CAMO, f. 883, op. 1, gy. 24, li. 141.

¹²³ Uo. f. 883, op. 1, gy. 24, li. 143.

terepre, mert ez van a környező területen a legmagasabb tengerszint feletti magasságban. Az ettől nyugatabbra lévő erdősor előterében biztosan nem volt lövészárók, ugyanis innen nem lett volna jó kilövésük a németeknek.

A 303. gyalogosztály harcjelentésében így olvashatunk az itt történekről: „1944. 12. 5-én a 303. lövészadosztály a 41. nehéztarackos tüzérdandárral, az 52. aknavetőezreddel, a 47. önálló gárda-aknavetőosztállyal a hadtesttörzs 1944. 12. 4-i 27. számú parancsának megfelelően, a tüzérség 45 perces tüzérségi előkészítése után áttöri az ellenség védelmét Baj (kiz.) [kizárva – ÁB] Radványickij (kiz.) terepszakaszon, leküzdve az ellenség tüzelőállását, [19]44. 12. 5-én 20.00-ra teljesen birtokba veszi Heréd, 137. magassági pontot, elvágva a harcokocsikat a Kőkényesre¹²⁴ vezető úttól.”¹²⁵

Az Újvarsány-puszta és Óvarsány-puszta közötti terepszakaszon végzett kutatás során átkutatásra került 3000 m², itt került elő a számomra legérdekesebb lelet, egy Panzerfaust 30 kézi páncéltörő gránát. Találtam még 9 db repeszdarabot és 12 db szovjet 7,62×54 mm R páncéltörő-gyújtó éleslőszert¹²⁶ is, amit a szovjet 7,62 mm-es DP golyószóróhoz (amelyet DP-27 típusjellel 1928-ban rendszeresítettek, ezért DP-28 néven is ismertté vált) rendszeresítettek.

3. kép: Panzerfaust 30 kézi páncéltörő gránát és 7,62 × 54 mm R páncéltörő-gyújtó éleslőszerek (a szerző felvétele)

¹²⁴ A mai Nagykőkényesnek felel meg.

¹²⁵ CAMO f. 1610, op. 1, gy. 7, li. 98.

¹²⁶ Ezeket a hüvelyfenéken található beütések alapján 1944-ben gyártották.

A szovjet lőszerkegy pár négyzetdeciméteres területen voltak elszórva, ezért legvalószínűbb, hogy a lövészárkok megtisztítása után egy szovjet katona nagy sietségében a lőszer betárazása közben hullajthatta el azokat. A Panzerfaust 30 megtalálása – mivel a kézi páncéltörő fegyverek (a Panzerfaust és a Panzerschreck) a németeknél minden csapatnemenél rendszeresítve voltak –, nem utal egyértelműen arra, hogy itt a németek vártak volna szovjet páncélos támadást, ezért kézi páncéltörő eszközöket halmoztak volna fel. A 46. gárdaharcocsidandár parancsnoki jelentésében így olvashatunk a területen zajlott harcokról: „1944. 12. 5-én 13.00-kor a hadtestparancsnok kiadta a jelet a menet megkezdésére, a dandárnak az áttörésre; Heréd délkeleti megközelítési útjáig az ellenséggel nem kerültek harcérintkezésbe, nem kellett az utakon az akadályokra figyelni. Heréd előtt a falu északkeleti végéből az élosztag erős tüzer és aknavető tüzével, harcokcsik és önjáró lövegek tüzével találkozott; a szárnyakon az ellenség gyalogsoportjait vetették be.”¹²⁷

A lövészárkokrendszer elhelyezkedését bizonyítani tudtam, viszont annak pontos vonalát csak kereszt irányú beásásokkal lehetne meghatározni, ami egy önálló kutatás tárgyát képezi.

2. Aknavető-tüzelőállás az őskökényesben

Az állásról Lénár Ferenc visszaemlékezésében olvashatunk: „A németek téli állásra rendezkedtek be, a falu szélén – jelenlegi döggútnál – kökénybokrokkal borított domboldalon bunkerokat építettek ki, s innen lőtték aknákkal a Nagygombos környéki harci állásokat. A Baji gesztenyefasortól balra húzódó akácfasor mellett pedig lövészárkot ástak ki.”¹²⁸

A könyv egy másik részében is történik utalás az erődítésre: „1944. december elején pedig, a harmadik esetben 96 civilt a község keleti részébe, az ún. Kántor-földek¹²⁹ végéhez vezényeltek a németek az esti sötétedés után, ahol ágyúárkokat¹³⁰ ástak velük.”¹³¹

A terület átkutatásakor nagy nehézségekbe ütköztem. A helyszín kb. 70%-át mára áthatolhatatlanná vált kökényerdő fedi, valamint a domboldal illegális személtlerakó helyként üzemel. Ezért rengeteg fémhulladék és építkezési törmelék nehezítette a munkálatokat az 5000 m²-es terület körülbelül 1500 m²-ének fémkeresővel történő átkutatása során.

A fémkereső-műszeres kutatás kevés eredményt hozott, összesen két repeszdarab és rengeteg hulladék került elő, viszont az aknavetőknak készített mellvédek a mai napig is jól kivehetők. Ezekből 8 darabot lehet itt látni; az utolsó mellvéd kétszer olyan hosszú, mint a többi.

¹²⁷ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 214.

¹²⁸ *Viczián* 2004. 95. o.

¹²⁹ Heréd központjától 500 m-re keletre helyezkedik el a földterület, a település és az Őskökényes között.

¹³⁰ Ezek aknavetőknél tüzelőállásai voltak, csak laikusként a szemtanúk nem tudták megkülönböztetni a két eszközt.

¹³¹ *Viczián* 2004. 93. o.

A párméteres lejtő oldala a kőkénybokrok után is nagyon kis szögben, de emelkedik, ennek köszönhetően az aknavetőknél nem kellett mély tüzelőállást ásni, mert a szovjet csapatok közvetlen tüze azt nem fenyegette. Így a területen nem a német erődítési utasításban található tüzelőállás körvonala rajzolódik ki előttünk. Valószínű, hogy ez annak is köszönhető, hogy a kora téli időjárásban, a fagyban és a sáros időben sokkal nehezebb volt a talaj megmunkálása.

A mellvédek átlagban 4 m hosszúak, 2 m szélesek és 0,7 m magasak, valamint egymástól 10-14 m-re helyezkednek el egy sorban a Baj-pusztánál található akácfasorral (azaz a német lövészárokkal) párhuzamosan.

Olyan leletek, amik egyértelművé tették volna, hogy milyen űrméretű aknavetők lehettek itt, nem kerültek elő, viszont erre a mellvédek méretéből is lehet következtetni. Az erődítési utasításban a 81 mm-es aknavetőnek 1,6 m átmérőjű fedezéket kellett ásni (az erődítési utasításban a gránátvető (*Granatwerfer*) és az aknavető (*Minenwerfer*) tüzelőállásai között nem találtam különbséget, ugyanis a II. világháborús német szaknyelv mind a kettőre a *Granatwerfer* szót használta). A mellvéd valamivel kisebb, mint egy kör fél köríve, így matematikai képlettel kiszámítható, hogy az 1,6 m-hez tartozó fél körív (amelybe beleszámítjuk a mellvéd szélességének felét is, 1 m-t) 5,5 métert kapunk, ugyanez az adat egy 120 mm-es aknavető 3,1 m átmérőjű fedezékénél 8 méter. Annak tudatában, hogy a mellvéd 5,5 m-nél rövidebb (4 m), megítélésem szerint helytálló a feltételezés, hogy itt 81 mm-es aknavetők voltak.¹³²

A visszaemlékezésben olvasható bunkerek nyomát a lejtő aljában, az ide vezető földút szélén véltem felfedezni. Itt párhuzamosan elhelyezkedő kb. 2 m hosszú földhalmok találhatóak. A németek téli óvóhelyeiket úgy készítették el, hogy változó alapterületen (2x1, 2x2 méteres alapterületen) ástak egy 0,7–0,8 m mély gödröt, amelynek a szélére felhalmozták a kiásott földet, majd ezt erős fákkal lefedték és egy réteg földdel felülről leszigetelték azt. Mivel Hatvan elfoglalása után csak pár napjuk volt kialakítani ezeket az „üregeket”, ezért ezek kidolgozottsága és kényelmi szintje messze alul maradt a Wehrmacht erődítési utasításában látható jól kiépített menedékekétől.¹³³ Általában a helyszínen állomásozó erők felének volt menedék kiásva, mert addig az erők másik fele őrfeladatokat látott el és harckészültségben volt.

Juhász József szerint pihenésre mégsem használták ezeket a bunkereket, elmondása alapján a katonák pihenőidejüket a faluban töltötték, és mindig gépjárművel vagy gyalog vitték ki a pihent katonákat a peremvonalba.

¹³² Egyeztetésünk alapján Ravasz István és Szabó József János hadtörténészek nem tartják kizártnak, hogy nem csupán aknavetőket, hanem más nehézfegyvereket is elhelyeztek ezekben az állásokban.

¹³³ Szabó József Jánossal konzultáltam, hogy miként nézhetett ki pontosan a bunker, de a rendelkezésre álló (viszonylag kevés) információ alapján ő sem tudott pontos leírást adni.

3. Lőszer-lerakat a Szipszer hídnál

Heréd község polgármesterénél tett látogatásom során szó esett a homokos talajú domboldalról. A polgármester elmondása alapján, a II. világháború idején a területen ott voltak állások, ahol a későbbiekben egy homokbányát szerettek volna nyitni, de a munkálatok során robbanótesteket találtak. A kikerkező tüzserészek nagy mennyiségű lőszer, aknagránátot és különféle robbanóeszközöket találtak, így nem kaptak engedélyt a bánya megnyitására.

A Nagy Mihálynéval készített interjúmban is szó volt a területről, elmondása alapján több földalatti bunker volt itt. Ezek nagyméretű kiásott helyiségek voltak, amelyeknek teteje vasúti talpfával volt megerősítve, ez pedig földdel fedve: „nem lehetett nagyon látni, csak egy kis domborulat volt, amit láttunk”¹³⁴ Valószínűleg pihenő, de még inkább raktárhelyiségek lehettek.

A kutatás során 1800 m² került átvizsgálásra. A bunkerek helye ma már nem lelhető fel, mert a domboldal mezőgazdasági művelés alatt áll. Olyan nagy mennyiségű fegyverzet-technikai anyagot tárolhattak itt, hogy a tüzserészek mentesítése után is még több tíz éles német 7,92×57 mm-es Mauser lőszer találtam a fémkeresővel végzett kutatás során. A leletek között voltak még tüzérségi repeszek és egy orosz 120 mm-es elműködött aknagránáthoz tartozó szárnystabilizátor.

A két beszámoló és a leletanyagok alátámasztják egymást, vagyis a Szipszer hídnál lévő homokos domboldalon földalatti raktárhelyiségek voltak, amelyek közül az egyik biztosan egy lőszer- és robbanóanyag raktár volt, amelyet megtaláltam.

4. Heréd határának közvetlen védelme

Az állást bemutató ábrára¹³⁵ a 9. gárda-gépesítetthadtest jelentései között bukkantam. Egyik interjúalany sem számolt be arról, és írásos forrás sincs, hogy ezen a védelmi terepszakaszon lövészárkok húzódtak volna. Viszont, ha megnézzük a vonal elhelyezkedését, szembe tűnhet, hogy az előző pontokban tárgyalt aknavető-tüzelőállás és a Szipszer hídnál található lőszer-raktár is erre a vonalra esik. A vonalon lövészárkok nem húzódtak, valószínűleg ezeken a terepszakaszokon kapaszkodtak meg a védekező csapatok a szovjetekkel szemben, miután azok áttörték a lövészárkok vonalát. A szovjet csapatok első védelmi terepszakaszon történő átkelése (bővebben az 1. pontban) során történt veszteségekről nincs adatunk, de nagy valószínűséggel annak magas száma miatt kellett a támadás második lépcsőjét előre vonni. Erről a 9. gárda-gépesítetthadtest jelentésében így írnak: „14.00-kor a hadtestparancsnok elhatározta, hogy segít szétverni az ellenség védelmének második terepszakaszát.

¹³⁴ Nagy Mihályné Krizsán Piroskával készítette interjú (2019. 03. 02.) hanganyaga a szerző birtokában.

¹³⁵ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 61.

A 46. gárda-harcoksidandár parancsnoka Mihno gárdaalezredes telefonon megkapta a hadtestparancsnok parancsát: Kezdjed, Mihno!¹³⁶

Valószínűleg itt helyezkedett el az az ágyú is, amelyről Juhász József számolt be.¹³⁷ Alapvetően ez a terepszakasz kevésbé alkalmas a védelemre, mint az első, ugyanis Heréd a környező terephez képest egy mélyedésben helyezkedik el, ezért szinte kizárt, hogy ilyen nehezen védhető terepszakaszon a németek nagy energia-ráfordítással járó műszaki munkálatokat végeztek volna.

5. A Tamota-tanyától délkeletre fekvő páncélos-védőállás

A terület szerepéről először egy kedves helybéli ismerősöm mint szájhagyományról mesélt. Azt is elmondta, hogy az évekkel ezelőtt a Bér-patak vízgyűjtőjének szabályozása ellenére ez a terület érintetlen maradt, tudniillik az erdősáv területe alkalmas lett volna egy csatorna kialakítására, de helyette ez kb. 70 méterrel nyugatabbra került kiásásra. Nem megerősített források alapján pont az esetlegesen hátramaradt II. világháborús robbanóeszközök miatt folytatták máshol a csatorna kiépítéséhez szükséges munkálatokat.

Másodszorra egy szovjet térképvázlaton találkoztam a területtel, amin német védőállás volt itt jelölve. A vázlat és a jelenlegi felszín összehasonlítása során világos lett, hogy ez egy elnagyolt ábra és nem egy precízen megszerkesztett térképszelvény, ezért csak a vázlaton jelölt tereptárgyak egymáshoz való viszonya alapján lehet vizsgálni.

A két forrás egybehangzó állítása alapján kezdődött meg a fémkeresős kutatás az erdősor teljes hosszában és szélességében.

Összesen 15 000 m² került átkutatásra a területen. Maga az erdősor 500 m hosszú és északkelet–délnyugat irányú. Már az első terepbejárás alkalmával bebizonyosodott, hogy az erdősor délnyugati fele alkalmatlan tűzvezetésre, ezt a fémkereső-műszeres kutatás is megerősítette. Semmilyen II. világháborús leletanyag nem került elő erről a szakasról. Heréd község irányában viszont, az északkeleti feléből remek kilátás nyílik a településre, valamint a település és az állás közötti nyílt terepszakaszra, illetve a Bér-patak árterére is. Az erdősor teljes hosszában megfigyelhető egy kb. 50-70 cm közötti tereplépcső. Ez valószínűleg természetes eredetű, de erről pontos ismerettel nem rendelkezem. Azonban attól függetlenül, hogy természetes vagy mesterséges úton jött-e létre egy páncélosvédőállás mellvédjeként kiválóan alkalmas volt arra, hogy a védőállásban lévő harcokcsik alsó részének védelmet nyújtson.

A 46. gárda-harcoksidandár harcinaplójában az itt zajlott eseményeket a következőképpen jelentették: „Heréd északnyugati szegélyét elérve az élosztag az ellenség önjáró lövegeinek

¹³⁶ CAMO f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 178., 180.

¹³⁷ A Juhász Józseffel készült interjú (2019. 02. 23.) hanganyaga a szerző birtokában. Az idős úr beszámolt két ágyúról, egyről a Szipszer hídnál és egyről a település temetője mellett. Elmondása szerint ezeket több lövés leadása után arrébb vontatták, hogy megtévesszék a támadókat a rendelkezésükre álló ágyúk mennyiségéről.

és ágyúinak tüzebe futott a kertek felől. A harc következtében az 1. harckocsizászlóalj vesztesége 7 kilőtt harckocsi volt. Az ellenség minden erejével Kőkényes támpont megtartására törekedett.¹³⁸

A 9. gárda-gépesítetthadtest hadinaplója az alábbiakat írja: „A harc Kőkényesért a harckocsik manőverező harca volt, amelyet a dandárparancsnok, Mihno jó ütemben és okosan vezetett. Kezdeként a harckocsik erős tűzcsapást mértek az ellenség tűzfészekre és Kőkényesre. Aztán az úton, szemben a településsel mozgott az élosztag, Loza gárda főhadnagy vezetésével, az ellenség teljes tüzét magára vonva. Ebben az időben az 1. harckocsizászlóalj (parancsnoka Jakuskin százados) és a 2. harckocsizászlóalj (parancsnoka Servan százados) balról nyomult előre, megkerülve a Tamota tanyát és váratlan csapást mért Kőkényesre balról.”¹³⁹

A fémkereső-műszeres kutatás során találtam 3 db német 7,92×57 mm-es Mauser puskalőszerhez tartozó hüvelyt és egy éles Mauser löszert is, valamint 19 repeszdarabot és kisméretű (kb. 20 gramm tömegű) ólomdarabokat is.

Az erdősor délnyugati végénél nem állt meg az állás, csak kilövés hiányában megszakadt, és tovább haladt a műútra merőlegesen, majd annak másik oldalán is folytatódott pár tíz méter hosszan. Ezt az itt talált leletek bizonyítják. Előkerült egy KTM 1-es gyújtószerkezet, amit a 45-, 76,2- és 85 mm-es szovjet ágyúkhöz használtak. Mivel sem a 9. gárda-gépesítetthadtestnek, sem a 46. gárda-harckocsidandárnak nem voltak T-34 harckocsijai, ezért egy M4A2 lőhetett ki, viszont ha SzU–76 önjáró lövegéből származik, akkor az a harcjármű a 18. és 31. gárda-gépesítettdandárok valamelyikéhez tartozhatott. Az állástól 100 m-re nyugatra lévő csatorna vízszint fölél emelkedő oldalában is előkerültek repeszek, 5 db, de ezek nagyon aprók voltak. Ide egy célt tévesztett harckocsilövedék csapódhatott be.

A leletanyagot, a szovjet 46. gárda-harckocsidandár vázlatát és a szájhagyományt összevetve egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi erdősor és annak délnyugati meghosszabbítása volt a német védőállás pontos helye.

6. Állás a szőlősdomb felett

A Szőlősdombon¹⁴⁰ található feltételezett állásról egy helybéli ismerősöm tett említést, viszont a visszaemlékezésekben és a jelentésekben nem került elő erről több információ. Az első terepbejárás során egyértelművé vált, hogy az erdősor elhelyezkedése kiválóan alkalmas a tűzvezetésre és a megfigyelésre. Az itt elhelyezkedő 145,1 m-es magassági pontról Lőrinci és Nagygyombos települések, valamint a környező terepelemek remekül megfigyelhetők. Heréd viszont nem belátható, mivel a falu egy medencében helyezkedik el, ez a település

¹³⁸ CAMO f. 3139, op. 1, gy. 3, li. 58.

¹³⁹ Uo. f. 3443, op. 1, gy. 77, li. 186.

¹⁴⁰ Heréd központjától északnyugatra 100 m-re kezdődik a kb. 15–20 m magasságú emelkedő, ahol sokáig szőlőültetvény volt, innen kapta nevét a domboldal.

körüli védőállás-rendszer rekonstruálása során fontos tényező lehet. A Szőlősdombról a horizontot kémlelve csak a település templomtornya és a háztetők sziluettjei kivehetők.

Fémkereső-műszerrel 4000 m²-t kutattam át. Az erdősor maga 250 m hosszú, teljes hosszában kisebb-nagyobb megszakításokkal. Ezen végigfut egy 2,1 m széles és 0,3 m mély árok.

A fémkereső-műszeres kutatás kevés leletanyagot eredményezett, csupán 3 értékelhető lelet került elő. Az első egy 7,92×57 mm-es Mauser lőszer hüvelye, amelyet egy német MG 34, MG 42 vagy Mauser Kar98 típusú fegyverben használtak. Mivel ez volt az egyetlen hüvely, amely ezen az erdősonon került elő, ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy amennyiben a németek itt harcoltak, akkor valószínűleg ezt lövészárokból tették és ezért nem találtam több darabot. A vízelvezetőnek tűnő árokról ekkor azt feltételeztem, hogy egy betemetett lövészárak maradványa. Állításomat alátámasztandó segítségül hívtam barátaimat, hogy készítsünk egy keresztshelvényt a lövészárak feltételezett irányára merőlegesen. El is készült a kb. 2,5 m hosszú, 0,3 m széles és 1,4 m mély¹⁴¹ kutatóárok, azonban sem a lövészárak vonalának rajzolata, sem további hüvely nem került elő. Ezzel arra következtetésre jutottam, hogy a fasorban nem volt lövészárak és ez tényleg csak egy vízelvezető csatorna vályúja.

A következő lelet egy k. u. k. 8 cm-es ágyútarack osztott lövedékének nagyméretű darabja, amely egy fa tövéből került elő kevéssel a földfelszín alatt. Arra vonatkozó forrást, hogy kik és egyáltalán mikor (nem zárható ki, hogy esetleg jóval korábban) lőhettek ki ezt a gránátot, nem sikerült fellelni. A harmadik lelet pedig egy kis méretű ólomdarab-töredék, ami valamilyen fegyverből származhat. Maga a lelet nem ad elég információt ahhoz, hogy a megkeresett szakértők azonosíthatták volna.

7. Harckocsi kilövési pontok Nagykökényestől délre

Forrásul a 46. gárda-harckocsidandár anyagában talált vázlat szolgált, amelyen megjelölték két vadászpáncélos és két vontatott löveg kilövési helyét a Tamota-tanya környékén. A kutatásom első mozzanataként megkérdeztem a helyi mezőgazdasági szövetkezet több traktorosát, hogy találtak-e nagyobb fém darabokat a környező földeken. A válasz „igen” volt, de ezeket nem az általam kutatott területeken találták, hanem más földeken, viszont megtudtam, hogy az általam keresett két vontatott löveg kilövésének vázlaton jelölt helyét mélyen feltúrták az itt haladó út teljes hosszában, ugyanis ide postai kábelt és vízvezetékét fektettek. A terepi kutatás ugyan megkezdődött, de leletek hiányában hamar véget is ért, ezért azt a következtetést lehet levonni, hogy a kiásott árkokat vagy eltüntették, vagy jelentősen elmozdították a maradványokat.

---

¹⁴¹ A mélység meghatározásánál a Wehrmacht erődítési utasításában a lövész- és futó árkokra vonatkozó szabályzatokat használtam fel.

A vázlaton szereplő két vadászpáncélos kilövési helyből az egyik, a Tamota-tanyától északkeletre lévő, kutatását akadályozta a nagy mennyiségű fémhulladék, viszont a másik helyet sikerült lokalizálni, ez a tanyától északnyugatra, a tanya és Nagykökényes között jelzett kilövési hely. A vázlat mai felszínre való georeferálása után megkezdődött a kutatás, amely során kb. 2000 m² került átkutatásra, és ez alatt 15 db kisebb-nagyobb méretű repeszdarab került elő egy 300 m²-es területen. A nagyobb méretű repeszdarabok a leletmintázat közepén helyezkedtek el, ebből lehet arra következtetni, hogy itt történt a vadászpáncélos harcjármű kilövése.

Összességében tehát az ábrázolt 4 kilövési pontból egyet sikerült lokalizálni a terep szennyezettsége és a földmunkák következtében.

A terepadottságok Heréd körzetében nem igazán voltak alkalmasak egy tartós, a szovjet csapatokat hosszabb ideig feltartóztatni képes főellenállási vonal kiépítésére. Amennyiben a térségtől északkeletre, északra és északnyugatra alakították volna ki az új főellenállási vonalat, ahol arra a terep még alkalmasabb lett volna, akkor a frontvonalban egy beszögellés keletkezik, amely a kb. 15 km-ről 29 km-re növekedett hosszúsága miatt sokkal több élőerővel és harci technikával lett volna védhető.

Általános esetben még előnyös is lehetett volna a szabálytalan félkör vagy félellipszis alakú állásrendszer kialakítása, hiszen akkor a német alakulatok két oldalról oldalba-hátba tudták volna támadni a beszögellés belsejébe benyomuló szovjet támadó csoportosítást. Ehhez azonban jóval több élőerőre és harci-technikai eszközre lett volna szükség, mint amennyi akkor rendelkezésükre állt. 1942 első felében ezt még megtehették a „Blau” hadművelet keretében, s lényegében katlanba csalták a szovjet támadó csoportosítást, ám 1944. november–december fordulóján a német Dél Hadseregcsoporthoz már messze nem volt akkora harcértéke, hogy ezt kivitelezhesse. Ha pedig mégis megteszi, akkor a hadseregcsoporthoz többi arcvonalszakaszáról akkora erőket kellett volna átcsoportosítani a tanulmányban vizsgált térségbe, hogy azok végzetesen meggyengülnek. Maradt tehát a viszonylag egyenes, így sokkal kevesebb erővel és eszközzel védhető állásrendszer kiépítésének lehetősége, még akkor is, ha a terepviszonyok nem igazán voltak alkalmasak egy tartósan védhető új főellenállási vonal kialakítására.

8. A herédi szovjet repülőtér

A Herédtől nyugatra elhelyezkedő repülőtér alapvetően nem kapcsolódott közvetlenül a december 5-ei eseményekhez, viszont a faluban ennek maradt a legnagyobb utóhangja. Ha az állásokról nem is, erről mindenki hallott már a településen.

A helyi termelőségvetkezet traktorosai elmondták, hogy minden évben, amikor tárcsázzák a földterületet, kirajzolódik a repülőtér kifutópályája, ugyanis annak megerősítésére téglát és más kemény építőanyagot használtak. Ezt később nem szedték fel a mezőgazdasági művelés során, így minden évben egyre apróbb darabokra törnek, és még mindig látványosan kirajzolódik a terepen.

Idősebb helybéli lakosokkal beszélgetve nagyon sok történetet hallottam, hogy a területen mennyi lőszert és repülőre szerelhető robbanótestet találtak már az évek során.

Összefoglalás

A kutatás abban ad újdonságot a Heréd környéki II. világháborús erődítésekről és harcokról, hogy az eddig ismertekhez képest egy részletesebb és több forrást felhasználó tevékenység gyümölcse. Felhasználásra kerültek a szovjet és német jelentések, a szakkönyvek leírásai, az új források, az 1. generációs szemtanúkkal készült interjúk anyagai, valamint kiemelt forrásként a fémkereső-műszeres kutatás leletanyaga is. Sajnálatos módon a területről az idők során készült légifényképek nem nyújtottak további információt. Ez azért is elszomorító, mert a felvételek megkérdőjelezhetetlenül bizonyítanak vagy cáfolnak egyes állítások hitelességét, és azok pontos elhelyezkedését is sokkal egyszerűbb lenne vizsgálni.

A kutatás másik nehézségét az okozta, hogy a résztvevőknek az 1945. szeptember 22. után rendelkezésére álló idő, illetve a létszám, eszköz és anyagi szűkölködés nem tette lehetővé olyan betonból, és más tartós anyagból készülő építmények létrejöttét, amik kiállták volna az eddigi eltelt idő viszontagságait. A földből és fából készült földművek így már teljesen belesimulnak a mai felszínbe vagy még inkább a mezőgazdasági művelés hatására kvázi nyomtalanul eltűntek. Ezért a jelentésekben olvasható erődítési elemek, legtöbbször lövészárkok azonosítása is sokkal körülményesebb.

A forrásokban található erődítések kb. 70%-át sikerült lokalizálni. A többi vagy nem található meg az általam alkalmazott kutatási módszerekkel vagy a forrásokban szerepel helytelenül. A szovjet iratanyagban szereplők maradéktalanul azonosíthatók voltak. Ebből azt feltételezhetjük, hogy az ilyen jellegű kutatásokhoz megfelelő forrást biztosítanak a szovjet jelentések adatai. Tapasztalatom szerint a köznyelvből ismert helyszínek és harcselekmények csak részben voltak igazolhatók vagy inkább helytállóak, de azok is gyakran eltűntek és felnagyítottak voltak. Hallottam olyan helyi pletykákról is, amiknek semmilyen reális valóság alapja nem volt, és amelyeket semmilyen forrás nem is támasztott alá. Az 1. generációs szemtanúk visszaemlékezései viszont az eddigi eltelt idő és életkoruk ellenére nagyon pontosak voltak, még akkor is, ha elmondásuk alapján évekkel ezelőtt sokkal több részletre emlékeztek.

A kutatás során áttekintésre kerültek a HM HIM Hadtörténeti Térképtárban található 1951-ben, 1956-ban, 1980-ban és 1986-ban a területről készült, valamint a Budapest Főváros Kormányhivatala Földmérési, Távérzékelési és Földhivatali Főosztálya (korábban FÖMI) gyűjteményét képező 1963-as és 1965-ös ugyancsak a területről készült légifényképek is. Sajnos ezeken egyik erődítési elem sem azonosítható. Ez többek között azért lehet, mert ezen régi légifelvételek meglehetősen hiányosak és a részletességük sem megfelelő ilyen jellegű

kutatásokhoz, valamint a mezőgazdasági művelés ezeknek az erődítéseknek a nyomát meglehetősen rövid idő alatt képes teljesen eltüntetni.

Általánosságban elmondható, hogy a levéltári anyagok és a szakirodalom egymást erősítették meg a terepi kutatások eredményeivel. A jelentésekben egy-egy erődítési elemnek csak a jellege és a településektől való távolsága szerepelt, ezeknek a pontos lokalizációjában segített a terepi kutatás és az interjúk készítése. A terepi kutatással – annak jellegéből adódóan és az eltelt háromnegyed évszázad időlenyomata miatt – nem lehetett megerősíteni vagy cáfolni az élőerő és a technikai eszközök jelentésekben szereplő számadatait. Így összességében az írott források hiányosságait a terepi kutatások csak részben tudták kiegészíteni, viszont esetenként hozzásegítettek azok pontosításához, illetve helyesebb értelmezéséhez.

4. kép: Helységnévtár helyiségei (HM HIM Hadtörténeti Térképtár, B IXa 33-a 1:75 000 térképszelvény a szerző kiegészítéseivel)

A kutatás eredményességét bizonyítja, hogy sikerült lokalizálni és feltárni a védelmi rendszer egyes állásait, a lövészárkokat, az aknavető-tüzelőállásokat és a harckocsi-kilövési helyeket. Majd ezen adatok segítségével pontosítani és kiegészíteni az eddig készült leírásokat a Heréd körül 1944. december 5-én történt fegyveres cselekményekről, és a front áthaladásáról az adott terepszakaszon.

RÖVIDÍTÉSEK

HL KTB	HMHM Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), mikrofilm-tár, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Heeresgruppe Südukraine
CAMO	Az orosz Honvédelmi Minisztérium Központi Irattára (Podolszk), (Центральный Архив Министерства Обороны Российской Федерации, ЦАМО)

BIBLIOGRÁFIA

- Berger* 1930. *Berger Károly*: A vezetés kézikönyve. I. rész. Szervezés és statisztika. Budapest, 1930.
- Boda – Boldizsár – Kovács – Orosz – Padányi – Resperger – Szenes* 2016. *Boda József – Boldizsár Gábor – Kovács László – Orosz Zoltán – Padányi József – Resperger István – Szenes Zoltán*: Fókusz és együttműködés. A hadtudomány kutatási feladatai. *Honvédségi Szemle*, 144. (2016) 3. sz. 3–19. o.
- Husemann* 1973. *Husemann, Friedrich*: Die guten Glaubens waren. Geschichte der SS-Polizei-Division (4. SS-Polizei-Greandier-Division). Osnabrück, 1973.
- Jóvérné – Sipos – Székely* 1995. *Jóvérné Szirtes Ágota – Sipos Péter – Székely Gábor*: Történelem IV. 1914–1994. 4. kiad. A II. világháború részt *Ravasz István* írta. Budapest, 1995.
- Kovács – Számvéber* 2001. *Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert*: A Waffen-SS Magyarországon. Budapest, 2001.
- Loza* 1967. *Loza, Dimitrij Fjodorovics*: A szovjet csapatok felszabadító harcai Nógrád megyében. 1944. december. *Hadtörténelmi Közlemények*, XIV. (1967) 4. sz. 587–636. o.
- Merkblatt* 1944. Bildheft Neuzeitlicher Stellungsbau. Merkblatt 57/5. Vom 1. Juni 1944. Oberkommando des Heeres, GenStbs/Gen d βi u Heft b Chef GenStbs Abt L Nr. 5000/44. (Német erődítési utasítás)

- Minaszjan* 1967. *Minaszjan, M. M.*: Oszvobogvényije naródoj Jugo-Vosztocnoj Evropü. Moszkva, 1967.
- Nagy* 2010. *Nagy Nándor*: 1944. szeptember 20. *Hatvan története*, 2010. szeptember 20. https://hatvantortenete.blog.hu/2010/09/20/1944_szeptember_20; (A letöltés időpontja: 2019. szeptember 24.)
- Négyesi* 2008. *Négyesi Lajos*: Hadirégészet. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 1. sz. 160–181. o.
- Négyesi* 2010. *Négyesi Lajos*: Csatak néma tanúi. Budapest, 2010.
- Négyesi* 2017. *Négyesi Lajos*: Hadirégészet. A háborúk régészete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (2017) 2. sz. 5–7. o.
- Ogarkov* 1979. *Ogarkov, N. V.*: Szovjetszkaja Vojennaja Enciklopedija. 7. k. Moszkva, 1979.
- Padányi – Dénes – Négyesi – Németh – Szabó* 2015. *Padányi József – Dénes Kálmán – Négyesi Lajos – Németh András – Szabó András*: A csata- és hadszíntérkutatás módszertani kérdései. In: A hadtudomány és a hadviselés komplexitása a XXI. században. Szerk. *Csengeri János – Krajnc Zoltán*. Budapest, 2015. 145–173. o.
- Polgár* 2018/A. *Polgár Balázs*: Hadtörténelmi régészet és kulturális örökségvédelem. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, 19. (2018) Különszám. 419–437. o.
- Polgár* 2018/B. *Polgár Balázs*: A Hadirégészeti Gyűjtemény. In: 100 éves a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 1918–2018. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, 2018. 112–115. o.
- Ravasz* 1999. *Ravasz István*: Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944–1945-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (1999) 1. sz. 125–141. o.
- Ravasz* 2003. *Ravasz István*: Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1941–1945. Budapest, [2003].
- Sipos – Ravasz* 1997. Magyarország a második világháborúban. Szerk. *Sipos Péter – Ravasz István*. Lexikon A–Zs. Budapest, 1997.
- Spielberger – Doyle – Jentz* 1997. *Spielberger, Walter J. – Hilary L. Doyle – Jentz, Thomas L.*: Leichte Jagdpanzer. Stuttgart, 1997.
- Szabó – Számvéber* 2003. *Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország. 1943–1945. Debrecen, 2003.
- Szabó* 2004. *Szabó József János*: Erődépítészet a XX. században. Geoinformatikai esettanulmányok. Budapest, 2004.

- Számvéber* 1999. Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944–45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. Szerk. *Számvéber Norbert*. Budapest, 1999.
- Számvéber* 2000. *Számvéber Norbert*: Nehézpáncélosok. A német 503. nehézpáncélos-osztály magyarországi harcai. Budapest, 2000.
- Számvéber* 2001. *Számvéber Norbert*: Konrád 3. Páncéloscsata Budapestért 1945. Budapest, 2001.
- Számvéber* 2007. *Számvéber Norbert*: Az alföldi páncéloscsata. Harcok a Tiszántúlon, 1944. október. Budapest, 2007.
- Számvéber* 2018. *Számvéber Norbert*: Páncélosok a budapesti csatában. Páncélos-hadviselés a budapesti hadművelet első felében és a főváros ostromában 1944. október 29. – 1945. február 13. Budapest, 2018.
- Szija – Ravasz* 2000. Magyarország az első világháborúban. Szerk. *Szija Jolán – Ravasz István*. Lexikon A–Zs. Budapest, 2000.
- Tieke – Rebstock* 2000. *Tieke, Wilhelm – Rebstock, Friedrich*: Im letzten Aufgebot 1944–1945. Die Geschichte der 18. SS-Freiwilligen-Panzer Grenadier-Division Horst Wessel. Coburg, 2000.
- Tóth* 1965. *Tóth Sándor*: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Budapest, 1965.
- Tóth* 1975. *Tóth Sándor*: Budapest felszabadítása. 1944–1945. Budapest, 1975.
- Viczián* 2004. *Viczián Mihály*: Heréd község története. Heréd, 2004.
- Vidos* 1944. *Vidos Géza*: Háborús emlékeim III. 1944. márc. – szept. HM HIM Hadtörténelmi Múzeum Kéziratos Emléknagyűjtemény, 535–589. fsz.
- Zsilin* 1988. Boevoj szosztav Szovjetszkoy Armii. Csaszt IV. (Janvar–Dekabr 1944 g.). Red. *Pavel Andrejevics Zsilin*. Moszkva, 1988.

Balázs Ádám

THE FIELD RESEARCH OF THE TRACES OF WORLD WAR II IN AND IN THE
NEIGHBOURHOOD OF HERÉD

(Abstract)

In my research article I introduce the elements of the German camp fortification defence system of World War II around Heréd. On the spot I explored certain elements of the defence system and the spots of taking out tanks. I made interviews with two eyewitnesses who experienced the events in

person and have been living in the settlement up to now. Based on the available sources I made a description of the front that crossed Heréd in December 1944.

My research represents novelty in two aspects. On the one hand, the detailed description of the military events in the narrower region of Heréd was earlier available only based on an article translated from Russian language, but I used up the sources of both belligerent parties. On the other hand, I have built the results of the research of the Heréd battlefield as a synthesis in my article, reconstructing the history of the panzer battle of Heréd.

Balázs Ádám

GELÄNDEFORSCHUNG NACH DEN SPUREN DES ZWEITEN WELTKRIEGS IN
HERÉD UND UMGEBUNG

(Résumé)

In meiner Studie stelle ich die Elemente der Lagerbefestigung des deutschen Verteidigungssystems im Zweiten Weltkrieg um die Gemeinde Heréd herum vor. Vor Ort habe ich einzelne Elemente des Verteidigungssystems sowie die Panzerabschusspunkte erschlossen. Ich habe auch mit zwei Augenzeugen der Ereignisse Interviews geführt, die bis heute in der Gemeinde leben. Mit der Aufarbeitung der zur Verfügung stehenden Quellen habe ich eine Beschreibung über den Durchzug der Front in der Gegend um Heréd Anfang Dezember 1944 erstellt.

Meine Forschungen liefern in zweierlei Hinsicht neue Erkenntnisse: Einerseits hatten wir zu einer ausführlichen Beschreibung der Kämpfe ausgesprochen in der engeren Umgebung von Heréd bislang nur über eine aus dem Russischen ins Ungarische übersetzte Studie Zugang. In meiner Arbeit habe ich dagegen die zugänglichen Quellen beider Lager verwendet. Andererseits stellt auch die Verwendung der Ergebnisse der Kriegsschauplatzforschung in der Synthese ein Novum in der Rekonstruktion des Panzergefechts von Heréd dar.

Balázs Ádám

FOUILLES A HERED ET DANS SES ENVIRONS POUR METTRE AU JOUR DES
VESTIGES DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE

(Résumé)

Dans mon étude, je présente les éléments de fortification de campagne du système de défense allemand de la Seconde Guerre mondiale dans les environs de Heréd. J'y ai mis au jour certains éléments du système de défense et les points de destruction de chars. J'ai également interviewé deux témoins des événements qui vivent toujours dans la commune. En exploitant les sources disponibles, j'ai décrit le passage du front aux alentours de Heréd au début décembre 1944.

Ma recherche apporte du nouveau sur deux points. Le premier : Jusqu'à présent seule une étude traduite du russe en hongrois décrivait les combats qui se sont déroulés aux environs proches de Heréd, alors que mon étude se fonde sur les sources disponibles des deux camps adverses. Le deuxième est une synthèse : L'intégration des résultats de l'exploration des champs de bataille dans la reconstitution de la bataille de blindés de Heréd.

Балаж Адам

ИССЛЕДОВАНИЯ СЛЕДОВ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В МЕСТНОСТИ Г. ХЕРЕД
И ЕГО ОКРЕСТНОСТЯХ

(Резюме)

В своем исследовании я представляю элементы лагерных укреплений системы немецкой обороны времен Второй Мировой Войны, расположенных в окрестностях г. Херעד. На месте события я исследовал и обнаружил некоторые элементы системы защиты, а также огневые точки выстрелов танка. Я также взял интервью у двух очевидцев, которые пережили события и до сегодняшнего дня живут в этом поселении. Обработав имеющиеся источники, я составил описание продвижения фронта в районе г. Херעד в начале декабря 1944-ого года.

Мое исследование дает новое в двух отношениях. Один из них заключается в том, что подробное описание боевых действий в более узком районе г. Херעד на венгерском языке было доступно до сих пор лишь только в исследовании, переведенном с русского, но в своей работе я использовал доступные источники обеих воюющих сторон. Другое - встроение результатов исследования поля битвы это синтез: в реконструкции бронированного сражения у г. Херעד и его окрестностях.

BIBLIOGRÁFIA

HEGEDŰS ANNAMÁRIA – MOHÁCSI ZOLTÁN

A 2019. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1–24
A hadtörténelem határterületei	25–125

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	126–151
A hadművészet és a fegyveres erők történet	152–264
Csapattörténetek	265–287
A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői	288–305
Hagyományápolás, emlékezetkultúra	306–324
Haditechnika	325–411
Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság	412–452
Helytörténet	453–470
Életrajzok, visszaemlékezések, naplók	471–561

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a 15. század végéig	562–577
16–18. század	578–628
1848–1849	629–646
1914–1918	647–670
1919–1938	671–709
1939–1945	710–761
1946–1989	762–789
1990–2019	790–791

IV. NÉVMUTATÓ

V. TÁRGYMUTATÓ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. Buga László – Hegedűs Ábel – Jankó Annamária – Mihalik József – Rojkó Annamária – Suba János – Szabó Béla – Szabó Gyula – Szabóné Szalánczi Erika – Tremmel Ágoston – Várszegi Lajos: 100 Years of Hungarian Military Mapping. 1919–2019. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 484 o.
2. Buga László – Hegedűs Ábel – Jankó Annamária – Mihalik József – Rojkó Annamária – Suba János – Szabó Béla – Szabó Gyula – Szabóné Szalánczi Erika – Tremmel Ágoston – Várszegi Lajos: A magyar katonai térképészet 100 éve. 1919–2019. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 484 o.
3. Erdei Lilla, T.: Görgei, az „első vértanú”. *BBC History*. 2019. 3. 18. o.
4. Feith László: Évfordulók éve. Rekordszámú múzeumi látogató. *Magyar Honvéd*. 2019. 2. 24–29. o.
5. Hadtörténeti Kincstár. Válogatás a 100 éves Hadtörténeti Intézet és Múzeum gyűjteményeiből. Szerk. Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 116 o.
6. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 413 o.
7. Harangi-Tóth Zoltán: Mi a történelmi hadijáték és miért van helye a katonai felsőoktatásban? *Hadtudomány*. 2019. 4. 119–128. o.
8. Jakusch Gabriella: A „Háborús hétköznapiak” tanulmánykötetek. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 387–396. o.
9. Kedves Gyula: Egy Batthyány-relikvia az egykori Aradi Ereklýmúzeumból. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 224–233. o.
10. Kovács Vilmos: Akik a kereszték alatt nyugszanak. Az interjút készítette: Sinkovics Ferenc. *Magyar Demokrata*. 2019. 22. 26–27. o.
11. Kovács Vilmos: Hiánypótlás. Interaktív adattár készül. *Magyar Honvéd*. 2019. 11. 10–15. o.
12. Kreutzer Andrea: A legszebb árvalánytól a legegyszerűbb sorozatképekig. Az Érdekes Újság és a világháború. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán. Budapest, Magánkiadás, 2019. 117–120 o.
13. Magyar–szovjet gazdasági és kulturális kapcsolatok, 1948–1991. / Sovetsko–vengerskie ökonomičeskie i kul'turnye svjazi, 1948–1991 gg. Szerk. Seres Attila – Závodi Szilvia. Budapest, Line Design, 2019. 119 o.
14. Military Treasures. Selected Artefacts from the Hungarian Military History Institute and Museum in Its Centenary Year. Ed. by Gergely Pál Sallay – Szilvia Závodi. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 117 o.
15. Mohácsi Zoltán: A 2016. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 519–572. o.
16. Mohácsi Zoltán: A 2017. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 3. 691–754. o.
17. Plachý, Jiří: Vojenské muzeum v Budapešti. *Historie a vojenství*. 2019. 4. 123–125. o.
18. Samu Botond Gergő: A megszállt Lille hétköznapijai az Országos Széchényi Könyvtár világháborús gyűjteményének tükrében. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 7–22. o.

19. *Soós Péter*: Az 1842 M gyalogsági puskától a CZ Bren 2 gépkarabélyig. Egy kötetben minden, amit jó, ha tudunk a kézi lőfegyverek fejlődéséről. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2019. 3. 21–24. o.
20. *Suba János*: Térképek, légfotók a Don-kanyarból. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 475–494. o.
21. *Tömöri Szilvia*: Első világháborús emlékek a Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben és a világégés múzeumi interpretációja. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 215–232. o.
22. *Török Róbert*: Egy nagykorú vaskereskedő első világháborús tevékenysége. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 243–256. o.
23. *Törös István*: Születésnap visszatekintés. Happy Birthday RepTár! *Arany Sas*. 2019. 8. 57–59. o.
24. *Trautmann Balázs*: Az ismeretlen Görgei. Egy hosszú életút titkai. *Magyar Honvéd*. 2019. 4. 54–59. o.

A hadtörténelem határterületei

25. *Babucs Zoltán*: A Felvidék és Kárpátalja hazatérésének emlékalbuma. Budapest, Heraldika Kiadó, 2019. 319 o.
26. *Babucs Zoltán*: Jászmagyar honvédek albuma. 2. kötet. 1921–1945. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2019. 125 o.
27. *Bálint Ferenc*: Az osztrák–magyar haditengerészet emlékei az Egyenruha és Felszerelés Gyűjteményben. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 265–282. o.
28. *Bartha Tibor*: A Zrínyi-Újvárnál talált leletek anyagvizsgálatának eredményei és értelmezése. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 189–222. o.
29. *Békés Márton – Gyarmati István – Takács Tamás Péter*: Budapest hegei. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019. 142 o.
30. *Boda Mihály*: Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban. *Hadtudomány*. 2019. 3. 24–32. o.
31. *Böhm Martin*: A Magyar Érdemkereszt és Magyar Érdemrend külföldi kitüntettjeinek emlékei a Hadtörténelmi Múzeum Fotóarchívumában. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 345–360. o.
32. *Butcher Emma – Hannah Partis-Jennings*: Szenvedő katonák. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 11. 74–77. o.
33. *Cockle, Tom*: War photographer 1.0. Keszthely, PeKo Publishing, 2019. 59 o.
34. *Csermák Zoltán*: Záma. A sorsdöntő csatátér. *Élet és Tudomány*. 2019. 24. 748–750. o.
35. *Csiki Tamás*: A szegénységtől az éhínségig. Az agrárproletariátus az I. világháború idején. *Korall*. 2019. 77. 67–90. o.
36. *Csorba György*: A nemzetőrségi zenekarok és zenészek Pest-Budán 1848-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 53–76. o.

37. *Diószegi György Antal*: Jótékonyág és kegyelet az első világháború idején. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 81–98. o.
38. *Drummer, John P.*: A Trianon-küldetés. Budapest, Magánkiadás, 2019. 475 o.
39. *Fejér Ingrid*: Egy huszártiszt a hátszárban. Gallasy István felmentései és tevékenysége az első világháborúban. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 133–148. o.
40. *Fodor István Ferenc*: Két generáció két háborúja fényképeken. *Honismeret*. 2019. 2. 46–47. o.
41. *Forgács Márton*: „Selam min Saraj-Bosna” Egy különleges szarajevói képeslap a Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteményében. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 53–57. o.
42. *Forgács Márton*: Válogatás Palkovics Ferenc közép-ázsiai vonatkozású első világháborús hadifogoly-képeslapjaiból. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 283–306. o.
43. *Fricz-Molnár Péter*: Levelek a frontról. A tábori posta fontossága. *Magyar Honvéd*. 2019. 4. 60–61. o.
44. *Gazda Albert – Tóth Tibor – Hunčík Péter – Horváth Viktor – Makai József*: Katonakönyv. Budapest, Cser Kiadó, 2019. 280 o.
45. *Graus, Igor*: Stanovy Habsburského Vojenského radu Márie Terézie z roku 1757. *Vojenská historia*. 2019. 3. 132–155. o.
46. *Gyulai Orsolya, Pállné*: Érdekességek a hajós emlékszázlókról. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 373–384. o.
47. Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 302 o.
48. *Hermann Attila*: „Félre a halállal, előre rohamzászlóalj!” Az Osztrák–Magyar Monarchia elit katonáinak jelvényei a Nagy Háborúban. Hajdúszoboszló, Népművelők Hajdú-Bihar Megyei Egyesülete, 2019. 215 o.
49. *Hermann Róbert*: Komáromi csataképek 1848–1849. Képes album a szabadságharc 170. évfordulójára. Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2019. 171 o.
50. *Jakusch Gabriella*: Kiadványok a háborús hétköznapiakról – A „Mindenütt hódít – Reklám a Nagy Háborúban”, a „Gulyásagyú és rohamsisak – A Nagy Háború gyomornézetből” és a „Fürdőélet a Nagy Háborúban” című kötetek ismertetése. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 283–294. o.
51. *Jankovics Marcell*: Trianon. Budapest, Méry Ratio Kiadó, 2019. 263 o.
52. *Jarinkovič, Martin – Szabó Viktor*: Vojnový Album. Dr. Jenő Lesskó, Belehrad 1915–1916 / The War Album. Dr. Jenő Lesskó. Belgrade 1915–1916. Košice, Východoslovenské múzeum, 2019. 111 o.
53. *Juhász Balázs*: A fasiszmus katonapolitikája és a magyarországi katonai kölcsönök. *Világtörténet*. 2019. 4. 571–584. o.
54. *Kaba Eszter*: „Hadifogoly felesége voltam”. Női életutak az első világháborúban. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest,

- Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 161–180. o.
55. *Kállai Attila*: A hadirégészeti kutatások térinformatikai alapjai, különös tekintettel Zrínyi-Újvár környezetének retrospektív térinformatikai modellezésére. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 141–157. o.
  56. *Kapronczay Károly*: Kossuth Zsuzsanna, az első magyar főápolónő tevékenysége a szabadságharc idején. *Valóság*. 2019. 3. 20–27. o.
  57. *Kincses Katalin Mária*: Sebesült- és katonaelet a háttérországban Házi Jenő visszaemlékezései alapján. Adalékok az első világháborús kórházi sebesültellátás történetéhez. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 69–80. o.
  58. *Kloska Tamás*: A Nagy Háború hatása és emlékezete a vidéki kultúrában. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum első világháborús projektje. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 201–214. o.
  59. *Kollár László*: A Vitézi Rend. *Honvéd Altszti Folyóirat*. 2019. 5–6. 30–33. o.
  60. *Költő László – Négyesi Lajos – Bertók Gábor – Padányi József – Szabó András*: Zrínyi-Újvár sáncának lokalizálása, feltárása és rekonstrukciója. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 107–122. o.
  61. *Kozitsyn, Vyacheslav*: War photographer 1.1. Keszthely, PeKo Publishing Kft., 2019. 59 o.
  62. *Kutasi Csaba*: Huszáröltözék textiltechnikai szemmel. *Élet és Tudomány*. 2019. 11. 346–347. o.
  63. *L'Auné Judit*: Részletek egy 17 éves önkéntes ápolónő naplójából, 1914–1916. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 49–58. o.
  64. *Ludmann Mihály*: A Nagy Háború a képzőművészetben. *Trianoi Szemle*. 2019. 3–4. 139–144. o.
  65. *Magó Károly*: A holdfény fuvarosai. Varsói légihid. Kutatások és emlékművek. *Aramyasz*. 2019. 8. 78–82. o.
  66. Magyarország 20 éve a NATO-ban / Hungary's 20 years in NATO. Budapest, Zrínyi Kiadó–HM Honvédelmi Államtitkársági Titkárság–Magyar Atlanti Tanács, 2019. 183 o.
  67. *Makai Ágnes*: Kitüntetés-vita 1920-ban. Alapítások és adományozások lehetősége a kormányzói jogkör alapján. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 329–344. o.
  68. *Márki Sándor Szabolcs*: RézAngyalok szárnyakon. A katonazene története a Tisza fővárosában. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 113 o.
  69. *Maróti Boglárka – Horváth Gergely*: Egy bronz lándzsahegy XRF vizsgálata a Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményéből. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 211–218. o.
  70. *Maruzs Roland*: Az életem árán is... Katonák posztumusz elismerése. *Magyar Honvéd*. 2019. 11. 40–43. o.
  71. *Mészöly Gábor*: Honvéd Együttes. 70 év művészet és történelem / Honvéd Ensemble. 70 Years Art and History. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 215 o.

72. *Négyesi Lajos*: Két mozsárbomba 1664 júniusából. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 181–187. o.
73. *Négyesi Lajos*: A mohácsi csatater kutatásának legfrissebb eredményei. *Hadtudomány*. 2019. 4. 110–118. o.
74. *Németh András – Szabó András*: Zrínyi-Újvár ostromának műszeres kutatása. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 159–180. o.
75. *Németh András – Szabó András – Balogh Ferenc*: 3D virtualizációs és vizualizációs technológiák az eredmények archiválásában. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 223–266. o.
76. *Németh György*: Útleveélhasználat 1848–1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 92–132. o.
77. *Németh Ildikó – Závodi Szilvia*: A soproni Tiszti Leánynevelő Intézet története, 1850–1945. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 199 o.
78. *Padányi József – Négyesi Lajos – Nagy László*: A Zrínyi-árok azonosítása - Egy 1662-ben épített műszakizár-elem. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 85–105. o.
79. *Pap Norbert*: The Pilgrimage Town (Türbe Kasabası) of Sultan Süleyman at Szigetvár. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 539–552. o.
80. *Pap Norbert – Kitanics Máté – Gyenizse Péter – Szalai Gábor – Polgár Balázs*: Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – A mohácsi csata centrumtériségének lokalizálása. *Történelmi Szemle*. 2019. 2. 209–246. o.
81. *Pap Norbert – Kitanics Máté*: Zigetvár'daki Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesi. Budapest–Pécs, MANK Nonprofit Kft., 2019. 91 o.
82. *Polgár Balázs*: Hadifogolytáborok régészeti kutatása. Tárgyi emlékek az ostffyasszonyfai hadifogolytáborból, 1915–1918. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 307–327. o.
83. *Polgár Balázs*: Közös sírban. Hitelesítő ásatások Baján. *Magyar Honvéd*. 2019. 8. 52–53. o.
84. *Polgár Balázs*: A második világháborús bajai hadifogolytábor régészeti kutatása, 2018–2019. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 197–208. o.
85. *Polgár Balázs – Soós Péter*: Régészek a harcmezőn. A segesvári ütközet színterét kutatták. *Magyar Honvéd*. 2019. 8. 50–51. o.
86. *Pollmann Ferenc*: Egy ismeretlen Tersztyánszky-levél 1915-ből. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 349–360. o.
87. *Polonszkij, Ilja*: Segített-e a vodka a fronton? *Ilja Polonszkij* írását *Végh Ferenc* szemlélte. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2019. 3. 26–27. o.
88. *Prohászka László*: Berán Lajos első világháborúval kapcsolatos plasztikai alkotásai. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 91–124. o.

89. *Prohászka László*: Bory Jenő Szarajevóval kapcsolatos művészeti és építészeti tevékenysége. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 149–160. o.
90. *Prohászka László*: Lux Elek első világháborúval kapcsolatos plasztikai alkotásai. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 415–441. o.
91. *Sallay Gergely Pál*: A hadifémek metamorfózisa, avagy kitüntetések zsákmányolt ágyúk anyagából. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 237–240. o.
92. *Sallay Gergely Pál*: Magyar katonai jelvények a második világháború idején. *Rubicon*. 2019. 1. 70–71. o.
93. *Sallay Gergely Pál*: „A székely hadosztály tagjai érdemeinek elismerése tárgyban”. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 3. 685–689. o.
94. *Sallay Gergely Pál – Szentváry-Lukács János*: IV. Károly aransarkantyús vitézei, 1916. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 160 o.
95. *Samu Botond Gergő*: Történelem alulnézetből. Válogatás az Országos Széchényi Könyvtár szöveges plakátjaiból. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 75–90. o.
96. *Scheer, Tamara*: Die Sprachenvielfalt in der österreichisch-ungarischen Armee während des Ersten Weltkriegs. *Pallasch*. 2019. 67. 125–136. o.
97. *Sipos András*: Budapest I. világháború előtti külföldi kölcsöneinek rendezése 1922–1925. *Fons*. 2019. 3. 273–300. o.
98. *Somogyi Gréta*: Gróf Mikó Imre és az Erdélyi Múzeum Egyesület. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 429–439. o.
99. *Somogyi Győző*: Hungarian Defence Forces, 1945–1990 / Magyar Honvédség 1945–1990. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 64 o.
100. *Stein, Oliver*: Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches. Österreichisch-ungarische Soldaten im Osmanischen Reich während des Ersten Weltkriegs. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2019. 2. 412–441. o.
101. *Süttő Mihály*: Katonai játékok fogatok a Nagy Háború idején, 1914–1918. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 59–68. o.
102. *Szabó János, B.*: Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései” hadtörténész szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 943–956. o.
103. *Szak Andrea – Druzsín József – Szivák Petra – Ott István*: A magyar katonai folyóiratok történeti áttekintése. 1. rész. *Katonai Logisztika*. 2019. 1–2. 279–302. o.
104. *Szak Andrea – Druzsín József – Szivák Petra*: A magyar katonai folyóiratok történeti áttekintése. 2. rész. *Katonai Logisztika*. 2019. 4. 248–269. o.
105. *Szántó Nóra*: Basch Árpád Kárpátok védői című festményének története. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 125–142. o.
106. *Szem Géza – Hausner Gábor*: Zrínyi-Újvár kutatásának története. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 9–21. o.
107. *Szoleczky Emese*: A „jótékony felbuzdulás legújabb ideája”. Az Augusztus-hajó. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest,

- Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 99–116. o.
108. *Szoleczky Emese*: A frontélet dokumentumai. II. világháborús magyar emléktanyag. *Rubicon*. 2019. 1. 46–47. o.
  109. *Szoleczky Emese*: A háború virágai. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 11–48. o.
  110. *Szoleczky Emese*: Szilencium. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 297–308. o.
  111. *Tamás Ágnes*: Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig. Budapest, Kalligram, 2017. 343 o.
  112. *Tarim, Zeynep*: Sigetvarname. A Visual Source of Sultan Süleyman’s Last Campaign. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 411–426. o.
  113. *Tóth Judit*: „Imperialisták és hazai ügynökeink” a Ludas Matyiban. *Rubicon*. 2019. 2–3. 124–133. o.
  114. *Törös István*: Csendes éj. Karácsonykor hallgattak a fegyverek. *Regiment*. 2019. 5. 8–11. o.
  115. *Tulipán Éva*: „Fűjja a szél, fűjja, hazafelé fűjja”. A 48-as honvédszászlók visszaadása 1941-ben és 1948-ban. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 523–536. o.
  116. *Tüskés Gábor*: The Memory of the 1566 Siege of Sziget and of Miklós Zrínyi in Hungarian Literary Tradition. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 447–477. o.
  117. *Udovecz György*: 1920–1945 magyar gyalogos katonáinak öltözete, felszerelése és fegyverzete. Segédanyag katonai hagyományörzők részére. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 159 o.
  118. *Vándor László*: A várkút feltárása. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialog Campus, 2019. 123–138. o.
  119. *Vatin, Nicolas*: On Süleyman the Magnificent’s Death and Burials. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 427–443. o.
  120. *Veszprémy László*: A középkor magyar hősei. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 549–556. o.
  121. *Vörös Boldizsár*: „Athéniek” és „spártaiak”, „magyarok” és „orosok”. Háborús gyerekjátékok Magyarországon a 19–20. század fordulóján és az I. világháborúban. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 319–324. o.
  122. *Závodi Szilvia*: Az Augusztus Alap babakiállítás. In: Háborús hétköznapok 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 117–132. o.
  123. *Závodi Szilvia*: Háborús receptek, avagy a Meinl Gyula r. t. Háztartásgazdasági Tanácsadója. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 171–184. o.

124. *Zongor László*: Ők 250-en. A magyar szabadságharc katonai- és politikai vezetői. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2019. 75 o. (Jókai füzetek 88.)
125. *Zrínyi-Újvár*. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor* – *Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

126. *Baranyi Tamás Péter*: Az enyhülés meghatározása a hidegháború historiográfiájában. *Világtörténet*. 2019. 3. 331–356. o.
127. *Beláz Annamária*: A közigazgatás információbiztonsága. *Hadtudomány*. 2019. 3. 92–104. o.
128. *Böreği, Günhan*: The Memory of Szigetvár and Sultan Süleyman in Ottoman/Turkish Culture. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 523–538 o.
129. *Denda, Dalibor*: Institutional Development of Military History Research in Serbia from 1876 to the Present. In: *Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Domokos György* – *Krámlí Mihály* – *Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 27–35. o.
130. Élet az arcvonal mögött. *Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária* – *Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 556 o.
131. *Fodor Pál*: Minek is az igaz története? In: *Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története*. A kötetet összeállította, a szövegeket gondozta és a jegyzetek egy részét írta *Fodor Pál*. A történelmi tanulmányt írta *Kelenik József*. A forrásszövegeket fordította, a bevezetőket és a jegyzetek egy részét írta *Kelenik József* – *Petneházi Gábor* – *Sokcsevits Dénes* – *Tomek Iván*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 7–12. o.
132. *Főcze János*: Az őszirózsás forradalom megítélései. *BBC History*. 2019. 3. 44–48. o.
133. Hadtudományi lexikon. Új kötet. Főszerk. *Krajnc Zoltán*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 1199 o.
134. *Hahner Péter*: A hidegháború történetírása. *Rubicon*. 2019. 2–3., 42–49. o.
135. *Hausner Gábor*: Egy félévszázados diskurzus a hadtörténelem helyéről és szerepéről. Perjés Géza hozzászólása a magyar hadtörténetírásról zajló vitához 1956 nyarán. *Hadtudomány*. 2019. 3. 43–58. o.
136. *Hermann Róbert*: A forradalom és szabadságharc centenáriuma a magyar történetírásban. *Századok*. 2019. 3. 477–501. o.
137. *Hermann Róbert*: Köszöntő Urbán Aladár 90. születésnapjára. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 3–5. o.
138. *Káplár Zsolt*: 19. századi erődök múltja és jelene Európában. Konferencia beszámoló, 2019. In: *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19*. Szerk. *Sallay Gergely Pál* – *Závodai Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 363–370. o.
139. *Karbić, Damir*: The Memory of Nicholas IV of Zrin and the Battle of Szigetvár in Croatia and the Balkans. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 509–521 o.
140. *Kenyeres Dénes*: Válogatott cikkeim, interjúim, tanulmányaim és nyilvános beszédeim. Kecskemét, Magánkiadás, 2019. 400 o.

141. *Ligeti Dávid Ádám*: Egy liviusi kontrafakt nyomában. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 141–147. o.
142. *Nagy-L. István*: A császári-királyi hadsereg magyar tábornokainak kutatásáról, 1787–1815. *Századok*. 2019. 1. 179–209. o.
143. *Polgár Balázs*: Háború, régészet és kulturális örökségvédelem II. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 513–517. o.
144. *Ress Imre*: Továbbgondolásra érdemes szempontok Pollmann Ferenc *A régi Magyarország utolsó háborúja* c. munkájában. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 219–227. o.
145. „...s honvéd tisztét teljesíti”. Harminc esztendő a haditechnikai kultúra szolgálatában, 1989–2019. Szerk. *Turcsányi Károly*. Budapest, Láhner György Haditechnikai Klub, 2019. 76 o.
146. *Scheibner Tamás – Zombory Máté*: Holokauszt és államszocializmus. A történelem terhe a hatvanas években. *Múltunk*. 2019. 2. 4–13. o.
147. *Szóts Zoltán Oszkár*: A Századok, a Hadtörténelmi Közlemények és az első világháború 1945 előtt. In: Háborús hétköznapiak 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 181–200. o.
148. Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 324 o.
149. *Tulipán Éva*: Térbe írt (had)történet. Elméleti és módszertani vázlat. *Hadtudomány*. 2019. 3. 33–42. o.
150. *Turcsányi Károly*: A Láhner György Haditechnikai Klub céljai és eseménytörténete. In: „...s honvéd tisztét teljesíti”. Harminc esztendő a haditechnikai kultúra szolgálatában, 1989–2019. Szerk. *Turcsányi Károly*. Budapest, Láhner György Haditechnikai Klub, 2019. 5–12. o.
151. *Váczai Dániel*: Az emberi tényező kockázatainak modellezési lehetősége Fuzzy-logikával a vasútnál, mint infrastruktúrában. *Hadtudomány*. 2019. 3. 80–91. o.

A hadművészet és a fegyveres erők története

152. *Ágoston Gábor*: Az oszmán haderő a visszafoglaló háborúk idején. *Rubicon*. 2019. 11. 18–27. o.
153. *Andaházi Szeghy Viktor*: A Gyorshadtest ukrainai hadműveletei 1941. *Rubicon*. 2019. 1. 12–21. o.
154. *Andaházi Szeghy Viktor*: Trianontól Bledig. A magyar királyi honvédség szervezése és lehetőségei 1920–1938 között. *Hadtudomány*. 2019. 3. 15–23. o.
155. *Árvai Zoltán – Gyarakai Károly*: 100 éves az önálló magyar katonai felderítés, hírszerzés és elhárítás, 1918–2018. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 851 o.
156. *Bálint Ferenc – Hideg István – Isztin Gyula*: Császári és Királyi Haditengerészet szolgálatában. Vas vármegye. Csehi, „Idehaza”–A Magyar Vidékért Egyesület, 2019. 318 o.
157. *Bárány Attila*: Anglia hadszervezete és hadserege, 1485–1547. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 201–223. o.
158. *Bárány Attila*: Skócia hadszervezete és hadserege, 1488–1547. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János –*

- Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 225–231. o.
159. *Báthory Csaba*: A magyar királyi Honvédelmi Minisztérium 2-es (személyügyi) osztálya, 1868–1914. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 80–93. o.
160. *Berekméri Árpád Róbert*: A Delatyn-Mikuliczyn-i ütközet a magyar források tükrében. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 116–130. o.
161. *Besenyő János*: Magyarok a Spanyol Idegenlégióban. *Századok*. 2019. 4. 803–827. o.
162. Big Brother’s Miserable Little Grocery Store. Studies on the History of the Hungarian Secret Services after World War II. Ed. by *György Gyarmati – Mária Palasik*. Budapest–Pécs, Historical Archives of the Hungarian State Security–Kronosz Kiadó, 2019. 369 o.
163. *Biró Aurél*: Vörös terrorcsapatok és a mindennapok terrorja a magyarországi tanácsköztársaság idején. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2019. 547 o., 1 CD.
164. *Bishop, Patrick*: Miért a légierő volt a legfontosabb brit haderőnem? Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History*. 2019. 4. 65–69. o.
165. *Boda Mihály*: A humanista háborús ideológia Magyarországon a 15–16. században. A „kereszténység védőbástyája”. *Hadtudomány*. 2019. 4. 100–109. o.
166. *Bodoróczi János*: A különlegesek. Különleges harcéljárások, műveleti erők a magyar történelemben és a modern hadviselésben. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 166 o.
167. *Bona Gábor*: A honvédsereg első katonaeorvosai, 1848. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 205–223. o.
168. *Buzás Gergely*: A késő középkori európai erőépítészlet és Magyarország, 1450–1526. In: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 233–253. o.
169. *Cseh Gergő Bendegúz*: Armistice Control in Europe at the end of World War II. Translated by *Éva Misits*. In: Big Brother’s Miserable Little Grocery Store. Studies on the History of the Hungarian Secret Services after World War II. Ed. by *György Gyarmati – Mária Palasik*. Budapest–Pécs, Historical Archives of the Hungarian State Security–Kronosz Kiadó, 2019. 19–45. o.
170. *Cservenka Ferdinánd*: A szlovák Gyorscsoport Zaľuz környéki harcai. *Honvédségi Szemle*. 2019. 6. 127–138. o.
171. *Csikány Tamás*: Székely határőr gyalogezredek harcászata a XVIII. század végi háborúkban. *Hadtudomány*. 2019. 4. 89–99. o.
172. *Csonkaréti Károly*: Magyar királyi folyamerők, 1939–1945. Budapest, Kornétás Kiadó, 2019. 119 o.
173. Da Caporetto al Piave e il tramonto della monarchia dualista. A cura di *Gizella Nemeth – Adriano Papo*. San Dorligo della Valle, Luglio Editore, 2019. 182 o. (Civiltà della Mitteleuropa 21.)
174. *Denison, George Taylor*: A lovasság története. A legrégibb időktől a jelenkorig. Fordította: *Szeles Dénes*. Reprint kiadás. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2019. 435 o.
175. *Dobák Imre*: A titkos információgyűjtés eszközeinek vázlatos struktúrája az állambiztonsági szférában. In: *A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről*. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2019. 125–137. o.

176. *Drusza Tamás*: Jövöbeni kihívások a (polgári) nemzetbiztonsági elhárítás területén. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 211–238. o.
177. *Feith László*: 24 órás betegség. A gyilkos spanyolnátha-járvány. *Magyar Honvéd*. 2019. 2. 50–53. o.
178. *Feith László*: Méretarányosság. A magyar katonai térképészet 100 éve. *Magyar Honvéd*. 2019. 1. 50–55. o.
179. Fegyver nélküli műveletek és háttértényezőik. Tanulmánykötet. Szerk. *Lóderer Balázs – Stohl Róbert*. Budapest, Honvéd Tudományos Kutatóhely, 2019. 182 o.
180. *Finszter Géza*: Állambiztonság – nemzetbiztonság és a rendszerváltozás (1989–1990). In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 147–160. o.
181. *Fodor Pál*: Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege, 1500–1530. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 13–36. o.
182. *Forgács Balázs*: Abraham Guillén és a városi gerilla-hadviselés. *Hadtudomány*. 2019. 3. 3–14. o.
183. *Földesi Ferenc*: Fejezetek a területi katonai igazgatási rendszer történetéből. A nemzeti hadsereg megalakulásától a trianoni békeszerződés ratifikációjáig, 1919–1922. *Honvédségi Szemle*. 2019. 1. 99–118. o.
184. *Gecsényi Lajos*: Vasfüggönytől vasfüggönyig, 1948–1957. *Rubicon*. 2019. 7. 4–11. o.
185. *Gyaraki Károly*: A katonai elhárítás átalakulása a rendszerváltás időszakában. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 139–145. o.
186. *Gyarmati György*: A vasfüggöny végnapjai, 1989. Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon. *Rubicon*. 2019. 7. 44–53. o.
187. *Györkös Attila*: A Francia Királyság hadszervezete és hadserege, 1494–1534. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 139–153. o.
188. *Harangi-Tóth Zoltán*: Francia ejtőernyősök az indokínai háború első felében. *Honvédségi Szemle*. 2019. 3. 140–149. o.
189. *Hegedűs László*: Állambiztonsági elhárító munka a határőrségnél. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 111–123. o.
190. *Hermann Róbert*: A honvéd utászkar megszervezése 1848-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 7–52. o.
191. A hírszerzés története az ókortól napjainkig. Szerk. *Boda József – Regényi Kund*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 199 o.
192. *Horváth Csaba*: A magyar haderő a keleti hadszíntéren 1941–43. *Rubicon*. 2019. OnlinePlusz 1.
193. *Horváth Miklós*: Adalékok a karhatalom 1956. november 4. utáni történetéhez. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 193–213. o.

194. *Horváth Miklós*: A magyar honvédség a hidegháború időszakában, 1944–1991. *Hadtudomány*. 2019. 1–2. 162–182. o.
195. *Igaz Levente*: A Portugál Királyság hadszervezete és hadserege, 1495–1541. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 181–199. o.
196. *Jankó Annamária*: A katonai felmérések hadi felhasználása az első katonai felméréstől az első világháborúig. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 86–96. o.
197. *Jankovich Arisztid*: A Nemzeti Hadsereg, 1919. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta: *György Sándor*. Gencsapáti–Várpalota, Szülőföld Könyvkiadó–Trianon Múzeum, 2019. 379 o.
198. *Jestice, Phyllis G.*: Középkori lovagok. A lovagság aranykorának hős vitézei. Fordította: *Barabás József*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2019. 160 o.
199. *Jones, Dan*: Jeruzsálem eleste. Fordította: *Barabás József*. *BBC History*. 2019. 4. 72–78. o.
200. *Juharos Tamás*: Halálmegvető bátorság. Akik szó szerint repülésre születtek. *Aranyas*. 2019. 1. 60–64. o.
201. *Kalóczkai Tibor*: A magyar katonai ejtőernyőzés története 1948-tól napjainkig. *Haditechnika*. 2019. 1. 59–61. o.
202. *Kaszvár Attila*: Az európai terrorelhárítás jelene és jövője. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 175–193. o.
203. *Kávássy János Előd*: A kohó, az íjász és a túlélők. A NATO Able Archer 83 hadgyakorlata és annak hatása a kéthatalmi percepciókban. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 239–246. o.
204. *Kemény Krisztián*: Világ színvonalon. A szabadságharc katona-egészségügye. *Magyar Honvéd*. 2019. 12. 10–15. o.
205. *Kincses Katalin Mária*: „Forradalmi attitűd”, marxista terminológiák és egyidejű reflexiók az 1917-es orosz forradalomra Szekfű Gyula történetírásának korai szakaszában. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 243–265. o.
206. *Kincses Katalin Mária*: Die Problematik der Feldmedizin Ungarns der frühen Neuzeit. Übersetzung: *Csilla Tuza*. *Vojenská historia*. 2019. 3. 7–43. o.
207. *Kincses Katalin Mária*: Tábori sebesültellátás Magyarországon a XVI–XVIII. században. Budapest, Gondolat Kiadó, 2019. 180 o.
208. *Kiss Gábor*: Kettős szerepben. Az első világháború hadszíntéri orvoslása. *Magyar Honvéd*. 2020. 1. 16–18. o.
209. *Kiss Gábor*: Postagalambok az osztrák–magyar haderőben. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 97–102. o.
210. *Kiss Gábor*: Újratervezés. A honvédség egészségügye 1920–1945. *Magyar Honvéd*. 2020. 1. 19–21. o.
211. *Koós Levente*: Egéssz pályás letámadás. A Fradi és az állambiztonság 1945–1970 között. Budapest, Inverz Media, 2019. 249, 24 o.
212. *Korpás Zoltán*: A Spanyol Monarchia hadszervezete és hadserege, 1492–1537. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó*

- János – Fodor Pál. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 155–179. o.
213. Kovács Tamás: Variációk egy témára – Az elhárító munka változatai az 1918-as összeomlástól a bethleni konszolidáció kezdetéig. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. Drusza Tamás. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 71–82. o.
214. Kovács Zoltán András: A polgári elhárítás negyedszázada, 1990–2016. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. Drusza Tamás. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 161–173. o.
215. Krámlí Mihály: Az osztrák–magyar TEGETHOFF-osztályú csatahajók hármass lövegtornyának első terve. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán. Budapest, Magánkiadás, 2019. 103–116. o.
216. Lázár Balázs: Napóleon fagyos pokla. *Múlt-kor*. 2019. Tél. 62–69. o.
217. Limpár Péter: Egy rajtaütés, ahol mindenki győzött – Abos, 1919. június 11. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 11–20. o.
218. A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. Drusza Tamás. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 238 o.
219. A Magyar Honvédség Görgei Artúr Vegyivédelmi Információs Központ 50 éves története, 1969–2019. Jubileumi évkönyv. 3. átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó–Magyar Honvédség Görgei Artúr Vegyivédelmi Információs Központ, 2019. 136 o., 1 DVD.
220. Miskolczi Ambrus: A Vasgárda. 2. kötet. 1937–1964. Antiszemitizmus, mitológia, vallás. Budapest, Gondolat Kiadó, 2019. 392 o.
221. Molnár Mónika, F.: Az itáliai államok hadszervezete és hadseregei, 1494–1534. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 121–137. o.
222. Mózes Ambrus: A vietnami háború brit szakasza. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 143–152. o.
223. Nagy Ákos Péter: A magyarországi belügyi belső elhárítás történetének rövid áttekintése a második világháború végétől a Nemzeti Védelmi Szolgálat megalakulásáig. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. Drusza Tamás. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 83–96. o.
224. Négyesi Imre: A mesterséges intelligencia és a hadseregek. *Hadtudomány*. 2019. 3. 71–79. o.
225. Nemzetközi biztonsági szervezetek. Szerk. Molnár Anna – Marsai Viktor – Wagner Péter. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2019. 246 o.
226. Orgoványi István: Tiltott határátlépési esetek a nyugati határon. *Rubicon*. 2019. 7. 24–35. o.
227. Paroda Rita: Jugoszlávia elleni hadműveleti tervek az 1960-as és 1970-es években Varsói Szerződés és NATO dokumentumok tükrében. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 181–192. o.
228. Péterfi Bence: A Német-római Birodalom hadszervezete és hadserege, 1493–1532. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 93–119. o.

229. *Preston, Paul*: A spanyol polgárháború. *Világtörténelem*. 2019. 6. 16–24. o.
230. *Raáb Renáta*: Austria's Schleswig Policy. 1848–1852. Budapest–Paris, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary–L'Harmattan Publishing–Éditions L'Harmattan, 2019. 328 o. (Collection Károli)
231. *Ravasz István Dezső*: Krétai kör. Az első nemzetközi békemisszió. *Magyar Honvéd*. 2019. 6. 48–53. o.
232. *Ravasz István Dezső*: A m. kir. Honvédség karhatalmi alkalmazásának szabályozása a Horthy-korban, császári és királyi előzményekkel. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 361–384. o.
233. *Réti Balázs*: Éjszakai támadás az egyiptomi kikötőben. *BBC History*. 2019. 2. 78–83. o.
234. *Révész Tamás*: Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadsereg 1918–1919-ben. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. 289 o. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 4.)
235. *Ripcsé László*: A Zala 1968 gyakorlat egy felderítőszázad parancsnoka szemével. *Felderítő Szemle*. 2019. 1. 155–160. o.
236. *Romsics Ignác*: Magyar rebellesek. Budapest, Helikon Kiadó, 2019. 449 o.
237. *Rose, Sarah*: Legendás lányok. Kémnők titkos története a II. világháborúból. Fordította: *Striker Judit*. Budapest, Partvonal Könyvkiadó, 2019. 349 o.
238. *Rózsa Gabriella, Pogányné*: A Honvédkórház 120 éve / 120 years of the Military Hospital. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 352 o.
239. *Saáry Gábor Levente*: A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történelmi Kutatócsoport, 2019. (MOSZT Könyvek 15.)
240. *Ságvári György*: Hadiszállítók a Városligetben 1896-ban. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 391–412. o.
241. *Sashalmi Endre*: A Moszkvai Fejedelemség hadszervezete és hadserege, 1462–1533. In: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 37–50. o.
242. *Scholtz Róbert Gergely*: „Nekik nem volt választásuk!”. Állatok a Nagy Háborúban. Cigánd, Etele Hagyományörző, Lovas és Szabadidősport Egyesület, 2019. 88 o.
243. *Somkutas Róbert*: Egy majdnem „elfelejtett hadjárat” margójára. A Zala 1968 gyakorlat – felderítőszemmel. *Felderítő Szemle*. 2019. 1. 115–143. o.
244. *Somkutas Róbert*: A Magyar Királyi Honvédség páncélozott eszközökkel felszerelt felderítő csapatai a Barbarossa hadművelet során. 3. rész. *Haditechnika*. 2019. 2. 68–74. o., 3. 58–63. o., 6. 58–62. o.
245. *Szabó János, B.*: A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege, 1490–1529. In: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 67–92. o.
246. *Szabó József János*: „Árpád-vonal”. A szovjet csapatok támadó hadműveletének előestéje a Keleti-Kárpátokban. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész*

- tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 2019. 495–503. o.
247. *Szabó Károly*: A katonai elhárítás jelene és jövője. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 195–209. o.
248. *Szabó Miklós, M.*: A Kárpát-csoport repülőcsoportja 1941. nyári-őszi harcaiból levont tapasztalatok. *Haditechnika*. 2019. 6. 63–66. o.
249. *Szabó Szilárd*: Az Osztrák–Magyar Monarchia központi katonai és polgári hírszerző és elhárító szervezete, 1850–1918. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019. 241 o.
250. *Szakály Sándor*: „Nem kérek kegyelmet, mert azzal bűnösségemet ismerném el”. Vitéz Jány (Hautzinger) Gusztáv vezérezredes, a tragikus sorsú magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka, 1940–1943. Életút vázlat. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 2019. 504–512. o.
251. *Számvéber Norbert*: A magyar fegyveres erők története 1914–1945 között. *Hadtudomány*. 2019. 1–2. 156–161. o.
252. *Szekér Nóra*: Egy fegyverszüneti küldöttség története. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 61–73. o.
253. *Szenes Zoltán – Siposné Kecskeméthy Klára*: NATO 4.0 és Magyarország. 20 év tagság. 30 év együttműködés / NATO 4.0 and Hungary. 20 years of membership. 30 years of cooperation. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 487 o.
254. *Szokola László*: A Lengyel–Litván Államszövetség hadservezete és hadserege, 1501–1531. In: Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 51–66. o.
255. *Tabajdi Gábor*: Bomlasztás. Kádár János és a III/III. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 287 o. (Modern magyar történelem)
256. *Tóth Imre*: Frontváros vagy érintkezési pont? Sopron a vasfüggöny tövében, 1948–1989. *Rubicon*. 2019. 7. 12–23. o.
257. *Trieber Péter*: A honvéd karhatalmi ezredek személyi állományával kapcsolatban felmerülő kérdések. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 207–222. o.
258. Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. *B. Szabó János – Fodor Pál*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 295 o. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet)
259. *Ungváry Krisztián*: A magyar katonai elhárító szolgálatok vezetői. Életek – sorsok – csoportok. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 13–70. o.
260. *Urbán Attila*: Változások a magyar kémelhárítás feladatrendszerében és szervezeti rendjében az 1970-es évek első felében. In: A magyar elhárítás fejlődése. Tanulmányok a katonai és polgári nemzetbiztonsági elhárítás múltjáról, jelenéről, jövőjéről. Szerk. *Drusza Tamás*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó. 2019. 97–110. o.
261. *Varga Csaba Béla*: Nincs hova hátrálni! Svájc Hitler árnyékában. *Regiment*. 2019. 1. 22–27. o.

262. *Weszprémy Gábor*: Kuba Afrikában. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 153–180. o.
263. *Willis, Sam*: Trafalgar. Túlértékelt győzelem? Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History*. 2019. 11. 78–84. o.
264. *Zsuffa Sándor*: A huszár szó és a magyar huszárság eredete hajdani hadszervezeti rendszerünk stb. megvilágításában. Hasonmás kiadás. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2019. 111 o.

Csapatörténetek

265. *Bene János*: A m. kir. 3. gépvontatású könnyű tüzérsztály a keleti fronton 1944 nyarán. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 95–115. o.
266. *Bonhardt Attila*: A magyar harcokcsizók. Az 1. tábori páncélosadosztály a Don menti csatákban. *Rubicon*. 2019. 1. 48–55. o.
267. *Gere József*: A balassagyarmati 23/II. gyalogzászlóalj 1942. évi mozgósítása és elvonulása a harctérre. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 148–176. o.
268. *György Sándor*: A magyar királyi 2. honvéd hadsereg megszervezése, 1942–43. *Rubicon*. 2019. OnlinePlusz 1.
269. *Henriquez, Vince*: A cs. és kir. 9. sz. gróf Nádasdy huszárezred története, 1904–1918. Hasonmás kiadás. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2019. 204, 34 o.
270. Huszonhatos hadiemiékkönyv. Szerk. *Miklós Tamás – Négyesi Lajos*. Esztergom, Helischer József Városi Könyvtár, 2019. 236 o. (Városunk, múltunk 6.)
271. *Illésfalvi Péter*: A m. kir. erdélyi 1. honvéd hegyidandár 1944. évi mozgósítása, felvonulása és első harcai a Kárpátokban. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 214–226. o.
272. *Illésfalvi Péter*: A Székely Határőrség története, 1941–1944. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 3. 623–640. o.
273. *Lenkefi Ferenc*: Péchy Mihály ezredes, győri várparancsnok ostromnaplója. 1809. június 13–22. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 129–139. o.
274. *Lukács Bence Ákos*: „Csak előre rosseb, rosseb csak előre!” A m. kir. „Nagy Lajos király” 6. honvéd gyalogezred ezredközvetlen nehéz páncéltörő ágyús század harctéri tevékenysége az 1. magyar hadsereg kötelékében. 1944. augusztus 18. – 1944. október 9. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 284–309. o.
275. *Molnár Tibor*: Huszárballada. A 4-es népfölkelő huszárok 1914. szeptember 6-i szávakölpényi/kupinovói tragédiája. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 179–198. o.
276. *Mujzer Péter*: A 2. páncélosadosztály harcai 1944 őszétől 1945 tavaszáig. *Haditechnika*. 2019. 1. 71–75. o.

277. *Rózsafi János*: Székesfehérvári népfelkelők a doberdói harcokban. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 229–236. o.
278. *Sallay Gergely Pál*: A m. Kir. 18. Honvéd könnyűhadosztály „emlékjelvény-pályázata”, 1944. In: Élet az arcvonaltól mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 385–390. o.
279. *Sebő Ödön*: A halálra ítélt zászlóalj. Gyimesi-szoros, 1944. 7. kiadás. Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány, 2019. 352 o.
280. *Solymosi József*: Az északkelet-magyarországi Kazinczy-hadosztály iratai, 1849. június 12. – augusztus 25. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 253–311. o.
281. *Stencinger Norbert*: A magyar királyi 20. honvéd gyaloghadosztály harcai a Monte San Gabriele védelmében 1917 őszén. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 241–250. o.
282. *Süli Attila*: A 11. (székely) huszárezred az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2019. 247 o.
283. *Süli Attila*: A 15. (Mátyás) huszárezred története. Budapest, Line Design Kiadó, 2019. 288 o. (48-as könyvtár)
284. *Szabó Péter*: A 2. hadsereg megszálló tevékenysége, 1942–43. *Rubicon*. 2019. 1. 72–77. o.
285. *Számvéber Norbert*: A hídfőcsatától a szovjet áttörésig. A magyar 2. hadsereg harci teljesítménye a Don mentén, 1942–43. *Rubicon*. 2019. 1. 59–69. o.
286. *Végső István*: Kerékpárokkal a második világháborúban. *Rubicon*. 2019. 1. 38–45. o.
287. A volt esztergomi 26. császári és királyi gyalogezred háborús emlékkönyve, 1914–1918. Szerk. *Miklós Tamás – Négyesi Lajos*. Budapest, Honvéd Kulturális Egyesület, 2019. 18 o. A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői
288. Altisztek, tiszthelyettesek aranykönyve. Megemlékezés az altiszti, tiszthelyettesi iskolák nappali képzésében kiváló eredménnyel végzett növendékekről, hallgatókról 1927–2018. A kötetet összeállította: *Kovács Tibor*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 149 o.
289. *Balla Tibor*: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 547 o. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)
290. *Balla Tibor*: Az osztrák–magyar haderő legmagasabb rangú horvát tábornokai a Nagy Háborúban. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 13–25. o.
291. *Bene János*: „Messze van a nyíregyházi kaszárnya”. Nyíregyháza helyőrség története 1869–2019. Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítvány, 2019. 270 o.
292. Diktátorok. Főszerk. *Koszó-Stammlinger Kinga*. Fordította: *R. Kovács Anna*. Budapest, Ringier Axel Springer Magyarország Kft., 2019. (Bookazine)
293. *Domokos György*: Bebörtönzött sikkasztóból várparancsnok. Joseph Priami kinevezése Pozsony parancsnokává, 1663. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 37–52. o.
294. *Gál Attila*: Tárgyi emlékek egy hadapródiskolás mindennapjaiból. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 163–170. o.
295. *Györffy Ágnes*: Katona – nő – katonanő. Katonanők pályaszocializációjának folyamat vizsgálata az alapkiképzéstől a missziós feladatok vállalásáig. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 159 o.

296. *Höflinger József–Juhász Péter–Szollár János*: Életünk. A magyar páncélosképzés története 1973–1996. Az emelt szintű páncélostisztképzés első évfolyamának története 1973–1977. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 280 o.
297. *Katona M. István*: A kultúra szolgálatában. A Honvéd Kulturális Központ története 1979–2019. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 139 o.
298. *Kis Krisztián Bálint*: Leventeegyesületek a visszacsatolt dél-dunántúli területeken, 1941–1944. *Honismeret*. 2019. 2. 37–43. o.
299. *Ligeti Dávid Ádám*: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia Vezérkarának élén, 1906–1911. In: Veritas évkönyv 2018. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2019. 79–94. o.
300. *Molnár Ferenc–Székely Zoltán–Vanyur Tibor–Mák András–Tóth Barnabás–Sári Gábor*: A Magyar Honvédség önkéntes tartalékos rendszere fejlesztésének 15 éve, 2001–2015. Szerk. *Fodor Veronika*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 127 o.
301. *Olusoga, David*: A nyugati fronton túl. *Világtörténelem*. 2019. 5. 24–31. o.
302. A repülőtisztképzés 70 éve. Szerk. *Palik Mátyás*. Szolnok, Repülőszakemberképzésért Alapítvány, 2019. 40 o.
303. *Szabó Miklós, M.*: A Karikás Frigyes Katonai Kollégium története, 1969–1991. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 227 o.
304. *Tóth Péter*: Múlt nélkül nincs jövő. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2019. 5–6. 18–19. o.
305. *Zöllei Zoltán*: A gyalogsági ásó használata kézikönyvében. Budapest, Magyar Közélevegő – Kézitusa Szövetség, 2019. 35 o.

Hagyományápolás, emlékezetkultúra

306. *Anka László*: Dévaványa és Tápiószecső első világháborús ikeremlékművei. *Honvédségi Szemle*. 2019. 2. 131–139. o.
307. *Aranyossy-Péter Máté*: Adatok a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum belföldi hadisírgondozóinak 2018. évi feladatellátásához. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál–Závodai Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 185–196. o.
308. *Aranyossy-Péter Máté*: Végtisztesség. Haditemetés a második világháborúban. *Magyar Honvéd*. 2019. 11. 16–21. o.
309. *Balogh Máté*: Nehéz terep. Hadisírgondozás külföldön. *Magyar Honvéd*. 2019. 11. 28–33. o.
310. A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője. Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára. Szerk. *Papp József*. Debrecen, Magyar Honvédség 5. Bocskai István Lövészdandár Könyvtára, 2019. 240 o.
311. *Feiszt György–Jagadics Péter*: Kőbe vésett emlékezet. A Nagy Háború emlékhelyei Vas megyében. Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2019. 175 o.
312. *Holmár Zoltán*: Az utolsó 48-as honvédek. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. 2019. 3. 39–61. o.
313. Honvédelmi alapismeretek. Munkafüzet. Szerk. *Demeter József–Isaszegi János*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 150 o.
314. Honvédelmi alapismeretek. Tankönyv. Szerk. *Demeter József–Isaszegi János*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 531 o., 1 térk.
315. *Jakusch Gabriella*: Törekvések a katonai ünnepek szabályozására a magyar királyi Honvédségben. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál–Závodai Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 50–71. o.
316. *Kitanics Máté–Pap Norbert–Szabó Róbert*: A szigetvári Magyar-Török Barátság Park

- létesítése és kijelölése. In: A tér hatalma – a hatalom terei. Tanulmánykötet a 70 éves Szilágyi István professzor tiszteletére. Szerk. *Pap Norbert – Domingo Lilón – Szántó Ákos*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, 2019. 217–224. o.
317. *Ludmann Mihály*: A Nagy Háború hősi emlékezete. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Kossuth Klub–L'Harmattan–Trianon Kutatóintézet, 2019. 206 o.
318. *Maruzs Roland*: Múltkutatók. Összetett feladatrendszer. *Magyar Honvéd*. 2019. 11. 22–27. o.
319. *Maruzs Roland*: Végtelen történet. Hadisírgondozás Magyarországon. *Magyar Honvéd*. 2019. 11. 34–39. o.
320. *Mitchell, Russ*: Hungarian Hussar Sabre and Fokos Fencing. Irving, Happycrow Publishing, 2019. 182 o.
321. *Szalai Gábor – Simon Bertalan*: Az 1526. évi mohácsi csata emlékezete a köztereken, különös tekintettel a Mohácsi-teraszos-síkra. In: A tér hatalma – a hatalom terei. Tanulmánykötet a 70 éves Szilágyi István professzor tiszteletére. Szerk. *Pap Norbert – Domingo Lilón – Szántó Ákos*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, 2019. 225–234. o.
322. *Vincze Gábor*: Ébredő nyilasok. Egy megzavart Árpád-ünnepség 1937-ben. *Honismeret*. 2019. 2. 43–46. o.
323. Vitézi tájékoztató. Évkönyv 2019. Fel. szerk. *Tolnai Eta*. Budapest, Történelmi Vitézi Rend Egyesület, 2019. 210 o.
324. *Zetényi-Csukás Ferenc*: A Nagy Háború magyar hősei. Szeged, HK Hermanos Kiadó, 2019. 200 o.

Haditechnika

325. *Bán Attila*: Az Enigma H29 rejtjelező gép. *Rubicon*. 2019. 1. 56–57. o.
326. *Benedek Levente*: A tízek emlékezete. Egy kisgyerek megvalósult kívánsága. *Aranysas*. 2019. 4. 56–59. o.
327. *Bonhardt Attila*: 40 M. Nimród páncélvadász és páncélozott légvédelmi gépágyú. Keszthely, PeKo Publishing Kft., 2019. 120 o.
328. *Bonhardt Attila*: 40M Nimród tank destroyer and armoured anti aircraft gun. Armour of the Royal Hungarian Army. Keszthely, PeKo Publishing Kft., 2019. 120 o.
329. *Bune, Henrik van*: Der Kraftakt. Haubitze 420 Millimeter. *Militär & Geschichte*. 2019. 2. 22–25. o.
330. *Czigány István*: A Muraköz oszmánellenes védelmi rendszere és Zrínyi-Újvár. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 25–39. o.
331. *Csörge Csaba – Fekete György – Strohner Ferenc*: Acél és Szív. Ezer év fegyverkincsei / Steel & Heart. A Thousand Years of Weaponry. Budapest, Dárius Kft., 2019. 447 o.
332. *Farkas Zoltán*: Lánctalpas futóművek. 6–7. rész. *Haditechnika*. 2019. 5. 70–75. o., 6. 67–71. o.
333. *Feenstra, Jon*: German self-propelled guns on the battlefield. Keszthely, PeKo Publishing Kft., 2019. 110 o. (World War Two Photobook Series 19.)
334. *Gerencsér Péter*: A Nádasdyak XVI–XVII. századi várépítései és erődítései Kapuváron. A kutatástörténet és hiányosságai. *Fons*. 2019. 1. 87–129. o.
335. *Gondos László*: Rendszeresített orosz gyalogsági puskák a Hadtörténelmi Múzeum korai lőfegyver gyűjteményében. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 219–228. o.
336. *Hatala András*: Lőszerek. *Rubicon*. 2019. 1. 36–37. o.
337. *Hausner Gábor – Szem Géza*: Zrínyi-Újvár építése és ostroma az írott források és a korabeli térképvázlatok tükrében. In: Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hó-

- doltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 41–57. o.
338. *Hegyi Klára*: Ottoman Defence System in Hungary. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 309–319 o.
339. *Hogemann Gábor*: A magyar hadiipar története dióhéjban 1945-től napjainkig. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2019. 1. 18–20. o.
340. *Horváth Zoltán*: Az elátkozott hajó. A Scharnhorst csatacirkáló. *Regiment*. 2019. 3. 34–39. o.
341. *Horváth Zoltán*: Az osztrák-magyar haditengerészet gyorsnaszád-fejlesztései. *Haditechnika*. 2018. 6. 57–59. o.
342. *Kékési György*: Kézigránátok története. *Kaliber*: 2019. 1. 10–13. o., 2. 10–13. o., 3. 10–13. o., 4. 10–14. o., 5. 12–14. o., 6. 12–14. o., 7. 10–12. o., 8. 12–14. o., 9. 10–14. o., 10. 10–13. o., 11. 10–12. o., 12. 50–53. o. (12. rész: Lafitte és az F1 gránát; 13. rész: Orosz kézigránátok az első világháborúban; 14. rész: Osztrák–Magyar Monarchia kézigránátjai; 15. rész: A Magyar Királyi Honvédség kézigránátjai 1.; 16. rész: A Magyar Királyi Honvédség kézigránátjai 2.; 17. rész: A Magyar Királyi Honvédség kézigránátjai; 18. rész: Az USA kézigránátjai az I. és II. világháborúban; 19. rész: Az USA kézigránátjai az I. és II. világháborúban 2.; 20. rész: Az USA kézigránátjai az I. és II. világháborúban 3.; 21. rész: Az USA kézigránátjai az I. és II. világháborúban 4.; 22. rész: USA vegyi gránátok; 23. rész: Szovjet–oros kézigránátok 1945-ig 1.)
343. *Kelecsényi István – Sárhidai Gyula*: Akik majdnem megnyerték az Atlanti csatát – A Kriegsmarine U VII. osztályú tengeralattjárói. 3. rész. *Haditechnika*. 2019. 1. 62–66. o.
344. *Kelemen Ferenc*: A 15 cm-es 1861 M gránát története. *Haditechnika*. 2019. 3. 71–75. o.
345. *Kiss Roland*: Légi roham. 3. rész: Az Öböl-háborútól napjainkig. *Aranyas*. 2019. 1. 38–43. o.
346. *Kiss Roland*: Sárdagasztók. Az USAAF 9. légi hadserege a II. világháborúban. *Aranyas*. 2019. 5. 50–55. o.
347. *Kovács Klára, P.*: A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16–19. században. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2019. 247 o. (Opitz historiae artium 1.)
348. *Kovács László*: A legbizarrabb egylövetű. Heeren gróf találmánya. *Kaliber*. 2019. 12. 42–48. o.
349. *Kovács S. Tibor*: Hárman sem birnátok súlyos buzogányát... Válogatás a Magyar Nemzeti Múzeum sújtófegyvereiből. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Martin Opitz Kiadó, 2019. 231 o.
350. *Kovács S. Tibor*: Jancsárpuska, türkisz kard és rubintos bot... Oszmán-török fegyverek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Martin Opitz Kiadó, 2019. 191 o.
351. *Kovács Vilmos*: A Magyar Honvédség fegyverei. *Regiment*. 2019. 1. 15–21. o., 2. 40–46. o., 4. 46–53. o., 5. 32–38. o. (4. rész: Frontszolgálat; 5. rész: Hidegháborús évek; 6. rész: Szovjet mintára; 7. rész: Volt egyszer egy Néphadsereg)
352. *Kovács Vilmos*: A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete a 2. hadsereg frontra küldésének időszakában és a doni hadműveletekben 1942–43. *Rubicon*. 2019. 1. 24–35. o.
353. *Kovács Vilmos*: Trianon béklyójában. A Magyar Királyi Honvédség fegyverzetének kialakulása 1920–1938 között. *Rubicon*. 2019. 1. 4–11. o.
354. *König Frigyes*: Dokumentumok a veszprémi vár 1572-es állapotáról. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019*. Szerk. *Kósa Pál*. Kőkény, ZIMédia Kiadó–Kárpát-medence Örökségturisztikai Alapítvány. 2019. 148–149. o.

355. *Krámlí Mihály*: Az INN monitor elsüllyedése, 1917. szeptember 22. In: *Élet az arcvonallal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 2019. 266–276. o.
356. *Levy, Joel*: Az M1 Garand félautomata fegyver. *BBC History*. 2019. 3. 85. o.
357. *Magó Károly*: Hagyaték. A legtapasztaltabb közelfelderítő. 1. rész. *Aranysas*. 2019. 5. 78–82. o.
358. *Magó Károly*: Spirit of Hollywood. A 49. számú legénység története. *Aranysas*. 2019. 4. 77–82. o.
359. *Magó Károly*: Utasszállító bakaruhában. Savoia-Marchetti SM.75. *Aranysas*. 2019. 11. 78–82. o., 12. 79–82. o.
360. *Mazeratti, Alessandro*: Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében. Fordította: *Juhász Balázs*. *Világtörténet*. 2019. 4. 543–556. o.
361. *Mráv Zsolt*: Késő római kikötőerőd Dunakeszin. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019*. Szerk. *Kósa Pál*. Kőkény, ZIMédia Kiadó–Kárpát-medence Örökségturisztikai Alapítvány. 2019. 6–10. o.
362. *Négyesi Lajos*: Zrínyi-Újvár stratégiai jelentősége. In: *Zrínyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán*. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 59–75. o.
363. *Németh Balázs*: A Wänzl-féle csapózaras puska. A Monarchia első általánosan rendszeresített hátultöltő fegyvere. Budapest, Brothers Online Kft.–Magyar Előltöltő Fegyveres Lövészek Szövetsége, 2019. 70 o. (Magyar fegyvertörténet)
364. *Németh István*: Atombunkerek. A hidegháború relikviái. *Rubicon*. 2019. 2–3. 98–107. o.
365. *Németh Károly*: A német LK II és a svéd Strv m/21 típusú harckocsik, valamint magyar vonatkozásaik. *Haditechnika*. 2019. 2. 62–67. o.
366. *Nevenkin, Kamen*: From Leningrad to Narva. An Illustrated Study of the Battles in the Northern Baltic Area. January – September 1944. Keszthely, PeKo Publishing, 2019. 80 o.
367. *Obuch László*: Kicsiben és nagyban. Rudolf Hess Messerschmitt Bf 110-ese. *Aranysas*. 2019. 4. 65–69. o.
368. *Pánczél Mátyás*: Sturmgeschütz III on the battlefield 5. Keszthely, PeKo Publishing Kft., 2019. 110 o. (World War Two Photobook Series)
369. *Pászti László*: A komáromi erőd helyszínrajza 1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 152–158. o.
370. *Pellissier, Jack*: Un sabre d'officier de hussards. Type 1760. *Gazette des armes*. 2019. 517. 24–29. o.
371. *Pellissier, Jack*: Sabre pré-réglementaire d'officier de Hussards. Type „austro-hongrois”, 1730–1740. *Gazette des Armes*. 2019. 523. 24–30. o.
372. *Polgár Tamás*: Derült égből légitámadás. Sztálin „repülőgépjárműve”. *Aranysas*. 2019. 9. 59–63. o.
373. *Polgár Tamás*: 2498 tengerész koporsója. A Jamato csatahajóosztály. *Regiment*. 2019. 3. 44–51. o.
374. *Prohnenko Igor – Zsilenko Mária*: A huszti vár régészeti kutatása. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019*. Szerk. *Kósa Pál*. Kőkény, ZIMédia Kiadó–Kárpát-medence Örökségturisztikai Alapítvány. 2019. 38–41. o.
375. *Punka György*: Német léghíd – Budapest ostroma idején. *Aero Magazin*. 2019. 12. 88–91. o.
376. *Punka György*: Volt egyszer egy repülőgépgyár. *Aero Magazin*. 2019. 7. 54–57. o.
377. *Punka György*: Az XF-88B Voodoo. Szuperszonikus légszárny-kísérletek. *Aero Magazin*. 2019. 4. 54–57. o.

378. *Punka György*: Zsákmányrepülőgépek. *Aero Magazin*. 2019. 8. 54–57. o., 10. 54–57. o., 11. 54–57. o., 12. 80–83. o.
379. *Remes Péter*: Rákócziak a Magyar Légierőben. *Aero Magazin*. 2019. 2. 58–61. o., 3. 60–63. o., 4. 58–61. o., 5. 58–61. o. (12. rész: Vadászpilótából szállító gép-parancsnok, 13. rész: Leszerelés és kormányjáratok repülése, 14. rész: Vezető beosztásban, 15. rész: Még most is repülésről álmodik)
380. *Sáry Zoltán*: A győzelem fegyvere. Lánctalpas legenda: T-34. *Regiment*. 2019. 5. 18–23. o.
381. *Sáry Zoltán*: A hősiesség jelképe. A PZL P.11 vadászgép. *Aranyas*. 2019. 8. 54–56. o.
382. *Sáry Zoltán*: Légcsavaros konzervnyitó. A Hs 129 páncélvadász repülőgép. *Aranyas*. 2019. 4. 50–55. o.
383. *Sáry Zoltán*: Tanképítő készlet. Hogyan működik a harckocsi? *Regiment*. 2019. 4. 38–45. o.
384. *Sáry Zoltán*: A tizedes meg a többiek. Motorkerékpárok a harctereken. *Regiment*. 2019. 2. 52–57. o.
385. *Sáry Zoltán*: Többet érdemelt volna. A francia LeO-451 bombázógép. *Aranyas*. 2019. 7. 63–65. o.
386. *Sáry Zoltán*: Üvegházorrú bombázó. Dohányzókabin vagy bombakamra? *Aranyas*. 2019. 2. 66–71. o.
387. *Scharre, Paul*: A terminátor eljövetele. Autonóm fegyverek és a jövő háborúi. Fordította: *Stemler Miklós*. Pécs, Alexandra, 2019. 511 o.
388. *Schuminszky Nándor*: A célpont: Amerika! Nem csoda, csak fegyver volt. *Aranyas*. 2019. 8. 63–67. o.
389. *Sey Gábor*: A japán kard. Misztikum helyett valóság, avagy a tévhitet nehéz eloszlatni. 4. átdolgozott kiadás. Pécs, Institutio Kiadó, 2019. 363 o.
390. *Sófalvi András*: A Német Lovagrend várépítő tevékenysége a Barcaságban. *Történelmi Szemle*. 2019. 1. 5–15. o.
391. *Szabó Balázs*: Hidegháborús bunkerterv. P-50. Az MDP tervezett vezetési pontja a budavári királyi palota alatt. *Rubicon*. 2019. 2–3. 118–123. o.
392. *Szabó Balázs*: Rákosi óvóhelye. F-4. Az MDP titkos vezetési pontja. *Rubicon*. 2019. 2–3. 108–117. o.
393. *Szabó János*: Erőd a Kárpátokban. Az Árpád-vonal. *Rubicon*. 2019. 1. 78–82. o.
394. *Szabó Tibor*: A löporról. In: Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019. Szerk. *Kósa Pál*. Kőkény, ZIMédia Kiadó–Kárpát-medence Örökségturisztikai Alapítvány. 2019. 142–146. o.
395. *Szalmári András*: 7,62 mm-es AMP puskagránátlövő gépkarabély. 2. rész. *Haditechnika*. 2019. 1. 44–48. o.
396. *Szalmári András Zoltán*: 19. század végi orosz hátultöltős gyalogsági puskák a Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményében. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 229–264. o.
397. *Szalmári András Zoltán*: Lőfegyverek. *Rubicon*. 2019. 1. 22–23. o.
398. *Szalmári András Zoltán*: Szerelőállvány tervezése a 14,5 mm-es KPVT toronygéppuskához. Gödöllő, Szent István Egyetem, 2019. 61, 5 o.
399. *Szibler Gábor*: Hegyesd várának eleste és visszafoglalása 1561–1562-ben. In: Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019. Szerk. *Kósa Pál*. Kőkény, ZIMédia Kiadó–Kárpát-medence Örökségturisztikai Alapítvány. 2019. 198–201. o.
400. *Szörényi Attila*: A 102. rádiófelderítő ezred szervezete és tevékenysége amerikai katonai elhárítási dokumentumok tükrében. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 223–238. o.

401. *Terék Tamás*: Szemelvények a robbanóanyag- és gyújtószertárolás, -karbantartás előírásaiból a Magyar Királyi Honvédségben a két világháború között, a mai hazai szabályozás tükrében. *Honvédségi Szemle*. 2019. 5. 135–143. o.
402. *Tőrös István*: Bunkerek, erődök, védvonalak. *Magyar Honvéd*. 2019. 2. 54–59. o.
403. *Tőrös István*: Az élet körhíntája. Szárnyakra és imádságra épült hadművelet. *Aranysas*. 2019. 5. 44–49. o.
404. *Tőrös István*: Semmi sem lehetetlen. A tét: kétmillió éhező berlini élete. *Magyar Honvéd*. 2019. 1. 56–61. o.
405. *Tőrös István*: Szürke farkasok ketrece. Franciaországi U-Boot-bunkerek. *Regiment*. 2019. 3. 56–59. o.
406. *Trautmann Balázs*: Lassú felpörgés. Korai helikopterek. *Magyar Honvéd*. 2019. 10. 16–19. o.
407. *Trautmann Balázs*: Tévészárók. Forgószárnyasok a hadszíntereken. *Magyar Honvéd*. 2019. 10. 20–23. o.
408. *Varga Csaba Béla*: Bosszú Pearl Harborért. Tigristámadás Tajvan ellen. *Aranysas*. 2019. 12. 72–77. o.
409. *Varga Csaba Béla*: Császár géppuskával. Légi háború Etiópiában. *Aranysas*. 2019. 2. 72–77. o.
410. *Varga Csaba Béla*: Lengyelország lángokban. *Aranysas*. 2019. 3. 72–77. o.
411. *Varga Csaba Béla*: Szerelmi háromszög. Jim Goodson amerikai ász. *Aranysas*. 2019. 5. 72–77. o.

Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság

412. *Bartha Ákos*: Bajcsy-Zsilinszky Endre fogságban és az ellenállás élén, 1944. *Történelmi Szemle*. 2019. 1. 75–114. o.
413. *Bognár Zsolt*: Bolgár őrizetű hadifogolytáborok és foglyaik helyzete Magyarországon. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2019. 131–147. o.
414. *Bozzay Zoltán*: Népiirtások a XX. században. Budapest, Scolar Kiadó, 2019. 277 o.
415. *Browning, Christopher R.*: Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrszázlőalj és a végső megoldás Lengyelországban. Budapest, K. u. K. Kiadó, 2019. 279 o.
416. *Czaga Viktória*: A pesthidegkúti m. kir. katonai internáló (lengyel) tábor, 1939–1944. Budapest, II. Kerületi Kulturális Közhasznú Nonprofit Kft., 2019. 59 o.
417. *Csapody Miklós*: A mi szagláraink. Irodalmi élet, politika és állambiztonság, 1974–1989. Budapest, Magyar Napló, 2019. 845 o.
418. *Csapody Tamás*: A bori munkaszolgálat emlékezete a naplók tükrében. *Századok*. 2019. 4. 673–689. o.
419. Embermentés a vészkorszakban Magyarországon. Ismeretterjesztő kiadvány a holokauszt megemlékezésekhez. Szerk. *Bácsfáiné Dr. Hévízi Józsa*. Pomáz, Kráter Kiadó, 2019. 171 o.
420. *Farkas Ádám*: A [hon]védelmi alkotmány kialakulása a polgári Magyarországon, 1867–1944. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 143 o.
421. *Götz, Ahj*: Európa a zsidók ellen, 1880–1945. Fordította: *Kerényi Gábor*. Budapest, L'Harmattan, 2019. 382 o.
422. *Gyarmati György*: Rendszertitkok szolgálkkal és szolgálatokkal. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2019. 392 o.
423. *Hajdú László*: Végzetes irányváltóztatás. *Regiment*. 2019. 4. 32–37. o., 5. 39–45. o.

424. *Hermann Róbert*: Egy tanulságos névsor – Görgei Artúr honvédtábornok rehabilitációs okmányának aláírói 1884-ben. In: *Veritas* évkönyv 2018. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2019. 23–43. o.
425. *Huhák Heléna*: Koncentrációs tábor mint tértapasztalat. Bergen-Belsen, 1944–1945. *Századok*. 2019. 4. 641–656. o.
426. *Iochom István*: Kézdíszéki kulákok és deportáltak. Kézdivásárhely, Magánkiadás, 2019. 192 o.
427. *Klacsman Borbála*: Elhanyagolt kárpótlás. Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága és a magyar zsidók kapcsolata, 1945–1948. *Századok*. 2019. 4. 715–730. o.
428. *Lázár Balázs*: Fogolysorsok 1788-ban. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 277–283. o.
429. *Lázár Balázs*: Az ottomán hadifoglyokkal való bánásmód szabályozása II. József török háborúja idején, 1788–1791. In: *Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 121–128. o.
430. *Litván Dániel*: Az egyetlen menekülési út. *BBC History*. 2019. 9. 67–71. o.
431. *Markó György*: Miből lesz a cserebogár? In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 310–315. o.
432. *Marossy Endre*: Pércsi Lajos őrnagy és társai hadbírószági pere, 1958. Schmidt-kastély, Óbuda, 1956. Budapest, Magyar Napló–Fokusz Egyesület, 2019. 197 o.
433. *Marschal Adrienn*: Elítéltek szénbányákban. Táborok Csolnokon, Oroszlányban és Tatabányán. Budapest, Argumentum Kiadó, 2019. 276, 20 o.
434. *Mohi Csaba*: Magyar–német alku a „kárpótlásról”. *BBC History*. 2019. 4. 41–45. o.
435. *Salvante, Martina*: Rokkant veteránok. Nyolcmillió ember lett hadirokkant az első világháború alatt. Mi lett velük a háború után? *Világtörténelem*. 2019. 8. 92–98. o.
436. *Slachta Krisztina – Tóth Imre*: A szeptemberi határnyitás. *Rubicon*. 2019. 7. 56–63. o.
437. *Snoj Péter*: Rosszkor, rossz helyen. Tömegsír a templomkertben. *Regiment*. 2019. 2. 37–39. o.
438. *Stark Tamás*: Magyar sors a Délvidéken. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 440–474. o.
439. *Stipta István*: Bírószági szervezet és ítélkezés 1848–1849-ben Magyarországon. *Rubicon*. 2019. 9–10. 59–63. o.
440. *Suslik Ádám*: Hadifogoly munkásosztágok Sopron vármegyében 1915 és 1918 között. *Soproni Szemle*. 2019. 1. 23–35. o.
441. *Süli Attila*: Torda megye 1849 elején. Forrásközlés. In: *Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 251–266. o.
442. Svájci védelem alatt. Zsidó szemtanúk beszámolója a háborús idők Budapestjéről. Szerk. *Agnes Hirschi – Charlotte Schallié*. Fordította: *Heltai András – Rajkai András*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2019. 406 o.
443. *Szabó István*: Adalékok a katonai igazságszolgáltatás történetéhez, 1945–1952. 1. Hadbírák a céلكeresztben. Nagykovácsi, Magánkiadás, 2019. 208 o.
444. *Szécsényi András*: Hillersleben. Történelem és emlékezet. *Századok*. 2019. 4. 657–672. o.
445. *Szelke László*: A Magyar Katolikus Egyház és a magyarországi zsidóság deportálása 1944 tavaszán. In: *Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére*. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 75–84. o.

446. *Vági Attila*: „A magyarok jó emberek”. Az első kő a berlini falból, 1989. *Rubicon*. 2019. 7. 64–71. o.
447. *Varga J. János*: Seregszék, hadiszék. Katonai bíraskodás a hódoltság kori végvárakban. *Rubicon*. 2019. 9–10. 36–41. o.
448. *Veszprémy László Bernát*: Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 278 o.
449. *Wayand Tibor*: Önvallatás. Wayand Tibor fogságban írt visszaemlékezései, 1945–1946. Szerk. *Varga Krisztián*. Budapest–Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, 2019. 293 o.
450. *Whitlock, Monica*: Elfogva, deportálva, megalázva, diadalmasan... A legyőzött lengyelek hihetetlen története. Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History*. 2019. 9. 62–66. o.
451. *Zakar Péter*: Katolikus papok és protestáns lelkészek a kassai cs. kir. hadbírótság előtt 1849 és 1854 között. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 179–204. o.
452. *Zombory Máté*: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*. 2019. 2. 14–54. o.

Helytörténet

453. *Ambrus László*: Adalékok a Zemplén vármegyéből elvándoroltak történetéhez. „Amerikás” magyarok a Nagy Háború idején. *Honismeret*. 2019. 2. 33–36. o.
454. *Bálint László*: Forradalmi hamisságok és más tanulmányok. Érd, Magánkiadás, 2019. 165 o.
455. *Fehér László – Fehérné Fazekas Anett*: Dédapáink emlékezete. Üllő az első világháborúban. Üllő, Vargha Gyula Városi Könyvtár, 2019. 182 o.
456. *Fekete István Csaba – Papp Gyula*: Pásztó és környéke hősei. Pásztó, Teleki László Városi Könyvtár és Művelődési Központ, 2019. 324 o.
457. Források Komárom megye 1956-os múltjából. Szerk. *Horváth Attila – Tóth-Péter Veronika – Wencz Balázs*. Esztergom, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, 2019. 378 o.
458. A GULÁG zsámboki foglyai. Előszó: *Tóth József*. Zsámbok, Tóth Alapítvány–Pest Megyei Önkormányzata, 2019. 14 o.
459. *Hingyi László*: Budapest ostroma 1944–1945. Források Budapest ostromának történetéből. 2. kötet. Budapest, Etalon Kiadó, 2019. 522 o.
460. *Huszár Mihály*: Marcali zsidó katonák az első világháborúban és 1918–1919-ben. A közösségi emlékezet egy helyi példája. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019. 143–162 o.
461. *Jakab Georgina – Krénusz Tóth Erzsébet – Horváth Zalán Levente*: Zselickisfalud története az első és a második világháború árnyékában. Zselickisfalud, Zselickisfalud Község Önkormányzata, 2019. 363 o.
462. *Karacs Zsigmond*: Végzetes évek. Az őszirózsás forradalom, a bolsevik uralom és a román megszállás Földesen. *Honismeret*. 2019. 6. 44–49. o.
463. *Marosvári Attila*: Az 1956-os forradalom Makón. Tanulmányok. Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2019. 410 o.
464. *Nahaj Balázs Ferenc*: Jósvafő és a világháborúk. Hősök, katonák, mindennapok. Jósvafő, Aggteleki Közös Önkormányzati Hivatal Jósvafői Kirendeltsége, 2019. 164 o.
465. *Schlögel, Karl*: „Az elmosódott határok városa”. Lviv, Lwów, Lvov, Leopoldis, Lamburg, Lemberg. Fordította: *Karádi Éva*. *BBC History*. 2019. 3. 70–75. o.

466. *Schmidtmayer Richárd*–*Nemes János*: Jégbefagyott sikoly. A szovjetek által elhurcolt és 1945 januárjában Dunaszentmiklós közelében meggyilkolt polgári áldozatok emlékezete. Tata, 2019. 140 o.
467. *Sudár Balázs*: Az oszmán erődváros. Buda és Pest a hódoltság végóráiban. *Rubicon*. 2019. 11. 28–35. o.
468. Tatabánya az első világháborúban. Szerk. *B. Stenge Csaba*. Tatabánya, Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára, 2019. 229 o.
469. *Vargáné Hegedűs Magdolna*: „Ne sírj utánam Katikám...” Élet a hátszágban a Nagy Háború idején. Csurgó, Csurgói Baksay Sándor Alapítvány, 2019. 110 o.
470. *Vörös Ákos*: „Becsülettel a hazáért”. Szántó Róbert főhadnagy és vértanú társai emlékének. Győr, Palatia Nyomda és Kiadó Kft., 2019. 179 o.

Életrajz, visszaemlékezés, napló

471. *Ábrahám Dezső, P.*: Történelmi miniatűr Stromfeld Aurélról. *Trianoni Szemle*. 2019. 1–2. 44–45. o.
472. *Alekszijevics, Szevtlana*: Utolsó tanúk. Fordította: *M. Nagy Miklós*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2019. 347, 8 o.
473. *Bagi Zoltán Péter*: Gilberth de Santhilier katonai szolgálata a tizenöt éves háborúban. *Aetas*. 2019. 1. 67–77. o.
474. *Balogh Máté*: Egy besorozott honvéd főhadnagy naplója. Szilvássy Márton feljegyzései hadifogságról, szerezredbeli szolgálatról, 1849. augusztus 28. – 1850. április 12. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 332–361. o.
475. *Bartmann, Erwin*: A népért és a Führerért. Az 1. Leibstandarte SS Adolf Hitler SS-páncélosadosztály veteránjának emlékiratai. Szerk. *Derek Hammond*. Fordította: *Moczkó Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2019. 255, 16 p.
476. *Becsák László*: Tűzvonal és Biblia. Vitéz Becsák László tábori naplója 1942. november 4. – 1943. június 15. között. Tata, Tatai Református Egyházközség, 2019. 64 o.
477. *Bene Krisztián*: Egy lovagias lázadó. Raoul Magrin-Vernerey katonai pályafutása a Mediterráneum vonzásában. *Aetas*. 2019. 1. 78–96. o.
478. *Berdzenisvili, Levan*: Szent sötétség. A Gulag utolsó napjai. Fordította: *Bazsó Márton*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2019. 268 o.
479. *Bidermann, G. H.*: Halálos küzdelem. Egy német katona visszaemlékezése a keleti frontról. Szerk. *Derek S. Zumbo*. Fordította *Moczkó Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2019. 319, 32 o.
480. *Boros István*: Háborús emlékek, 1914–1918. 2. bővített, javított kiadás. Makó, Kozma Andrásné, 2019. 202 o.
481. *Bruckner, Julius*: Ein Leben lang unbesiegt. Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. *Militär & Geschichte*. 2019. 2. 26–30. o.
482. *Brustat-Naval, Fritz*: Ali Cremer és az U-333. Budapest, Garamond Hungaria Kft., 2019. 351, 16 o.
483. La coppia imperiale e regia. Francesco Giuseppe ed Elisabetta. A cura di *Gizella Nemeth* – *Adriano Papo*. San Dorligo della Valle, Luglio Editore, 2019. 133 o.
484. *Czirók Zoltán*: Egy „Puma” vadászpilóta utolsó bevetése. *Haditechnika*. 2019. 4. 72–75. o.
485. *Czirók Zoltán*: Szentnémedy (Willwerth) Ferenc vezérkari ezredes élete és katonai pályafutása. *Haditechnika*. 2019. 1. 67–70. o.
486. *Csapody Tamás*: A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat. *Történelmi Szemle*. 2019. 3. 499–507. o.

487. *Csapody Tamás*: A naplóról Somló Béla. Egy katona, majd munkaszolgálatos bácskai, oroszországi, bori és temesvári naplói, 1941, 1944. *Fons*. 2019. 3. 339–402. o.
488. *Csere Péter*: Halálkanyar. Budapest, Unicus Műhely, 2019. 154 o.
489. *Cservenka Ferdinánd*: Kálmán Lajos emlékirata. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 362–381. o.
490. *Domokos György*: From Imprisoned Embezzler to Commander. The Appointment of Joseph Priami to Commander of Bratislava, 1663. *Vojenská historia*. 2019. 4. 7–28. o.
491. *Domonkos László*: In memoriam Kratochvíl Károly. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet–Méry Ratio Kiadó, 2019. 147 o.
492. *Fáy Attila*: Hadinapló 1943. Nagyapám háborús élményei a keleti fronton. Sajtó alá rendezte: *Fáy Attila*. Budapest, Orange Packaging Kft., 2019. 76 o.
493. *Feith László*: Keresztutak. Három ember, egy eset. *Magyar Honvéd*. 2019. 12. 40–45. o.
494. *György Sándor*: Ziliztól a Juta-dombig. Rémiás Pál hadnagy életútja és tragédiája. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 193–206. o.
495. *Hahner Péter*: Savoyai Jenő. A Habsburg Monarchia atlasza. *Rubicon*. 2019. 11. 74–83. o.
496. *Hajdu Tibor*: Linder ezredes sajátos pályafutása. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 59–69. o.
497. Házi Jenő első világháborús naplói. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Sopron, Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, 2019. 330, 8 o.
498. *Hegedűs Ernő*: Wass Huba magyar származású amerikai dandártábornok. *Haditechnika*. 2019. 1. 15–17. o.
499. *Henning, Otto*: Páncélgépkocsi-parancsnok. A 130. páncélosfelderítő-tanosztállyal Magyarországon, Normandiában és az Ardennekben. Fordította: *Béresi Ákos*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2019. 287, 16 o.
500. *Hermann Róbert*: Kiss Ernő altábornagy ismeretlen búcsúlevele. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 899–908. o.
501. *Hermann Róbert*: Négy hősi halott meg egy fél – a túloldáról. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 71–83. o.
502. *Hermann Róbert*: Tábornoki főnökből különítményparancsnok. Zámberly Lajos 1848–1849. évi honvédezzredes visszaemlékezései az 1849. május 1. és július 28. közötti eseményekre. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 861–897. o.
503. *Hermann Róbert*: Urbán Aladár (1929–2019). *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 1013–1014. o.
504. *Holmár Zoltán*: Egy család tíz katonafia az első világháborúban. *Honvéd Altiszti Folyóirat*. 2019. 1. 21–24. o.
505. *Horbulák Zsolt*: François de Tott (1733–1793). Život a dielo jedného osvieteného diplomata. *Historický časopis*. 2019. 2. 215–239. o.
506. *Horváth Miklós*: Vargyai Gyula (1936–2018). *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 573–578. o.
507. *Huszár Mihály*: Csomós Gergely marcali építőmester az első világháborúban. In: Háborús hétköznapok 3. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Török Róbert – Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2019. 233–242. o.

508. Az ismeretlen Görgei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2019. január 15. – június 23. Főszerk. *Hermann Róbert*. Szerk. *Radnóti Klára – Bertók Krisztina*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019. 445 o.
509. *Jobst Ágnes*: „Hadnaggyá avatták 1934-ben”. A Ludovika Akadémia két növendékének párhuzamos életrajza. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 227–242. o.
510. *Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András*: A snagovi tükör. Ecsetvonások a politikus pályaképehez. Budapest, Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2019. 376 o.
511. *Kovács István*: Wincenty Budzyński (Biberstein) Magyarországi küldetése. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 234–252. o.
512. Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 306 o. (TITE Könyvek 14.)
513. *Kunt Gergely*: Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban. Budapest, Osiris Kiadó, 2019. 240 o.
514. *Kurucz Ádám*: Vitéz Bethlenfalvy Gyula, címzetes tábornok, vitézi székkapitány. *Honismeret*. 2019. 2. 22–26. o.
515. *Lázár Balázs*: Parmatól Lobositzig. Szent-Ivány László ezredes katonai pályája. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 809–843. o.
516. *Lőcsei Gabriella*: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. 315 éve választották Erdély fejedelmévé. *Élet és Tudomány*. 2019. 35. 1094–1097. o.
517. „Ma este indulunk a frontra...” Felvidékiek naplói és memoárjai a második világháborúról. Összeállította: *Kőrös Zoltán*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2019. 399 o.
518. *Máday Norbert*: Jekelfalussy Piller György. Kecskemét, Kungfu–Tex Kft., 2019. 303 o.
519. *Magó Károly*: A botkormánytól a Libegőig. Egy viszontagságos életút. 4–6. rész. *Aranysas*. 2019. 1. 78–82. o., 2. 78–82. o., 3. 78–82. o.
520. *Magó Károly*: Katonacsatlád. A két Ujvári. *Aranysas*. 2019. 9. 77–82. o., 10. 78–82. o.
521. *Máthé László Zoltán*: A sorkatona Orrnagy-ornagy. Néphadsereg a szocializmusban, 1959–1962. Budapest, Kornétás Kiadó, 2019. 172 o.
522. *Mészáros Kálmán*: A kuruc ezredskapitánytól a Horthy-kori huszárság felügyelőjéig. Katonaportrék az Ibrányi család történetéből. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 316–330. o.
523. *Mészáros Kálmán*: Tersztyánszky István kuruc ezredes. Életrajzi vázlat. In: *Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 149–170. o.
524. *Molnár András*: A 47. honvédszászlóalj első parancsnoka Gyika Jenő honvédörnagy. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 133–151. o.
525. *Nagy, Wilgerd*: Peter Nagy-Varga vom 2. Husarenregiment. *Pallasch*. 2019. 70. 69–75. o.
526. *Nagybacsoni Molnár Ferenc*: Az igazi Nagybacsoni Nagy Vilmos. Pályavázlat, kérdőjelekkel. 2. javított, bővített kiadás. Budapest, Kultúr-Kör, 2019. 168 o.
527. *Nyikolajev, Jevgenyij*: A Vörös Hadsereg mesterlövésze. Egy hithű kommunista II. világháborús emlékirata a keleti frontról. Fordította *Moczok Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2019. 254 o.
528. *Papp Ferdinánd*: Karácsonyi repülés. Le- és felszállás a Vérmezőn! 2019. *Aranysas*. 2019. 1. 65–67. o.

529. *Pásztor Kristóf*: A japán közlegény megmentése. Onoda Hiroo kissé körülményes megadásának története. *Múlt-kor*. 2019. Tél. 32–37. o.
530. *Pintér Tamás*: „Itt nincs más hátra, mint revolvert húzni.” Részletek dr. Kemény Gyula ezredorvos szerbiai naplójából. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 205–218. o.
531. *Pogányiné Rózsa Gabriella*: Dr. Brana János (1881–1949) orvos-tábornok, szemész szakorvos, egyetemi tanár. Történelmi fordulópontok és jeles események egy magyar katonaeleven életében. *Honvédorvos*. 2019. 1–2. 88–97. o.
532. *Pollmann Ferenc*: Stromfeld Aurél (1878–1927). *Trianoni Szemle*. 2019. 1–2. 46–53. o.
533. *Render, David*: Tankcsaták a nyugati fronton. Egy harcokoszorúszakos-parancsnok háborúja, 1944–1945. Fordította: *Molnár György*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 271 o.
534. *Roberts, Andrew*: Tényleg „nagy” volt Napóleon? Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 4. 79–83. o.
535. *Sandkühler, Thomas*: Adolf H. Egy diktátor életútja. Budapest, Magistra Kiadó, 2019. 321 o.
536. *Sárhidai Gyula*: Amaczi Viktor ny. alezredes (1939–2019). *Haditechnika*. 2019. 3. 15. o.
537. *Snowden, Edward*: Rendszerhiba. Fordította: *Tomori Gábor*. Budapest, 21. Század Kiadó, 2019.
538. *Sommer, Erich*: Luftwaffe sas. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2019. 411 o.
539. *Somogyi Gréta*: Mikó Imre gróf igazoló irata az 1848–1849-es szabadságharc erdélyi eseményeiben játszott szerepéről. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 312–331. o.
540. *Stern Fischerová, Viola – H. Tóth Veronika*: A Mengele-lány. A négy koncentrációs tábor túlélő szlovákiai magyar nő igaz története. Fordította: *Mészáros Tünde*. Budapest, Animus, 2019. 363 o.
541. *Szabari Ferenc*: A 63. gépkocsizó lövészrezd felderítőcsoport parancsnoka voltam. *Felderítő Szemle*. 2019. 1. 144–154. o.
542. *Szabó Péter*: Kováts József főhadnagy harctéri naplórészletei a Don menti korotójaki hídfőcsaták idejéből. 1942. augusztus 6. és 20. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 267–274. o.
543. *Szabolcsi Róbert*: Képtelen háborús napló, avagy helyzetjelentés az iraki hadszíntérről. Budapest, Óbudai Egyetem, 2019. 281 o.
544. *Szakály Sándor*: Vitéz lőfő nagybacsoni Nagy Vilmos vezérezredes életútjának vázlatja. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlai Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 275–282. o.
545. *Számvéber Norbert*: Kurt Knispel törzsőrmester utolsó bevetései. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 513–522. o.
546. *Szilárd János*: Katonai életem naplója, 1849–1851. Budapest, Históriaantik Könyvkiadó, 2019. 119 o.
547. *Tóth Dominik*: Láhner György honvédtábornok, a magyar honvéd haderő felfegyverzője. In: „...s honvéd tisztét teljesíti”. Harminc esztendő a haditechnikai kultúra szolgálatában, 1989–2019. Szerk. *Turcsányi Károly*. Budapest, Láhner György Haditechnikai Klub, 2019. 13–22. o.
548. *Trautmann Balázs*: Az utolsó harcos. *Aranysas*. 2019. 2. p. 54–59.
549. *Turbucz Dávid*: „Mi tagadás, nem tartoztam a szorgalmas tanulók közé”. Horthy Miklós a fiumei Haditengerészeti Akadémián. *Történelmi Szemle*. 2019. 1. 61–74. o.

550. *Ujházy Sándor*: Zúgott a Dnyeszter partja. Ujházy Sándor galíciai emlékei 1915–1916-ból. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Benkő Levente*. Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2019. 221 o.
551. *Ungváry Krisztián*: Budapestől Katynig... Heinrich Remlinger, Budapest városparancsnoka In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 537–548. o.
552. *Varga Csaba Béla*: Bosszú Burma felett. A RAF szürke eminenciása. *Aranysas*. 2019. 7. 72–77. o.
553. *Varga Csaba Béla*: A finn oroszlán. Carl Gustaf Emil Mannerheim. *Regiment*. 2019. 2. 8–13. o.
554. *Varga Csaba Béla*: A haza megmentője. Gustaf Mannerheim a II. világháborúban. 2019. *Regiment*. 2019. 4. 14–19. o.
555. *Varga Csaba Béla*: Hitler kedvenc égi farkasa. Wolfram von Richthofen 1–2. rész. *Aranysas*. 2019. 8. 72–77. o., 9. 68–73. o.
556. *Varga Csaba Béla*: Legendás példakép. John Frost, az arnheimi híd névadója. *Regiment*. 2019. 4. 26–31. o.
557. *Varga Csaba Béla*: Senki sem legyőzhetetlen! Helmut Wick halála. *Aranysas*. 2019. 1. 72–77. o.
558. *Varga Csaba Béla*: A szerencse fia. Az ifjú de Gaulle háborúi. *Regiment*. 2019. 5. 12–17. o.
559. *Varga Csaba Béla*: Támad Texas tigrise. David Hill amerikai ász. *Aranysas*. 2019. 11. 72–77. o.
560. *Varga István József*: Kirner Adalbert Bertalan – egy református lelkész a Nagy Háborúban. *Honismeret*. 2019. 2. 26–32. o.
561. *Vozmediano, Miguel Fernando Gómez*: A magyarországi háborúk és egy extremadurái nemesi életpálya. Pedro Barrantes Maldonado katona és krónikás (1510–1578). *Világtörténet*. 2019. 191–218. o.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a 15. század végéig

562. *Gyucha Attila – Wayne E. Lee – Zoltán Rózsa*: The Mongol Campaign in Hungary, 1241–1242. The Archeology and History of Nomadic Conquest and Massacre. *The Journal of military history*. 2019. 4. 1021–1066. o.
563. *Jones, Dan*: Karddal és arannyal. Fordította: *Barabás József*. *BBC History*. 2019. 5. 66–71. o.
564. *Jones, Dan*: Nagymester a máglyán. Fordította: *Barabás József*. *BBC History*. 2019. 6. 72–78. o.
565. *Jones, Dan*: A szent háború katonái. Fordította: *Barabás József*. *BBC History*. 2019. 3. 32–38. o.
566. *Jones, Dan*: A Templomos Lovagrend. A kezdet és a vég. Fordította: *Gether József*. *BBC History*. 2019. 3. 26–31. o.
567. *Karcszag Ákos*: A kerlési ütközet a várak és templomfreskók vonatkozásában. In: Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2019. Szerk. *Kósa Pál*. Kőkény, ZIMédia Kiadó–Kárpát-medence Örökségturisztikai Alapítvány. 2019. 114–120. o.
568. *Pálosfalvi Tamás*: Győzedelmes visszavonulás. Hunyadi János hosszú hadjárata. *Múlt-kor*. 2019. Tél. 42–49. o.
569. *Schneider, Filip*: The Byzantine anabasis of the Hungarian Prince Béla. *Vojenská historia*. 2019. 1. 24–44. o.

570. *Segeš, Vladimír*: Boje o uhorský trón v rokoch 1440–1450. *Obrana*. 2019. 10. 32–33. o.
571. *Segeš, Vladimír*: Huitské vpády do Uhorska. *Obrana*. 2019. 8. 32–33. o.
572. *Segeš, Vladimír*: Uhorsko-nemecké vojny a dobývanie Bratislavy. *Obrana*. 2019. 2. 32–33. o.
573. *Segeš, Vladimír*: Uhorsko-poľská vojna v rokoch 1438–1439. *Obrana*. 2019. 9. 32–33. o.
574. *Sudár Balázs*: A vándorút vége. *BBC History*. 2019. 5. 32–40. o.
575. *Tőrös István*: Véres történelem. A római hadsereg. *Regiment*. 2019. 1. 8–14. o.
576. *Veszprémy László*: A pozsonyi csatától a pozsonyi csatáig. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 309–317. o.
577. *Weiszhár Attila – Weiszhár Balázs*: A magyar középkor csatái. Budapest, Unicus Műhely, 2019. 186 o.

16–18. század

578. *Ágoston Gábor*: Ottoman and Habsburg Military Affairs in the Age of Süleyman the Magnificent. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 287–307. o.
579. *Bagi Zoltán Péter*: François de Bassompierre a magyarországi hadszíntéren 1603-ban. In: *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szerk. *Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt*. Szeged–Debrecen, Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program „Magyarország a középkori Európában”–Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék. 2019. 43–56. o.
580. *Balla Péter*: IV. Bogdán vajda lázadása a lengyel-oszmán diplomáciai kapcsolatok tükrében (1568–1572). *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 393–414. o.
581. *Barbarics-Hermanik, Zsuzsa*: The Entangled Memory of the Battle of Sziget (1566) in Early Modern Europe. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 479–507. o.
582. *Barthos Kálmán*: Erdély pénz- és hadügyi János Zsigmond korában. Bölcsészdoktori értekezés a magyar művelődéstörténelem köréből. Hasonmás kiadás. Onga, Nemzeti Örökség Kiadó, 2019. 106 o.
583. *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 569. o.
584. *Botlik Richárd – Nemes István*: Gondolatok az 1526. évi mohácsi csata távolmaradóiról, a hadkötelezettség törvényeiről és a tárgyalt kor orvosi kérdéseiről. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 455–474. o.
585. *Brotton, Jerry*: A Szent Liga és az Oszmán Birodalom csatája. *Világtörténelem*. 2019. 5. 42–47.
586. *Budina Sámuel*: Egész Szlavónia legerősebb végvárának, Szigetnek története... 1568. Fordítás és bevezető: *Petneházi Gábor*. In: *Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története. A kötetet összeállította, a szövegeket gondozta és jegyzetek egy részét írta Fodor Pál. A történelmi tanulmányt írta Kelenik József. A forrásszövegeket fordította, a bevezetőket és a jegyzetek egy részét írta Kelenik József – Petneházi Gábor – Sokcsevits Dénes – Tomek Iván*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 133–176. o.

587. *Budina Sámuel*: A híres szigeti vár bevételének története... 1568. Fordítás és bevezető: *Kelenik József*. In: Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története. A kötetet összeállította, a szövegeket gondozta és jegyzetek egy részét írta *Fodor Pál*. A történelmi tanulmányt írta *Kelenik József*. A forrásszövegeket fordította, a bevezetőket és a jegyzetek egy részét írta *Kelenik József* – *Petneházi Gábor* – *Sokcsevits Dénes* – *Tomek Iván*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 177–200. o.
588. *Cserenkó Ferenc*: Szigetvár ostroma és elfoglalása, 1567 (?) Fordította: *Tomek Iván* – *Sokcsevits Dénes*. Bevezetőt írta: *Sokcsevits Dénes*. In: Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története. A kötetet összeállította, a szövegeket gondozta és jegyzetek egy részét írta *Fodor Pál*. A történelmi tanulmányt írta *Kelenik József*. A forrásszövegeket fordította, a bevezetőket és a jegyzetek egy részét írta *Kelenik József* – *Petneházi Gábor* – *Sokcsevits Dénes* – *Tomek Iván*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 111–131. o.
589. *Domokos György*: Buda visszavívása 1686. *Rubicon*. 2019. 11. 54–65. o.
590. *Emecen, Feridun M.*: Ottoman Politics in the Reign of Sultan Süleyman. Government, Internal Politics and Imperial Expansion. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 9–20. o.
591. *Fodor Pál*: Mi változott? Az Oszmán Birodalom Európában. *Rubicon*. 2019. 11. 12–17. o.
592. *Guitman Barnabás* – *Korpás Zoltán* – *Tóth Ferenc* – *B. Szabó János*: A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547–1556. *Világtörténet*. 2019. 2. 253–293. o.
593. *Gyalóky, Eugen von*: Die Schlacht bei Mohácsi am 29. August 1526. *Pallasch*. 2019. 67. 3–21. o.
594. *Imber, Colin*: Law and Legislation under Süleyman I. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 93–114. o.
595. *Kelenik József*: The Sieges of Szigetvár and Gyula, 1566. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 397–410. o.
596. *Kelenik József*: Sziget ostroma 1566-ban. In: Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története. A kötetet összeállította, a szövegeket gondozta és jegyzetek egy részét írta *Fodor Pál*. A történelmi tanulmányt írta *Kelenik József*. A forrásszövegeket fordította, a bevezetőket és a jegyzetek egy részét írta *Kelenik József* – *Petneházi Gábor* – *Sokcsevits Dénes* – *Tomek Iván*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 13–110. o.
597. *Kelenik József*: A tizenöt éves háború kudarca. Miért nem sikerült korábban? *Rubicon*. 2019. 11. 4–11. o.
598. *Krstić, Tijana*: State and Religion, „Sunnitization” and „Confessionalism” in Süleyman’s Time. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 65–91. o.
599. *Kruppa Tamás*: Marciare verso Constantinopoli. De hogyan? Törökellenes tervek és tervezetek 1594–1595-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 765–782. o.
600. *Mészáros Kálmán* – *Csákvári Kristóf*: Bárány Sándor itineráriuma, 1703–1711. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 909–942. o.

601. *Mihalik Béla Vilmos*: Európa és a Szent Liga. Ellentétek és együttműködés. *Rubicon*. 2019. 11. 46–53. o.
602. *Moacanin, Nenad*: The Ottoman Conquest and Establishment in Croatia and Slavonia. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 277–286. o.
603. *Molnár Mónika, F.*: A karlócai béke. *Rubicon*. 2019. 11. 90–97. o.
604. *Montecuccoli, Raimondo*: A magyarországi török háborúkról. Szerk. *Hausner Gábor*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2019. 419 o.
605. *Oborni Teréz*: Erdély dilemmája. *Rubicon*. 2019. 11. 84–89. o.
606. *Oross András*: Európa GÉNiusza. Savoyai Eugén élete és kora, 1663–1736. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 2019. 221 o.
607. *Özvar, Erol*: Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State. Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 21–63. o.
608. *Pálffy Géza*: Hungary, Vienna and the Defence System against the Ottomans in the Age of Süleyman. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 321–337. o.
609. *Pálffy Géza*: Megmentette hazáját, elveszítette várát. Zrinyi Miklós 1664. évi téli hadjárata új megvilágításban. *Múlt-kor*. 2019. Tél. 52–59. o.
610. *Römer, Claudia – Vatin, Nicolas*: The Hungarian Frontier and Süleyman’s Way to Szigetvár according to Ottoman Sources. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 341–358 o.
611. *Segeš, Vladimír*: Bitka pri Lučenci. *Obrana*. 2019. 11. 32–33. o.
612. *Sípos Ferenc*: A tiszaháti felkelés, Rákóczi érkezése. Forrongó Magyarország. Események a császáriak szemszögéből. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 845–859. o.
613. *Sudár Balázs*: Török források Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről. In: Zrinyi-Újvár. Egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán. Szerk. *Hausner Gábor – Németh András*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 77–82. o.
614. *Szabados János*: Újabb javaslat a vezekényi csata értelmezéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 4. 783–808. o.
615. *Szabó János, B.*: II. Lajos halálának helyszíne. Táj és orális hagyomány. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 443–453. o.
616. *Szabó János, B.*: Erdély tragédiája, 1657–1662. Budapest, Corvina Kiadó, 2019. 318 o.
617. *Szabó János, B.*: Két diván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje, 1630–1636. *Történelmi Szemle*. 2019. 2. 247–265. o.
618. *Szabó János, B.*: The Ottoman Conquest in Hungary. Decisive Events (Belgrade 1521, Mohács 1526, Vienna 1529, Buda 1541) and Results. In: The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrinyi (1566). Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 263–275. o.
619. *Szabó János, B. – C. Tóth Norbert*: Válasz Botlik Richárdnak és Nemes Istvánnak *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 2. 475–487. o.

620. *Szászdi István*: Spanyol segítség a török elleni harcban. Adalékok a spanyol-magyar katonai kapcsolatok 16. századi történetéhez. *Világtörténet*. 2019. 2. 219–233. o.
621. Szigetvár 1566. évi ostromának igaz története. A kötetet összeállította, a szövegeket gondozta és jegyzetek egy részét írta *Fodor Pál*. A történelmi tanulmányt írta *Kelenik József*. A forrás-szövegeket fordította, a bevezetőket és a jegyzetek egy részét írta *Kelenik József – Petneházi Gábor – Sokcsévits Dénes – Tomek Iván*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 210 o.
622. *Tóth Tibor*: John Cutts hadijelentései az 1687. évi hadjáratról. A Harsány-hegyi csata és Kolozsvár elfoglalása. *Fons*. 2019. 1. 63–86. o.
623. Több mint egy csata. Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Szerk. *Fodor Pál – Varga Szabolcs*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 2019. 642 o.
624. *Tracy, James D.*: Tokaj, 1565. A Habsburg Prize of War, and an Ottoman Casus Belli. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 359–376. o.
625. *Varga J. János*: A kahlenbergi csata 1683. Bécs második török ostroma és felmentése. *Rubicon*. 2019. 11. 36–45. o.
626. *Varga Szabolcs*: Miklós Zrínyi, Captain-General of Szigetvár (1561–1566) – His Organisational Activity and Death. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Edited by *Pál Fodor*. Budapest–Leiden–Boston, Research Centre for the Humanities–Brill, 2019. 377–395. o.
627. *Varga Szabolcs*: Reváns. A második mohácsi csata. Nagyharsány, 1687. augusztus 12. *Rubicon*. 2019. 11. 66–73. o.
628. *Welsh, William E.*: Zenta. *History of War*. 2019. 70. 60–67. o.

1848–1849

629. *Ágoston Sándor*: A hazáért és a szabadságért – előre! Búdiék és szentmihályiak a dicsőséges 1848–49-es szabadságharcban. Vasvári Pál őrnagy vezette Rákóczi szabadcsapatban harcoltak. Dévaványa, Magánkiadás, 2019. 312 o.
630. *Csarnai Márk*: A dicsőség tavasza. 170 éve történt. *Élet és Tudomány*. 2019. 15. 457–459. o.
631. *Csarnai Márk*: A tavaszi hadjárat emlékezete. 170 éve történt. *Élet és Tudomány*. 2019. 17. 522–524. o.
632. *Feith László*: Buda ismét szabad! A legnagyobb sikerek csúcán. *Magyar Honvéd*. 2019. 5. 46–51. o.
633. *Feith László*: Jó döntés volt? Bécs elfoglalása helyett Buda felszabadítása. *Magyar Honvéd*. 2019. 4. 48–53. o.
634. *Feith László*: Nincs kegyelem. Október 6., a nemzet gyásznapja. *Magyar Honvéd*. 2019. 10. 38–43. o.
635. *Feith László*: Tavaszi diadalmenet. A szabadságharc legdicsőségesebb fejezete. *Magyar Honvéd*. 2019. 3. 50–53. o.
636. *Hajagos József*: Heves megye a forradalom és szabadságharc sodrában. Budapest, Line Design Kiadó, 2019. 336 o.
637. *Hermann Róbert*: Kézcsókom, Felség – egy meg nem történt gesztus. In: *Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 177–192. o.

638. *Hermann Róbert*: Újratermelődő tévhit. 1848–1849 legendái. *Rubicon*. 2019. 1. Különszám. 60–71. o.
639. *Hermann Róbert – Alicja Majcher-Węgrzynek – Andrzej Szpunar*: Panorama siedmiogrodzka / Erdélyi csatakörkép. Kraków, Biały Kruk, 2019. 119 o.
640. *Kemény Krisztián*: Öfelsége gyalogezrednek „hányattatásai” a magyarországi főhadiszíntéren 1848–1849-ben. Különös tekintettel az 1849. március 5-i szolnoki ütközetre. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 77–91. o.
641. A nagysallói csata. Szerk. *Kicsindi Enikő*. Nagysalló, Nagysalló Község–OZ FOLK-ART Tekovské Lužany–Csemadok Helyi Alapszervezete, 2019. 147 o.
642. *Rosonczy Ildikó*: Egy 1849. augusztus 20-ai Rüdiger-levél előzményei és eredménytelensége. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 1. 153–178. o.
643. *Süli Attila*: Mikó Mihály visszaemlékezése a szabadságharc csíkszéki végnapjairól és bujdosásáról. Gyergyószentmiklós, F&F International Kiadó, 2019. 208 o.
644. Szabadság és halál, 1848–1849. Szem- és fültanúk híradásai. Második kiadás. Szerk. *Varga Domokos*. Budapest, Hét Krajcár Kiadó, 2019. 338 o.
645. *Szelke László*: Vér és megtorlás. Az 1848–49-es szabadságharc tragikus végkimenetele. *Múltkor*. 2019. Ősz. 42–49. o.
646. *Tulipán Éva*: 1848 emlékezete mint a hadsereg átalakításának ideológiai alapja a Rákosi-korszak hajnalán. In: Krónikalapok Horváth Miklós tiszteletére. Szerk. *Galambos István – Németh Máté – Wirth Gábor*. Budapest, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesülete, 2019. 133–142. o.

1914–1918

647. *Balla Tibor*: Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban. Átdolgozott, kibővített kiadás. Budapest, Scolar Kiadó, 2019. 164 o.
648. *Barkó Szabolcs*: Máriássy László hadi cselekedetei frontszolgálatának első szakaszában, 1914–1915. Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítvány, 2019. 8. 3 o.
649. *Červenka, Juraj*: Letecké operácie nad Píavou počas poslednej rakúsko-uhorskej ofenzívy v júni 1918. *Vojenská historia*. 2019. 1. 94–122. o.
650. *Červenka, Juraj*: Vojenský pilot rakúsko-uhorského letectva Jozef Kiss a jeho nasadenie na juhoitálskom fronte v kontexte talianskych archívnych prameňov. *Vojenská historia*. 2019. 3. 44–65. o.
651. *Dudlák Tamás*: A szarajevói merénylet helye a történelemben. *Világtörténet*. 2019. 3. 467–484. o.
652. *Hatos Pál*: Mostoha köztársaság. Az 1918-as őszirózsás forradalom tündöklése és bukása. *Múltkor*. 2019. Ősz. 50–57. o.
653. *Horváth Zoltán*: Az első vezérálldozat. Az Admiral Graf Spee pusztulása. *Regiment*. 2019. 3. 20–27. o.
654. *Horváth Zoltán*: Öngyilkos küldetés. Nyolc Viktória-kereszt ára. *Regiment*. 2019. 3. 8–13. o.
655. *Horváth Zoltán*: A szerencse forgandó. A császári hajóraj veszte. *Regiment*. 2019. 3. 4–7. o.
656. *Horváth Zoltán*: Az utolsó felvonás. A császári hajóhad pusztulása. *Regiment*. 2019. 3. 14–19. o.
657. *Kajon Árpád – Suslik Ádám*: A monarchia katonája. Schamschula Rezső tábornok élete. Budapest, Magyar Napló, 2019. 358 o.
658. *Krámlí Mihály*: Az osztrák–magyar haditengerészet két támadása a cortellazzói útegek ellen, 1917. november–december. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 3. 669–683. o.

659. *Milkić, Miljan*: Serbian Army and Preservation of Religious Heritage During the First World War. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 171–177. o.
660. *Nagy Miklós*: Szeged francia megszállása és az antant-intervenciók tervei. *Aetas*. 2019. 1. 128–138. o.
661. Az ojtói csata 1917–2017. Hősiesség, hazaszeretet, összetartozás. Szerk. *Nagy Szabolcs*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 242 o.
662. *Ortner, Christian*: The Storming of the Lovcen in the Context of Montenegro's Conquest in January 1916. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 199–203 o.
663. *Pap Krisztián*: Az összeomlás és a Weber-Diaz-féle fegyverszünet. *Valóság*. 2019. 2. 61–89. o.
664. *Scholtz Róbert Gergely*: „Arcukat homály fedi még”. Roma nők a Nagy Háborúban. Nyíregyháza, XXI. századi Roma Nők Országos Egyesülete, 2019. 88, 8 o.
665. *Szádeczky-Kardoss Lajos*: Az oláhok Erdélybe törése és kiveretésük, 1916–17. Szentendre, Erdélyi Szalon Könyvkiadó, 2019. 291, 19 o.
666. *Szász Zoltán*: Egy kivonulás előzményei oldalnézetben. Bukarest 1918-ban. In: Tanulmányok Pollmann Ferenc tiszteletére. Szerk. *Domokos György – Krámlí Mihály – Mészáros Kálmán*. Budapest, Magánkiadás, 2019. 283–296. o.
667. *Tefner Zoltán*: A két főkormányzóság. A katonai igazgatás megszervezése a visszafoglalt Lengyelországban 1914–1915. *Valóság*. 2019. 12. 60–83. o.
668. *Topor István*: Egy debreceni család fiai a Nagy Háborúban. A Miklóssyak. Debrecen, Caruginé Miklóssy Éva Mária, 2019. 52 o.
669. *Voigt, Immanuel*: Wendepunkt im Osten. Gorlice-Tarnów 1915. *Militär & Geschichte*. 2019. 2. 40–45. o.
670. *Watson, Alexander*: The Fortress. The Great Siege of Przemyśl. London, Allen Lane–Penguin Random House, 2019. 346, 16 o.

1919–1938

671. *Aradi Gábor*: A Tolna megyei nemzetőrség 1918–1919-ben. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 21–45. o.
672. *Babucs Zoltán*: Szentanúai beszámoló a felvidéki bevonulásról. In: Rés a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 67–81. o.
673. *Balla Tibor*: A magyar kiegészítésű csapatok tevékenysége az 1918. júniusi piavei offenzíva során. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 60–79. o.
674. *Batár Zsolt Botond*: Trianon történelmi tévedése. Budapest, Teleki Sámuel Kulturális Egyesület, 2019. 272, 16 o.
675. *Becze Csaba*: A „vízkereszti csata” – csehszlovák-magyar határincidens Munkácsnál 1939. január 6-án. 2 rész. *Honvédségi Szemle*. 2019. 1. 119–131. o., 2. 140–150. o.
676. *Bihari Péter*: A versailles-i békeszerződés. *BBC History*. 2019. 6. 58–65. o.

677. *Csarnai Márk*: Balassagyarmat, 1919. A város, mely száz éve kezébe vette sorsát. *Élet és Tudomány*. 2019. 7. 198–200. o.
678. *Csunderlik Péter*: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Budapest, Napvilág Kiadó, 2019. 365 o.
679. *Dévavári Zoltán*: „Vesszenek a magyarok!” *Múlt-kor*. 2019. Tavasz. 56–61. o.
680. *Dobó Attila*: A trianoni békediktátum. Oknyomozás. Szeged, Magyar Kultúra Emlékívek Kiadó, 2019. 230 o.
681. *Hamerli Petra*: Olaszország szerepe az első bécsi döntésben és Kárpátalja visszacsatolásában. In: Rész a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 25–35. o.
682. *Hatos Pál*: „Leszámolunk mindenkivel”. A magyar vidék elfeledett parasztforradalma 1918 novemberében. *BBC History*. 2019. 6. 50–57. o.
683. *Hatos Pál*: Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság kialakítása. *Múlt-kor*. 2019. Tavasz. 48–55. o.
684. *Hewitt, Nick*: Az oroszországi fiaskó. Fordította: *Rindó Klára*. *BBC History*. 2019. 10. 84–89. o.
685. *Illésfalvi Péter*: A Felvidék visszacsatolása és a kárpátaljai hadműveletek 1938. novemberi előkészületei a Honvéd Vezérkar szemével. Szemelvények „az 1938. évi külpolitikai feszültséggel” kapcsolatban szerzett vezérkari tiszti tapasztalatokból. In: Rész a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 57–66. o.
686. *Joó András*: A nyugati hatalmak és a Szovjetunió viszonya Kárpátalja Magyarországhoz történt visszatérésének kérdéséhez. In: Rész a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 3–13. o.
687. *Kovács Tamás*: Ellenforradalom a forradalomban. A monitorlázadás 1919. június 24-én. *Múlt-kor*. 2019. Tavasz. 80–87. o.
688. *Kozma Miklós*: Az összeomlás 1918–19. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 421 o.
689. *Lukachich Géza*: Magyarország megcsonkításának okai. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 284 o.
690. *Orosz László*: A szlovákiai németek az első bécsi döntés időszakában. In: Rész a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 43–56. o.
691. *Perczel Olivér*: „Míg a tábornokok haboznak, a románok rabolnak”. Budapest román megszállása 1919-ben. *Fons*. 2019. 4. 405–430. o.

692. *Popély Gyula*: Élet az új országhatár két oldalán. In: Rész a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 36–42. o.
693. Proletárdiktatúra alulnézetben. Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából. „És rendszeresítettnek az összes ballépések”. Az iratokat válogatta, jegyzetekkel ellátta és a bevezetőt írta *Csonka Laura – Fiziker Róbert*. Budapest, L’Harmattan Könyvkiadó–Magyar Nemzeti Levéltár, 2019. 371 o.
694. *Raffay Ernő*: Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 277 o.
695. *Raffay Ernő*: Nagy-Románia megteremtése. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 261 o.
696. *Raffay Ernő*: Trianon 100. Trianon almanach. A trianoni békediktátum emlékkönyve. Budapest, Magyar Menedék Kiadó, 2019. 1020 o.
697. *Rapaich Richárd*: Antant-ellenőrzés Magyarországon. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta: *Juhász Balázs*. Szeged, Meritum Közhasznú Egyesület, 2019. 665 o.
698. Rész a falon. A Felvidék déli része és Kárpátalja visszatérése Magyarországhoz, 1938–1939. A 2019. május 20-án megtartott, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Facultas Humán Gimnázium által szervezett konferencia előadásainak írott változata. Szerk. *Ligeti Dávid*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet, 2019. 81 o.
699. *Révész Tamás*: Nemzeti vagy vörös? A Vörös Hadsereg mozgósítása 1919-ben. *Rubicon*. 2019. 4. 18–27. o.
700. *Reynolds, David*: A versailles-i béke a második világháború kezdőlévése volt? Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 6. 66–71. o.
701. *Sárosi István*: Trianon a Nemzetközi Törvényszék előtt. Történelmi sorstragédia dialógusokban elbeszélve. Budapest, Kairosz Kiadó, 2019. 400 o.
702. *Szabó Bence*: A direktóriumtól az ellenforradalomig. Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei. *Fons*. 2019. 4. 431–450. o.
703. *Szárász Miklós György*: Fájó Trianon. Budapest, Scolar Kiadó, 2019. 188 o.
704. *Takács Tibor*: Gátlások nélkül. *Múlt-kor*. 2019. Tavasz. 62–69. o.
705. Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók. Szerk. *Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 247 o.
706. Trianon. A békeszerződés. Sajtó alá rendezte: *Bank Barbara – Kovács Attila Zoltán*. Budapest, Szépművészeti Kiadó, 2019. 323, 12 o.
707. *Varga Krisztián*: Korvin, a „vörös inkvizítor”. *Múlt-kor*. 2019. Tavasz. 70–77. o.
708. *Varga Krisztián*: A proletárterrorista Cserny József. *Múlt-kor*. 2019. Tavasz. 78–79. o.
709. *Wagner, Kim*: Az amritszári mérsárlás. *BBC History*. 2019. 5. 46–51. o.

1939–1945

710. *Andaházi Szeghy Viktor*: Hadműveleti logisztikai együttműködés történelmi távlatból. Nehézségek egy szövetséges szemszögéből; keleti front, 1941. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 11–20. o.

711. *Babucs Zoltán*: Egy „cenzúrázott” levél a Don partjáról. In: *Élet az arcvonalt mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 2019. 46–59. o.
712. *Babucs Zoltán*: „Kárpátalja újra a miénk!” *Trianoni Szemle*. 2019. 1–2. 58–62. o.
713. *Bérczi Gábor*: Menekülés Danzigból. Egy lengyel tengeralattjáró kalandos útja. *Regiment*. 2019. 2. 20–25. o.
714. *Botlik József*: Kísérletek szovjet „Nagy-Kárpátalja” létrehozására 1944–45-ben. *Trianoni Szemle*. 2019. 1–2. 63–73. o.
715. *Brisard, Jean-Christophe – Parshina, Lana*: Hitler halála. A KGB titkos anyagai. Fordította: *Pacskovszky Zsolt*. Budapest, Libri Kiadó, 2019. 368 o.
716. *Caddick-Adams, Peter*: A nap, amely megváltoztatta a világot. Halálos felkészülés. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 6. 26–30. o.
717. *Cservenka Ferdinánd*: A szlovák Gyorscsoport első harci bevetése a „Barbarossa” hadműveletben. A Wojtkowa környéki harcok. *Honvédségi Szemle*. 2019. 4. 134–145. o.
718. *Feith László*: Erős kezdés. A tengeri harc első hónapjai. *Magyar Honvéd*. 2019. 9. 24–27. o.
719. *Feith László*: Kényszerpályán? Magyarország útja a második világháborúban. *Magyar Honvéd*. 2019. 9. 36–39. o.
720. *Feith László*: Második felvonás. 80 éve a világ ismét lángba borult. *Magyar Honvéd*. 2019. 9. 18–23. o.
721. *Feith László*: A téli háború. A hazai pálya előnye. *Magyar Honvéd*. 2019. 9. 40–43. o.
722. *Forczyk, Robert A.*: Páncélos-hadviselés a keleti fronton, 1941–1942. *Schwerpunkt*. Fordította: *Moczkó Péter*. Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2019. 349 o.
723. *Gulyás László*: A Horthy-korszak külpolitikája 6. A revíziós sikerek 3. A Délvidék visszatérése, 1940–1941. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2019. 192, 4 o.
724. *Hernádi Tibor*: A második világháború igaz története. 8., bővített kiadás. Baja, Magánkiadás, 2019. 443 o.
725. *Jackson, Ashley*: A nap, amely megváltoztatta a világot. Túl Normandián. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 6. 36–37. o.
726. *Keegan, John*: A második világháború. Fordította: *Molnár György*. 3. javított kiadás. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 557 o.
727. *Kulcsár István*: Amerikai-brit segítség a Szovjetunióknak. *BBC History*. 2019. 2. 70–73. o.
728. *Máthé Áron*: A nyilaskereszt árnyéka. A magyarországi nemzetiszocializmus elmélete és gyakorlata. Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2019. 213 o.
729. *Molnár András*: Adalékok egy megszállt alakulat történetéhez. Hegedűs Ferenc főhadnagy tanúvallomásai a 47/III. zászlóalj ukránjai tevékenységéről. In: *Élet az arcvonalt mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére*. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésfalvi Péter*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 2019. 331–348. o.
730. *Moorhouse, Roger*: Brutális villámháború. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 9. 56–61. o.
731. *Mortimer, Gavin*: A nap, amely megváltoztatta a világot. Óráról órára. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 6. 31–35. o.
732. *Nevenkin, Kamen*: A Budapest erőd. A magyar főváros ostroma, 1944–45. 1–2. kötet. Fordította *Barnaky Péter*. Keszthely, PeKo Publishing Kft., 2019. 1116, 467 o.
733. *Pap Krisztián*: Vitéz Szügyi Zoltán a Don-kanyarban. Az előkerült frontnapló. Részletek. *Valóság*. 2019. 6. 66–84. o.
734. *Pető Andrea*: Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 288 o.

735. *Polgár Tamás*: A győzelem fegyvere. Lánctalpas legenda. T-34. *Regiment*. 2019. 5. 24–31. o.
736. *Polgár Tamás*: Kétbalkezesek. A vád: összeesküvés és hazaárulás. *Regiment*. 2019. 3. 40–43. o.
737. *Popély Gyula*: Szövetségben az ellenséggel. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2019. 394 o.
738. *Réti Balázs*: Gibraltár és a Felix-hadművelet. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2019. 3. 623–640. o.
739. *Sarkady Sándor*: Légi események Sopron vármegyében. Bombatámadások a leghűségesebb város ellen, 1944–1945. Sopron, Soproni Egyetem Kiadó, 2019. 224, 9 o.
740. *Sáry Zoltán*: Csillagos-sávós veszedelem. Amerikai tengeralttjárók a második világháborúban. *Regiment*. 2019. 3. 52–55. o.
741. *Sáry Zoltán*: A hadiszerencse (is) forgandó. A Bismarck csatahajó története. *Regiment*. 2019. 2. 26–31. o.
742. *Sáry Zoltán*: Az SS Ohio tankhajó hős tengerészei. Halálra ítélt konvoj. *Regiment*. 2019. 3. 28–33. o.
743. *Sáry Zoltán*: Tűzkeresztység. Lengyel és német páncélosok. *Regiment*. 2019. 4. 8–13. o.
744. *Sebestyén I. Elemér*: „Égő pernye szagot hoz az őszi szellő”. A front átvonulása Udvarhelyen 1944 őszén papi feljegyzések tükrében. In: Élet az arcvonal mögött. Tanulmányok Szabó Péter hadtörténész tiszteletére. Szerk. *Kincses Katalin Mária – Illésházi Péter*. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2019. 413–428. o.
745. *Szabó Péter*: Így indultunk a Don-kanyarba. *BBC History*. 2019. 10. 24–33. o.
746. *Szabó Péter*: Magyar megszállás a keleti fronton. *BBC History*. 2019. 11. 58–65. o.
747. *Szabó Péter*: Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története, 1942–1943. Budapest, Kossuth Kiadó, 2019. 686 o.
748. *Szabó Péter*: „Az utolsó emberig, az utolsó töltényig”. A magyar 2. hadsereg harcai a Donnál 1943 elején. *Múlt-kor*. 2019. Tél. 82–89. o.
749. *Szabó Péter*: Végzetes összecsapás. A 2. hadsereg összeomlása. *BBC History*. 2019. 12. 56–67. o.
750. *Szakály Sándor*: Hogyan is történt? Tények, események Magyarország második világháborús történetéből. *Rubicon*. 2019. 1. Különszám. 76–81. o.
751. *Szalai Attila*: Hetvenöt éve robbant ki a varsói felkelés. *Magyar Hírlap*. 2019. 177. 8. o.
752. *Számvéber Norbert*: Sztálingrád. A Wehrmacht jeges csapdája. A második világháború legnagyobb fordulópontja. *Múlt-kor*. 2019. Tél. 72–79. o.
753. *Tőrös István*: Cserbenhagyott felkelés. 63 nap élethalálharc Varsóban. *Regiment*. 2019. 4. 20–25. o.
754. *Tőrös István*: Egynapos főszerep. Ejtőernyősök, rangerek, hajóágyúk. *Regiment*. 2019. 2. 32–36. o.
755. *Tőrös István*: Lengyel tragédia. 75 éve volt a varsói felkelés. *Magyar Honvéd*. 2019. 7. 54–59. o.
756. *Tőrös István*: Párizs szabad. *Magyar Honvéd*. 2019. 8. 54–59. o.
757. *Trautmann Balázs*: Gördülő vasak. A lengyel hadjárat páncélosai. *Magyar Honvéd*. 2019. 9. 28–31. o.
758. *Trautmann Balázs*: A levegő urai. Egyenlőtlen küzdelem az égbolton. *Magyar Honvéd*. 2019. 9. 32–35. o.
759. *Ungváry Krisztián*: Hősök? A budapesti csata német katonai elitje. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 351 o.
760. *Varga Csaba Béla*: Blokádtörök. Hajtóvadászat a viharos tengeren. *Aranyas*. 2019. 10. 72–77. o.
761. *Varga Csaba Béla*: Vaklárma az óceánon. Ceylon és Madagaszkár elfoglalása. *Regiment*. 2019. 2. 14–19. o.

762. *Békés Csaba*: A szovjet blokk és a hidegháború, 1945–1991. *Rubicon*. 2019. 2–3. 33–41. o.
763. *Bocz Péter*: Elrabolt esztendő. Pestről kitelepítettek Hajdúdorogon, 1951–1953. Hajdúdorog, Mészáros Károly Városi Könyvtár, 2019. 209 o.
764. *Borhi László*: Kis országok a hidegháborúban. *Rubicon*. 2019. 2–3. 50–57. o.
765. *Dévényi Kinga*: Forradalmak és puccsok az arab világban a 20. század második felében. *Világtörténet*. 2019. 3. 423–465. o.
766. *Egedy Gergely*: A szuezi epizód. *Rubicon*. 2019. 2–3. 66–71. o.
767. *Eörsi László*: Forradalmár nők 1956-ban. *BBC History*. 2019. 11. 24–34. o.
768. *Eörsi László*: Pesti lányok, 1956. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019. 211 o.
769. *Farkas Gyöngyi*: Megszállás vagy segítségnyújtás. A Csehszlovákia elleni intervenció fogadtatása Magyarországon 1968-ban. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2019. 218 o.
770. *Feith László*: Pokoli háború. A legyőzhetetlenség mítoszának vége. *Magyar Honvéd*. 2019. 8. 42–49. o.
771. *Glant Tibor*: Hidegháború vagy birodalomépítés? Elnöki doktrínák és paradigmaváltások az amerikai külpolitikában 1945 után. *Rubicon*. 2019. 2–3. 16–27. o.
772. *Gyarmati György*: A hidegháború hatása Magyarországra. *Rubicon*. 2019. 2–3. 86–91. o.
773. *Háda Béla*: Egyensúlyozástól a szovjetbarátságig. India szuperhatalmakkal szembeni politikájának evolúciója, 1947–1971. *Világtörténet*. 2019. 3. 357–388. o.
774. *Háda Béla*: A koreai háború. *Rubicon*. 2019. 2–3. 58–65. o.
775. *Hahner Péter*: A Hiss-ügy. Hogyan lett Nixon a hidegháború bajnoka? *Rubicon*. 2019. 2–3. 28–32. o.
776. *Harangi-Tóth Zoltán*: A LEA-hadművelet. *Hadtudomány*. 2019. 3. 59–70. o.
777. *Hastings, Max*: A haditudósító utószava. Fordította: *Litván Dániel*. *BBC History*. 2019. 3. 76–80. o.
778. *Kemény János*: A második indokínai háború geostratégiai háttere. *Rubicon*. 2019. 2–3. 80–85. o.
779. *Kiss Roland*: Harc a 937-es dombért. Az értelmetlen küzdelem: Hamburger Hill. *Regiment*. 2019. 1. 50–55. o.
780. *Kiss Roland*: Igaz ügy hadművelet. 30 éve történt: a panamai invázió. *Regiment*. 2019. 5. 46–51. o.
781. *Kocsis Piroska*: A Rákosi Mátyás Hadikórház. *Rubicon*. 2019. 2–3. 92–97. o.
782. *Magyarics Tamás*: „Elegem van az oroszok dajkálásából”. A hidegháború kezdete amerikai szemszögből. *Rubicon*. 2019. 2–3. 4–15. o.
783. *Németh István*: A kubai rakétaválság. *Rubicon*. 2019. 2–3. 72–79. o.
784. *Rákay Philip*: Szabadság tér '56. A kommunista terror aktái. 1–2. kötet. Budapest, Magánkiadás, 2019. 488, 394 o.
785. *Szabó Miklós, M.*: A Magyar Néphadsereg és a Varsói Szerződés csapatainak részvétele Csehszlovákia megszállásában, 1968. augusztus 20. – október 31. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 319 o.
786. *Trautmann Balázs*: Őrjárat a Mekongon. Amerikai folyami hadihajók a vietnami háborúban. *Regiment*. 2019. 2. 47–51. o.
787. *Tulipán Éva*: A forradalom utcáin. A szabad Budapest mindennapjai 1956 októberében. *Múltkor*. 2019. Ősz. 66–73. o.

788. *Varga Csaba Béla*: A Himalája oroszlánjai. A kínai-indiai háború hősei. *Regiment*. 2019. 1. 28–32. o.
789. *Veszprémy László Bernát*: Atombomba, apartheid, réalpolitika. Izrael és a Dél-Afrikai köztársaság katonai és politikai együttműködése, 1968–1994. *Honvédségi Szemle*. 2019. 1. 54–67. o.

1990–2019

790. 30 éves a Magyar Veterán Repülők Szövetsége, 1989–2019. Jubileumi kiadvány. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 62 o.
791. Európa és a migráció. Tanulmánykötet. Szerk. *Besenyő János – Miletics Péter – Orbán Balázs*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2019. 580 o.

IV. NÉVMUTATÓ

A–Á

Ábrahám Dezső P. 471
 Ágoston Gábor 152, 578, 629
 Alekszijejics, Szevtlana 472
 Amaczi Viktor 536
 Ambrus László 453
 Andaházi Szeghy Viktor 153–154, 710
 Anka László 306
 Aradi Gábor 671
 Aranyossy-Péter Máté 307–308
 Árvai Zoltán 155
 Atar, Rob 777

B

Babucs Zoltán 25–26, 672, 711–712
 Baden-Baden, Ludwig Wilhelm 481
 Bagi Zoltán Péter 473, 579
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 412
 Bálint Ferenc 27, 156
 Bálint László 454
 Balla Péter 580
 Balla Tibor 289–290, 647, 673
 Balogh Ferenc 75
 Balogh Máté 309, 474
 Bán Attila 325
 Bank Barbara 706
 Barabás József 198–199, 563–565
 Bárány Attila 157–158
 Baranyi Tamás Péter 126
 Barbarics-Hermanik, Zsuzsa 581
 Barkó Szabolcs 648

Barnaky Péter 732
 Bartha Ákos 412
 Bartha Tibor 28
 Barthos Kálmán 582
 Bartmann, Erwin 475
 Basch Árpád 105
 Batár Zsolt Botond 674
 Báthory Csaba 159
 Bazsó Márton 478
 Becze Csaba 675
 Becsák László 476
 Békés Csaba 762
 Békés Márton 29
 Beláz Annamária 127
 Bene Krisztián 477
 Bene János 265, 291
 Benedek Levente 326
 Benkő Levente 550
 Berán Lajos 88
 Bérczi Gábor 713
 Berdzenisvili, Levan 478
 Berekméri Árpád Róbert 160
 Bertók Gábor 60
 Besenyő János 161, 791
 Bethlenfalvy Gyula 514
 Bidermann, G. H. 479
 Bihari Péter 676
 Biro Aurél 163
 Bishop, Patrick 164
 Bocz Péter 763
 Boda József 191

Boda Mihály 30, 165
 Bodoróczki János 166
 Bogdán, IV. 580
 Bognár Zalán 413
 Bona Gábor 167
 Bonhardt Attila 266, 327–328
 Borhi László 764
 Boros István 480
 Bory Jenő 89
 Botlik József 714
 Botlik Richárd 584, 619
 Bozzay Zoltán 414
 Böhm Martin 31
 Börekçi, Günhan 128
 Brana János 531
 Brisard, Jean-Christophe 715
 Brotton, Jerry 585
 Browning, Christopher R. 415
 Bruckner, Julius 481
 Brustat-Naval, Fritz 482
 Budina Sámuel 586–587
 Budzyński, Wincenty 511
 Buga László 1–2
 Bune, Henrik van 329
 Bush, George Herbert Walker 548
 Butcher, Emma 32
 Buzás Gergely 168

C–Cs

Caddick-Adams, Peter 716
 Carey, Frank Reginald 552
Červenka, Juraj 649–650
 Cockle, Tom 33
 Cutts, John 622
 Czaga Viktória 416
 Czigány István 330
 Czirók Zoltán 484–485
 Csákvári Kristóf 600
 Csapody Miklós 417
 Csapody Tamás 418, 486–487
 Csarnai Márk 630–631, 677
 Cseh Gergő Bendegúz 169
 Csere Péter 488
 Cserenkó Ferenc 588
 Csermák Zoltán 34
 Cserny József 708
 Cservenka Ferdinánd 170, 489, 717

Csikány Tamás 171
 Csíki Tamás 35
 Csomós Gergely 507
 Csonka Laura 693
 Csonkaréti Károly 172
 Csorba György 36
 Csörge Csaba 331
 Csunderlik Péter 678

D

Demeter József 313–314
 Denda, Dalibor 129
 Denison, George Taylor 174
 Dévavári Zoltán 679
 Dévényi Kinga 765
 Diószegi György Antal 37
 Dobák Imre 175
 Dobó Attila 680
 Domokos György 148, 293, 490, 589
 Domonkos László 491
 Drummer, John P 38
 Drusza Tamás 176, 218
 Druzsina József 103–104
 Dudlák Tamás 651

E–É

Egedy Gergely 766
 Emecen, Feridun M. 590
 Eörsi László 767–768
 Erdei Lilla, T. 3

F

Farkas Ádám 420
 Farkas Gyöngyi 769
 Farkas Zoltán 332
 Fáy Attila 492
 Fáy Mihály 492
 Fazekas Anna, Fehérné 455
 Feenstra, Jon 333
 Fehér László 455
 Feiszt György 311
 Feith László 4, 177–178, 493, 632–635, 718–721, 770
 Fejér Ingrid 39
 Fekete György 331
 Fekete István Csaba 456
 Ferenc József, I. 483

- Finszter Géza 180
 Fiziker Róbert 693
 Forczyk, Robert A. 722
 Fodor István Ferenc 40
 Fodor Pál 131, 181, 258, 583, 591, 621, 623
 Fodor Veronika 300
 Forgács Balázs 182
 Forgács Márton 41, 42
 Főcze János 132
 Földesi Ferenc 183
 Frankó Károly 519
 Fricz-Molnár Péter 43
 Frost, John 556
- G–Gy**
- Gál Attila 294
 Galambos István 512
 Gaulle, Charles de 558
 Gazda Albert 44
 Gecsényi Lajos 184
 Gere József 267
 Gerencsér Péter 334
 Gether József 566
 Glant Tibor 771
 Gondos László 335
 Goodson, James Alexander 411
 Götz, Aly 421
 Götz, Christian 501
 Görgei Artúr 3, 24, 424, 508
 Graus, Igor 45
 Guillén, Abraham 182
 Guitman Barnabás 592
 Gulyás László 723
 Gyalókay Jenő 593
 Gyaraki Károly 155, 185
 Gyarmati György 162, 186, 422, 772
 Gyarmati István 29
 Gyenizse Péter 80
 Gyika Jenő 524
 Györfly Ágnes 295
 György Sándor 197, 268, 494
 Györkös Attila 187
 Gyucha Attila 562
 Gyulai Orsolya, Pállné 46
- H**
- Háda Béla 773–774
 Hahner Péter 134, 495, 775
 Hajagos József 636
 Hajdú László 423
 Hajdu Tibor 496
 Hamerli Petra 681
 Hammond, Derik 475
 Harangi-Tóth Zoltán 7, 188, 776
 Hastings, Max 777
 Hatala András 336
 Hatos Pál 652, 682–683
 Hausner Gábor 106, 125, 135, 337, 604
 Házi Jenő 57, 497
 Hegedűs Ábel 12
 Hegedűs Ernő 498
 Hegedűs László 189
 Hegedűs Magdolna, Vargáné 469
 Hegyi Klára 338
 Heltai András 442
 Henning, Otto 499
 Henriquez, Vince 269
 Hentzi, Heinrich 501
 Hermann Attila 48
 Hermann Róbert 49, 136–137, 190, 424, 500–503, 637–639
 Hernádi Tibor 724
 Hévízi Józsa, Bácsfainé 419
 Hideg István 156
 Hill, David 559
 Hingyi László 459
 Hiroo, Onoda 529
 Hirschi, Agnes 442
 Hiss, Alger 775
 Hitler, Adolf 535, 715
 Hogemann Gábor 339
 Holmár Zoltán 312, 504
 Horbulák Zsolt 505
 Horthy Miklós 549
 Horváth Attila 457
 Horváth Csaba 192, 493
 Horváth Ernő 484
 Horváth Gergely 69
 Horváth Miklós 193–194, 506, 512
 Horváth Viktor 44
 Horváth Zalán Levente 461
 Horváth Zoltán 340–341, 653–656
 Höflinger József 296
 Hötendorf, Franz Conrad von 299

Huhák Heléna 425
 Hunčík Péter 44
 Hunyadi János 568
 Huszár Mihály 460, 507

I–Í

Igaz Levente 195
 Illésfalvi Péter 130, 271–272, 685
 Imber, Colin 594
 Iochom István 426
 Isaszegi János 313–314
 Isztin Gyula 156

J

Jackson, Ashley 725
 Jagadics Péter 311
 Jakab Georgina 461
 Jakusch Gabriella 8, 50, 315
 Jankó Annamária 1–2, 196
 Jankovich Arisztid 197
 Jankovics Marcell 51
 Jarinkovič, Martin 52
 Jekelfalussy Piller György 518
 Jestice, Phyllis G. 198
 Jobst Ágnes 509
 Jones, Dan 199, 563–566
 Joó András 686
 Juharos Tamás 200
 Juhász Balázs 53
 Juhász Péter 296

K

Kaba Eszter 54
 Kahler Frigyes 510
 Kajon Árpád 657
 Kállai Attila 55
 Kálmán Lajos 489
 Kalóczkai Tibor 201
 Káplár Zsolt 138
 Kapronczay Károly 56
 Karacs Zsigmond 462
 Karbić, Damir 139
 Karczag Ákos 567
 Károly, IV. 94
 Károlyi Sándor 600
 Kasznár Attila 202
 Katona M. István 297

Kávássy János Előd 203
 Kecskeméthy Klára, Siposné 253
 Kedves Gyula 9
 Keegan, John 726
 Kékési György 342
 Kelecsényi István 343
 Kelemen Ferenc 344
 Kelenik József 595–597, 621
 Kemény Gyula 530
 Kemény János 778
 Kemény Krisztián 204, 640
 Kenyeres Dénes 140
 Kerényi Gábor 421
 Kicsindi Enikő 641
 Kincses Katalin Mária 57, 130, 205–207, 497
 Kirner Adalbert Bertalan 560
 Kis Krisztián Bálint 298
 Kiss Ernő 500
 Kiss Gábor 208–210
 Kiss József 650
 Kiss Roland 345–346, 779–780
 Kiss Sándor, M. 510
 Kitanics Máté 80–81, 316
 Klacsmann Borbála 427
 Kloska Tamás 58
 Knispel, Kurt 545
 Kocsis Piroška 781
 Kollár László 59
 Koós Levente 211
 Korpás Zoltán 212, 592
 Korvin Ottó 707
 Kossuth Zsuzsanna 56
 Koszó-Stammberger Kinga 292
 Kovács Anna, R. 292
 Kovács Attila Zoltán 706
 Kovács István 511
 Kovács Klára, P. 347
 Kovács S. Tibor 349–350
 Kovács Tamás 213, 687
 Kovács Tibor 288
 Kovács Vilmos 10–11, 351–353, 493
 Kovács Zoltán András 214,
 Kovács József 542
 Kozitsyn, Vyacheslav 61
 Kozma Miklós 688
 Költő László 60
 König Frigyes 354

- Kőrös Zoltán 517
 Krajnc Zoltán 133
 Krámlai Mihály 148, 215, 355, 658
 Kratochvil Károly 491
 Krénusz Tóth Erzsébet 461
 Kreutzer Andrea 12
 Krstić, Tijana 598
 Kruppa Tamás 599
 Kulcsár István 727
 Kunt Gergely 513
 Kurucz Ádám 514
 Kutasi Csaba 62
- L**
 L'Auné Judit 63
 Láhner György 547
 Lázár Balázs 216, 428–429, 515
 Lee, Wayne E. 562
 Lenkefi Ferenc 273
 Levy, Joel 356
 Ligeti Dávid Ádám 141, 299, 698
 Limpár Péter 217
 Linder Béla 496
 Litván Dániel 32, 430, 534, 700, 716, 730, 731, 777
 Lóderer Balázs 179
 Lócsei Gabriella 516
 Ludmann Mihály 64, 317
 Lukachich Géza 689
 Lukács Bence Ákos 274
 Lux Elek 90
- M**
 Máday Norbert 518
 Magó Károly 65, 357–359, 519–520
 Magrin-Vernerey, Raoul 477
 Magyarics Tamás 782
 Majcher-Węgrzynek, Alicja 639
 Mák András 300
 Makai Ágnes 67
 Makai József 44
 Maldonado, Pedro Barrantes 561
 Mannerheim, Carl Gustaf Emil 553–554
 Máriássy László 648
 Márki Sándor Szabolcs 68
 Markó György 431
 Marossy Endre 432
 Marosvári Attila 463
 Maróti Boglárka 69
 Marsai Viktor 225
 Marschal Adrienn 433
 Maruzs Roland 70, 318–319
 Máthé Áron 728
 Máthé László Zoltán 521
 Mazeratti, Alessandro 360
 Mészáros Kálmán 148, 522–523, 600
 Mészáros Tünde 540
 Mészöly Gábor 71
 Mihalik Béla Vilmos 601
 Mihalik József 1–2
 Miklós Tamás 270, 287
 Mikó Imre 98, 539
 Mikó Mihály 643
 Miletics Péter 791
 Milkić, Miljan 659
 Misits Éva 169
 Miskolczy Ambrus 220
 Mitchell, Russ 320
 Močanin, Nenad 602
 Moczok Péter 475, 479, 527, 722
 Mohácsi Zoltán 15–16
 Mohi Csaba 434
 Molnár András 524, 729
 Molnár Anna 225
 Molnár Ferenc 300
 Molnár György 533, 726
 Molnár Mónika, F. 221, 603
 Molnár Tibor 275
 Montecuccoli, Raimondo 604
 Moorhouse, Roger 730
 Mortimer, Gavin 731
 Mózes Ambrus 222
 Mráv Zsolt 361
 Mujzer Péter 276
 Müller Rolf 705
- N–Ny**
 Nagy Ákos Péter 223
 Nagy Imre 510
 Nagy László 78
 Nagy Miklós 660
 Nagy Miklós, M. 472
 Nagy Szabolcs 661
 Nagy, Wilgerd 525

Nagy-L. István 142
 Nagy-Varga, Peter 525
 Nagybaczoni Molnár Ferenc 526
 Nagybaczoni Nagy Vilmos 526, 544
 Nahaj Balázs Ferenc 464
 Napóleon, Bonaparte, I. 534
 Négyesi Imre 224
 Négyesi Lajos 60, 72–73, 78, 270, 287, 362
 Nemes István 584, 619
 Nemes János 466
 Németh András 74–75, 125
 Németh Balázs 363
 Németh Gizella 173, 483
 Németh György 76
 Németh Ildikó 77
 Németh István 364, 783
 Németh Károly 365
 Németh Máté 512
 Nevenkin, Kamen 366, 732
 Nixon, Richard Milhous 775
 Nyikolajev, Jevgenyij 527

O–Ó

Oborni Teréz 605
 Obuch László 367
 Olusoga, David 301
 Orbán Balázs 791
 Orgoványi István 226
 Oross András 606
 Orosz László 690
 Ortner, Christian 662
 Ott István 103

Ö–Ő

Özvar, Erol 607

P

Padányi József 60, 78
 Palasik Mária 162
 Pálffy Géza 608–609
 Palik Mátyás 302
 Pálosfalvi Tamás 568
 Pánczél Mátyás 368
 Pap Krisztián 663, 733
 Pap Norbert 79–81, 102, 316
 Papo, Adriano 173, 483
 Papp Ferdinánd 528

Papp Ferenc 493
 Papp Gyula 456
 Papp József 310
 Paroda Rita 227
 Parshina, Lana 715
 Partis-Jennings, Hannah 32
 Pászti László 369
 Pásztor Kristóf 529
 Péchy Mihály 273
 Pellissier, Jack 371
 Perczel Olivér 691
 Perjés Géza 135
 Péterfi Bence 228
 Petneházi Gábor 621
 Pető Andrea 734
 Pintér Tamás 530
 Plachý, Jiří 17
 Polgár Balázs 80, 82–85, 143
 Polgár Tamás 372–373, 735–736
 Pollmann Ferenc 86, 532
 Polonszkij, Ilja 87
 Popély Gyula 692, 737
 Preston, Paul 229
 Priami, Joseph 293, 490
 Prohászka László 88–90
 Prohnenko Igor 374
 Punka György 375–378

R

Raáb Renáta 230
 Raffay Ernő 694–696
 Rajkai András 442
 Rákay Philip 784
 Rákóczi Ferenc, II. 516
 Rákóczi György, I. 617
 Rapaich Richárd 697
 Ravasz István Dezső 232
 Regényi Kund 191
 Remes Péter 379
 Rémiás Pál 494
 Remlinger, Heinrich 551
 Render, David 533
 Ress Imre 144
 Réti Balázs 233, 738
 Révész Tamás 234, 699
 Reynolds, David 700
 Riba András 510

- Richthofen, Wolfram von 555
 Rindó Klára 164
 Ripcse Tamás 235
 Roberts, Andrew 534
 Rojkó Annamária 1–2
 Romsics Ignác 236
 Rose, Sarah 237
 Rosonczy Ildikó 642
 Rózsa Gabriella, Pogányné 238, 531
 Rózsa Zoltán 562
 Rózsafi János 277
 Römer, Claudia 610
- S–Sz**
- Saáry Gábor Levente 239
 Ságvári György 240
 Sallay Gergely Pál 5–6, 14, 47, 91–94, 278
 Salvante, Martina 435
 Samu Botond Gergő 18, 95
 Sandkühler, Thomas 535
 Santhilier, Gilbert de 473
 Sárhidai Gyula 343, 536
 Sári Gábor 300
 Sarkady Sándor 739
 Sárosi István 701
 Sárý Zoltán 380–386, 740–743
 Sashalmi Endre 241
 Savoyai Jenő 495, 606
 Schallié, Charlotte 442
 Schamschula Rezső 657
 Scharre, Paul 387
 Scheer, Tamara 96
 Scheibner Tamás 146
 Schlögel, Karl 465
 Schmidtmayer Richárd 466
 Schneider, Filip 569
 Scholtz Róbert Gergely 242, 664
 Schuminszky Nándor 388
 Sebestyén I. Elemér 744
 Sebő Ödön 279
 Segeš, Vladimír 570–573, 611
 Seres Attila 13
 Sey Gábor 389
 Simon Bertalan 321
 Sinkovics Ferenc 10
 Sipos András 97
 Sípos Ferenc 612
 Slachta Krisztina 436
 Snoj Péter 437
 Snowden, Edward 537
 Sófalvi András 390
 Solymosi József 280
 Sokcsevits Dénes 621
 Somkutas Róbert 243–244
 Somló Béla 487
 Somogyi Gréta 98, 539
 Somogyi Győző 99
 Sommer, Erich 538
 Soós Péter 19, 85
 Stark Tamás 438
 Stein, Oliver 100
 Stern Fischerová, Viola 540
 Stencinger Norbert 281
 Stenge Csaba B. 468
 Stipta István 439
 Stohl Róbert 179
 Striker Judit 237
 Strohner Ferenc 331
 Stromfeld Aurél 471, 532
 Suba János 1–2, 20
 Sudár Balázs 467, 574, 613
 Suslik Ádám 440, 657
 Süli Attila 282–283, 441, 643
 Süttő Mihály 101
 Szabados János 614
 Szabari Ferenc 541
 Szabó András 60, 74–75
 Szabó Balázs 391
 Szabó Béla 1–2
 Szabó Bence 702
 Szabó Gyula 1–2
 Szabó István 443
 Szabó János 393
 Szabó János, B. 102, 245, 258, 592, 615–619
 Szabó József János 246
 Szabó Károly 247
 Szabó Miklós, M. 248, 303, 785
 Szabó Péter 130, 284, 542, 745–749
 Szabó Róbert 316
 Szabó Szilárd 249
 Szabó Tibor 394
 Szabó Viktor 52
 Szabolcsi Róbert 543
 Szádeczky-Kardoss Lajos 665

Szak Andrea 103–104
 Szakály Sándor 250, 544, 750
 Szalai Attila 751
 Szalai Gábor 80, 321
 Szalánczi Erika, Szabóné 1–2
 Számvéber Norbert 251, 285, 545, 752
 Szántó Nóra 105
 Száraz Miklós György 703
 Szász Zoltán 666
 Szászdí István 620
 Szatmári András Zoltán 395–398
 Szécsényi András 444
 Székely Zoltán 300
 Szekér Nóra 252
 Szelke László 445, 645
 Szem Géza 106, 337
 Szenes Zoltán 253
 Szent-Ivány László 515
 Szentnémedy (Willwerth) Ferenc 485
 Szentváry -Lukács János 94
 Szibler Gábor 399
 Szilárd János 546
 Szilvássy Márton 474
 Szivák Petra 103–10
 Szkarjatyin, Grigorij Jakovlevics 501
 Szokola László 254
 Szoleczky Emese 107–110
 Szollár János 296
 Szörényi Attila 400
 Szóts Zoltán Oszkár 147
 Szpunar, Andrzej 639
 Szügyi Zoltán 733

T

Tabajdi Gábor 255
 Takács Tamás Péter 29
 Takács Tibor 704–705
 Tamás Ágnes 111
 Tarum, Zeynep 112
 Tefner Zoltán 667
 Terék Tamás 401
 Tersztyánszky István 523
 Tolnai Eta 323
 Tomek Iván 621
 Tomori Gábor 537
 Topor István 668
 Tóth Barnabás 300

Tóth Dominik 547
 Tóth Ferenc 592
 Tóth Imre 256, 436
 Tóth József 458
 Tóth Judit 113
 Tóth Norbert, C. 619
 Tóth Péter 304
 Tóth-Péter Veronika 457
 Tóth Tibor 44
 Tóth Tibor 622
 Tóth Veronika, H. 540
 Tott, François de 505
 Tömöri Szilvia 21
 Török Róbert 22, 47
 Törös István 23, 402–404, 753–756
 Törös István, ifj. 114, 405, 575
 Tracy, James D. 624
 Trautmann Balázs 24, 406–407, 548, 757–758, 786
 Tremmel Ágoston 1–2
 Trieber Péter 257
 Tulipán Éva 115, 149, 646, 705, 787
 Turbucz Dávid 550
 Turcsányi Károly 145, 150
 Tüskés Gábor 116

U–Ú

Udovecz György 117
 Ujházy Sándor 550
 Ungváry Krisztián 259, 551, 759
 Urbán Aladár 137, 503
 Urbán Attila 260

V

Vácsi Dániel 151
 Vági Attila 446
 Vándor László 118
 Vanyur Tibor 300
 Varga Csaba Béla 261, 408–411, 552–559, 760–761, 788
 Varga Domokos 644
 Varga István József 560
 Varga J. János 447, 625
 Varga Krisztián 449, 707–708
 Varga Szabolcs 623, 626–627
 Vargyai Gyula 506
 Várszegi Lajos 1–2

- Vatin, Nicolas 119, 610
 Végh Ferenc 87
 Végső István 286
 Veszprémy László 120, 576
 Veszprémy László Bernát 448, 789
 Vincze Gábor 322
 Voigt, Immanuel 669
 Vozmediano, Miguel Fernando Gómez 561
 Vörös Ákos 470
 Vörös Boldizsár 121
- W**
 Wagner, Kim 709
 Wagner Péter 225
 Wass Huba 498
 Watson, Alexander 670
 Wayand Tibor 449
 Weiszhar Attila 577
 Weiszhá Balázs 577
 Welsh, William E. 628
- Wencz Balázs 457
 Weszprémy Gábor 262
 Whitlock, Monica 450
 Wick, Helmut 557
 Willis, Sam 263
 Wirth Gábor 512
 Wyss, Franz 501
- Z–Zs**
 Zakar Péter 451
 Zám belly Lajos 502
 Závodi Szilvia 5–6, 13–14, 47, 77, 122–123
 Zetényi-Csukás Ferenc 324
 Zombory Máté 146, 452
 Zongor László 124
 Zöllei Zoltán 305
 Zrínyi Miklós 609, 626
 Zumbo, Derek S. 479
 Zsilenko Mária 374
 Zsuffa Sándor 264

V. TÁRGYMUTATÓ

- 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 36, 49, 76, 167, 190, 204, 280, 282–283, 312, 369, 439, 441, 539, 629–646
 1956-os forradalom és szabadságharc 29, 193, 454, 457, 463, 767–768, 784, 787
 1968 – Csehszlovákia 235, 243, 769, 785

A–Á

- Abos 217
 adatbázis 11, 149
 Afrika 262
 állambiztonság 180, 189, 193, 211, 232, 255, 257, 417, 422
 állatok a hadseregben 209, 242
 Anglia 157
 Ausztria 230

B

- Baja 83–84
 Balassagyarmat 677
 békefenntartás 231
 Bergen-Belsen 425
 bibliográfia 15–16
 Bor 418, 486–487
 Budapest 29, 97, 375, 391, 459, 732

C–Cs

- Cserhalom → Kerlés
 Csurgó 469

D

- Debrecen 310
 Dévaványa 306
 diplomácia 580
 Don-kanyar 20, 266, 285, 352, 488, 733, 745–749
 Dunakeszi 361
 Dunaszentmiklós 466

E

- egészségügy 32, 167, 177, 204, 206–208, 210, 238, 331, 781
 egyenruha, felszerelés 27, 62, 99, 117, 350
 egyház 445
 ejtőernyős csapatok 188, 201

elhárítás 155, 176, 185, 202, 213–214, 218, 223, 247, 249, 259–260, 400
első világháború 11–12, 18, 21–22, 35, 37, 39, 40, 42, 47, 50, 52, 54, 57, 58, 63, 64, 88, 94, 96, 101, 107, 109, 114, 173, 208, 242, 269, 270, 275, 277, 281, 287, 306, 311, 317, 324, 344, 355, 453, 455, 460–461, 468–469, 480, 497, 504, 507, 550, 647–670, 673
embermentés 419, 442
emlékművek 306, 311, 316, 317, 321
erőd, erődítés 138, 168, 246, 330, 334, 337, 338, 347, 354, 361–362, 364, 369, 374, 390–393, 402, 405, 567, 670

F

felderítés 155, 235, 243–244, 400, 541
Felvidék 25
Földes 462

G–Gy

gépkocsizó gyalogság 239
gerilla-hadviselés 182
Görgei Artúr Vegyvédelmi Információs Központ 219
gyalogsági ásó 305
gyorscsapatok 153, 170, 717
Győr 273
Gyula 595

H

haderőszervezet 154, 157, 158, 159, 181, 187, 194, 195, 212, 221, 228, 234, 241, 245, 251, 254, 258, 264, 268
hadgyakorlat 203
hadifogság 413, 428–429, 440, 474
hadigazdaság, hadiipar 53, 97, 240, 339, 352, 353
hadijáték 7
hadisírok, hadisírgondozás 10, 307–310, 318–319
haditengerészet 27, 156, 215, 233, 340–341, 343, 373, 653–656, 658, 741–742
haditudósítás 33, 61
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 4–6, 8, 10, 11, 13–14, 17, 27, 31, 41, 69, 304, 307, 335
hadtörténetírás 30, 126, 129, 133–136, 142, 144, 146–147, 149, 205, 360
hagyományőrzés 117

Hajdúdorog 763
hajó, hajózás 27, 156, 172, 215, 233, 340–341, 355, 360–361, 373, 653–656, 658, 741–742, 786
harckocsi csapatok 266, 276, 296, 333, 351, 365–366, 380, 383, 533, 722, 735, 743
határőrizet 171, 189, 226, 272
hátország 8, 18, 22, 35, 39, 47, 50, 54, 57, 63, 101, 107, 110, 121–123
Hegyesd 399
helikopter 406–407
hidegháború 134, 194, 762, 764, 771, 775
hírszerzés 155, 191, 237, 249
holokauszt 415, 419, 421, 425, 427, 434, 444–445, 448
Honvéd Kulturális Központ 297
Honvédkórház 238
Huszt 374

I

információbiztonság, információs hadviselés 127, 151, 175, 179, 224, 225
internálás 416

J

Jeruzsálem 199
Jósvafő 464
jótékonyság 37, 107, 122
Jugoszlávia 227

K

Kahlenberg 625
Kapuvár 334
Kárpátalja 25
kárpótlás 427, 434
katonai felmérés → térképészet
katonai igazgatás 183
katonai jog 420, 431, 432, 439, 443, 447, 451–452
katonai oktatás, kiképzés 288, 294, 295, 296, 298, 302, 303, 313–314
katonai ünnepek 315
katonai vezetés 124, 142, 289–290, 292–293, 299
katonazene 36, 68, 71
képeslap 41, 42
képzőművészet 51, 64, 88–90, 99, 105, 111, 113, 567
kerékpáros csapatok 286

- Kerlés 567
 kézigránát 342
 kiállítás 3–5, 13–14, 23, 24, 240
 kitüntetés, jelvény 31, 67, 70, 91–94
 Komárom 49, 369, 457
 koncentrációs tábor 425, 444, 540
 konferencia 138, 143
 könyv, könyvtár 15–16, 19, 95, 144
 Kuba 262
 különleges erők 166
- L**
 laktanya 291
 Láhner György Haditechnikai Klub 145, 150
 légierő 164
 légifotó 20
 Lille 18
 lovagok 198
 lovasság 174, 264, 269
 lőfegyverek 19, 331, 335, 348, 350–351, 356, 363, 395–398
 lőszer, robbanóanyagok 336, 344, 394, 401
- M**
 Makó 463
 Marcali 460
 második világháború 29, 40, 92, 108, 153, 160, 192, 233, 237, 251, 265, 267, 271, 274, 279, 284–286, 308, 346, 437, 450, 459, 461, 466, 472, 476, 492, 513, 527, 710–761
 menekültek 430
 Mohács 73, 80, 102, 321, 584, 593, 623
 motorkerékpár 384
 munkaszolgálat 418, 486–487
 munkatábor 433
 műszaki csapatok 190
- N**
 Nagyharsány 622, 627
 Nagysalló 641
 napló 63, 418, 474, 476, 480, 487, 492, 497, 513, 517, 530, 542–543, 546
 NATO 66, 203, 253
 Nemzeti Hadsereg 197
 népirtás 414, 438
- O–Ó**
 Ostffyasszonyfa 82
 oszmán hadsereg 152, 181, 585, 591
- Ö–Ő**
 önjáró löveg 327–328
 őszirózsás forradalom 132, 462, 652
- P**
 Pásztó 456
 Pozsony 572, 576
- R**
 rakéta 388
 régészet, hadirégészet 28, 34, 55, 60, 69, 72–75, 78–85, 106, 112, 118, 374
 rejtjelezés 325
 repülés, repüléstörténet 65, 200, 248, 302, 326, 345–346, 357–359, 367, 372, 375–379, 381–382, 385–386, 403–404, 406–411, 484, 519–520, 528, 538, 552, 555, 557, 559, 739, 760, 790
- S–Sz**
 sajtó 12, 103–104, 113, 147
 Segesvár 85
 Skócia 158
 Sopron 77, 256, 738
 Spanyol Idegenlégió 161
 spanyol polgárháború 229
 Svájc 261
 szálfegyverek 320, 331, 349–350, 370–371, 389
 Szamosújvár 347
 Szeged 660
 Szigetvár 79, 81, 112, 116, 119, 128, 131, 139, 316, 581, 583, 586–588, 595–596, 621
 Szövetséges Ellenőrző Bizottság 169
- T**
 tábori posta 43
 Tápiószecső 306
 Tata 466
 Tatabánya 468
 tatárjárás 562
 Templomos Lovagrend 563–566
 tengeralattjáró 343, 405, 713, 740
 térképészet 1, 2, 20, 178, 196
 területi visszacsatolás 25, 672, 681, 685–686, 698,

712, 723

titkosszolgálat 162, 175, 422

Tokaj 624

Trafalgar 263

Trianon 38, 51, 674, 680, 701, 703

tüzérség 265, 344, 351

Ű–Ű

Űllő 455

V

Vasgárda 220

vasfüggöny 184, 186, 256, 436, 446

vegyivédelem 219

Veszprém 354

veszteség 11, 423, 435, 437

vietnámi háború 222, 786

visszaemlékezés 449, 479, 502, 517, 527, 643

Vitézi Rend 59, 323

vörösterror 163

Z–Zs

zászló 46, 115

Zenta 628

Zrínyi-Újvár 28, 55, 60, 74, 106, 118, 125, 330,
337, 362

Zsámbok 458

Zselickisfalud 461

SZEMLE

BENE KRISZTIÁN – VÉGH FERENC (SZERK.)

DÉL-DUNÁNTÚLI HADTÖRTÉNETÍRÁS

(Az MTA PAB Hadtörténeti Munkabizottságának közleményei. 1. évfolyam, 2020. 1. szám.
MTA Pécsi Akadémiai Bizottság Hadtörténeti Munkabizottsága,
Pécs, 2021. 214 o. ISSN 2786-0639)

A magyar tudományos élet és annak legjelentősebb orgánumai erősen Budapest-központúak. Tény azonban, hogy az egyetemek és más vidéki tudományos intézmények a Magyar Tudományos Akadémia területi bizottságaival együtt évtizedek óta végzett komoly erőfeszítések árán jelentős eredményeket értek el új tudományos műhelyek és fórumok létrehozásában és tartalommal való megtöltésében. Az elmúlt másfél évtizedben végbement óriási digitalizálási munka eredményeként pedig azt is elmondhatjuk, hogy a kisebb vidéki intézmények (múzeumok, levéltárak, könyvtárak) és a hozzájuk kötődő periodikák korábbi, több évtizedes eredményeinek gyors és kényelmes elérése, néhány kattintással kereshetővé vált hatalmas szövegkorpuszai révén új dimenziók nyíltak meg a különböző tudományágak, így a történettudomány és rokontudományai (többek között a régészet, az irodalom- és nyelvtörténet, a néprajz és a művészettörténet) előtt. Elfeledett tanulmányok, közlemények járulhatnak hozzá az aktuális kutatási irányzatok és programok kiteljesedéséhez, eredményeihez, adatokkal való alátámasztásához. Az egyéni kutatómunka számára tehát a tudomány lokális eredményeinek elérése és hasznosítása egyre könnyebbé vált, biztosítva ezzel a legapróbb, elszigetelt részeredmények beépülését is a tudomány egészének vérkeringésébe.

A helyi kutatási eredmények és a fő kutatási programok összekapcsolását azonban csak sziszifuszi munka árán biztosíthatják az egyéni kutatások. A komoly sikerek, látványos teljesítmények elérését inkább a regionális szemlélet biztosíthatja, amelynek letéteményesei a regionális intézmények és orgánumok lehetnek. Éppen ezért üdvözlendő minden erőfeszítés, amely a helyi kutatások eredményeinek összefogására, magasabb szintre emelésére irányul. Az immár 134. évfolyamánál tartó *Hadtörténelmi Közlemények* olvasói számára ebből a szempontból is rendkívül fontos egy új folyóirat, a *Dél-dunántúli Hadtörténetírás* megjelenése. A nehézségeket jól jelzi, hogy – minden bizonnyal a járványhelyzet miatt is – a 2020. évi első évfolyam első száma csak 2021-ben jöhetett ki a nyomdából. A beköszöntőben a Pécsi Akadémiai Bizottság Hadtörténeti Munkabizottságának elnöke, a kötet egyik szerkesztője, Végh Ferenc is a regionális kötődést hangsúlyozza, amikor a most útjára bocsátott folyóirat célkitűzéseként a régió hadtörténetírásának fejlesztését jelölte meg. Ehhez képest talán túlzott mértékű tartással (vagy éppen bölcs belátással?) mindössze háromévenkénti egyszeri megjelenést terveztek, illetve határoztak meg mintegy 15 ívnyi terjedelemben.

(Csak zárójelben tűnődöm el rajta, hogy háromévenkéntire tervezett időszakos kiadvány esetében évfolyam- és főként kötetszámozásra biztosan szükség volt-e, miközben még az évszámolás és a megjelenési év is eltér egymástól. A 2023-ra tervezett „2. évfolyam” vajon milyen kötetszámozást kap majd? Nem lett volna jobb sorozatszámozást alkalmazni? Ezen persze mi, olvasók könnyen tovább léphetünk, okozzon majd fejtörést a könyvtárosok és a bibliográfiák összeállítói számára.)

Jelen kötet tíz szerző írásából, öt tanulmányból, négy közleményből és egy könyvismertetésből állt össze, időrendben a Mohács utáni évtizedektől a második világháborúig terjedő időszakot fogja át. Az írások témájuk és – bocsássuk rögtön előre – színvonaluk alapján is egytől-egyig akár jelen folyóirat hasábjain is megjelenhettek volna. Mindezt az is alátámasztja, hogy az új folyóirat szerkesztőbizottságának hat tagja közül négyen a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőbizottsági tagjai is egyben.

Az egyes művek tartalmukkal, az új periodika célkitűzésének megfelelően, a dél-dunántúli régióhoz (is) kötődnek, ez alól csak az osztrák–magyar csapatok első világháborús palesztinai részvételét bemutató tanulmány jelent kivételt. A tanulmányok sorát Tóth Ákos nyitja meg *Perényi Gábor politikai és katonai pályafutása (1532–1567)* című írásával, amely annyiban kötődik régióinkhoz, hogy a Mohács miatt bekövetkezett változások kényszerű hatása miatt Perényi Gábor apja, Perényi Péter koronaőr kénytelen volt feladni dél-dunántúli birtokait, és a siklói, valpói uradalmak helyett a felső-magyarországi Sárospatakon rendezte be új székhelyét. Perényi Gábor személye nem csupán az arisztokrácia jelentős tagjaként érdemel figyelmet, pályafutásának felvázolása ugyanis az elitkutatáson túl a Mohácsot követő évtizedek politikai-katonai változásainak, a két király közötti versengések, pártváltások történetének és mozgatórugóinak jobb megértéséhez is hozzájárul.

Konkoly Sándor *A Mohácsi-sziget mint földrajzi tér a törökellenes hadjáratokban* című tanulmánya mintaszerűen mutatja be a fontos (de mindeddig kevés figyelemre méltott, sőt az átkelési lehetőségek szempontjából a korábbi kutatások során szinte teljesen mellőzött) Duna-sziget katonaföldrajzi jelentőségét. Főként a török kiűzésének időszakában, 1685–1686-ban játszott szerepét az egykorú írott és térképes források igazolják (a tanulmányt hat ábra illusztrálja), amit a szerző a sziget terepviszonyainak pontos ismertetésével is meggyőzően támaszt alá.

Nagy-Luttenberger István *Szerbek a császári-királyi hadsereg tábornoki karában, 1787–1815* című tanulmánya újabb eredményt jelent a Habsburg-monarchia hadseregének felső vezetését bemutató, az utóbbi években örömdetesesen megszorított munkák sorában. A Katonai Határőrvidék történeti kereteinek ismertetése után a történeti statisztika módszereinek és az egyéni karrierek bemutatásának ötvözésével tárja fel azt a folyamatot, amelynek során a vizsgált időszakban mindössze 2 főről 53-ra, 1,44%-ról 6,02%-ra nőtt a délszlávok aránya a tábornoki karon belül. Örömdetes, hogy a kézirat lezárását követően a jelzett évkör teljes magyarországi tábornoki adattára (215 életrajz) is napvilágot látott a Zrínyi Kiadó gondozásában.

Ferwagner Péter Ákos már említett írása (*Magyar katonák Palesztinában, 1916–1918*) a magyar hadtörténelem egy érdekes, elfeledett epizódját mutatja be. A britek ellen a közel-keleti hadszíntéren küzdő osztrák–magyar tüzérosztály katonái elismerést vívtak ki a három gázai csatában (1917) és a Jordán folyó melletti harcokban (1918) egyaránt. A gazdag szakirodalomra támaszkodó írás forrásai között egy alapvető munkát hiányolhatunk: Karojlovič Oszkár *Magyarok a világháború török harcterein* című közleményét, amelynek vonatkozó része folyóiratunk 1926. évi első számában jelent meg, bár ennek ma már talán csak historiográfiai jelentősége van.

A Horthy-kori magyar hadsereg egy érdekes csapatnemét, a kerékpárosokat ismerhetjük meg Végső István tanulmányából: „*A honvéd vállára vette kerékpárját*”. A Balogh Ádám *kerékpáros zászlóalj sorsa 1945-ig*. Az alakulatot 1921-ben Hajmáskéren állították fel (innen a dunántúli kötődés), majd 1932-ben Kiskunhalason nyert végső állomáshelyet. A zászlóalj tevékenységét az „országgyarapító” bevonulásoktól (1938–1941) a Szovjetunió elleni harcokon át (1941, 1944) a dunántúli hadműveletekben való részvételükig (1945) követhetjük nyomon.

A Közlemények rovatban megjelent rövidebb írásokat Véghe Ferenc nyitja meg *Küzdelem földön és vízen – A tizenöt éves háború elfeledett balatoni hadművelete (1603)* című munkájával. A szerző újonnan feltárt hadijelentések alapján tisztázza két Somogy vármegyei török végház, Lak (ma Öreglak) és Bolondvár (ma Balatonszemes területén) keresztény kézre kerülésének és gyors elvesztésének körülményeit, amelynek részletei eddig homályban maradtak, s a korszak kutatói mindaddig csupán Istvánffy Miklós és Pethő Gergely egymásnak részben ellentmondó és pontatlan leírására támaszkodhattak.

Varga J. János, a szerzők doyenje s egyben a szerkesztőbizottság elnöke *A dunai flotta és az 1599. évi tolnai csata* címmel egy 2007. évi szlovák nyelven megjelent publikációjának javított változatát bocsátotta a kiadvány rendelkezésére. Röviden, de átfogóan mutatja be a dunai hadihajózás és utánpótlás „török kori” történetét, a főbb szervezeti kereteket és azok változásait, valamint az egyes hajótípusokat, majd ismerteti a tizenöt éves háború egyik jelentős keresztény győzelmét, amelyben – a háború addigi legnagyobb zsákmányszerző akciójaként – Pálffy Miklós naszádos és szárazföldi hajdúai megakadályozták, hogy az oszmánok utánpótlást juttassanak a körülzárt Budára.

Lázár Balázs *Ottomán hadifoglyok Szigetváron II. József török háborúja idején* című írása a magyar hadtörténelem elfeledett fejezetére irányítja figyelmünket. A karlócai és a pozsareváci békét (1699, 1718) követő időszakra gyakran tekintünk úgy, mint a törökkel vívott véres küzdelmek lezárultára, holott a 18. században még váltakozó szerencsével folytak a Habsburg-monarchia – immár a magyar határokon kívül zajló – háborúi az oszmánokkal. A szerző találó megfogalmazása szerint az 1788–1791. évi háborúban még elevenen élt a „»pogányok« elleni harc emléke”, de már „egy új korszak” nyitánya is megragadható, „amelyben az Oszmán Birodalom lassan egyike lett a többi európai hatalomnak”, s a felvilágosult II. József már ennek jegyében szabályozta az oszmán hadifoglyokkal való bánásmódot is. A Szigetvárra került foglyok esetében külön érdekesség, hogy a hadsereg részéről fokoza-

tosan kiürített vár ekkoriban került magánkézbe (a Festetics család tulajdonába), a hadsereg ezért már térítés ellenében vette igénybe az objektumot a hadifoglyok őrzése céljából. A foglyok zöme 1790 elejéig, kisebb részük pedig 1791-ig maradt Szigetváron, hol jobb, hol kedvezőtlenebb körülmények között.

Bene Krisztián, a kötet egyik szerkesztője szintén a Dél-Dunántúlon őrzött ellenséges foglyokról ír közleményében: *A Balatonbogláron internált francia hadifoglyok életkörülményei és tevékenysége képi források alapján*. Ezúttal a második világháború hadifoglykérdésének egy kevésbé ismert fejezetéről esik szó. Az internált franciák zöme a Harmadik Birodalom területéről azért szökött éppen Magyarországra, mert hazánk nem állt hadban Franciaországgal, így nem volt köteles kiadni a foglyokat a németeknek. A problémával 1940 végétől kellett foglalkoznia a magyar hatóságoknak, s elég gyorsan döntés született az internálótáborok (Komárom, Selyp, Gyöngyös, majd 1942. augusztustól Ipolyvarbó) kijelöléséről. Balatonbogláron 1942–1944 között tartózkodtak francia internáltak, ezután ismét Selypre kerültek. A német megszállás az itt élő franciák életében is súlyos helyzetet idézett elő, de a magyar hatóságok tiltakozására a megszállók végül leállították a letartóztatásokat. A háború végén elrendelték valamennyi francia fogoly Németországba szállítását, de magyar őrzők egyszerűen hagyták megszökni őket. A tanulmány fő értéke egy eddig lappangó forráscsoport (a Hadtörténelmi Levéltárban felfedezett mikrofilm) felhasználásában rejlik, de a szó szoros értelmében *rejlik* is. A mikrofilm ugyanis a balatonboglári tábor mindennapjait rögzítő fényképalbumot tartalmaz szöveges magyarázatokkal együtt, de a közlemény – az olvasók legnagyobb sajnálatára – egyetlen képet sem közöl illusztrációként. Mint a szerzőtől megtudtam, a többszörös másolás (a fotóalbum fényképezése és az így létrejött negatív mikrofilm szkennelése) után a képek tudományos célra még használható, a közönség számára azonban már élvezhetetlen minőségben rekonstruálhatóak. (Nagy kérdés, hogy az eredeti fotóalbum felderíthető lenne-e még, hiszen ha annak idején nem került közgyűjteménybe, a tulajdonos és leszármazottai nyilván ragaszkodtak hozzá, s talán ma is kegyelettel őrzik.) Bene Krisztián azonban így is élénk színekkel adja elő a képek alapján nyerhető információkat, amelyek a tábor mindennapjairól nyújtanak eddigi ismereteinkhez képest jóval plasztikusabb képet.

A kötet egyetlen recenzióját Baráth Zsolt jegyzi, aki Bagi Zoltán Péter Bádeni Lajosról írt, Pécssett, a „Sziluett – Korszerű történelmi életrajzok” sorozatban 2019-ben megjelent életrajzát ismerteti. A kiadvány apparátusában a PAB Hadtörténelmi Munkabizottságának 11 főt számláló tagnévsorát és 2017–2019. évi rendezvényeinek részletes programját ismerhetjük meg. Utóbbiból kitűnik, hogy a most ismertetett tanulmányok, közlemények egy része a korábban szervezett konferenciák előadásainak szerkesztett változataiként láttak napvilágot. A közleményeket és a tanulmányokat is mintegy féloldalas angol nyelvű összefoglalók egészítik ki. Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar hadtörténelmi irodalom igényes és hasznos kiadvánnyal, ha egyelőre még nem is új folyóirattal, de évkönyvszerű tanulmánykötettel gazdagodott, amelynek bizakodva várjuk újabb köteteit!

Mészáros Kálmán

JOHN HALDON

WARFARE, STATE AND SOCIETY IN THE BYZANTINE WORLD 565–1204*(Routledge, London, Warfare and History, 2019. 400 o. ISBN 978 1 1389 9744 8)*

John Haldon bizánci hadművészeti trilógiájának első darabját már nem először adják ki 1999 óta, ami jól jelzi, hogy a szerző monográfiája időtállóan bizonyult. A másik két kötet, a *The Byzantine Wars. Battles and Campaigns of the Byzantine Era* (2001) és a *Byzantium at War. Ad 600–1453* (2002) inkább ismeretterjesztő jellegű, ez viszont kimondottan a történész szakma számára íródott. Azért persze a laikus érdeklődők is nyugodtan kézbe vehetik, ha nem zavarja őket, hogy kizárólag tematikusan tárgyalja a címbeli időszakot, és nem a háborúk leírásával foglalkozik.

A szerző a bevezetőben rövid betekintést ad a bizánci hadművészet historiográfiájába, a felvetődő kérdésekbe, a forrásanyag problematikájába. Ezután következik az első fejezet (*Fighting for peace: attitudes to warfare in Byzantium*), amely a bizánciak hadakozás iránti sajátos viszonyát tárgyalja a kezdetektől a birodalom bukásáig. Ők a keresztény Római Birodalomként tekintettek önmagukra, amely Isten oltalma alatt áll a pogány ellenséggel szemben. A béke volt az ideál, a háború pedig elvben egy olyan anomália, amely semmiképp sem volt tolerálható. Persze, a valóságban az ellenségekkel körülvett birodalom a fennállása évszázadait végigháborúzta, tehát meg kellett találni azt a módot, hogy az ideálképet összeegyeztessék a véres valósággal: a győzelem mindenképp a birodalomé, és habár időnként vétkeik miatt ez késhetett, de végül elkerülhetetlen volt, és az ellenség minden sikere csak ideiglenes lehetett.

A második fejezet (*Warfare and the East Roman state: geography and strategy*) a stratégiai gondolkodás alapvető jellemzőit tárgyalja, de bemutatja, hogy a harc és a vele járó veszteségek elkerülésének komoly hagyománya volt a klasszikus görög hadügyben is. Bizánc is igyekezett ezzel a módszerrel elkerülni erőinek több ponton való megosztását, amely még a hódító császároknál (Justinianustól II. Basileiosig) is meghatározó volt. Az erőforrások kímélésének elve volt a védekező harcok alapja keleten az arabok, és nyugaton a bolgárok ellen vívott hosszas küzdelmekben. A felőrlés, nem pedig a döntő csata megvívása volt a cél (ebben is a direkt katonai módszerek mellett szívesen támaszkodtak az ellátás megakadályozására, vagy a diplomáciai módszerekre). A szerző ezután bemutatja még az anatóliai és a balkáni hadszíntér földrajzi jellemzőit, kiemelve azok meghatározó szerepét a hadműveletekben. A kötet térképeinek zöme itt található, segítségükkel támasztja alá a földrajzi tényezők meghatározó szerepét a stratégia kialakításában.

Haldon a harmadik fejezetben (*Protect and survive: a brief history of East Roman strategic arrangements*) a hadszervezet elemeinek átalakulását mutatja be Justinianus korától a negyedik kereszties hadjáratig. A késő római *magister militumok* csapataiból szerveződtek a *themák* csapatai, ezzel jött létre a középbizánci kor alapvető katonai szervezete. A római

időszakban még külön határvidéki és mezei csapatok alkották a haderőt, de ez a különbség már az arab hódítások előtt is szűkült, majd a középbizánci időszakban el is tűnt. A római korban a távoli határvonalak védelmére koncentráltak, de a 7. században összezsugorodott birodalomban nem volt olyan terület, amely biztonságos távolságban lett volna a külső támadásoktól. A „lineáris” védelemlől a rendszeres portyák elleni csatározó háborúra állt át a birodalom katonai apparátusa.

A *thema*-szervezetben a haderő Anatólia teljes területén volt szétszórva, és a korábbi zsoldfizetési ellátás helyett egyre inkább helyben biztosították a katonaság szükségleteit, kialakult a katonai birtokok rendszere. Ez az elrendezés persze a kényeszerű defenzíva következménye volt, és ahogy Bizánc helyzete javult, úgy kezdett ez is megváltozni. Egyre fontosabb lett a hivatásos tagma-katonaság szerepe a külföldi hadjáratokban, és ezzel együtt a centralizált főparancsnoki funkció (*domestikos ton scholon*) is. A 10. századi hódítások nyomán a régi *themák* milíciái egyre inkább elveszítették fontosságukat. Szerepüket az új szerzemények területén létrejött *kis themákban* elhelyezett hivatásos katonaság vette át, melyet gyakran kiegészítettek a szomszédos hűbéres államok csapataival is. Ez a rendszer kisebb támadások elhárítására jól megfelelt, de nagyobb külső támadás esetén mindig a császári haderőnek kellett a határokhoz vonulnia, ami a 11. század közepéig általában ritkaság volt. Akkor azonban Bizánc stratégiai helyzete megint megváltozott, és újból nagyerejű külső támadások érték a birodalom belső, addig védett részeit is. Az egyre nagyobb mértékben külföldi zsoldosokból álló haderő fenntartása súlyos teher volt, és a védelem rendszere a 11. század második felében összeomlott. A Komnenos-korban sikerült csak a helyzetet stabilizálni, de a haderő továbbra is külföldi és hazai zsoldosokból, besenyő és kun segédcapatokból, továbbá a nagybirtokosok családi kíséreteiből állt. A katonaság továbbra is rendelkezett földbirtokkal, a *pronoia* nevezetű szolgálati birtok formájában, de ez csak Konstantinápoly eleste után vált igazán hangsúlyossá. A szerző a fejezet végén kitér még a létszámadatok kérdésére is.

A negyedik fejezetben (*Organizing for war: the administration of military structures*) a haderő szervezeti alakulásáról olvashatunk, vagyis arról, hogy az alapszerkezet a középbizánci korig lényegében változatlan maradt. Természetesen most is a *thema*-szervezet tárgyalása a legrészletesebb, a 10–11. századi változások utáni időszak kifejtése már rövidebb. A fejezet kitér még az újoncozás és a fizetés kérdésére is, majd egy haditechnikai bemutatóval zárul, melyben a külső hatásokat is megismerjük. Néhány példa erre: a *Strategikon* alapján szemlélteti a lovasság felszerelését ért avar hatásokat (mint a kengyel vagy a hosszú páncéling), felveti a kazár és magyar hatást az egyéltű szablyák és a pikkelypáncél átvételében (az utóbbiban talán téved a magyarokkal kapcsolatban, páncéltatukról a hazai szakirodalom nincs egységes állásponton).

A következő két fejezet (*The army at war: campaigns; The army at war: combat*) a legrészletesebb. A szerző ezekben mutatja be a hadsereget háborús körülmények között, előbb a hadjáratok lebonyolításának, majd a harcok megvívásának mikéntjét. A hadjáratoknál megismerjük a seregek ellátásának módjait, a fegyverzet, a háta- és teherhordó jóságok, valamint az élelem biztosítását, a felvonulás lebonyolítását, a menetalakzatok és táborok kialakítását.

Ezután a végvidéki hadviselést tárgyalja, végezetül a külföldi hadjáratokkal és ostromműveletekkel zárja a fejezetet. A harcra szóló részben a (lovassági és gyalogsági) taktika elemzése kerül sorra: kitér az ijászat szerepére a bizánci haderőben, majd a 10. századi „taktikai forradalom,” a középbizánci szervezet felbomlása, végül a katonák morálját és a hozzáértő vezetés fontosságát is megvizsgálja.

Az utolsó fejezet (*Warfare and society*) ismét terjedelmesebb, a háborúskodás és a társadalom viszonyát tárgyalja, azaz a háborúk megítélését a világi és az egyházi szerzők munkáiban, a katonák státuszát és helyzetüket a társadalomban. Végezetül a záró gondolatok hangsúlyozzák, hogy Bizánc fennmaradásában fontos szerepet játszott a hatékony hadszerkezete, hogy „háborúra szervezett társadalom volt, habár nem volt harcias társadalom”.

A kötet végére került még három függelék is: az első a súlymértékekről és a teherhordókra málházott terhekről, a második a hadsereg gabonaellátásáról és végül a napi fejadagokról. Ezek igazán hasznosak lehetnek a hadviselés materiális oldalát vizsgáló történészek számára (Haldon régóta érdeklődik a bizánci logisztika iránt, ebbéli kutatásai hiánypótlónak számítanak: a bizánci hadügyi irodalom bősége ellenére ez a téma viszonylag kevésbé tárgyalt, de az angol történész vizsgálatai jól feltárják ennek működését is). A kötetben nincsenek képek, viszont a hadrendeket, menetalakzatokat ábrákkal szemléltetik, valamint több térkép is segíti az olvasót. (Bár arról még mindig nem tettek le az angolszász térképrajzolók, hogy Horvátország és Bosznia a 11. században Bizánc része volt, sőt ezt itt még Szlavóniával és a Dél-Dunántúllal is megfejtették, ami aztán a Palgrave-atlaszba is bekerült. . .) Végül bőséges forrás- és irodalomjegyzék, valamint tárgymutató zárja a kötetet.

Hiányosságok persze vannak a műben, például az ostromműveletek tárgyalása túl rövid ezek fontosságához, valamint a harci taktika és a hadjáratok részletes tárgyalásához képest. A tárgyalt időszak hosszából következik, hogy az egyes elemeket nem ugyanolyan részletességgel vizsgálja: a legrészletesebb a középbizánci kor, ezt követik az előzmények, végül a Komnenos-kor aránylag rövidebb. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi korszakban nem is voltak olyan hadügyi íráások, melyek megtámasztanák a hadszerkezet és a taktika boncolgatását, viszont azóta már jelent meg egy fontos monográfia (*John Birkenmeyer: Development of the Komnenian Army. 1081–1180. Leiden–Boston–Köln, 2002*). Haldon a haditengerészet szerepére csak röviden tért ki, de ez érthető, hiszen ebben az időszakban a szárazföldi haderő volt a hangsúlyos, ezen kívül ma már az érdeklődők a témában tájékozódhatnak az első kiadás (1999) óta már megjelent, John Pryor és Elizabeth M. Jeffreys szerzőpáros által 2006-ban írt *The Age of Dromon* című kötetből. Maga a birodalom hadtörténete sem kerül részletes ismertetésre, ezért talán egy kronológia nem ártott volna az elejére (persze aki teheti, kezébe veheti a *The Byzantine Wars* című kötetet, abban az események ismertetése hangsúlyos). Összefoglalva tehát ez a kötet továbbra is a „sztenderd” mű a témában, nincs még egy munka, amely ilyen részletgazdagon, a spirituális hátteret és a materiális vázat egyaránt feltárná. Elsősorban a szakmabeliek számára készült, de az érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják.

Tóser Márton

SZUROMI KRISTÓF

**VÉREBEK, BARBÁROK, SZAMARITÁNUSOK.
AZ OSMÁNKÉP VÁLTOZATAI A 16–17. SZÁZADI EURÓPÁBAN***(Szent István Társulat, Budapest, 2020. 199 o. ISBN 978 963 277 894 5)*

Szuromi Kristóf a Pázmány Péter Katolikus Egyetem adjunktusa, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főelőadója. Fő kutatási területe a kora újkori európai oszmán-török kép, a szerző ebben a témakörben már több jelentős munkát jegyez.

A kötet mérete 17x24 cm, álló formátumú és kemény fedéllel kötött. Borítóját a zwickauai Marienkirche epitáfiumképének, valamint Hans von Aachen *Allegória a tizenötéves háború kezdetén* című, a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében őrzött festményének részlete díszíti. A monográfiát bevezető nyitja meg, majd nyolc számozott, tematikus fejezetet követően a felhasznált szakirodalom (források, forráskiadványok, szakirodalom) és a felhasznált képek jegyzéke rekeszti be. A kiadványt 27 fekete-fehér illusztráció kíséri. A kötet alapvetően a szerzőnek *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai* című, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának programján megvédett doktori értekezésén alapul. A disszertáció és a megjelent könyv fő vállalása a 16–17. századi európai negatív, semleges, illetve pozitív oszmán-török kép aspektusainak művészeti és irodalmi példákon keresztül történő bemutatása.

A bevezetésben (7–21. o.) a szerző a kora újkori oszmánkép elemzésébe bevont forrásanyag és a témakör annotált historiográfiai áttekintését, valamint a kutatás módszerének ismertetését adja. Általánosságban elmondható, hogy a téma szempontjából releváns primer források műfaja igen változatos, hiszen megtalálhatóak közöttük úti beszámolók, követjelentések, történeti ismertetések, egyházi beszédek, példázatok, imádságok, népénekek, költemények, színművek, valamint újsághíradások egyaránt. Szuromi Kristóf nagy alaposágú elemzése az Országos Széchényi Könyvtár, a Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), a Bayerische Staatsbibliothek (München), az Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (Halle), az Universitätsbibliothek Leipzig, a Biblioteka Jagellońska (Krakkó), a Rijksmuseum (Amszterdam), a Groeningemuseum (Brugge) és az Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma) gyűjteményeiben folytatott – figyelmet érdemlő – kutatásaira épül. A kora újkori oszmán-török kép vizsgálatának hazai historiográfiájának áttekintésekor Waczulik Margit, Horváth Magda, Benda Kálmán, Terbe Lajos, Hopp Lajos, Barbarics Zsuzsa, G. Etényi Nóra, Galavics Géza, Fodor Pál, Földváry Antal, Péter Katalin és Óze Sándor munkáit említi a szerző. Ezzel párhuzamosan pedig a nemzetközi kutatás vonatkozásában Carl Göllner, Winfried Schulze, Senol Özyurt, Ulrich Andermann, Thomas Kaufmann, Johannes Ehmann, Almut Höfert, Charlotte Colding Smith, Alberto Saviello, Ingvild Richardsen-Friedrich műveit emelte ki. Szuromi Kristóf a kötetben használt komplexitásra törekvő vizsgálati metódusa a Jan Assmann, Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Michael Baxandall

és Gillian Rose által lefektetett, a kulturális transzfer, a kulturális emlékezet és a vizualizált történeti kultúra elemzésének munkamódszerét követi.

Az első tematikus fejezet (22–42. o.) a „kegyetlen” oszmán-törökkép bemutatását adja. A szerző meglátása szerint a negatív törökkép kialakulásában több együttes tényező is szerepet játszott. Konstantinápoly 1453. évi eleste, az 1526. évi mohácsi csata és Buda 1541-ben való török kézre kerülése jelentős félelmet váltott ki a Német-római Birodalomban, így a 15–16. századi közép-európai történetírói munkák (például Marcantonio Sabellico, Giovanni Albino és Georgievics Bertalan művei), a röplapok és prédikációk, heroidák és querelák jellemzően barbároknak tartották az oszmán-törököket, illetve a végítélet elhozójának vélték az Oszmán Birodalmat. A történetírói szemlélet ezzel párhuzamosan gyakran humanista érdeklődéssel is ötvöződött, egyes munkák nagy figyelmet fordítottak a törökök származásának és harcmodorának ismertetésére. Érdekes megállapítás, hogy a vallásháború korszakának irodalmában az iszlám vallás nem egy esetben látható párba állítva a katolikus hittel vagy éppen a protestáns vallással. A kettős Antikrisztus szemléletnek sajátos vetületét képezhetik például az egyszerre török- és protestánsellenes 16–17. századi Korán-cáfolatok. A negatív törökkép további példáiként több allegóriáról is olvashatunk a fejezetben, a sorból talán leginkább figyelemre méltó ábrázolások Hans von Aachen – a tizenöt éves háborúhoz kapcsolódó – munkái.

A második, rövidebb tematikai rész (43–48. o.) az 1571. évi lepantói csata után kibontakozó, jóval árnyaltabb oszmán kép történeti háttérét és forrásbázisát jellemzi. Általánosan elmondható, hogy az Oszmán Birodalom által jelentett fenyegetéstől távolabb egy jóval semlegesebb hangvételű törökkép is megjelenik. A Konstantinápolyval való élénk diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok, illetve a távoli, gazdag birodalom irányába tanúsított nagyfokú olvasói érdeklődés jótékonyan hatottak az Oszmán Birodalom történetét, politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedését taglaló történeti munkák kiadására.

A harmadik fejezet (49–92. o.) elején a szerző a törökkép evolúcióját több – háborús eseményekkel szakaszolt – periódusra bontotta, így megkülönböztette az 1529 előtti időszakot, az 1529 és 1606 közötti, az 1606 és 1683 közötti és az 1683 és 1699 közötti időintervallumot, valamint az 1699 utáni korszakot. Az ellenségkép főbb, 16. századi elemeinek tipizálásához Szuromi Kristóf Winfried Schulze *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert* című munkájára (München, 1978) támaszkodva a vallási, kulturális, politikai ellentétek, illetve a társadalmi és erkölcsi különbségek jellemző motívumait említette. A szerző ezt követően egy rendkívül érdekes allegorikus képet, az újszövetségi irgalmas szamaritánus alakjának percepcióját vizsgálja a közép-európai törökkép kérdésköréhez kapcsolódóan. A zwickauai St. Marien dómban található Adam Schmid (1535–1572) evangélikus lelkész halotti epitáfiumának egy, a szamaritánus történetét ábrázoló – egy Szent Ágostonnak tulajdonított idézettel kísért – képén egy fegyveres török alak került megjelenítésre. Az 1574-ben készült, itáliai mesterhez kötött munkával kapcsolatban több, szintén protestáns környezetben született párhuzam is említésre kerül: a naumburgi St. Wenzel evangélikus templomnak egy ismeretlen mesterhez kötött 16. századi festménye, a zschopauai St. Martin templom egy 1604-ben készült

ábrázolása, Christian Berger 1612-ben festett és a kamenzi St. Marien főtemplomban található munkája, vagy az 1564-ben kiadott Amman-Biblia egy metszete. A szerző az allegorikus kép vizsgálatához több német katolikus, lutheránus és kálvinista prédikációgyűjteményből származó magyarázatot és illusztrációt is beemel elemzésébe. (A szamaritánus történet török alakkkal történő megjelenítésének egy érdekes interpretációját adhatja Guillaume Postel *De la république des Turcs* című, 1560-ban kiadott munkája, amelyben a szamaritánusok leszármazottjaiként jelentek meg a törökök.)

A szamaritánus allegóriájának bemutatása után a harmincéves háború oszmán-török képéről olvashatunk. Elmondható, hogy a korszakban a Német-római Császárság területén a negatív törökkép a törökbarátsággal vádolt (vazallus) Erdélyi Fejedelemségre és a protestánsokra is rávetült. Emellett a kép 17. századi árnyaltságát jól szemléltethetik Daniel Casper von Lohenstein *Ibrahim*, valamint *Ibrahim Sultan* című, továbbá August Adolph von Haugwitz *Obsiegende Tugend, Oder. Der Bethörte doch wieder Bekehrte Soliman* című barokk drámái.

A negyedik fejezet (93–125. o.) Németalföld törökképét mutatja be. Ezt a tematikai egységet Szuromi az irgalmas szamaritánus törökalkakkal megformált történetéhez kapcsolódó Lancelot Blondeel 16. századi festményének (Sint-Janshospitaal, Brugge) leírásával vezeti be. Németalföld esetében érdekes – a felekezeti megosztottságra, a Habsburg-ellenességre, a törökellenes hadszíntértől való fizikai távolságra, illetve az aktív diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokra visszavezethető – párhuzamosság figyelhető meg a törökökről alkotott kép vonatkozásában: az északi (protestáns) tartományokban pozitív, a déli (katolikus) tartományokban negatív kép uralkodott a Fényes Portáról. Általánosságban elmondható, hogy nagy érdeklődés irányult Konstantinápoly felé, a németalföldi törökkép kialakulásában pedig fontos szerepet játszott Ogier Ghiselin de Busbecq 16. század végén kiadott beszámolója (*Legationis Turcicae epistolae quatuor*), valamint Guillaume Postel 16. század közepén írt műve (*De la République des Turcs*). A nagyfokú érdeklődést, illetve pozitív képet kifejező beszámolók, illusztrációk mellett természetesen kifejezetten horrorisztikus képi ábrázolásokat (Jan Luyken és Jan Claesz ten Hoorn munkái) is találunk a németalföldi tartományokban a törökökre vonatkozóan. A fejezet zárásaként a szerző több németalföldi példát (Dirck Volckertsz Coornhert, Heinrich Aldegrever, Nicolaes van Geelkercken, Pieter Feddes van Haarlingen, Claes Janszoon Visscher és Nicolaes Lastman művei) is hoz az irgalmas szamaritánus bibliai alakjának török utazóként való 16–17. századi megformálásához.¹

¹ Szuromi Kristóf gyűjtését egy ismeretlen mesterhez köthető, 1581-ben készített és a Groeningemuseumban (Brugge) őrzött festményével egészíthetjük ki, <https://useum.org/artwork/The-Good-Samaritan-Anonymous-1581>. (A letöltés időpontja: 2021. április 25.) Az irgalmas szamaritánus témaköréhez még egy további párhuzamot említhetünk meg: a francia Musée des Beaux-Arts et d'Archéologie gyűjteményéből is ismert egy, az újszövetségi szamaritánus történetet török alakkal elmesélő, vászonra készült olajfestmény, amelyet Courtois Guillaume / Guglielmo Cortese (1628–1679) festett 1665 és 1670 között. <https://memoirevive.besancon.fr/ark:/48565/gtr5qx6szb34> (A letöltés időpontja: 2021. április 21.)

A kötet ötödik tematikai részének első fele (126–149. o.) a lengyelországi tatár-, illetve törökképpel foglalkozik. Szuromi hangsúlyozza, hogy a lengyel–litván állam diplomáciai, kereskedelmi vagy kulturális kapcsolata igen összetett volt az Oszmán Birodalommal a 16–17. században. Lengyelország 1525-ben, 1528-ban és 1533-ban is meg nem támadási szerződést kötött a Fényes Portával, sőt Moldva ellen 1538-ban még Konstantinápolyval közös hadműveletekre is sor került. A lengyel–török kapcsolatok vizsgálatokor a szerző a krími kánsággal, Svédországgal és Oroszországgal való külpolitikai konstellációkat is részletezően ismertette. Meglátása szerint jól adatolhatóan az 1620-as évek hoztak alapvető törést a lengyel–török kapcsolatokban, majd 1683-ban Sobieski III. János állama pedig már Bécs elkötelezett és harcra kész szövetségese volt. A szerző a törökökről alkotott lengyel kép kiemelkedően értékes forrásai között szerepelteti Martin Gruneweg 1582–1587. évi útjának beszámolóját és Simeon Lehaci 1608–1618. évi útjának leírását.

A fejezet második része az itáliai jezsuiták törökképével foglalkozik. Jóllehet az Oszmán Birodalomról és az oszmán–törökökről alkotott itáliai kép egyik sarokköve a középkori keresztesháborúk ideológiai programjában gyökerezett, egy figyelemre méltó megnyilvánulásnak kell tartanunk a jezsuiták missziós tevékenységéhez kapcsolódó jóindulatú törökképet, amelynek fő forrásai között találjuk Giulio Mancinelli, Antonio Possevino és Tirso González de Santalla kéziratban fennmaradt vagy nyomtatásban is megjelent munkáit.

A hatodik fejezet (150–168. o.) a kora újkori magyarországi törökképet jellemzi. Ebben az esetben érdemes lehet hangsúlyozni, hogy a Habsburg Birodalom részét képező Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség esetében is ezen kép formálódásában alapvető motívum volt a folyamatos katonai veszélyeztetettség. Így a katolikus mellett a protestáns közegekben sem érhető egyértelműen tetten pozitív törökkép az országban. A szászországi, illetve németalföldi, törökalakkal kísért szamaritánus allegóriához sem írásos, sem képzőművészeti példa nem társítható a 16–17. századi Magyarországról.

A hatodik fejezethez szervesen kapcsolódó hetedik tematikai egység (169–175. o.) egy, a kutatás jelenlegi állásában egyedülálló 18. századi, a törökökre vonatkoztatott szamaritánus hasonlatot hoz – politikai kontextusba helyezve – II. Rákóczi Ferenc *Vallomások* című munkájából. Szuromi Kristóf érdekes megállapítása, hogy az oszmán–törökkép a 16–17. századi alapokon konzerválódik Magyarországon és Erdélyben. Jó példa lehet erre a szamosújvári örmény katolikus plébániában található Szent Hripszime mártíromságát bemutató 1778-ban készített, ismeretlen mesterhez kötött festmény, amelyen török katonák kínozzák és végzik ki a szentet és társait.

A könyv utolsó, nyolcadik része (176–182. o.) a téma átfogó szintézisét és a lehetséges további kutatás irányainak a kijelölését adja. Szuromi Kristóf összegzőként megállapítja, hogy a kora újkori európai oszmánkép térben és időben is jelentős változásokat mutatott. A pozitív, negatív vagy semleges törökkép fejlődésében a felekezeti hovatartozás, a törökellenes hadszíntértől való távolság, a diplomáciai, illetve a kereskedelmi konstellációk és a kulturális kapcsolatok egyaránt fontos tényezőként határozhatók meg. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza a monográfia, hogy a bemutatott területek törökképei a kulturális csatornáknak

köszönhetően egymásra is hatást gyakoroltak, erre pedig szemléletes példát nyújthatnak a törökalkalakkal elmesélt szamaritánus-történet képi megjelenítései.

Összegzőképpen az alábbi megállapításokat tehetjük a bemutatott kötettel kapcsolatban. A monográfiát alapvetően kettősség jellemzi: egyszerre szintetizál és mutat be újabb kutatási eredményeket. A könyv szövegét gondos és következetes lábjegyzetapparátus (382 hivatkozás) kíséri. A recenzens az ismertetett kiadványt a kora újkori európai oszmán-török kép kutatásához értékes, a témával foglalkozók számára meg nem kerülhető munkának tartja. Zárásként csak azt a reményünket fejezhetjük ki, hogy a bemutatott könyv idegen nyelven is közlésre kerüljön a jövőben.

Polgár Balázs

CARMEN WINKEL

IM NETZ DES KÖNIGS

Netzwerke und Patronage in der preußischen Armee 1713–1786

*(Krieg in der Geschichte 79. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2013. 364 o.
ISBN 978-3-506-77733-1)*

Történeti közhely, hogy a 18. században a legsikeresebb, és Európa szerte példaképnek tartott porosz állam és hadsereg hatékonysága nagyrészt a nemesség, a junkerek sikeres beintegrálásának köszönhető. Ez az elit jóformán lemondott politikai szerepéről, cserébe a királytól karrierlehetőséget kapott az államvezetésben, de elsősorban a tisztikarban, ahol immáron az uralkodók által „domesztikálva” engedelmes eszközként szolgált. Carmen Winkel ezt az állítást veszi közelebről szemügyre és kérdőjelezi meg a „New Military History” társadalomtörténeti érzékenységgel. A szerző voltaképpen nem tesz mást, mint a társadalomtörténészek hálózat-központú és koraújkori struktúrákat előszeretettel patrónus-kliens viszonyban vizsgáló és értelmező módszereit kiterjeszti a hadsereg tisztikarának vizsgálatára. A történészek feladatát az egykori porosz hadsereg kutatását illetően szinte lehetetlenné teszi az tény, hogy 1945-ben a potsdami hadilevéltár porrá égett. Winkel azonban értékes forrásra talált a témában a királyi kabinetiroda aktáiban, amely szerencsésen elkerülte a pusztulást. Az ebben az iratanyagban megőrzött kérvények jó kiindulási alapul szolgálnak ahhoz, hogy a kutató feltérképezze a király és hadserege tisztjeinek viszonyrendszerét, mely korántsem olyan egyértelmű, mint aminek első pillantásra látszik. Winkel szerint az elvileg egyértelmű alá- és fölérendeltségi viszonyokkal rendelkező hadsereget átszőtték a nemesség személyes kapcsolatainak alapuló hálózatok, sőt ebben a rendszerben a király maga is csak egy szereplő, igaz a legfontosabb. A nemesség szolgálata a hadseregben azonban ekkor még nem egy személytelen szervezethez vagy államhoz kötődött, hanem egy hús-vér hadúrhoz, akitől e szolgálatért cserébe, mint a király kliense, patrónusi támogatást remélt.

A szerző a bevezető fejezetben a forrásadottságokat, a történeti háttérrel és Brandenburg–Poroszország fegyveres erejének fejlődését tekinti át a „Nagy Választó” uralmától II. Frigyes háborúig. Bár a porosz uralkodók, különösen a „bakakirály” I. Frigyes Vilmos komoly erőfeszítéseket tettek a haderő központi irányításának megteremtésére, az ezredtulajdonosok és parancsnokok szerepe nélkülözhetetlen volt a tiszti utánpótlás biztosításában. 1725-től kezdve már létezett központi kadétképzés, azonban az uralkodók a *Cadetcorps*nak és a szintén a hadsereg rendelkezésére bocsátott *Pagenkorps*nak is fontos politikai szerepet szántak, ugyanis ezen intézmények elsődleges feladata az elszegényedett nemesség fiainak támogatása volt. A katonai célszerűség, a tisztképzés Winkel szerint nem is volt igazi prioritás.

A második fejezetben a szerző az egyes beosztások és rangok jellegzetességeit elemzi és kimutatja, hogy az ezredtulajdonosok (a porosz terminológia szerint ezredfőnök, *Chef*), ezredparancsnokok, sőt a századosok (vagyis a kompániák élén álló tisztek) szerepe és feladatai túlnyúltak a katonai parancsnokén, és gazdasági és „személyzeti” ügyekben is döntő szavuk volt. Bár minden előléptetésben és fontosabb szolgálati ügyben a legfelsőbb hadúr döntött, a király ritkán tért el az ezredesek javaslataitól, hiszen még Nagy Frigyes számára is képtelenség lett volna több ezer tisztje érdemeit vagy hibáit észben tartania. Winkel így ezeket a beosztásokat a „befolyás ügynökeinek” vagy csúnyábban szólva üzéreinek nevezi.

A harmadik fejezet az „integráció eszközeit és határait” vizsgálja a királyi kabinet-irodához címzett tiszti kérvények elemzésén keresztül. E fejezet összefoglalásában Winkel úgy látja, hogy a nemesség becsatornázása a tisztikarba nem egyirányú folyamat volt, mivel a „lovagi attitűdök” hatottak a hadsereg mentalitására is. A nemesi becsületkódex gyakran keresztetete a katonai hierarchiát és szabályzatokat, erre jó példa a párbaj volt, melyet elvileg szigorúan tiltottak, de a hadvezetés kénytelen volt szemet hunyni felettük.

II. Frigyes 1763-ban kiadott parancsa értelmében a nem nemes tiszteket el kellett távolítani a hadseregből, hogy helyükre nemeseket tegyenek, nemcsak porosz, hanem akár birodalmi területekről is, ugyanis a király meggyőződése volt, hogy kizárólag a nemesi attitűd és neveltetés alkalmas a tiszti pályához. A könyvből azonban kiderül, hogy ezt a rendelkezést távolról sem hajtották végre minden ezredben. Kibúvót jelentett ez alól az érintettek meg-nemesítése, ebben azonban Frigyes korán sem volt olyan bőkezű, mint Mária Terézia, és uralma alatt mindössze 141 közrendű tiszt kapott nemesi diplomát.

A negyedik fejezetben a porosz állam kapcsolatrendszeréről olvashatunk a Német-római Birodalomban, mely komoly hatással volt a tisztikarra is. A kisebb-nagyobb német államocskák erőforrásaira Poroszországnak is szüksége volt a nagy ellenféllel, a Habsburgokkal szemben. A Bécsből jövő ajánlatokra kellett adott esetben „ráigérnie” Frigyes királynak, és hadseregében magas rangokkal, ezredek adományozásával magához kötnie ezeket az ingadozó és a helyzetet maximálisan kiaknázó miniállamok uralkodóit. A hadsereg tehát nemcsak katonai, hanem politikai célokat is szolgált, és a király hálózatépítésének eszköze volt a *Reichben*. Ugyanebben a fejezetben olvashatunk a hadsereg „központi szereplőiről” ügy-

mint a hadsereg a király, I. Frigyes Vilmos utáni első emberéről, Leopold, Anhalt-Dessau-i herceg tábornagról, akinek befolyását 1740 után is sikerült átmentenie.

Az V. fejezet tárgyalja azokat a „hálózatokat” és „kapcsolatokat,” melyek a hadsereget átszőtték. Ezek legfontosabb színtere Winkel szerint az ezred volt, ahol az alakulat parancsnoka voltaképpen nemcsak katonai előjárója volt beosztott tisztjeinek, hanem patrónusi szerepet is játszott főleg a fiatal „pályakezdők” esetében. Az ezred a tisztek számára távolról sem csak a katonai alakulatot jelentette, hanem a kapcsolati tőke „tőzsdéjét” és gondoskodó intézményt. A regiment tisztikarának az ezredes asztalánál történő közös étkezése fontos kohéziós szerepet töltött be. Az „ezredes-ezredfőnök” (*Chef*), illetve az ezredparancsnok továbbította tisztjei kérvényeit a királyhoz, mely kérvények azonban nemcsak katonai ügyekre vonatkozhattak, hanem a junkerek családtagjai, rokonsága is ezen a csatornán keresztül igyekezett uralkodói támogatást szerezni ügyeik elintézésében. A szolgálatból való távozás okait bemutató táblázatból derül ki, hogy a könyvből kirajzolódó meglehetősen önző, saját pecsenyéjét sütögető, öntörvényű és gögös tiszt urak közül az első két sziléziai háború (1740–1742 és 1744–1745) során a tábornokok 14, az ezredesek és alezredesek egyaránt 24, míg az őrnagyok 15%-a esett el és ezen felül sokan közülük súlyos sebeik miatt kényszerültek befejezni katonai pályájukat. A király „patrónusként” tehát adott esetben igencsak megkérte „szívességei” és a nemesi kiváltságok árát. A szerző ezt a szempontot lényegében figyelmen kívül hagyja.

A VI. fejezet az előbbieken felvázolt rendszer zavaaraival foglalkozik, vagyis a patrónusok és klienseik (elsősorban a király és a tábornoki rangot viselő főnemesei) között támadt konfliktusokkal. A király bizonyos személyi döntései gyakran heves tiltakozást váltottak ki az érintettekől, akik érdekeik védelmében általában megsértett becsületükre és presztízsükre hivatkoztak. „A hadsereg ezáltal egyre inkább egy olyan társadalmi térré vált, ahol a nemesek státuszigényeiket érvényesítették” – hangzik a szerző ítélete.

A VII. fejezetben Winkel összegzi a könyv fő téziseit. Legfontosabb állítása szerint a porosz királyok elsősorban nem a világos katonai hierarchia és valamilyen elvont állami ideológia szerint gyakorolták uralmukat a hadsereg tisztikara felett, hanem ez a viszony nagyon is személyes, közvetlen, a patrónus-kliens fogalom párral leírható. Az előmenetelt a ranglétrán a katonai teljesítmény mellett erősen befolyásolták az adott személytől remélhető előnyök. Ilyen előny volt például a király számára az a lehetőség, hogy toborozhatott annak a német hercegnek a territóriumán, akinek cserébe a húszéves fia porosz ezredesi rangot és egy alakulatra tulajdonjogot kapott, megelőzve esetleg a sorban a tapasztalt katonákat. Elvben az előléptetés természetesen a rangidősség és a tisztekről vezetett minősítési lapok alapján történt, a király (elsősorban II. Frigyes) azonban, ha politikai érdekei vagy személyes szimpátiái úgy kívánták, habozás nélkül átnyúlt ezeken a forrásokon.

A záró (VIII.) fejezet elemzése szerint a hétéves háború lezárulta után (1763), ezt a patrónusi viszonyt lazította fel a király, amikor a fegyvernemi felügyelők, inspektorok kinevezésével személye és a tisztikar közé közvetítőket állított. A viszony az uralkodó és hadsereg között fokozatosan egyre inkább formalizált, bürokratikus és személytelenné vált. Ennek hatásai

azonban meglehetősen nehezen mérhetőek és kimutathatóak, viszont tény, hogy a porosz nemesség érdeklődése a katonai pálya iránt jelentősen megcsappant a hosszas béke-időszakban.

Carmen Winkel könyve vegyes érzéseket kelthet az olvasóban. A kabinet-iroda levelezésnek elemzése a korabeli tisztí (és nemesi) mentalitásnak és a királyi döntések hátterének megértéséhez hasznos hozzájárulás, amint a hadseregen belüli szabadkőművesség bemutatása is érdekes. Winkel számos adatgazdag táblázatot közöl a tisztikar származásáról, összetételéről és a karrier-típusokról. A szerző által gyakran hangoztatott „hálózati struktúrákról” azonban sok konkrétumot nem olvashatunk. Ha a királyt is beleértjük ebbe a rendszerbe, ahogy a szerző teszi, akkor lényegében az uralkodó minden személyi döntését lehet ezen a szemüvegen keresztül nézni, de talán érdekesebb lett volna alulnézetből, egy-egy konkrét személy vagy személyek erőfeszítéseit, sikereit és kudarcait vizsgálni az előrelépésben akár patrónusként, akár kliensként. Így a könyv, amiből nagyon sok mindent megtudhatunk a porosz tisztikarról, éppen a személyes hálózatok, klientúrák működését illetően maradt némileg adós. E sorok szerzője biztos abban, hogy amint a korszak magyar arisztokrata katonáinak levelezése és személyes iratai, úgy a porosz tábornokok korrespondenciája is bővelkedik ilyen jellegű információkban. Ugyanakkor Carmen Winkel problémafelvetése valós és szinte „kiállt” azután, hogy a szerző módszertani sikereiből és kudarcaiból okulva elkészüljön egy monográfia a 18. századi császári-királyi hadsereg tisztikaráról, elsősorban a személyes hálózatok szempontjából.

Lázár Balázs

VARGA OTTÓ

NAPLÓM 1878

(Szerk. Balla Tibor – Dominkovits Péter, a képeket válogatta, a képaláírásokat készítette, a napló szövegét jegyzetekkel ellátta Balla Tibor. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2020. 260 o., 172 ill. ISBN 978-963-8327-51-2)

A magyar hadtörténetírás az utóbbi évtizedekben megfelelkezni látszik Bosznia-Hercegovina 1878. évi okkupációjának történetéről. Ez érthető, hiszen a 20. század világháborúi jóval nagyobb figyelmet élveznek a szaktudomány és így az olvasóközönség részéről, ami pedig a 19. századot illeti, ott 1848–49 eseményeinek jelentőségével nehéz lenne versenyezni. Pedig ez a csupán néhány hónapig tartó, és a vártnál sokkal több emberáldozatba, valamint anyagi erőforrásba kerülő hadjárat hosszú időn át jószerével az egyetlen komolyabb fegyveres összecsapásnak számított az egykori Osztrák–Magyar Monarchia katonáskodással közelebbi kapcsolatba került férfinépessége számára. A dualista birodalom hadseregének tisztikara évtizedeken keresztül csupán hadgyakorlatokon szagolhatott puskaport, és vágyakozhatott

bármiféle hadi dicsőségre. Kivételt képeztek azok az első világháború idejére már a tábornoki kar idősebb tagjai közé tartozó tisztek, akik az okkupáció során átestek a tűzkeresztségen. Ők legalább rendelkeztek 1914-re valamiféle háborús tapasztalattal. Mert az 1878-as hadjárat bizony háború volt, a szó igazi értelmében. Bár nem annak indult. . .

A korabeli politikusok – és persze a katonák is – alaposan melléfogtak, mikor a két tartomány megszállásának várható erőforrásigényét megbecsülték. A valóságban jóval nagyobb ellenállással kellett megküzdeniük a megszálló csapatoknak, és az áldozatok száma is jóval magasabb volt, mint azt előzetesen várták az illetékesek. Az áldozatok közé – legalább képtelenen – hozzá kell számítani a birodalom akkori külügyminiszterét, idősebb gróf Andrássy Gyulát, akinek politikai karrierje lényegében az okkupáció következtében tört meg.

A soproni Varga Ottó korabeli háborús naplója tehát egy olyan hadjárat történéseiről szól, amelyről ma már viszonylag keveset tud az olvasóközönség. A szöveg írója első kézből szerzett tapasztalatait osztja meg a mai olvasóval. A szerző személye manapság már csupán a szűkebb szakmai közvélemény számára ismert, a dualizmus második felében azonban Varga Ottót nem csupán gimnáziumi tanárként, de kiváló történelmi és földrajzi tankönyvek szerzőjeként is számon tartották. Mindenesetre Dominkovits Péter kitűnő tanulmánya – önmagában is az egyik legértékesebb része a kötetnek – megismerteti a mai olvasót a naplóíró mozgalmas életével és pályafutásával, elhelyezve őt abban a tudományos közéletben, amelyben a *tudós gimnáziumi tanár* még nem számított annyira ritka hollónak, mint manapság.

Az életrajzi tanulmány mellett nem kevésbé fontos segítséget kap az olvasó Balla Tibor dolgozatával, amely annak az alakulatnak – a soproni császári és királyi 76. tartalék gyalogezrednek – Bosznia-Hercegovina 1878-as megszállásában játszott szerepét mutatja be nagy szakmai hozzáértéssel, amelynek tagjaként Varga Ottó a sors kifürkészhetetlen akaratából a már akkor is balkáni puskaporos hordónak számító, hányattatott sorsú két török tartomány (akkori közkeletű elnevezéssel: Görbeország) földjére érkezett. A hadtörténeti tanulmány részletesen ismerteti a hadi eseményeket, amelyek résztvevőjeként a napló szerzője maga is megtapasztalhatta a korabeli katonaélet minden feszültségét, és persze a háborút, amelyről gyorsan kiderült, hogy messze nem az a romantikus kaland, mint amilyenek korábban sokan képzeltek. A golyó sebestülést, halált hoz, a táj és az éghajlat szélsőségsége minden embert megkínoz, és a dicső birodalmi ármádia szervezettsége és felszereltsége koránt sem ideális, a tisztek felkészültsége hiányos. Az ellenség pedig nagyon is elszánt, ravasz és kegyetlen.

A korabeli szöveget a mai olvasó persze már nem könnyen olvassa. A régies szöveg tele van idegen szavakkal, katonai szakkifejezésekkel, ám a bőséges lábjegyzet-apparátus segítségével könnyű az eligazodás, amit még személy-, illetve helynév mutató is segít.

Feltétlen meg kell említeni, hogy a kötet gazdagon illusztrált: mind a naplóban található korabeli térképvázlatok, mind egyéb térképek segítik az olvasó földrajzi eligazodását. Ami pedig a képanyagot illeti, az egészen lenyűgöző: nem kevesebb, mint 172 különféle illusztráció díszíti és gazdagítja a kiadványt! (Említsük meg még azt is, hogy a korabeli fényképek mind a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Fotóarchívumából származnak). Egészében

a kötet grafikai megjelenése kiváló, és bizonyos, hogy a majdani olvasó örömmel fogja azt kézbe venni.

Összességében megállapítható, hogy Varga Ottó okkupációs hadinaplójának megjelenéséért minden közreműködő dicséretet érdemel: a két szerkesztő mellett a kiadásért felelős MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, valamint a nyomdai munkálatokat végző budapesti Pátria Nyomda is.

Pollmann Ferenc

SALLAY GERGELY PÁL – SZENTVÁRY-LUKÁCS JÁNOS

IV. KÁROLY ARANYSARKANTYÚS VITÉZEI, 1916

(HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum, Budapest, 2019. 160 o. ISBN 978-963-7097-98-0)

1916. december 30-án koronázták meg Magyarország (eddig) utolsó királyát, aki IV. Károly néven foglalta el a trónt. A több, mint két éve zajló háborúra való tekintettel a koronázási ünnepségeket igyekeztek takarékosan, de mégis méltó módon megszervezni. A ceremónia egyik eleme volt az úgynevezett aranysarkantyús vitézek felavatása, amelyet 1563 óta valamennyi királykoronázáson megtartottak. Olyan személyek részesültek e megtiszteltetésben, akik az előző uralkodó regnálása alatt katonai vagy közjogi érdemeikkel tűntek ki. Mivel az ország háborúban állt, nem meglepő módon katonák lettek az utolsó koronázás aranysarkantyús vitézei.

E ceremóniáról és a mintegy ötven aranysarkantyús vitézzé avatott katonatisztról szól a Sallay Gergely Pál és Szentváry-Lukács János szerzőpáros kötete, a *IV. Károly aranysarkantyús vitézei, 1916*.

A történelmi előzmények rövid taglalását, illetve a koronázás menetének tömör összefoglalását találjuk a mű első oldalain, ezt követi az aranysarkantyús vitézek kiválasztásának története, valamint a ceremónia menetének leírása.

A fennmaradt dokumentumok segítségével a szerzők igen részletesen mutatják be az ötven jelölt kiválasztásának folyamatát, külön kitérve az ezzel kapcsolatos polémiákra is. A korabeli sajtókommentárok is kiemelték, hogy a koronázás előtt közzétett listán – bár többszörösen kitüntetett tisztekről volt szó – szinte minden személy „valakinek a valakije”, például mánások, országos méltóságok viselőinek családtagja volt. E tényt a szerzők sem tagadják el, sőt egy ötletes ábra segítségével még az egyes aranysarkantyús vitézek közt fennálló rokoni viszonyok bemutatására is vállalkoznak. Ugyancsak felemlítették a kortársak, hogy a lovasság meglehetősen felülreprezentált az avatandók körében. És valóban: a 47 aranysarkantyús vitézből 35-en lovassági tisztek voltak (32 huszár, 2 dragonyos és egy ulánus). A legnagyobb fegyvernemet, a gyalogságot mindössze négy fő képviselte, e mellett még hét

tüzért és egy tengerésztisztet választottak ki. A huszárok közül hárman az avatáskor már a légjáró csapatok állományában szolgáltak.

E körülmények nem magyarázhatók csupán a rendelkezésre álló idő rövidségével, mivel a könyvben szereplő több dokumentum is bemutatja, hogyan próbálták a magasabb körök tagjai saját védenkeiket beprotezsálni az aransarkantyúsok közé. Ez egyébként magyarázza is a huszárok túlsúlyát, mivel a szóban forgó személyek túlnyomó többsége a lovasságnál, azon belül pedig a huszárezredekben teljesített katonai szolgálatot.

A kötet legnagyobb terjedelmű része az arcképcsarnok. Ennek elején egy képes segédletet találunk, amely a könyvben előforduló leggyakoribb kitüntetések fotóit tartalmazza, a viselési sorrendnek megfelelően.

Ezt követi az 1916. december 30-án felavatott 47 aransarkantyús vitéz adatbázisa. Az adatlapok az egyes személyek életrajzi adatait, szüleik nevét tartalmazzák, továbbá kitüntetések felsorolását és katonai pályafutásuk összefoglalását, amit az utóéletükre vonatkozó információk egészítenek ki. A kötet ezen része is gazdagon illusztrált, a szerzők nagy fegyvertényének tudható be, hogy majdnem minden tisztról sikerült arcképet felkutatniuk. Az egyes vitézekről szóló információk mennyisége eltérő, ez azonban nem róható fel az alkotóknak – az eltelt évtizedek e tekintetben nem kedveztek sem a közgyűjteményeknek, sem a családi archívumoknak.

A 47 felavatott aransarkantyús vitéz mellett a kötet annak a négy személynek az életrajzát is tartalmazza, akiket az előzetes tervek szerint ugyancsak avattak volna, de végül nem vehettek részt a ceremónián. Barsay László kórházi ápolás miatt maradt távol, míg Leidenfrost Pált, a cs. és kir. 12. ulánuszred tartalékos főhadnagyát kedvezőtlen parancsnoki vélemény alapján törölték a listáról. Ezredtársa, a horvát Nikola Jurković pedig nem ért oda idejében a ceremóniára, Kovács-Sebestyén Miklós, 1. honvéd huszárezredbeli tartalékos főhadnagyhoz hasonlóan. Érdemes megemlíteni, hogy Leidenfrost helyét Poppr Emillel töltötték be, így került az I. világháború egyik legtöbb harctéri kitüntetéssel rendelkező magyar katonája az aransarkantyús vitézek sorába.

Az avatottak közül hárman a Nagy Háború áldozatai lettek: Bujanovics Albert repülőszerecsétlenségben vesztette életét, Hazai Béla légi harcban halt hősi halált, mindketten 1918-ban. Az Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett Muslay Sándorral a harctéren szerzett spanyolnátha végzett, mindössze néhány nappal az őszirózsás forradalom kitörése előtt.

39 aransarkantyús vitéz érte meg a II. világháború végét. A legtöbbjükre „osztályhelyzetüknél fogva” rossz idők következtek. A vasfüggöny mögött élőkre vagyonekobbzás, kitelepítés, és nem egyszer börtön várt. Vagyona és jövedelmei elvesztése miatt Esterházy László szijgyártóként tartotta fenn magát, Vén Zoltán segéd munkásként és raktárosként dolgozott. Wekerle Géza, a miniszterelnök fia élete utolsó éveiben egy budapesti malomban volt éjjeliőr. Többük élete tragikusan végződött: Szász Pál egy román börtönben halt meg, a Jugoszláviából Magyarországra menekült Tallián Tibor pedig öngyilkos lett, mivel a hatóságok vissza akarták toloncolni, mint „idegen állampolgárt”. Tizenhárom aransarkantyús

vitéz hunyt el idegen földön, európai vagy amerikai emigrációban. IV. Károly utolsó arany-sarkantyús vitéze, gróf Andrássy Imre 1985. szeptemberében halt meg Kanadában.

A kötet utolsó két fejezete az arany-sarkantyús vitézek jelvényének történetét mutatja be tudományos alaposággal, a fellelhető levéltári és egyéb dokumentumok alapján.

A mű talán leglátványosabb része is ehhez a témához kapcsolódik: tizennégy színes oldalon csodálhatjuk meg az arany-sarkantyús vitézek jelvényének, valamint a hozzá tartozó tárgyak (tokok, szalagsávok, miniatűrök) igen jó minőségű színes fotóit. Ezt több viselési fotó, valamint képzőművészeti alkotás egészíti ki. Különösen örömteli, hogy a közgyűjteményekben őrzött darabok mellett számos magángyűjtő is hozzájárult az általa birtokolt tárgyak bemutatásához, de családi hagyatékokban fennmaradt példányokat is megcsodálhatunk a könyv oldalain. Feltétlenül érdemes e körből kiemelni Szepesházy Bertalan tartalékos honvéd tüzér főhadnagy hagyatékát. Szepesházy főhadnagy arany-sarkantyús vitézi jelvénye, valamint kitüntetései és más személyes tárgyai a leszármazottak jóvoltából nem csak a kötetben, hanem a Hadtörténeti Múzeum I. világháborús kiállításában is megcsodálhatók.

A kötetet irodalomjegyzék, valamint két-két oldal angol és német nyelvű összefoglalás egészíti ki.

Összességében elmondható, hogy a szerzők kitartó munkával és alapos kutatással egy igen értékes művet alkottak, mely egy magas színvonalon kivitelezett, izléses kötetben öltött testet. Jó szívvel ajánlható mindenkinek, akik az I. világháború, a koronázás, vagy a korabeli magyar arisztokrácia története iránt érdeklődnek, szakemberek és laikusok egyaránt haszonnal forgathatják.

Bálint Ferenc

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ AZ 1945 ELŐTTI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN. NÉZŐPONTOK, MŰFAJOK, INTÉZMÉNYEK

(Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 267 o. ISBN 978 615 6048 65 3)

A 20. század őskatasztrófájaként elhíresült, a több mint négy esztendőn át tartó és a kortársak körében csak Nagy Háborúként említett első világháború a magyar, valamint a világtörténelem kétségkívül egyik legmeghatározóbb eseménye volt.

A viláégés nemrég lezárult centenáriuma lehetőséget teremtett a száz esztendővel korábban történtek újragondolására, történelmi távlatból történő átértékelésére. Az évforduló éveiben egy kisebb könyvtárat megtöltő idegen nyelven kiadott szakirodalom mellett számos magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású publikáció is megjelent a történészek tollából.

Szóts Zoltán Oszkár (aki a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos kutatója, jó néhány első világháborús témájú publikáció szerzője, s nem mellékesen az *Újkor*:

hu – A velünk élő történelem című ismeretterjesztő portál főszerkesztője) könyve jól beilleszkedik az évfordulós publikációk sorába. A szerző nem kisebb feladatra vállalkozott, mint annak összefoglalására, miként is látták a 20. század első nagy kataklizmáját az 1945 előtti magyar történétírók. A mű – amely tulajdonképpen közel azonos címet viselő PhD doktori disszertációjának átdolgozott változata – bevezetésében a téma időbeli behatárolásáról olvashatunk.

Az első nagy témaegységben Szóts a historiográfia témakörét járja körül. Áttekintést kapunk az első világháború historiográfiájának feltárására vonatkozó eddigi magyarországi kutatásokról 1918-tól egészen napjainkig, majd a szerző összehasonlítja a Nagy Háború nemzetközi és magyar historiográfiáját. Azon belül az utóbbi másfél évtized meghatározó és a témával foglalkozó külföldi, valamint magyar szerzők nyomdokán haladva, a világháború kutatóinak négy generációját (az első világháborút megélt kutatók, az ötvenes évek, a kilencvenes évek, végül pedig napjaink transznacionális nemzedéke) határolja el Nyugat-Európában és Magyarországon. Foglalkozik a háborút még átélő első generációval, kiemelve a háborús felelősség kérdésköréről történészi körökben zajlott vitákat Németországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában és az egykori Szovjetunióban. Hozzáteszi, hogy nyugaton az 1945 utáni második generáció a társadalmi megközelítést helyezte a középpontba, ugyanakkor Magyarországon a második generációt az 1945 utáni marxista történétírók képviselték. Az 1990 utáni nyugat-európai generáció alapvetően a társadalom- és kultúrtörténeti megközelítéseket helyezte előtérbe. A szerző megfogalmazása szerint „A harmadik generációnak Magyarországon talán az volt a legfontosabb feladata, hogy az első világháború jóformán elfelejtett kérdéseit visszahozza a történettudomány napi fórumaira, magvait elhintse a közbeszédben.” Szerinte a negyedik kutatói generáció fő jellemzője, hogy globális kérdéseket tesz fel és globális összefüggéseket keres. Véleménye szerint Magyarországon ez leginkább a centenáriumi generációnak feleltethető meg, ebbe a kategóriába a világháború centenáriuma kapcsán magyar szerzők neve alatt megjelent, vagy a külföldi szerzők magyarul kiadott munkáit sorolja. Természetesen megemlíti az egyes generációkhoz tartozó meghatározó történészeket és azok főbb műveit. Kitér a szemléletmódok változására a nemzetközi történetírásban, amely magába foglalja a harcok és a lövészárkok ábrázolásán túl a háború gazdaságtörténeti, forradalmi vonatkozásait, a civilek, a háborús kultúrák, továbbá a háború gender-szemponturnak vizsgálatát.

A kötet teljes terjedelmének több, mint felét kitevő második nagy fejezet az első világháborút aktívan megélt magyarországi első kutatói generáció tevékenységét és írásműveit veszi górcső alá.

Szóts külön alfejezet keretében vizsgálja az Országos Széchényi Könyvtár 1914-ben létrehozott első világháborús gyűjteményét, bemutatva a könyvtár szervezetét és működését, az első világháborús gyűjtemény létrehozását és gyarapítását, annak utóéletét, továbbá értékeli a gyűjtemény történetét. Megtudjuk, hogyan jelent meg a világháború az egykorú magyarországi könyvkiadásban. A kötet szerzője foglalkozik az első világháborús katonai tábori újságokkal is, mint értékes kordokumentumokkal.

A könyvben önálló alfejezet tárgyalja a memoárirók, történetírók, valamint a gazdasági szakírók munkásságát. A szerző a történettudományban és a gazdasági jellegű szakmunkákban is az elitcsoport által determinált álláspontok meghatározó szerepére hívja fel a figyelmet. A memoárok közül kiemeli a József főherceg által írt, *A világháború, amilyenek én láttam* című munkát, mint a világháború történetére vonatkozó és sok szempontból hasznosítható forrást.

A harmadik alfejezetben áttekinti a katonai írók, a hadtörténészek tevékenységét. Bemutatja a Hadtörténelmi Levéltár és a Hadtörténelmi Múzeum létrehozásának folyamatát, továbbá működését az 1945 előtti időszakban, valamint részleteket tudhatunk meg a Magyar Katonai Írók Köre tevékenységéről. A korszak meghatározó folyóiratait is számba veszi, így például a *Hadtörténelmi Közlemények* 1945 előtti, első világháborúra vonatkozó írásait (tanulmányok, forrásközlések, tárcák, recenziók), továbbá a *Magyar Katonai Közlönyben* 1914 és 1931 között megjelent, valamint a *Századok* 1914 és 1945 között kiadott számaiban napvilágot látott írásait is bevonja vizsgálataiba. A tisztikar számára íródott és az első világháború tapasztalatait összegző művek sorából kiemeli az 1928 és 1942 között megjelent, *A világháború 1914–1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* címet viselő 10 kötetes sorozatot, továbbá a korszak egyik legismertebb hadtörténetírója, Bánlaky (Breit) József alapműnek számító munkáit (*A magyar nemzet hadtörténelme* sorozat 23. és 24. kötete), valamint a Ludovika Akadémián használt, Vajna Viktor és Náday István nevével fémjelzett *Hadtörténelem* tankönyvet. A nagyközönségnek szánt világháború-történeti összefoglaló kötetek közül kiemelten foglalkozik Pilch Jenő, Czékus Zoltán, Julier Ferenc, valamint az Aggházy Kamill – Stefán Valér szerzőpáros tollából megjelent művekkel. A szerző a korszakban jellemző és fontos alapmunkáknak számító alakulattörténetek – amelyekből mintegy száz készült a korszakban – műfaji és egyéb sajátosságainak összefoglalására és elemzésére is vállalkozik.

A következő alfejezetben a közoktatási történelem tankönyveket teszi vizsgálatá tárgyává, az általuk közvetített szemléletmódot is megismerteti az olvasóval.

A témaegység utolsó alfejezetében göröcső alá veszi a háborúval kapcsolatos népi emlékezet, a hőskultusz és az emlékezetpolitika problémakörét. Részleteket ismerhetünk meg a háborús tapasztalataikat papírra vetett frontkatonák emlékeivel, naplóival, valamint azok társadalmi hatásával kapcsolatban. A szerző figyelmet szentel a hőskultusz részeként emelt mintegy 3000 magyarországi első világháborús hősi emlékműnek, bemutatja azok funkcióit és típusait, továbbá az azokhoz kapcsolódó közéleti rendezvényeket (pl. avatások, koszorúzások, emlékünnepek).

A kötet összegzésében Szóts kihangsúlyozza, hogy az első világháborúval foglalkozó első generációs kutatók, a tulajdonképpeni kortársak körében a tudományos feldolgozás igénye had-, gazdaság- és diplomáciatörténeti téren merült fel. Az 1920 és 1945 között született írásokat elemezve hangsúlyozza, hogy a háborús felelősség kérdése az 1920-as években íródott művekben kulcsszerepet kapott, az 1930-as években (a nemzetközi trendeket követve) a hangsúly viszont már eltolódott a hadtörténeti feldolgozások irányába. Aláhúzza, hogy a

katonai nevelés (tisztképzés) érdekében a háborús hőskultusz kiemelt jelentőséggel bírt, emellett a háború hadászati-harcászati tapasztalatainak levonása is fontos feladatként toronyosult a szakírók elé. Kiemelten fontosnak tartja, hogy az 1945 előtt keletkezett művekhez forráskritikával közelítsünk. A szerző számos gondolatébresztő kérdést is felvet (mintegy további irányokat jelölve ki a kutatások számára), amelyekre az 1945 előtti történetírás nem adott kielégítő válaszokat, vagy csak érintőlegesen foglalkozott azokkal, mint például az Osztrák–Magyar Monarchia katonai vereségének és felbomlásának okai a háború végén és után.

A rendkívül komoly forrásbázis feldolgozására támaszkodó szerző művét egy igen impozáns, mintegy 60 oldal terjedelmű irodalomjegyzék, valamint az eligazodást jelentősen megkönnyítő névmutató, továbbá egy angol nyelvű rövid tartalmi összefoglaló egészíti ki.

A témakörben a kötet az első tudományos igényű megírt munka, amely kiváló összefoglalása és áttekintése a Nagy Háború nemzetközi összefüggésben is vizsgált magyar historiográfiájának. Úgy vélem, a mű a szerteágazó témában elmélyülni kívánó történészek, továbbá az ismereteiket bővíteni szándékozó érdeklődő olvasók számára egyaránt megkerülhetetlen lesz. Bárki haszonnal forgathatja, aki az első világháború historiográfiai kérdéseiről kíván tájékozódni, illetőleg arról többet akar megtudni.

Balla Tibor

MAGYAR ENDRE LÉNÁRD

„A RÉMURALOM KÉSZSÉGES SZOLGÁJA KÍVÁNT LENNI”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)

(Clio kötetek. I. Clio Intézet. Budapest. 2020. 133 o. ISBN 978-615-00-8235-6.)

A 2017-ben Bödök Gergely és Gellért Ádám által alapított, a 20. századi magyar történelem neuralgikus pontjaira, korszakaira fókuszálni törekvő történelmi kutatóműhely, a Clio Intézet a levéltári alap kutatásokra építő *Clio Műhelytanulmányok* folyamatosan bővülő sorozatát ezúttal az első önálló, a korábbiakhoz hasonlóan elektronikusan formában megjelenő kötete bővíti. A *Clio kötetek* első kiadványát az intézet munkatársa, a történész-levéltáros Magyar Endre Lénárd jegyezte, a feldolgozás témakörét pedig a rendőrtisztből vörösőrparancsnokká váló Perjessy Sándor 1918 és 1919 között betöltött szerepe és az 1919. június 24. és 25. napján zajló, Tanácsköztársaság uralma elleni szentendrei ellenforradalom szolgáltatta.

Magyar Endre munkájának külön erénye, hogy felvázolja a témakör forrásadottságait, bemutatva az általa felhasznált levéltári iratanyagokat és a kutatás közben felmerülő forráskritikai problémákat is. A Magyarországi Tanácsköztársaság történetének kutatói nem egyszer ütköznek falakba a speciálisnak mondható forrásadottságok miatt, ami nehezíti a

választott téma levéltári iratanyagának összegyűjtését. A proletárdiktatúra történetét kutató történész vagy az iratanyagot rendező levéltáros nem egyszer találkozik meglepőnek is mondható jelenségekkel, nem volt ez másképp Magyar Endre Lénárd esetében sem. A Tanácsköztársaság bukását követően börtönbüntetésre ítélt Perjessy Sándor 1946-os rehabilitálási kezdeményezéséről készült iratanyag – amit bátran nevezhetünk történelmi értékű dokumentumnak – sajnálatos módon selejtezésre került, így a korabeli iktatókönyvi bejegyzésen kívül más információval jelen esetben nem rendelkezett a kutató. A forrásokkal kapcsolatos problémákat jelzi, hogy a szentendrei ellenforradalmat követő egy hónap iratanyaga is hiányosnak nevezhető, mivel a direktórium és városi közigazgatási iratok az 1950-es és az 1960-as évtizedek alatt „tartós kölcsönzésre” a Magyar Munkásmozgalmi Intézetbe, illetve a Párttörténeti Intézet Archivumába kerültek át, a Pest Megyei Levéltárban mindössze őrjegyek maradtak utánuk. A Tanácsköztársaság bukását követően a kezdeti TAGYOB¹ általi Szentendrere vonatkozó gyűjtések sorsa is hasonló lehetett. A szerző az imént vázolt problémák ellenére is alapos gyűjtőmunkát végzett, az alap kutatásokhoz feltétlenül szükséges jelentős számúnak mondható közgyűjteményi (levéltári, múzeumi), illetve sajtóanyagot összegyűjtve építette fel a kismonográfia megírásához felhasznált forrásbázisát.

A kötet részletesen mutatja be azt az emlékezetpolitikai utat, amely során a vörösörparancsnoki tisztsége és a kommün bukását követő börtönbüntetése miatt Perjessy Sándorból a pártállam helyi képviselői és a helytörténeti szakirodalom szerzői munkásmozgalmi hőst kreáltak. Ennek következményeképpen Szentendrén utca is viselte a nevét 1992 előtt, természetesen a „forradalmi rendőrparancsnok” toposzának megfelelően. Az 1918–19-es szentendrei történések a mai napig legteljesebb feldolgozásait is jegyző, a pártállami időszak szentendrei helytörténetírásának legnagyobb hatású alakja, G. Sin Edit helytörténész és könyvtáros is a már említett, a pártállami időszakra jellemző fogalmi keretben szerepeltette Perjessy Sándor személyét.² A kötet szerzőjének a 2020. április 5-én elhunyt G. Sin Edittel folytatott konstruktív párbeszéde és Perjessy Sándor szerepével kapcsolatos vitái is előmozdították a mű megszületését.

A kötet részletekbe menően mutatja be Szentendre történetét a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság időszakában. A szerző némiképp sajátosan az első világháborús vereséget követő, a Tanácsköztársaság kikiáltásáig terjedő időszakot konzekvensen Károlyi-forradalomnak nevezi. Ennek magyarázatát meg is adja a szövegben, utalva arra, hogy a Károlyi-forradalom elnevezés jelenti számára a legkevésbé ideológiai, illetve értékítélettel bíró fogalmi keretet (28. o. 146. lábj.). A kismonográfia soraiban mindvégig mérsékeltlen fogalmazó, az ítélezést kerülő szerző ezzel a szokatlannak számító, és mindvégig követke-

¹ Tanácsköztársaság Anyagait Gyűjtő Országos Bizottság. Alapításának körülményeiről és Csánki Dezső szerepéről lásd *Németh Ildikó*: „...hiteles adatok alapján irassák meg”. Csánki Dezső és a Tanácsköztársaság történetére vonatkozó adatgyűjtés céljából alakított Országos Bizottság a Magyar Országos Levéltárban. *ArchivNet*. 2014/4. <https://archivnet.hu/hiteles-adatok-alapjan-iras-sek-meg>. (A letöltés időpontja: 2020. szeptember 12.)

² A legteljesebb, vonatkozó témájú helytörténeti jellegű feldolgozás *G. Sin Edit*: Az 1918–19-es forradalmak Szentendrén. Szentendre, 1976. Kézirat.

zetes fogalomhasználattal talán mégis ebbe a hibába esett. Kétségkívül Károlyi Mihály a történelem lapjain elsősorban az őszirozsás forradalomként emlegetett eseménysorozat emblemikus figurája volt. József főherceg 1918. október 31-i, *homo regiusként* végrehajtott miniszterelnöki kinevezésével pedig a forradalom győzelmét követő, rövid életű politikai rendszer legjelentősebb szereplőjeként is tekinthetünk rá. Ennek ellenére a Károlyi-forradalom elnevezés háttérbe szorítja a forradalmi történések egyéb szereplőit: a fővárosi utcák tömegtüntetéseinek résztvevőit, vagy az október 23. napjától az Astoria-szállóba szorult Magyar Nemzeti Tanács néven ülésző ellenkormányt, példának okáért. Amennyiben az 1918-as őszirozsás forradalom következtében felállt kormány vezetőjéről nevezünk el az eseményt, úgy akár az 1956-os forradalom és szabadságharc kapcsán is felmerülne a Nagy Imre-forradalom megnevezés lehetséges verziója. Talán érdekesebb lett volna a magyar szakirodalomban leginkább elterjedt, a közelgő halottak napja miatt Budapest utcáit ellepő őszirozsához kapcsolódó, szintén értékítélettel mentes fogalmat használni: az 1918-as forradalmat monografikus igénygel feldolgozó Hatos Pál is nagy hatású munkájában gyakorta használja az elnevezést.³ Lehetséges megoldás még az évszámhoz kötött megnevezés, az 1918-as forradalom használata is, ahogy a már említett kötetének alcímében Hatos Pál is tette.⁴ A hazai szakirodalomban, többek között Romsics Ignác által is felhasznált, a polgári demokratikus forradalom elnevezés szintén használatos, mint lehetséges verzió.⁵

A mű második fejezete részletesen szemlélteti az erőszakszervezetekben történt változásokat a Népköztársaság regnálásának hónapjaiban. A fegyveres szervezetek bemutatása mellett az olvasó képet kap az őszirozsás forradalmat követően a városban uralkodó mindenképp kaotikusnak nevezhető állapotokról, az elsősorban a munkanélküliségből következő társadalmi problémahalmazról, illetve a település belső politikai csatározásairól is. Az 1918 novemberében felállt Szentendrei Néptanács soraiban is a korábbi elit reprezentánsaival szemben egyre gyorsabban tért nyertek a szociáldemokraták, akik a Tanácsköztársaság kikiáltását követően teljes mértékben magukhoz is ragadták az irányítást. Az 1918–19-es időszak első, „véres november” néven is illetett erőszakhullámának sodrai is elérték Szentendrét: november 16–17. napjának éjjelén lövöldözések és rablások zajlottak a település utcáin.

A proletárdiktatúra Szentendrén egy nappal a fővárosi történések után, 1919. március 22-én vette kezdetét.⁶ A településen nem a kommunisták, hanem a szociáldemokraták vették

³ *Hatos Pál*: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Budapest, 2018. (A továbbiakban: *Hatos* 2018.).

⁴ *Hatos* 2018.

⁵ *Romsics Ignác*: A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben. Budapest, 1982. Példának okáért említendő még, hogy Romsics Ignác nagy ívű, egyetemi tankönyvként is használatos összefoglalásában fejezetcímként is szerepet kap a polgári demokratikus forradalom elnevezés. *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2001.

⁶ Érdemes megjegyezni, hogy az 1919. március 21-i, az országos hatalomátvételt jelentő dátum előtt már akadt példa arra, hogy a munkástanácsok és a szociáldemokraták teljes mértékben kezükbe vették a helyi hatalmat, mint például Somogy vármegye esetében. Kaposváron 1919. március 10-én a Kaposvári Munkástanács és Szociáldemokrata Párt által felállított, Latinca Sándor, Tóth

kezükbe a gyepplőt: a város politikai irányítását a Szentendrei Munkástanács vette át, amely a szakszervezetek vezetőiből, és a városi szociáldemokrata pártszervezetből tevődött ki, mindamellett, hogy a korábbi Néptanácsból is többen szerepet kaptak benne. A Szentendrei Munkástanács korábbi tisztségében megtartotta Perjessy Sándort, majd április folyamán nevezte ki városparancsnokká. Perjessy Sándor, a könyv főszerepét alakító karakter így vált a Vörös Órség vezetőjévé. Talán a feldolgozás ezen fejezeteiben érdemes lett volna a Vörös Órséggel kapcsolatos csekély számú összefoglaló jellegű szakirodalmat is hasznosítani.⁷

Perjessy egyébiránt már április végén menesztették a pozíciójából, mert elszabotálta a Belügyi Népbiztosság túszedésre vonatkozó rendeletét, melynek célja az elrettentés volt a korábbi elit tagjai között. Perjessy Sándor irodavezetővé való lefokozását a Vörös Órség kerületi parancsnoksága nem fogadta el, így a június 24–25-i szentendrei ellenforradalom még a pozíciójában találta. A Szentendrén történtek nem csupán egyfajta reakcióként értelmezhetőek a június 24-i budapesti ellenforradalmi megmozdulásokra, hanem a szentendrei felkelők a helyi akció esetlegesen bekövetkező sikerét követően a fővárosi ellenforradalmárok segítségére siettek volna. A település lakossága számára már június 25-én délelőtt bizonyossá vált, hogy megmozdulásuk nem vezethet sikerre. A budapesti lázadást a Tanácsköztársaság egységei leverték, így a helyiek abban is egészen biztosak lehettek, hogy már semmiképp sem kerülhetik el az ellenük irányuló megtorló célú lépéseket. A Tanácsköztársaság helyi uralma elleni felkelés szervezésében Perjessy szerepe a forrásadottságok miatt nem tisztázott, tisztázható, mindössze egy tanúvallomás utal rá.

Összességében a szerző arra a következtetésre jut, hogy főszereplője, miután értesült a fővárosi felkelés bukásáról, mindvégig a lehetséges veszteségek minimalizálására törekedett, ezzel mintegy a korábbi szakirodalom narratíváit újra is értelmezi. A fenti megállapítás mellett szól az is, hogy az ellenforradalmi cselekmények jelentésére – ami egyébiránt a kötelessége volt – csak azután kerített sort, miután megbizonyosodott róla, hogy a kerületi parancsnokság már tudomást szerzett róluk. Mindezek ellenére a szentendrei ellenforradalom megtorlása halálos áldozattal is járt, Kucsera Ferenc káplán személyében.

A kommün bukását követő monstre-per egyik fő vádlottja lett Perjessy Sándor. A per Kucsera Ferenc káplán kivégzését helyezte a középpontba. A káplángyilkosság árnyéka minden olyan vádlottra mélyen rávetült, aki az ellenforradalom ideje alatt tisztséget viselt, így nem volt ez másképp Perjessy Sándor esetében sem. A volt vörösörparancsnok a 3 éves szabadságvesztést és rendőrtiszti hivatalának elvesztését is rá kiszabó ítéletet követően a váci fegyházból az 1921-es amnesztiarendelet következtében szabadult. Perjessy Sándor perújrafelvételét 1931-ben bekövetkezett halála után özvegye kezdeményezte több esetben is, de az elsőfokú ítélet megváltoztatásával Perjessy posztumusz felmentésére csak 1939

Lajos és Peinhoffer Lajos vezette Direktórium puccsszerűen átvette a hatalmat. Lásd *Kávássy Sándor*: Latinca Sándor. Budapest, 1973. 58–60. o.

⁷ *Kovács Nándor*: A Vörös Órség története. In: *A proletárhatalom védelmében*, Szerk. *Szerényi Imre – T. Varga György*. Budapest, 1979. 116–189. o. és *Takács Gyula*: A Vörös Órség. *Közép-Európa Közlemények*, 5. (2012) 1. sz. 157–164. o.

folyamán került sor. Ettől függetlenül a vármegyei tisztí főügyészség a jogerős felmentő ítélet rendelkezéseit nem vette figyelembe az özvegyi nyugdíj és ellátás ügyében lefolytatott fegyelmi eljárás során.

A Clio Intézet munkatársának kismonográfiája hiánypótlónak nevezhető munka, mindemellett az is kijelenthető, hogy jelentős mennyiségű levéltári forrás felhasználásával született meg. A szerző gördülékény stílusa miatt a kiadvány mind az érdeklődő, mind pedig a szakmai közönség számára élvezetes és hasznos olvasmány lehet. Magyar Endre írása a hagyományosan értelmezett helytörténeti jellegű feldolgozásokon túlmutat, a részletekbe menően bemutatott szentendrei események háttérében ugyanis mindvégig ott mozognak az országos – és a földrajzi közelség miatt természetesen így a szentendrei – eseményekre ekkoriban (is) legnagyobb hatást gyakorló fővárosi történések. A kötet a rendőrtisztből vörösörparancsnokká váló Perjessy Sándor szerepét a középpontba állítva ad képet az 1918 és 1920 közötti időszak viharos mértékben felgyorsult szentendrei eseményeiről, valamint az azokra adott reakciókról, és a közszolgálatot valamilyen kényszerből vállalók számára rendkívül szűkre szabott, kényszerdöntéseken alapuló individuális mozgástérrel is. A kiadvány külön erénye, hogy szerzője nem törekszik *rex ultima ratio* típusú megállapításokra, a logikusan felépített érvrendszer alapján levont következtések mellett is jelzi az olvasói számára, hogy az érvekkel alátámasztott megállapítása mindössze egy a lehetséges megoldások és válaszok közül, és feltűnteti az egyes részletkérdések kapcsán a további kutatások szükségességét, ezzel mintegy kijelölve a saját jövőbeni útját is. A Clio Intézet kutatója főszereplőjével szemben empatikus álláspontra helyezkedik, azonban helyesen nem törekszik erkölcsi megállapításokra vagy éppenséggel állásfoglalásra egy, a kötetben szerepet kapó személyiség vagy történés kapcsán sem, hanem mindvégig a megértésre törekszik. Ennek a viharos, rendszerváltásokkal sújtott, sokszor akár a mai napig érzelmi alapú vitákat generáló korszaknak egy vitatott személyiségével és eseménysorozatával, valamint szakirodalmi előképeivel kapcsolatban is a kellő távolságtartás jellemzi a szerző sorait, ami természetesen az események rekonstruálásához és a lehetséges ok-okozati viszonyrendszer felállításához feltétlenül szükséges. Magyar Endre Lénárd kötete is kiváló példa lehet arra, hogy a korszak történetével kapcsolatban is a további áldozatos levéltári alap kutatások jelentős eredményekkel kecsegtethetnek.

Farkas Péter

KAMEN NEVENKIN

**A BUDAPEST ERŐD 1–2.
A magyar főváros ostroma, 1944–45**

(PeKo Publishing Kft., Budapest–Keszthely, 2019. 1582 o. ISBN 9786158007245)

Budapest ostromának története a II. világháború egyik legizgalmasabb fejezetei közé tartozik. Az utóbbi húsz évben örvendetesen sok könyv és tanulmány jelent meg az ostrom különböző aspektusairól. Kamen Nevenkin monumentális műve (a monográfia 1116 oldal, amit egy külön fotókötet egészít ki!) azonban új szintet jelent a téma kutatásában.

Nevenkin az első szerző, aki rendkívül részletesen és eddig nem ismert mélységben tárgyalja a szovjet hadsereg működését. Míg az összes eddigi mű a szovjet oldal forrásainak hiányával küszködött, Nevenkin esetében ennek hatalmas, soha semmilyen más munkában ilyen szinten fel nem tárt bőségét tapasztalhatja az olvasó. A zászlóaljtól egészen a frontszintig terjedő dokumentumok óriási mennyisége bátran mondhatjuk, hogy áttörést jelent a magyar hadtörténetírásban. Nevenkin az egyes eseményeket gyakorlatilag ezredsztire lebontva ismerteti, és munkája során a legkülönbözőbb szovjet katonai dokumentumokat használja: a hadinaplók mellett a napi jelentéseket, parancsokat, harcjelentéseket is idézi, de emellett a magyar nyelvterületen nem annyira ismert orosz visszaemlékezésekből is merít. Mindezt a magyar visszaemlékezések és szakirodalom kritikus használata egészíti ki. Kiemelendő, hogy olyan forrásokat is feldolgozott kutatásai során, amelyek jelenleg nem elérhetők az orosz *Pamjaty naroda 1941–1945* című oldalon (<https://pamyat-naroda.ru>), illetve nem, vagy csak nagy nehézségekkel tanulmányozhatóak a podolszki székhelyű Orosz Központi Katonai Levéltárban. Nevenkin minden jel szerint azzal az igénnyel lépett fel, hogy harcászati szempontból az ostrom teljes történetét megírja, ezért amennyire csak lehetett, a rendelkezésére álló német és magyar katonai forrásokat is felhasználta. Művét igencsak alapos szerkesztői munka tette még jobbá. Egyáltalán nem természetes, hogy egy bolgár kutató (akinek esetleges magyar kötődéseiről, illetve témaválasztása okáról semmit sem tudni) Budapest ostromáról úgy ír, hogy abban helyszíneket és elnevezéseket illetően nincsenek pontatlanságok. Mindez Számvéber Norbert lektori és Barnaky Péter fordítói munkáját dicséri.

A kötet méretei és a leírás részletessége láttán az olvasó azt gondolhatja, hogy ezzel a munkával az ostrom hadtörténeti-hadászati szempontból teljes és tovább bajosán fokozható bemutatását kapja. Valójában azonban a kötet legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megold. Másképp fogalmazva: Nevenkin hiába használt mindenki mást toronymagasan felülmúló mennyiségű szovjet hadműveleti iratot, ezzel nem jutott közelebb a rankei történetírás jegyében fogant „Geschichte wie es eigentlich gewesen war” elvéhez. Mindennek alapvetően történetírói-módszertani okai vannak. Recenziómmal ennek tisztázásához szeretnék hozzájárulni.

A módszertani problémák már az előszóban is tetten érhetőek. A kötetből ugyanis teljességgel hiányzik a historiográfiai bevezető. Sokan gondolhatják, hogy az effajta fejezetek csupán a tudományos fokozat megszerzéséhez kötelező körök. Valójában nem erről van szó. Egy historiográfiai bevezető minden tudományos igényű munkának kijár. A szerző ugyanis jól teszi, ha már rögtön az elején ismerteti az olvasóval: mi az, amire munkája vállalkozik, mi az, amiben a korábbi munkákhoz képest újat és mást tud nyújtani. Nevenkinnek nem lett volna nehéz dolga: álszerénység nélkül leírhatta volna, hogy kötetével toronymagasan meghalad minden korábbi feldolgozást, mert eddig ismeretlen források tömegét tárja fel. Azonban egy historiográfiai bevezető esetében írnia kellett volna valamit az általa használt új szovjet források problematikájáról is. Ez azonban a szerzőben fel sem merült, mert minden jel szerint azt gondolta, hogy a dokumentumok önmagukért beszélnek. Ebben a hitében annyira megingathatatlan lehetett, hogy könyve szerkesztőjének, illetve fordítójának sem engedte meg a szovjet iratokban előforduló nyilvánvaló képtelenségek kijavítását – így a kötetben szerkesztői megjegyzésként többször olvashatjuk azt, hogy a Nevenkin szerint kilőtt Tigris harcocsik valójában más típusúak. Mindennek nem lenne különösebb jelentősége, ha nem árulkodna egy olyan problémáról, amely a kötet egészen végigvonul, nevezetesen a szovjet források kritikájának szinte teljes hiányáról, illetve arról, hogy a szerző még saját lektorával sem volt képes együttműködni.

Egyáltalán nem állítanám, hogy a szovjet források segítségével esetenként ne lehetne közelebb jutni a háború „igazi” történetéhez. Nagyon nem mindegy azonban, hogy ezeket a forrásokat hogyan olvassuk és mire használjuk. Nevenkin sokszor és nagyon helyesen ütközteti a szovjet forrásokat a németekkel, és nem egy magyar visszaemlékező esetében bizonyítja be azt, hogy az általa átélni vélt események úgy ahogyan le lettek írva, nem történhettek meg.¹ Azt ugyanis viszonylag megbízhatóan meg lehet tudni a szovjet dokumentumokból, hogy hol jártak szovjet harcocsik és hol nem, sőt egyes esetekben még a kilőtt szovjet járművek alvázsámát is megismerheti a kutató, ha akarja. Miért gondolja azonban Nevenkin azt, hogy a szovjetek németekre és magyarokra vonatkozó adatai is hasonlóan pontosak lennének?

Jóval nagyobb baj, hogy a szovjet adatok a szovjetekre nézve sem mindig pontosak. Budapest ostromának hivatalos szovjet olvasata az, hogy a város valójában egy rendkívüli módon megerősített védőöv, és az Attila-vonal valóságos Maginot-erődrendszer. Rendszeresek a kötetben az olyan fordulatok, hogy „minden egyes szoba valóságos bunkerré változott”, „rendkívüli módon megerősített” támpontok állták a támadók útját és „mindenhol szögesdrót akadályok tekeregtek”. Valójában azonban ezeknek az állításoknak a legtöbb esetben semmilyen alapja sincs. A szovjetek által készített fotókon sem látható sok szögesdrót, és az említett fordulatok, amelyek a budai oldalra vonatkozóan is rendre előbukkannak,

¹ Különösen igaz ez Galántay Ervin *Kiskatona* című memoárjára, amelynek legfontosabb csatajelenetei sem helyszín, sem az ott szerepeltetett harceszközök alapján nem azonosíthatók be a szovjet források alapján.

tényszerűen cáfolhatóak. A védők ugyanis leghamarabb 1944 december végén kezdhették el azokat a helyeket megerősíteni, amelyek a szovjet hadinaplók állításai szerint már erődként zárták el a lövészadosztályok útját a Duna felé. Mondanunk sem kell, hogy a védelem számára az erősítéshez néhány bútordarabon és homokzsákon kívül semmi egyéb nem állt rendelkezésre. Nevenkin rendszeresen felült a szovjet forrásokban található öngazoló jellegű megjegyzéseknek, amelyek hatalmas ellentámadásokat vizionáltak ott is, ahol csupán egy járőr adott le lövéseket, illetve amelyek az erősítmény fikciójával leplezték saját bátortalanságukat és sikertelenségüket. Példa erre, amikor Nevenkin szerint a gárdisták 1944. december 26-án „képtelenek voltak betörni” Szentendrére. Ez bizonyára így is volt, de illetet volna azt is elmondani, hogy Szentendrét nem védte különösebben semmilyen német vagy magyar egység. . . Legfeljebb néhány alakulatától elszakadt, kóborló katonáról vagy egy gyenge német századról lehetett szó, akik itt improvizált ellenállással próbálkozhattak. Magyarán: a „képtelenség”-et nem az ellenfél viselkedése, hanem a szovjet katonák bevetetőségének igencsak korlátozott volta eredményezte.

Kézenfekvő, hogy a szovjet hadosztályparancsnokoknak kellett valamilyen magyarázatot adniuk előrenyomulásuk állandó elakadásáról. Nevenkin szemmel láthatóan pontosan ismeri az ostrom levéltári iratait, valamint az úgynevezett „erősítések” fényképeit. Hogyan lehetséges mégis, hogy egy az egyben átveszi ezeket a valótlanságokat a szovjet iratokból?

Ugyanez a reflektálatlanság számos más helyen is visszaköszön. Nevenkinnél a „Budapest Őrzászlóalj” például egy „elit alakulat” (852. o.), miközben erről szó sem volt, ráadásul az egység egy része német források szerint az ostrom alatt átállt a szovjetek oldalára.

A szovjet források problematikája akkor is nyilvánvalóvá válik, amikor Nevenkin a védők és a támadók létszámát, illetve veszteségeit ismerteti. Ennek kapcsán egyrészt átvesz képtelen állításokat is, mint például azt, hogy az ostrom során a lakosságból helyben mozgósítottak nem kevesebb mint 20-30 000 főt (498. és 733. o.). Másrészt viszont a szovjet létszámokat töredékesen ismerteti, az utász-, hidász-, légvédelmi és NKVD csapatok, valamint a büntetőalakulatok számadatait nem adja meg, ezzel szemben viszont a védősereg létszámába a mozgósított civilektől a rendőrségig mindenkit beleszámol. Kötetében a pesti oldal ostromlójának létszámát „körülbelül 85 000” főben adja meg. Ehhez képest a 2. Ukrán Front 1945 január 1-jei állományjelentésében csak azon hadrendi számú alakulatok, amelyek a pesti oldalon kerültek bevetésre (NKVD, büntetőalakulatok, Dunai Flottilla, híradós egységek és csatarepülők nélkül), 88 226 főt tettek ki. Utóbbiakkal együtt pedig minden bizonnyal meghaladták a százezer főt is.

Nevenkin az ostrom szovjet veszteségei kapcsán az 1944. december 25. és 1945. február 10. közötti időszakra csupán 7 ezer halottat és 27 ezer sebesültet ad meg pontos források megjelölése nélkül. Az általa közreadott bontásból is látható azonban, hogy a frontközvetlen egységek veszteségeit (akik az élelmezési létszám legalább harmadát tették ki) rendkívül alábecsüli (esetükben csak 250 halottat és 800 sebesültet ad meg, miközben az általa is használt forrásokból tudnia kellett volna, hogy csak a tüzérség közvetlen vesztesége 860 halott és

2568 sebesült volt!²). A büntetőalakulatok veszteségeit pedig összesen 1000 főre tette, ami annak tükrében, hogy a büntetőegységek létszáma legalább 6-7000 fő volt, és ők szenvedték el messze a legmagasabb veszteségeket, mindenképp súlyos alábecslés (1097. o.). Amennyiben egyébként Nevenkin számai igazak lennének, akkor az azt jelentené, hogy a „Budapesti hadművelet” alatt dokumentáltan elkönyvelt összesen 320 082 fős veszteség 90%-a a Konrad-hadműveletek és a karácsony előtti összecsapások áldozata lett volna – ami meglehetősen valószínűtlen. Amúgy is jó lett volna, ha az olvasó eligazítást kapott volna arról, hogy a szovjet veszteségi adatok alapvetően milyen egységekhez, milyen időszakhoz és milyen részhadműveletekhez kötődnek. Nevenkin azonban ezeket a problémákat nem oldotta fel. Ugyanúgy azt sem részletezi, hogy a szovjet katonák közül pontosan kik voltak jogosultak a Budapest bevételért emlékérem viselésére – holott ebből 362 500 adományozás történt.

Esetenként az idézett szövegek paródiaként hatnak. Ide tartoznak például a minden forráskritika nélkül átvett szovjet kitüntetési felterjesztések. Például Szviridov közlegény „semmisítsük meg a fasiszta fenevadat” felkiáltással tett harcképtelenné egy német harckocsit (248. o.). Nem voltam még háborús helyzetben, de Perjés Géza és más háborús túlélők elbeszélései és bizonyos élményeim alapján úgy gondolom, hogy az élet-halál közötti állapotban ilyen patetikus és teátrális jelenetek egyszerűen nem jutnak a szereplők eszébe – a felterjesztéseket író irodákban viszont annál inkább. A „Budai Önkéntes Ezred” története 1990 előtt nem hiányozhatott egyetlen ostrommal kapcsolatos tanulmányból sem. Nevenkinél viszont a magyar önkéntesek gyakorlatilag nem jelennek meg. Egyetlen megjegyzésben utal arra, hogy a szovjet vezetés tevékenységüket „elégtelennek” minősítette. Ez új információ, hiszen 1990 előtt a magyar szakirodalom éppenséggel kiemelte a budai önkéntesek hozzájárulását a főváros elfoglalásához. Érthetetlen, hogy miért nem ír Nevenkin semmit sem arról, hogy ki, mikor és miért találta egyáltalán ki a magyarok bevetését, miért nem ír semmit sem a budai önkéntesek bevetéseinek részleteiről, és miért nem ad magyarázatot arra, hogy amennyiben ennyire rossz véleménnyel voltak róluk, akkor miért kezdtek el ezt követően tömegesen felállítani magyar századokat?³ A lesajnáló vélemény egyébként azért is furcsa, mert a budai önkéntesek veszteségei egyáltalán nem voltak alacsonyak. A farkasréti temetőben 274 budai önkéntes nyugszik, ami elképesztően magas szám, ha figyelembe vesszük, hogy bevetésük igazából csak február elejétől kezdődött meg és a legtöbben csak a hónap második hetében kapcsolódtak be a harcokba.

Fontos kérdés, hogy mi az, ami Nevenkin könyvéből hiányzik. Furcsa módon éppen bizonyos – egyébként hozzáférhető – szovjet dokumentumok felhasználásának hiánya okoz gondot. Nevenkin semmit sem ismertet azokból az iratokból, amelyek a szovjet hadsereg belső problémáiról szólnak. Azt, hogy a szovjet tüzérség működése pazarló és koordinálatlan, a légierő bevetése során súlyos és sorozatos hibák fordulnak elő, illetve, azt hogy a szovjet

² CAMO 240. fond, 2779. állag, 1916. csomó. A budapestet ostromló tüzérség anyagi és személyi veszteségei 1944.12.28.–1945.02.12.

³ Az ostrom végén már kb. 2500 főt tartottak ezekben a századokban nyilván.

hadsereg hadifogoly nyilvántartása és a tényleges adatok között hatalmas szakadékok tátonganak, ami kiderül egy nemrégiben hozzáférhetővé tett magyar forrásközlésből.⁴ Nevenkin biztosan ismerte ezeket az iratokat, legalábbis részben. Mégsem tartotta fontosnak, hogy megossza olvasóival. Példa erre, hogy a szovjet „Budapesti Csoport” keretébe tartozó alakulatok 1944. október 6. és 1945. február 5. között összesen 64 950 hadifogolyról számoltak be, miközben a 2. Ukrán Front átvevőpontjain csak 16 797 főt tartottak nyilván.⁵ Egy másik példa: részletes ismertetésre kerülnek a Mátyás-hegy kapcsán kialakult harcok, de azt például nem említi meg, hogy az itt csődöt mondó szovjet 42. lövészezred kudarcának fő oka minden bizonnyal az volt, hogy parancsnoka katonai képzettséggel alig rendelkező politikai tiszt volt, akit nem sokkal korábban helyeztek az egységhez. A Mátyás-hegy egyébként annyiból is tanulságos, hogy ha valaki ma megnézi a volt csatateret, akkor azt tapasztalhatja, hogy a hegycsúcs a védelem oldaláról rendkívül nehezen megközelíthető, teteje és oldala szinte csak kőtörmelékéből áll, amibe szinte lehetetlen komolyabb fedezékeket építeni, ezzel szemben északnyugat felé viszonylag enyhébben lejt. Más szóval: semmiben sem különbözik a doberdói harctér körülményeitől. Amennyiben a szovjet nehéztüzérség csak kicsit is komolyabb erőfeszítéseket tesz a hegy lövetésére, akkor azt puskalövés nélkül el lehetett volna foglalni. Miért maradt ez el, miközben a szovjet fél másutt annyi löveget vethetett be, hogy azok szinte el sem fértek egymás mellett? Mindennek természetesen tervezési és szervezési okai vannak, amelyeket azonban Nevenkin nem fejt ki, ahogy nyilvánvalóan nem tartotta céljának a szovjet katonai közigazgatás, a szovjet hadsereg viselkedése részletesebb ismertetését sem. Így az ostrom története is féloldalas maradt, annak dacára, hogy utalások szintjén ez a tematika is szerepel a kötetben.

Ennyi szovjet irat ismeretében az olvasónak fel kell tennie a kérdést: hogyan lehetséges, hogy a fegyverzet és létszám szempontjából fölényes túlerővel rendelkező Vörös Hadsereg még a háború utolsó évében is iszonyatos veszteségek árán tudott csak győzni a német és magyar csapatok felett. Nevenkin kötetéből sok apró részletet megtudhatunk, de arra, hogy hogyan kerülhetett a szovjetek „Budapesti hadművelete” 320 000 halott, sebesült és eltűnt katonába, hol és miért keletkezett ez a veszteség, nem kapunk érdemleges választ. Annak ellenére sem, hogy Nevenkin az utószóban külön alfejezetben tárgyalja a „Tervezés” és „A szovjet csapatok teljesítménye” témaköröket.

Nevenkin kötete azonban minden hiányossága dacára mérföldkő a magyar hadtörténetírás történetében. Csak bízhatunk abban, hogy az általa exkluzív módon használt iratok hamarosan mindenkinek hozzáférhetőek lesznek. Ennek nyomán részben újra lehet és kell írni a második világháború keleti frontjának teljes történetét.

Ungváry Krisztián

⁴ Lásd *Meruk József – Ungváry Krisztián: Budapest ostroma a szovjet vezetési szintű hadműveleti iratokban*, <http://bparchiv.hu/statikus/budapest-ostroma> (A letöltés időpontja: 2020. május 12.)

⁵ <http://bparchiv.hu/statikus/hadifoglyokkal-valo-banasmod> (A letöltés időpontja: 2020. május 12.)

NEKROLÓG

CSÁKVÁRY FERENC (1950–2021)

„Volt emberek. Ha nincsenek is, vannak még. Csodák.
Nem téve semmit, nem akarva semmit,
hatnak tovább.”
(Kosztolányi)

2021. július 18-ról 19-re virradóra a fojtó kórházi éj csendjében eloldotta csónakját a földi létől, és nagy útra kelt a hajózás örök szerelmese, a *Hadtörténelmi Közlemények* egész szakma által szeretett és tisztelt egykori főszerkesztője, Csákváry Ferenc. Úgy távozott közülünk, olyan szelíden és feltűnést kerülve, ahogyan élt. S bár hisszük, hogy már az öröklét vizeit szeli Kolumbusz, avagy talán Nelson admirális zászlóshajója fedélzetén, mégis nagyon fáj, mert óriási a veszteségünk.

Csákváry Ferenc 1950. április 28-án, Pápán született, református lelkész családban. Az otthoni szellemi háttér és a szülői házból hozott szeretetteli légkör egész életére kihatott. Ott volt abban a szeretetben, ahogyan később a szerkesztőségbe belépő embereket felpattanva, tárt szívvel és lelkipásztorokat is megszégyenítő kedves orációval fogadta; abban a nyugodt derűben, amely körülvette, és amellyel ő is körülvette szeretteit, barátokat és kollégákat. S ott volt az antik görögségtől a hajózásig, a magyar irodalomtól a világirodalomig, a genealógiáitól a címertanig húzódó mély műveltségben, amelyhez mint tiszta forráshoz járulhatunk, s amely alapja volt biztos ítéleteinek. Mindez párosult a tökéletes angol irodalmi nyelv és stílus és az angol-amerikai történelem ismeretével – ezeket az Eötvös Lóránd Tudományegyetem angol–történelem szakán egyebek mellett Ruttkay Kálmántól és Urbán Aladártól sajátította el, akiknek tanítványa lehetett. Az Eötvös Kollégium szellemisége, amely közösségnek ő is tagja volt kollégistaként, szintén hatást gyakorolt rá. Az egyetemnek köszönhette élete nagy szerelmét is – rá jellemzően harminc évvel később pontosan tudta, melyik év melyik napjának hányadik órájában pillantotta meg Györgyit, s azt is, milyen ruhát viselt. Útjuk az egyetemről együtt vezetett a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumba.

A kedves, gondosan ápolt szakállú, végzős egyetemista 1974 januárjában lépte át a Liptai Ervin vezette Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kapuját, ahol éppen fiatal szakembereket kerestek, és lett szinte azonnal az intézmény nagy múltú folyóirata, a *Hadtörténelmi Közlemények* munkatársa. Amikor odakerült, a szerkesztőség még a múlt századi „békebeli” életét élte: elbeszélése szerint a szerkesztő feladata volt például a kéziratok gondozása mellett a főszerkesztő asztalánál zajló kártyapartik megszervezése is. Emellett az első időszakban Csákváry Ferenc rendszeresen szemlélte az amerikai történelmi folyóiratokat a *Századok* lapszemle rovatába (a *Közlemények*ben ezt ideológiai okokból akkor még nem lehetett).

Neve először a HK 1980/3. számában jelent meg az impresszumban, igaz még i-vel így: Csákvári, de ez keveseknek tűnt fel, hiszen már ekkor is mindenki Fecaként (esetenként Fecuska) ismerte. Ez a név gyorsan fogalommá vált történész, hadtörténész körökben s köztünk, kollégái között is: a műveltség, a magyar és angol nyelvi stilisztikai tökély, a segítőkészség és emberség fogalmává. A „szerkesztőségi csarnokok” vagy „Redaktionsraum” ahogy Csákvár Ferenc előszeretettel nevezte (időnként a telefonba is beleharsogva) az első emelet sarkában megbúvó egymásba nyíló két helyiséget, keze nyomán valódi szellemi műhellyé alakult, kapukat tárt az interdiszciplináris kutatások, a korábban ideológiai okokból nem traktálható témák és szerzők, a civil történészek előtt, akik szívesen tértek be jó szóért, biztatásért, no meg egy jó kávé erejéig, amelynek elkészítésére bármikor, bárkinek készen állt. Szívós munkájának köszönhetően az 1950-es években újraindult *Közlemények* tartalmilag és formailag is megújult, s fokozatosan kiemelkedett az intézményi folyóiratokra jellemző szűk szakmai ismertségből, partikularitásból, s a hadtörténelem széles körben elismert fórumává vált.

Csákvár Ferenc 36 éven keresztül volt a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztője, 2000 és 2010 között már kinevezett főszerkesztőként. Az idén 134. évfolyamába lépett HK számainak közel egynegyedét gondozta, felügyelte (mintegy 120 lapszámot!), meghatározva ezzel a hazai hadtörténetírás egyetlen orgánumának irányát és fejlődését. Szükséges elmondani, hogy teljesítménye szinte páratlan a magyar sajtótörténetben: mindössze Gyulai Pál, a szigorú kritikus, író és irodalomtörténész állt éppen ennyi ideig (1873-tól 1909-ben bekövetkezett haláláig) egy nagyigényű tudományos folyóirat (a *Budapesti Szemle*) szolgálatában, akit a legendás *Nyugat* című irodalmi lapot huszonegy évig szerkesztő Babits Mihály követ a sorban.

Szeretett folyóirata mellett jelentős részt vállalt a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum egyéb kiadványainak szerkesztésében és a kollégák másutt megjelenő tudományos műveinek, forráskiadásainak gondozásában, nem egy esetben fordítóként is kamatoztatva angol nyelvtudását. Kezdeményezője volt a *Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára* című, nagysikerű, immár a 30. kötetet is túljáró sorozatnak is.

Nyugdíjba vonulása alkalmával, 2010 októberében a Magyar Köztársaság elnöke a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetés adományozásával ismerte el az egész magyar történetírás, tágabb értelemben a magyar kultúra terén végzett közel négy évtizedes munkásságát, életművét.

Mi barátok, kollégák, a tudományos közösség is megemlékeztünk jubileumi születésnapjairól, remélve, hogy még sokáig köztünk lesz, sokáig számíthatunk segítőkészségére, tudására, bölcsességére. Váratlanul és készületlenül hagyott el bennünket. Még asztalomon őrzöm kedvenc borát, a Koczor-féle Semillon egy palackját, amit májusban Balatonfüredről hoztam, hogy közösen elkortyolgassuk – betegsége miatt már nem volt módunk rá.

Drága Feca!

Abban a reményben, hogy egyszer még viszontlátjuk egymást, és személyesen is elmondhatom: köszönjük, hogy velünk voltál, köszönjük, amit kaptunk Tőled! Jó utat, jó szelet, menjél békében!

Hausner Gábor

Csákváry Ferenc a 2010. májusi búcsúztatón a szerkesztőségi munkaszobában

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- SZOKOLA LÁSZLÓ Brassó város katonasága a késő középkorban.....515
SZALAI ÁGNES „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza osz-
lopi...” A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi
török tartománnyal szembeni végvárrendszer
megszervezésében az 1660-as évek derekán.....547

KÖZLEMÉNY

- NÉMETH BALÁZS A mohácsi csata kiskaliberű kézi lőfegyvereinek
kérdéséhez II. A Kopaszi-zátonynál 1541-ben
elsüllyedt félnaszád tűzfegyvereinek röntgen és
CT vizsgálata.....579

MŰHELY

- BODA MIHÁLY A katonai erények paradigmaváltása a késő közép-
kor és a kora újkor között. A katonai erények Geoffroi
de Charny, Küküllei János, Niccolò
Machiavelli, Magyar István és Zrínyi Miklós
elméleti munkáiban, illetve a 17–18. századi
magyar hadi szabályzatokban.....613
ÁDÁM BALÁZS A II. világháború nyomainak terepi kutatása
Heréden és környékén.....639

BIBLIOGRÁFIA

- HEGEDŰS A 2019. évi magyar hadtörténelmi irodalom
ANNAMÁRIA – válogatott bibliográfiája.....673
MOHÁCSI ZOLTÁN

SZEMLE

- BENE KRISZTIÁN Dél-dunántúli Hadtörténetírás. Az MTA PAB
– VÉGH FERENC Hadtörténelmi Munkabizottságának közleményei
(szerk.) (*Mészáros Kálmán*).....727
JOHN HALDON Warfare, state and society in the Byzantine
World 565–1204 (*Tócsér Márton*).....731
SZUROMI KRISTÓF Véredek, barbárok, szamaritánusok. Az oszmán-
kép változatai a 16–17. századi Európában
(*Polgár Balázs*).....734

CARMEN WINKEL	Im Netz des Königs. Netzwerke und Patronage in der preußischen Armee 1713–1786 (Krieg in der Geschichte 79.) (<i>Lázár Balázs</i>).....	738
VARGA OTTÓ	Naplóm 1878 (<i>Pollmann Ferenc</i>).....	741
SALLAY GERGELY PÁL – SZENTVÁRY- LUKÁCS JÁNOS	IV. Károly aranyarkanytús vitézei, 1916 (<i>Bálint Ferenc</i>).....	743
SZŐTS ZOLTÁN OSZKÁR	Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények (<i>Balla Tibor</i>).....	745
MAGYAR ENDRE LÉNÁRD	„A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.) (<i>Farkas Péter</i>).....	748
KAMEN NEVENKIN	A Budapest erőd 1–2. A magyar főváros ostroma, 1944–45 (<i>Ungváry Krisztián</i>).....	753
	NEKROLÓG	
HAUSNER GÁBOR	Csákváry Ferenc (1950–2021).....	758

TABLE OF CONTENTS

	RESEARCH ARTICLES	
LÁSZLÓ SZOKOLA	The Military of the City of Brassó (Braşov) in the Late Middle Ages.....	515
ÁGNES SZALAI	„Your Majesty and Your Grace arth the Pillars of the Homeland...” The role of the Government of the Prince of Transylvania in the organisation of the border fortress system against the Ottoman province of Várad in the 1660s.....	547
	PUBLICATION	
BALÁZS NÉMETH	To the Issue of the Small-calibre Handguns of the Battle of Mohács II. The X-ray and CT-examination of the Firearms of the Half-rigged Pinnacle Sunk at the Kopaszi Aground in 1541.....	579

WORKSHOP

- MIHÁLY BODA The Change of Paradigm of the Military Virtues between the Late Middle Ages and the Early Modern Period. The Military Virtues in the Theoretical Works of Geoffroi de Charny, János Kükülley, Niccolò Machiavelli, István Magyari, Miklós rinyi, and in 17–18th Military Regulations.....613
- BALÁZS ÁDÁM The Field Research of the Traces of World War II in and in the Neighbourhood of Heréd.....639

BIBLIOGRAPHY

- ANNAMÁRIA The Selected Bibliography of the Hungarian
HEGEDŰS – ZOLTÁN Literature of Military History of 2019.....673
MOHÁCSI

REVIEW

- KRISZTIÁN BENE – Local Historiography of Southern Transdanubia.
FERENC VÉGH (ed.) The Publications of the Working Committee of
Military History of the Hungarian Academy of
Sciences (*Kálmán Mészáros*).....727
- JOHN HALDON Warfare, state and society in the Byzantine World
565–1204 (*Márton Tócsér*).....731
- KRISTÓF SZUROMI Bloodhounds, Barbarians, Samaritans. The Different
Images of the Ottoman Turks in the 16–17th
Century Europe. (*Balázs Polgár*).....734
- CARMEN WINKEL Im Netz des Königs. Netzwerke und Patronage
in der preußischen Armee 1713–1786 (Krieg in
der Geschichte 79.) (*Balázs Lázár*).....738
- OTTÓ VARGA My Diary 1878 (*Ferenc Pollmann*).....741
- GERGELY PÁL Knights of the Golden Spur of Charles IV, 1916
SALLAY – JÁNOS (*Ferenc Bálint*).....743
SZENTVÁRY-LUKÁCS
- ZOLTÁN OSZKÁR The Great War in the Hungarian Historiography
SZÓTS before 1945. Perspectives, Genres, Institutions
(*Tibor Balla*).....745
- ENDRE LÉNÁRD „He Wanted to Be the Faithful Servant of the Horrific
MAGYAR Rule”? Sándor Perjessy and the Revolt against
the Republic of Councils of Hungary in Szentendre
(24–25 June 1919) (*Péter Farkas*).....748
- KAMEN NEVENKIN The Fortress of Budapest 1–2. The Siege of the
Hungarian Capital, 1944–45 (*Krisztián Ungváry*)...753

	IN MEMORIAM	
GÁBOR HAUSNER	Ferenc Csákváry (1950–2021).....	758

INHALT

	STUDIEN	
LÁSZLÓ SZOKOLA	Das Soldatentum der Stadt Brassó (Kronstadt, Braşov) im Spätmittelalter.....	515
ÁGNES SZALAI	„Da Eure Hoheit und Gnade die Säulen der Heimat sind...“. Die Rolle der fürstlichen Regierung in der Organisierung des Grenzbürgersystems gegen das osmanische Vilâyet Várad um die Mitte der 1660er Jahre herum.....	547
	MITTEILUNG	
BALÁZS NÉMETH	Zur Frage der Kleinkaliber-Handfeuerwaffen der Schlacht bei Mohács (Mohatsch) 2. Die Röntgen- und CT-Untersuchung der Feuerwaffen des im Jahr 1541 bei der Kopaszi-Riff untergegangenen kleineren Pinassschiffs.....	579
	WERKSTATT	
MIHÁLY BODA	Paradigmenwechsel der militärischen Tugenden zwischen dem Spätmittelalter und der frühen Neuzeit. Die militärischen Tugenden in den theoretischen Werken von Geoffroi de Charny, János Kükkülei, Niccolò Machiavelli, István Magyari und Miklós Zrínyi bzw. in den ungarischen Militärreglements des 17–18. Jahrhunderts.....	613
BALÁZS ÁDÁM	Geländeforschung nach den Spuren des Zweiten Weltkriegs in Heréd und Umgebung.....	639
	BIBLIOGRAFIE	
ANNAMÁRIA HEGEDŰS – ZOLTÁN MOHÁCSI	Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militär- geschichtlichen Literatur des Jahres 2019.....	673
	RUNDSCHAU	
KRISZTIÁN BENE – FERENC VÉGH (Hrsg.)	Geschichtsschreibung in Süd-Transdanubien. Mitteilungen der Arbeitskommission für Militärgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, (MTA PAB) (<i>Kálmán Mészáros</i>).....	727

JOHN HALDON	Warfare, state and society in the Byzantine World 565–1204 (<i>Márton Tócsér</i>).....	731
KRISTÓF SZUROMI	Bluthunde, Barbaren, Samaritaner. Varianten des Osmanenbildes im Europa des 16.–17. Jahr hunderts (<i>Balázs Polgár</i>).....	734
CARMEN WINKEL	Im Netz des Königs. Netzwerke und Patronage in der preußischen Armee 1713–1786 (Krieg in der Geschichte 79.) (<i>Balázs Lázár</i>).....	738
OTTÓ VARGA	Mein Tagebuch 1878 (<i>Ferenc Pollmann</i>).....	741
GERGELY PÁL SALLAY – JÁNOS SZENTVÁRY- LUKÁCS	Die Ritter vom Goldenen Sporn Karls I. (IV.), 1916 (<i>Ferenc Bálint</i>).....	743
ZOLTÁN OSZKÁR SZÓTS	Der Erste Weltkrieg in der ungarischen Geschichts- schreibung vor 1945. Aspekte, Genres und Institutionen (<i>Tibor Balla</i>).....	745
ENDRE LÉNÁRD MAGYAR	„Wollte er ein williger Diener der Schreckensherr- schaft sein“? Sándor Perjessy und der Aufstand gegen die Räterepublik in Szentendre (Sankt Andrä) (24.–25. Juni 1919) (<i>Péter Farkas</i>).....	748
KAMEN NEVENKIN	Die Festung Budapest 1–2. Die Belagerung der ungarischen Hauptstadt, 1944–45 (<i>Krisztián Ungváry</i>).....	753
	NEKROLOG	
GÁBOR HAUSNER	Ferenc Csákváry (1950–2021).....	758

TABLE DES MATIERES

	ÉTUDES	
LÁSZLÓ SZOKOLA	Les troupes de la ville de Brassó (Braşov) à la fin du Moyen Âge.....	515
ÁGNES SZALAI	«Votre grandeur et votre miséricorde étant les piliers de la patrie... » Le rôle de l’administration princière dans l’organisation du réseau de places fortes en face de la province turque de Várad au milieu des années 1660.....	547

PUBLICATION

- BALÁZS NÉMETH Au sujet des armes à feu portatives de petit calibre utilisées dans la bataille de Mohács, 2ème partie. Examen radiologique et scanner des armes à feu d'une frégate coulée en 1541 à l'écueil de Kopasz.....579

ATELIER

- MIHÁLY BODA Changement de paradigme des vertus militaires entre la fin du Moyen Âge et le début de l'époque moderne. Les vertus militaires dans les ouvrages théoriques de Geoffroi de Charny, János Küküllei, Niccolò Machiavelli, István Magyari et Miklós Zrínyi et dans les règlements militaires hongrois des 17e et 18e siècles.....613
- BALÁZS ÁDÁM Fouilles à Heréd et dans ses environs pour mettre au jour des vestiges de la Seconde Guerre mondiale...639

BIBLIOGRAPHIE

- ANNAMÁRIA HEGEDŰS –ZOLTÁN MOHÁCSI Bibliographie sélective de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2019.....673

REVUE

- KRISZTIÁN BENE – FERENC VÉGH (éd.) Historiographie militaire dans le Sud de la Transdanubie. Bulletins du Groupe de travail d'Histoire militaire du Comité territorial de Pécs de l'Académie hongroise des Sciences (*Kálmán Mészáros*).....727
- JOHN HALDON Warfare, state and society in the Byzantine World 565–1204 (*Márton Tócsér*).....731
- KRISTÓF SZUROMI Bourreaux, barbares, samaritaines. Les différentes images des Ottomans en Europe aux 16ème et 17ème siècles (*Balázs Polgár*).....734
- CARMEN WINKEL Im Netz des Königs. Netzwerke und Patronage in der preußischen Armee 1713–1786 (Krieg in der Geschichte n° 79) (*Balázs Lázár*).....738
- OTTÓ VARGA Mon journal, 1878 (*Ferenc Pollmann*).....741
- GERGELY PÁL SAL-LAY –JÁNOS SZENT-VÁRY-LUKÁCS Les soldats à l'épée d'or de Charles IV, 1916 (*Ferenc Bálint*).....743

ZOLTÁN OSZKÁR SZÓTS	La Première Guerre mondiale dans l'historiographie hongroise avant 1945. Points de vue, genres, institutions (<i>Tibor Balla</i>).....745
ENDRE LÉNÁRD MAGYAR	« Voulait-il être le serviteur dévoué de la terreur » ? Sándor Perjessy et l'insurrection contre la République des conseils à Szentendre (24–25 juin 1919) (<i>Péter Farkas</i>).....748
KAMEN NEVENKIN	La fortification de Budapest 1–2. Le siège de la capitale hongroise, 1944–1945 (<i>Krisztián Ungváry</i>).....753
NÉCROLOGIE	
GÁBOR HAUSNER	Ferenc Csákváry (1950–2021).....758

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ	
ЛАСЛО СОКОЛА	Войска города Брашшо (Брашов) в позднем средневековье.....515
АГНЕСИ САЛАИ	«Опоры отчины стоят на Вашем Благородии и помиловании» Роль княжеского правительства в организации системы защиты пограничных краевых крепостей от турецкой провинции Орадя в середине 1660-ых гг.....547
ПУБЛИКАЦИЯ	
БАЛАЖ НЕМЕТ	К вопросу о применении малокалиберных ручных огнестрельных винтовок, стрелкового оружия в битве при Мохач II. Рентгеновское исследование и компьютерная томография огнестрельного оружия полукатера судна, затонувшего на рифе Копаси в 1541-ом году.....579
МАСТЕРСКАЯ	
МИХАЙ БОДА	Смена парадигмы военных достоинств между поздним средневековьем и ранним Новым временем. Военные достоинства в теоретических работах Джеоффри де Чарни, Николо Макиавелли, Яноша Кукуллеи, Иштвана Мадьяри и Миклоша Зрины в военных уставах 17–18.-ых веков.....613

БАЛАЖ АДАМ Полевые археологические исследования следов Второй мировой войны в Херед и его окрестностях.....639

БИБЛИОГРАФИЯ

АННАМАРИЯ
ХЕГЕДУШ –
ЗОЛТАН МОХАЧИ Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы 2019-ого года.....673

ОБЗОР

КРИСТИАН БЕНЕ -
ФЕРЕНЦ ВЕГ (изд.) Южно-Задунайская военная историография. Анонсы Военно-исторической рабочей комиссии МАБ ПАБ. (*Калман Месарош*).....727

ДЖОН ХАЛДОН Warfare, state and society in the Byzantine World 565–1204 (*Мартон Тошер*).....731

КРИШТОФ СУРОМИ Ищейки (охотничьи собаки), варвары, самаритяне. Варианты османской картины в Европе 16–17. веков (*Балаж Полгар*).....734

КАРМЕН ВИНКЕЛЬ Im Netz des Königs. Netzwerke und Patronage in der preußischen Armee 1713–1786 (Krieg in der Geschichte 79.) (*Балаж Лазар*).....738

ОТТО ВАРГА Мой Дневник 1878 год (*Ференц Полльманн*).....741

ПАЛ ШАЛЛАИ
ГЕРГЕЙ – ЯНОШ
СЕНТВАРИ- ЛУКАЧ Златорогие рыцари, витязи Карла I., с золотыми шпорами 1916 (*Ференц Балинт*).....743

ЗОЛТАН ОСКАР
СЁТЧ Первая мировая война в венгерской историографии до 1945-ого года. Точки зрения, жанры, взгляды, учреждения (*Тибор Балла*).....745

ЛЕНАРД ЭНДРЕ
МАДЬЯР «Вы хотели быть добровольным слугой господствующего террора»? Шандор Перйешши и восстание против Республики Советов в Сентендре (24–25 июня 1919-ого года) (*Петер Фаркаш*).....748

КАМЕН НЕВЕНКИН Будапештская крепость 1-2. Осада венгерской столицы, 1944–45. (*Кристиан Унгвари*).....753

НЕКРОЛОГ

ГАБОР ХАУСНЕР Ференц Чаквари (1950–2021).....758